

Časopis *Sarajevske sveske* izražava zahvalnost
sljedećim institucijama i državama na njihovoj podršci

Sarajevo Notebook magazine would like to thank
the following institutions and countries for their support

Open Society Fund Bosnia and Herzegovina

European Community

Sweden

Norway

Finland

Denmark

Switzerland

Portugal

France

Great Britain

Spain

United States of America

Ured za kulturu Grada Zagreba

The Balkan Trust for Democracy

Fletoret te Sarajevës

Lettere da Sarajevo

SARAJEVSKJE SVESKE

Les cahiers de Sarajevo

SARAJEVSKJE BILJEŽNICE

Sarajevos Litterära Tidskrift

Sarajevos litteraere magasin

САРАЈЕВСКЕ СБЕКЕ

Sarajevos Litteraere Tidsskrift

SARAJEVSKI ZVEZKI

Сараевские тетрадки

САРАЈЕВСКИ ТЕТРАТКИ

Hefte aus Sarajevo

Kirjeitä Sarajevosta

SARAJEVO NOTEBOOK

Redakcija

Ljubica Arsić
Basri Capriqi
Mitja Čander
Aleš Debeljak
Ljiljana Dirjan
Daša Drndić
Zdravko Grebo
Zoran Hamović
Miljenko Jergović
Dževad Karahasan
Enver Kazaz
Tvrтко Kulenović
Julijana Matanović
Senadin Musabegović
Andrej Nikolaidis
Boris A. Novak
Sibila Petlevski
Elizabeta Šeleva
Slobodan Šnajder
Dragan Velikić
Marko Vešović

**Glavni i
odgovorni urednik**
Velimir Visković

Izvršni urednik
Vojka Smiljanić-Đikić

Sekretar
Edin Hodžić
Marija Fekete-Sullivan

NO
10
2005

Sadržaj

U PRVOM LICU

Predrag Lucić	<i>Hrvatski za napredne: mali jezikoslovni rječnik</i> _____	11
---------------	--	----

TEMA BROJA

Savremena književnost i naši jezici

Daša Drndić	<i>Prilagođavanje riječi: jezik i politika</i> _____	19
Ranko Bugarski	<i>O starom jeziku i novim jezicima</i> _____	33
David Albahari	<i>Seno za sina (Okasnele misli o izgubljenom jeziku)</i> _____	39
Midhat Ridanović	<i>O žalosnom stanju naše nauke o jeziku</i> _____	46
Radoslav Petković	<i>Vavilonska TV kula: nežni uvod u raspadanje</i> _____	63
Snježana Kordić	<i>I dalje jedan jezik</i> _____	82

DNEVNIK

Drago Jančar	<i>Putovanja, samoće</i> _____	93
--------------	--------------------------------	----

MANUFAKTURA

Abdulah Sidran	<i>Poezija</i>	
	<i>Ne mogu da zaspim</i> _____	111
	<i>Molitva za Zoru Rusanovu</i> _____	112
	<i>Tuga</i> _____	114
	<i>Tarik</i> _____	115
	<i>Dani bosanske knjige u Istri</i> _____	116
	<i>Ne može se živjeti u Sarajevu</i> _____	118
	<i>Jugonostalgija</i> _____	119
	<i>Meni Timur</i> _____	120
	<i>Morija</i> _____	121
	<i>Kosmos štosmos</i> _____	122
Polona Glavan	<i>Vinko – pripovijetka</i> _____	125
Branko Senegačnik	<i>Poezija</i>	
	<i>Pevajte</i> _____	138
	<i>Sigurnost</i> _____	139
	<i>Molitva</i> _____	140
	<i>Sat našeg života</i> _____	141
	<i>Nebo</i> _____	142

	<i>Jugozapadnjak</i>	142
	<i>Ciklama</i>	142
	<i>Vrba</i>	143
	<i>Maslina</i>	143
	<i>Bukve</i>	143
Ajla Terzić	<i>Moli i topal – pripovijetka</i>	144
Bisera Alikadić	Poezija	
	<i>Kroki za portret</i>	155
	<i>Oratori</i>	155
	<i>Sarajevski tramvaj</i>	156
	<i>Skoro pa hropac</i>	156
	<i>Kada su cvjetale tikve</i>	157
	<i>Pomorska</i>	157
	<i>Zapis</i>	158
	<i>Jeka</i>	158
	<i>Hiljadama dana potom</i>	159
	<i>Užas</i>	159
	<i>Viva beba “99</i>	159
	<i>Dan</i>	160
	<i>Fudžijama</i>	160
	<i>Insekti caruju?!</i>	160
Andrej Blatnik	<i>Tanka crvena crta – priča</i>	161
Ilja Sijarić	<i>Biciklom, sredinom avgusta – proza</i>	169
Nikola Madžirov	Poezija	
	<i>Povratak</i>	199
	<i>Rastem</i>	199
	<i>On još uvek traži čoveka koji prodaje semenke</i>	200
	<i>Čarobno pozorište</i>	200
	<i>Prisustvo</i>	201
	<i>Čupanje</i>	201
	<i>Izlaz</i>	202
	<i>Ili</i>	202
	<i>Hladna jutra</i>	203
	<i>Prekoračenje</i>	203
	<i>Dani kada treba biti sam</i>	204
	<i>Ne mogu</i>	204
	<i>Možda još uvek putuje</i>	205
	<i>60% tela je voda</i>	206
	<i>Dođoh sa drugog sveta</i>	206
Srđan Valjarević	<i>Zimski dnevnik</i>	207
Olivera Nikolova	<i>Rosicine lutke – pripovijetka</i>	221

Marinko Koščec	<i>Rebro – pripovijetka</i>	229
Marija Fekete-Sullivan	Dvije priče: <i>Čudan par</i>	233
	<i>Moj život sa Aristotelom</i>	236
Aleksandar Flaker	<i>Bosanska priča</i>	242
Mark Thompson	<i>Više biblijski nego balkanski</i> <i>Za Danila Kiša, na njegov</i> <i>sedamdeseti – esej</i>	253
Predrag Matvejević	<i>Mediteran – na pragu novoga milenija – esej</i> ..	265
Erica Johnson – Debeljak	<i>Dobiveno u prevodu – esej</i>	271
Keith Doubt	<i>Socioid u Bosni – esej</i>	285

MOJ IZBOR

Četiri njemačka pjesnika:

izbor i prijevod Stevana Tontića:

Peter Huchel	<i>Izvještaj sveštenika o propasti</i> <i>njegove opštine</i>	297
	<i>Seosko predanje</i>	298
	<i>Njemačka</i>	299
	<i>Povratak kući</i>	300
	<i>Usamljeni</i>	301
	<i>Tebe shvatiti – ko je u stanju?</i>	301
	<i>Presuda</i>	301
Christoph Meckel	<i>Pregled</i>	303
	<i>U vremenu dolazećem</i>	304
	<i>Mišolov</i>	304
	<i>Čovjek</i>	305
	<i>Da samo se najvažniji</i>	307
	<i>Ko bi mogao da zauzme mjesto</i>	307
Michael Krüger	<i>Prosjaci</i>	309
	<i>Kasno sunce</i>	310
	<i>Svita za čelo</i>	311
	<i>Govor sporoga</i>	311
	<i>Govor filozofa</i>	312
	<i>Marx govori</i>	313
Uwe Kolbe	<i>Mlađani svjetski mir</i>	315
	<i>Pitajući oca šta bi iskusio Tajzamenos,</i> <i>kralj Sparte</i>	316
	<i>Živimo</i>	317
	<i>Za Allena Gingsberga,</i> <i>umrlog 5. aprila 1997.</i>	317

HITLER, MOJ BRAT

Slobodan Šnajder	<i>Hitler, moj brat</i>	321
Bernard-Henri Levy	<i>Napomena o pitanju Heideggera</i>	325
Andre Glucksmann	<i>Susret pjesnika i mislioca</i>	357
Benjamin Korn	<i>Slučaj Celine</i>	371
Manfred Riedel	<i>Od Nietzschea do Hitlera?</i>	391

PASOŠ /PUTOVNICA/POTNI LIST

<i>Håkan Bravinger</i>	<i>Pogled iz i u savremenu švedsku poeziju</i>	405
Marie Norin	<i>26. maj – 14.juni</i>	416
Catharina Gripenberg	<i>Ne igraj se kraj bare</i>	419
Ulf Karl Olov Nilsson	<i>Sigmund Freud, opis slučajeve</i>	421
	<i>U znaku saobraćaja (Mali Hans)</i>	422
	<i>Promjena (Čovjek-pacov)</i>	424
	<i>Jedini predmet (Schreber)</i>	425
Eva Ribich	<i>Ciklus o ašovu</i>	426
Aase Berg	<i>Prevoziti mast</i>	427
Par Hansson	<i>Hudžerica</i>	429

PORTRET SLIKARA

Tvrtko Kulenović	<i>Trešnje i gojazne ptice – o umjetnosti</i> <i>Džeke Hodžića</i>	435
------------------	---	-----

BILJEŠKE O AUTORIMA	455
---------------------------	-----

EXECUTIVE SUMMARY	461
-------------------------	-----

U PRVOM LICU

Predrag Lucić

Foto: Leo Nikolić

Predrag Lucić

HRVATSKI ZA NAPREDNE Mali jezikoslovni rječnik

IZJAVA – punim nazivom: Izjava Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti o položaju hrvatskoga jezika. Donesena je na sjednici Predsjedništva HAZU u Zagrebu, 23. veljače 2005. Izjavom se izjavljuje: “Hrvatski je književni *i/ili* standardni jezik jedan i jedinstven. Hrvati u Hrvatskoj i Hrvati u Bosni i Hercegovini (to naravno vrijedi i za Hrvate u Vojvodini i Crnoj Gori) nemaju drugog jezika.”

JEDNOST I JEDINSTVENOST – nepobitne značajke hrvatskoga jezika, verificirane i spomenutom Izjavom HAZU. Ali ako je hrvatski jezik jedan i jedinstven, zbog čega se u njegovu nazivu opet koristi ono shizofreno *i/ili*? Ako više ne moramo govoriti hrvatskosrpski ili srpskohrvatski (kako se već službeno zvao prvi materinski jezik na kojem sam školovan), a ni hrvatski ili srpski (kako je opet službeno preimenovan materinski na kojem su me nastavili školovati), kome je stalo do toga da nas i na putovima jezične samostalnosti i suverenosti prati to prokletu *i/ili*? Zar je osnovno svojstvo jednoga i jedinstvenoga hrvatskog jezika iskazivo latinskom sentencom “Aut aut aut nihil.”? Ili jezik nad kojim se izživljavaju etatisti i ne može završiti nigdje osim u *et/autizmu*?

PODNATPIS – posljednja riječ jezične shizofrenije u Hrvata, otkrivena nedavno na omotnici jednoga DVD-a. Ova bi novosklepanica, ako niste razumjeli otprve, u svakodnevnoj upotrebi trebala zamijeniti nehrvatsku riječ *titl*. Treba li sumnjati da će nam tvorbeno načelo na kojemu je iznikla ova predivna riječ, u skoroj budu nosti podariti i *podnatporučnika* i *podnadbiskupa* i *nadpotpalubje*...

SLOBODA GOVORA – u Hrvatskoj je zajamčena Ustavom i istodobno ograničena nastavom hrvatskoga jezika. Izvan naziva jezika, u hrvatskome se ne dopušta nikakvo *i/ili*. Na planu naziva jezika, hrvatske se slobode šire i izvan granica Republike

Hrvatske. Hrvatski akademici se u Izjavi zalažu za to da se Hrvati u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Crnoj Gori slobodno služe istim onim jezikom kojim se koriste i Hrvati u Hrvatskoj. Po naputcima svojih jezikoslovaca, Hrvati u Hrvatskoj govore sa ciljem da ne kažu ništa pogrešno ili neispravno, pa makar ne kazali ništa pod milim Bogom. Sloboda izražavanja hrvatskim jezikom definirana je devedesetih godina XX. stoljeća u naputku: "Govori što god hoćeš, samo šuti!"

SPOMENIČNOST – izraz posebnosti i pogrebnosti hrvatskoga jezika, na kojemu se može vrlo rječito šutjeti upravo zato što on, promatran optikom dobrog dijela hrvatskih jezikoslovaca, i ne spada u žive jezike. "Hrvatski jezik najvažniji je spomenik cjelokupne hrvatske kulturne baštine, mi drugoga jezika nemamo, izgubimo li ga, izgubili smo sebe", kazao je u povodu donošenja Izjave HAZU akademik Petar Šimunović, tajnik Razreda za filološke znanosti.

ZAŠTITA – budući da je hrvatski jezik spomenik a budući da spomenike treba zaštititi, u posljednjih je desetak godina čitav niz represivno-zaštitnih rješenja, od šestomjesečne zatvorske kazne za "odgovornu osobu u krugovalnoj ili dalekovidničkoj postaji u kojoj se rabi nehrvatski 'međunarodno-hrvatski jezik'", što je predlagao saborski zastupnik Vice Vukojević, do trogodišnje robije za onoga tko "u pisanom tekstu veličine jednog autorskog arka uporabi više od pet srpskih riječi ili drugih tužica neprevedenih na hrvatski jezik", za što se zalagao viši stručni savjetnik u Ministarstvu pravosuđa Ivica Kramarić.

TUĐICE – riječi kojima je hrvatski jezik sudbinski određen, jer je društveno prihvatljivom govorniku hrvatskoga jezika neophodno znati kako se što na hrvatskom ne kaže, dok s druge strane uopće ne mora znati kako se na tom jeziku išta kaže. Godine 1995. Hrvatskom je saboru upućen prijedlog Zakona o hrvatskom jeziku u čijoj se preambuli nariče nad "izrazito slabim postojećim stanjem hrvatskoga jezika u Republici Hrvatskoj" jer se u njemu nakon desetljeća "nametljivog i drskog posrbljivanja u drugoj Jugoslaviji" nakotilo "oko 30 tisuća tuđih riječi nametnutih putem srpskoga jezika". U istoj preambuli čitamo: "U neovisnoj Republici Hrvatskoj dozrele su mogućnosti vratiti čast i dostojanstvo hrvatskom

jeziku, a s njime zapravo i hrvatskom narodu. Ponajprije mora ga se osloboditi debelih nanosa i mnoštva suvišnih tuđica, koje su i bez utjecaja srpskoga jezika (koji je manje-više sastavljen od nesrpskih riječi) ušle iz engleskoga, francuskoga, njemačkoga i drugih jezika.”

SRBIZMI – riječi kojih u hrvatskom jeziku ima 30 tisuća previše, a u srpskom – budući je manje-više satvoren od samih nesrbizama – nikada dovoljno. Stoga su se hrvatski lingvisti-distingvisti poput Mate Šimundića i Vladimira Brodnjaka bacili na izmišljanje srpskih riječi. Iz razlikovnih smo rječnika naučili da nam bronredošli Srbin više ne mora hrvatski *izostati* kad već može čisto srpski *izostanut*. Naravno, ne zato što bi nam bio *nepodnošljiv*, nego zato što je i samome sebi *nepodnosan*.

RAZLIKOVNOST – hrvatski se jezikoslovci žale da, razlikovnim rječnicima unatoč, Hrvati nailaze na poteškoće pri učenju stranoga srpskog jezika i da su one uzrokovane “nedostatkom jasnih pokazatelja različitosti”. Stoga HAZU izjavljuje: “Samo ako se pojmovno jasno razlikuje hrvatski jezik kao poseban književni i standardni jezik, moći će se raditi na njegovu učenju i širenju.” Zbog čega se plemenita težnja hrvatskih jezikoslovaca da nam jezik ne slični ni na što ne bi iskazala i u njegovu nazivu? Zašto se službeno ne proglasi “hrvatski različiti i/ili ničemu slični jezik”?

BABIĆ, STJEPAN – hrvatski jezikoslovac, akademik i jedan od potpisnika Izjave HAZU. Svojevremeno pisao program za ukidanje srpsko-hrvatskih jezičnih razlika. Puno godina poslije zatražio da se *Put svile* preimenuje u *svileni put*, jer nas “Srbi na tome svilenome putu neće moći slijediti pa ćemo imati jednu kategorijalnu razliku više”. Ova će akademikova inicijativa u lingvistici ostati upamćena pod nazivom “svilanje kursu”.

BROZOVIĆ, DALIBOR – hrvatski jezikoslovac i jedan od potpisnika Izjave HAZU. Anglistiku zadužio riječju “novostoškavian”. Tvrdio da je “hrvatskosrpski jezik kao lingvistički fenomen oduvijek bio jedan”, pa ga “nije ni trebalo izjednačivati”. Isto tako govorio da je “nemoguće jednoznačno odgovoriti na pitanje služe li se Hrvati i Srbi istim standardnim jezikom”. Potom došao do spoznaje da je “opstojnost

hrvatsko-srpskoga dijasistema samo uskoznanstvena lingvi-
stička činjenica” koja “za hrvatsko društvo ne vrijedi više i
nema načelno veću važnost nego što za ljudsko društvo ima
prirodnoznanstvena činjenica da je obična, svakodnevna ku-
hinjska sol kemijski spoj kovine natrija i nekovine klora
(NaCl)”. I po cijenu bljutavosti ustrajavao i ustrajava na odvo-
jenosti natrija od klora. Kaže: “Ne dolazi u obzir stvaranje nad-
nacionalnoga bosanskohercegovačkog standardnog jezika.”

ANDRIĆ, IVO – hrvatski pisac čija bi djela, kako se zahti-
jevalo koncem prošloga stoljeća, “trebalo kroatizirati, jer se u
suprotnom sugerira da su hrvatski i srpski jedan jezik” ili ga,
kako se to tražilo koliko još prošle godine, “nakon turskoga,
kineskoga, francuskoga, engleskoga itd. prevesti i na hrvatski,
radi naše djece, da ga mogu čitati”.

BULCSÚ, LÁSZLÓ – hrvatski jezikoslovac koji je tvrdio da
nam je jezik “toliko savršen da ga nitko ne može naučiti, pa
ni mi sami”.

DEKLARACIJA – punim imenom Deklaracija o nazivu i
položaju hrvatskoga književnog jezika, dokument što su ga
Društvo književnika Hrvatske, Hrvatski centar PEN-a, Hrvat-
sko filološko društvo, te više odjela JAZU, katedri i instituta
izglasali ožujka 1967. U Deklaraciji možemo pročitati da je
“Novosadski dogovor opravdano deklarirao zajedničku lingvi-
stičku osnovu srpskog i hrvatskog književnog jezika ne po-
ričući i historijsku, kulturno-historijsku, nacionalnu i poli-
tičku istinu o pravu svakoga naroda na vlastiti jezični medij
nacionalnog i kulturnog života”, kao i da su “te tekovine for-
mulirali i ustavni tekstovi, i Program Saveza komunista, poli-
tičkog predvodnika naših naroda u revolucionarnoj borbi”.
Stoga u društvu hrvatskih jezikoslovaca ni danas nije uputno
huliti ni na Novosadski dogovor ni na Program Saveza komu-
nista, tim prije što se Izjava HAZU u pojedinim reakcijama s
ponosom svrstava uz bok Deklaraciji.

NE ĆU – ono što je ostalo od jedne među najljepšim
hrvatskim riječima nakon pravopisnog tretmana kod Stjepana
Babića, Božidara Finke, Milana Moguša i Sandre Ham. Važan,
možda i presudan korak u pretvorbi hrvatskoga u jezik na
kojemu se može samo povlađivati.

GRAĐA – u glasovitom Vukojevićevom prijedlogu Zakona o hrvatskom jeziku “učenje i ovladavanje hrvatskim jezikom” proglašeno je “glavnom zadaćom prosvjete u Republici Hrvatskoj”. I doista, ako pažljivije osluhnete govor većine izvornih govornika hrvatskoga jezika, neizbježno ćete doći na pomisao kako tim simpatičnim ljudima ništa ne bi bilo od tolike koristi kao priručnik *Hrvatski s izgovorom*. Hrvatski akademici, međutim, misle da narodne potrebe zadovoljava *Hrvatski s javorom*. U Izjavi HAZU piše: “Srodnost hrvatskoga, bošnjačkoga (bosanskoga), srpskoga i crnogorskoga specifične je naravi tako da genetsko-lingvistički status njihove jezične građe ne daje povoda za genetskolingvističko razlikovanje i istraživanje, kao što kemijski sastav javorovine u violini i u guslama ne daje povoda za drvnokemijsko razlikovanje i istraživanje, a ipak su violina i gusle jasno različiti predmeti.” Eto napokon objašnjenja zašto nam je jezik drven!

ZNANOST – pojam vrijedan znanstveničkoga prezira, jer – prema riječima hrvatskoga jezikoslovca Stjepana Damjanovića – “ime jezika nikada i ni u jednoj sredini nije propisivala znanost”. Stoga ni naziv “bošnjački jezik” nisu propisali znanstvenici nego – hrvatski akademici.

LINGVISTIKA – znanost čiji je teorijski aparat, kako ćemo vidjeti u Izjavi HAZU, nedostatan da se njime izrazi posebnost hrvatskoga jezika: “Ako i jesu nazivi za brojeve, rodbinske odnose ili osnovne glagolske radnje dalekosežno podudarni među hrvatskim, srpskim, bošnjačkim (bosanskim) i crnogorskim jezikom, nazivlje s područja kulture i civilizacije (uz veći broj razlika čak i u gramatici standardnih jezika) jasno se razlikuje. Argumentaciju za posebnost hrvatskoga jezika u odnosu na genetski tako bliske, ali standardološki i kulturološki jasno različite jezike, nije lako artikulirati jer suvremena lingvistika nije dovoljno razvila teoriju književnoga i standardnoga jezika, a u nazivlju i teorijskom aparatu genetske lingvistike, kao ni dijalektologije ili sociolingvistike, takva se očita posebnost ne da dobro izraziti ni objasniti.”

ARGUMENTACIJA – čak kada bi ta zakrčljala lingvistika i bila u stanju izraziti i objasniti tu “očitu posebnost” hrvatskoga jezika, hrvatski bi se jezikoslovci zalagali da se u obratunu s osporavateljima jezične samostalnosti, samobitnosti i

suverenosti ne koriste stručni nego priručni argumenti. Ili kako to suptilno formulira Marko Samardžija: “Stajališta o nepostojanju posebnoga hrvatskog jezika izravno izrastaju iz političkih nazora svojih autora pa njihovo kritiziranje i pobijanje nije moguće samo stručnom tj. lingvističkom argumentacijom.”

POSEBNOST – kad već te razlike među jezicima ne može objasniti čitav niz znanosti, hrvatski akademici drže da bi od koristi mogao biti zgodan niz primjera: “Kada bi pripadnici hrvatskoga naroda bili prisiljeni govoriti *pozorište, kiseonik, sijalica, defile*, a ne bi smjeli reći *kazalište, kisik, žarulja i mimohod*, onda bi se time potirala i diskriminirala njihova kulturna, znanstvena, tehnička i civilizacijska posebnost. A ako se ona priznaje, očito se priznaje i posebnost njihova hrvatskog jezika.” Hrvati su, dakle, kulturno posebni stoga što izbjegavaju *pozorište* ali ne idu ni u *kazalište*, znanstveno su posebni po tome što umjesto zagađenog *kiseonika* udišu ništa čišći *kisik*, tehnički su posebni jer im katkad pregori *žarulja* a ne *sijalica*, a civilizacijski su posebni zato što su spremni, svi kao jedan, stupati u *mimohodu*, za razliku od prostaka iz drugoga civilizacijskog kruga koji tabanaju u *defileu*.

ZAJEDNIČKO – nešto čega nema ili ima da ga nema. Ako još ima onih kojima navedeni primjeri civilizacijske različitosti nisu *ništa posebno*, neka pročitaju posljednju fusnotu Izjave hrvatskih akademika: “Čak se i u kulturi svakodnevnoga života jasno razlikuju hrvatski i srpski, i drugi jezici. Govornik hrvatskoga sjest će za *stol*, te jesti iz *tanjura* pomoću *žlice, vilice i noža*, a obrisat će usta *ubrusom* ili *salvetom*, a govornik srpskoga sjest će za *trpezu* ili *sto*, te jesti iz *tanjira* pomoću *kašike, viljuške i noža*, a obrisat će usta *servijetom*. Nemoguće je napisati tekst od nekoliko rečenica, osobito ako se radi o kulturološki obilježenu sadržaju, a da bude i hrvatski i srpski (ili još i bošnjački i crnogorski)!” Za pretpostaviti je da akademici, makar i hrvatski, znaju što rade i da navedeni primjeri različitosti iz svakodnevnoga života nisu izabrani nasumično. Pa tako valjda nije slučajno ni što je u tom svakodnevstvu i Hrvatima i Srbima i Bošnjacima i Crnogorcima zajednički samo – *nož*.

TEMA BROJA

Daša Drndić
Ranko Bugarski
David Albahari
Midhat Ridžanović
Radoslav Petković
Snježana Kordić

Savremena
književnost
i naši jezici

Daša Drndić

PRILAGOĐAVANJE RIJEČI: JEZIK I POLITIKA

*Čak i kad ideš putem, šumom,
ideš političkim korakom
po političkom tlu.*

*Apolitične pjesme također su političke,
a nad nama svijetli mjesec
ne više mjesečast...*

*U međuvremenu, ljudi su nestajali,
životinje krepavale,
kuće gorjele
i polja zarastala,
kao u vremenima davnoprošlim
i manje političkim.*

(Wisława Szymborska)

Jedan od progresivnih pogleda na svijet temelji se na obiteljskom modelu koji podrazumijeva međusobnu empatiju i odgovornost prema sebi i drugima. Takav model poima svijet kao inherentno dobar, a cilj mu je učiniti ga boljim. Na širem planu, progresivan pogled na svijet podrazumijeva državno uređenje, odnosno vlast, koja svojim građanima garantira socijalnu sigurnost, dostupno obrazovanje, za sve jednake građanske slobode i prava, pravnu regulativu, ukratko – slobodno i otvoreno društvo koje komunicira bez straha.

Konzervativni pogled na svijet temelji se na strogom patrijarhalnom modelu, na modelu “oca” (oca Nacije, oca Neba, oca Partije) i on polazi od pretpostavke da je svijet opasan a život težak, i da su ljudi inherentno loši te ih treba učiniti dobrima. Strogi “otac” moralni je autoritet koji skrbi za obitelj i štiti je od “neprijatelja”, koji svojim “podanicima” govori što i kako trebaju raditi i koji ih uči razlikovati dobro od lošeg. A to radi provodeći disciplinu. U obitelji, u djetinjstvu,

otac disciplinu provodi kažnjavanjem, često i fizičkim. U djetinjstvu istrenirani podanik, kao odrastao čovjek svoju disciplinu internalizira jer, “dobar narod – discipliniran je narod”. Oni koji, kao odrasli, ostaju neposlušni, podvrgavaju se daljnjem kažnjavanju.

Politički gledano, desničari su uglavnom “dobri građani”, disciplinirani građani, oni koje su (vlasti, očevi) disciplinirali. Desničarske vlasti u državi uspostavljaju red, štite naciju od unutarnjih i vanjskih neprijatelja, vjeruju u pravdu (u kaznu) i propagiraju “urednu” ekonomiju.

Jezik je krvotok politike. Politička moć provodi se prije svega preko jezika, a potom prinudom koju je Lippman još prije osamdeset godina nazvao proizvodnjom pristanaka, a proizvodnja pristanaka jezični je proces ideološke indoktrinacije. To je jednostavan i očigledan proces koji se, pak, izvodi suptilno, a u kriznim trenucima i vrlo direktno – dekretom. Sjetimo se naputaka, bolje rečeno – naredbe pristigle iz nekog od Tuđmanovih Ureda 1991-1992, distribuirane medijima, a s popisom riječi i frazema koje treba *eliminirati* iz svakodnevne upotrebe i *bez pogovora* zamijeniti njihovim supstitutima – “lista” u “popis”, “izvještaj” u “izvješće”, “geografija” u “zemljopis”, “radnik” u “djelatnik”, “arhiva” u “pismohranu”, “sport” u “šport”, “čitalac” u “čitatelj”, “gledalac” u “gledatelj”, i tako dalje.

Sredinom 1990-ih Goran Milić na Hrvatskoj televiziji vodio je “zabavnu emisiju” (čijeg se imena više ne sjećam) u koju je pozivao goste različitog političkog uvjerenja, različite naobrazbe i raznih profesija. Dok je Goran Milić sa svojim gostima čavrljao, u pozadini sjedili su jezikoslovci (također različitih političkih orijentacija) koji su bilježili govorne – jezične “greške” (“grješke”) gostiju u studiju i na kraju emisije ih komentirali. Ma koliko benevolentno i civilizirano “čuvari hrvatskog nacionalnog korpusa” “opominjali” učesnike Milićevog političko-jezičnog skeča na njihova ne-hrvatska “iskliznuća”, oni su ipak djelovali kao članovi kakvog suda, da ne kažem kao kerberi. A koliko je jezik često neposlušan i prevrtljiv, koliko je duboko usađen u matricu naše osobne povijesti i podsvijesti, potvrđuje trenutak u kojem je Milić (unatoč tome što bio pod kontrolom svoje unutarnje lingvističke discipline, odnosno auto-cenzure, pa je govorio hrvatskije od prosječnih Hrvata, a to je, pak, njegov diskurs često pretvaralo u karikaturalnu lingvističku akrobatiku), trenutak kada je

umjesto “Bizant” rekao “Vizantija”, kao i onomad Tuđman kada je bio “srećan”. U studiju je tad nastala mala napetost. Meni je Milićevo “iskliznuće” bilo i zabavno i simpatično, ali vjerujem da se on – sledio.

Jezik nije i nikada neće biti jednostavan i nedvosmislen instrument. Jezik je uvijek bio i uvijek će ostati fragmentiran i neodgonetljivo složen, neuništiva meta-pojava. Istinsko nacionalno jedinstvo, osjećaj pripadnosti jednoj naciji (čiji je značaj također upitan), neće se postići izgradnjom lažne impresije da će *svi* pripadnici te nacije (morati) govoriti “istim” jezikom, jer to je naprosto nemoguće. Još jednom, jezik je neorganska, “neprirodna” tvorevina, nekompatibilna sa stabilnim i homogenim identitetima (?!).

U društvima u kojima u domeni političkog diskursa postoji konflikt, postoje i sukobi u ideološkoj i filozofskoj percepciji političkih (partijskih) struktura. Društveni jezik tako postaje ograničen jezik, pogotovo kada je dirigiran političkim, odnosno ideološkim koordinatama. A, s obzirom na to da mu je oduzet prostor slobode, s vremenom taj jezik postaje rogoabatan, aljkav i površan, standardiziran i stereotipan, kič jezik, jezik kiča, nemaštovit, opterećen izlizanim i besmislenim metaforama, istrošenim slikama, neprecizan jezik i nenadahnut.

U iluzornom nastojanju da se utvrde ili dokažu neke navodno vječne istine, riječima se pripisuju (propisuju) definitivna, vječita značenja, što se u stvarnosti potvrđuje kao neizvodljivo. Značenja riječi u permanentnom su fluksu, nikada se neće moći prikovati o neko tvrdo, spečeno i suho lingvističko tlo, hvala bogu. Svijet se mijenja, a s njim i naša upotreba jezika.

Prema jednoj od brojnih definicija, jezik je sistem konvencionalnih govornih ili pisanih simbola koje koriste (kojima se koriste) ljudi zajedničke kulture kako bi međusobno komunicirali. Komunikacija, pak, može biti benevolentna i otvorena, a može biti i restriktivna i autoritarna; može podlijevati konvencijama, a i ne mora. Ne postoji čist model komunikacije; komunikacija je kompleksna pojava, sva od suprotnosti sačinjena. Kakva god da je, ona reflektira društvenu i političku zbilju. Bilo je, ima i bit će povijesnih razdoblja u kojima komunikacija postaje nemušta i prizemna, okljaštrena, sabijena u korzet vladajućih ideologija, ograničena i neslobodna (ili ne slobodna?). Ali, jezik je *tricky business*. Jezik je kao jegulja, neuhvatljiv. Jezik isklizava iz negvi povijesti i tradicije, kad mu se hoće, i vraća se u svoja korita kad za to

ima razloga. Jezik reflektira misaoni kôd određene kulture, dok promjene u kulturi utječu na život jezika. Što manje promjena, što više tradicije, to snažnija osifikacija jezika. A purizmi općenito (vjerski, ideološki, umjetnički, seksualni, lingvistički) opasna su i opaka rabota.

Svaki jezik posjeduje vlastitu povijest ali, kao što se to zbiva u svim domenama ljudske kulture, svaka nova generacija donosi promjene pri transmisiji jezika s jedne generacije na drugu. Jezik se mijenja u svim aspektima – mijenja se njegov izgovor, mijenjaju se oblici riječi, mijenja se sintaksa, pa i značenje pojedinih pojmova. Prema tome, da bi ostao zdrav i slobodan, jezik se **mora** mijenjati.

Srodni jezici jedni od drugih udaljavaju se proporcionalno izoliranosti njihovih govornika. Kada različite govorne zajednice komuniciraju (preko trgovine, kulture ili kroz osvajačke pohode, odnosno kroz rat), njihovi jezici počinju utjecati jedni na druge. Većina postojećih jezika grupiraju se s jezicima koji “genetski” potječu od zajedničkog im jezičnog pretka i, ma koliko to neki pokušavali negirati, jezik – njegovi vječito vitalni dijelovi, tvrdoglavo će “tjerati” po svome.

Jezik je i logika. Jezik je i duh i duhovitost. Jezik je gimnastika duha. Jezik je vlasništvo svih njenih korisnika, on se ne može niti će se ikada zauvijek moći propisati dekretom jer, kad-tad jezik će naći, izdubiti, svoj prolaz prema slobodi, izmigoljit će se čvrstoj ruci okoštale tradicije – bilo one crne, bilo one crvene. Izjeguljit će se.

Leksik nije veliki jezični problem; fonetska, morfološka i sintaktička pravila su ono što jezik čine posebnim, što čine njegov identitet. Kako kaže lingvist Dubravko Škiljan, “Gramatičko-leksičke su zakonitosti logične, pa ih treba primjenjivati svugdje gdje ‘arbitriraju’. Što je pritom na pravopisu? Na njemu je da kaže da se piše onako kako su odlučile gramatika i leksik. Na njemu je dakle da gramatičko-leksičke zakonitosti slijedi, a ne da im prethodi. Njegove norme ovdje (i u svim sličnim slučajevima) moraju doći *post factum*, a ne *ante factum*. Nije na gramatici i leksiku da ‘slušaju’ pravopis, nego na pravopisu da ‘sluša’ gramatiku i leksik. Stavljanje pravopisa ispred gramatike i leksika zaustavlja razvoj i gramatike i leksika.”

Zato, rasprave o hrvatskom pravopisu koje se često poi-
maju kao rasprave o hrvatskom jeziku, za sam jezik nebitne su. Ovakve i njima slične rasprave javljaju se u specifičnim

političkim okolnostima, najčešće u vremenima (vremenima!!!) retrogradne političke opsjednutosti re-kreiranjem navodno izgubljenog (stranom voljom potisnutog) nacionalnog identiteta, u vremenima nacionalističkog zanosa i rasističke paranoje.

Hoće li neki novi pravopis lakše ili teže uhvatiti korijena, pogotovo ako je njegovo re-kreiranje motivirano dubioznim, ne-lingvističkim porivima – bez obzira na ideološki skrivenu argumentaciju kojom se njegovo donošenje brani, ovisi možda prije o političkom kredibilitetu njegovih kreatora, nego li o njihovoj stručnosti koja, povijest je potvrdila, u staju je velikodušno se podavati, predavati, podastirati imperativima navodno prioriternih političkih interesa. Zato, ako se imaju u vidu politička opredjeljenja u proteklih petnaestak godina onih koji zagovaraju uvođenje (vraćanje), u Hrvatski pravopis kao jedine varijante riječi poput “vrjemeni”, “vrjemenski”, (pa bi bilo “vrjemenska prognoza”) “vrjemešnost”, “strjelica”, “strjelovit”, “grješka”, “grješnost”, “drjemnuti”, i tako dalje, a ta politička uvjerenja bila su i možda još uvijek jesu u skladu s populističkom i nacionalističkom, autoritaranom, po određenim elementima i fašističkom, politikom Franje Tuđmana, odnosno HDZ-a, jasno je zbog čega će se oglasiti i stručni i nestručni i pozvani i nepozvani defamatori, odnosno protivnici takve politike. Neki od ljudi koji zagovaraju donošenje “novog” Hrvatskog pravopisa, te neki od ljudi koji su u veljači 2005. potpisali “Izjavu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti o položaju hrvatskog jezika”, često su u vezi sa ostalim – političkim, umjetničkim, društvenim, socijalnim i tako dalje i tako dalje pitanjima – u javnosti ili šutjeli ili zastupali tradicijske, konzervativne, ponekad i huškačko-ratoborne ideje. A, i sama “Izjava”, kad se pažljivije pročita, otkriva male nervoze nacionalističkog naboja, skrivene netrpeljivosti i nadmenosti koje izmiču razumu i kojima u takvoj izjavi ne bi trebalo biti mjesta. (“Hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik zasnovani su – oba po vlastitu izboru – hrvatski najmanje od 18. st., srpski **tek** u 19. st.” /kurziv i “bold” moji/ ... “Kada bi pripadnici hrvatskoga naroda bili prisiljeni govoriti *pozorište*, *kiseonik*, *sijalica*, *defile*, a ne bi smjeli reći *kazalište*, *kisik*, *žarulja* i *mimohod*, onda bi se time potirala i diskriminirala njihova kulturna, znanstvena, tehnička i civilizacijska posebnost.” S obzirom na to da uopće ne postoji mogućnost da pripadnike hrvatskoga naroda bilo tko prisiljava

život uz ognjište, također. (Nije slučajno da to siroto “ognjište” već petnaest godina tendenciozno raubaju politička desnica i Crkva). Ideja koja se krije iza slogana “Kinder, Kirche, Küche” tradicionalna je ideja koja u Hrvatskoj doživljava (da li samo verbalni?) *revival*, kao što je tradicionalna i ona povijesno nešto bliža praksa o imenovanju novčane jedinice Republike Hrvatske u “kunu”; zatim, praksa o uklanjanju nepodobnih (nečistih, nehrvatskih) ljudi i (štetnih, ćirilčnih) knjiga, te srpskih pisaca iz hrvatskih biblioteka, također je “tradicionalna”. Restriktivno-prijeteća preporuka koju su Tuđmanovi pripuzi lansirali o “potrebi isticanja hrvatskih naziva za trgovine, tvrtke i društva”, sasvim je reminiscentna na članak 3, Zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i o pravopisu, koju 1941. donosi poglavnik Ante Pavelić, a potpisuje ministar nastave Mile Budak. (“Zabranjuje se davati nehrvatska imena i nazive trgovinama, poduzećima, zavodima, društvima i bilo kakovim ustanovama, a isto je tako zabranjeno izvješavati i postavljati javno bilo kakove nadpise koji stoje u protimbi s ustanovama ove zakonske odredbe.”) Tiskanje “Razlikovnog rječnika srpskog i hrvatskog jezika”, Zagreb, 1991, u kojem osim brojnih gluposti stoji i da srpska riječ za hrvatsku riječ “mama” glasi – “keva”, sve to, a ima još, sve to je tradicija, viđena i proživljena i ne baš od svih zaboravljena.

Kako, pitam, zagovarači purističke lingvističke tradicije (ako takva glupost uopće postoji), u praksi kane regulirati oslovljavanje pojedinca (koji ima svoje ime i prezime) skupnom imenicom koja određuje njegovu nacionalnu ili vjersku pripadnost ili ni jedno ni drugo, nego naprosto odražava nacionalnu netrpeljivost oslovljača? Kao što to činio je profesor Nosić kad se tadašnjem studentu a današnjem pjesniku Ervinu Jahiću obraćao s “Turčine”? Kako? Kako to da baš čovjek tog i takvog profila kao što je gospodin Nosić, podupire “novi”, tradicionalni Pravopis hrvatskog jezika, kako?

Victor Klemperer, inače veteran Prvog svjetskog rata, bio je profesor francuske književnosti na Sveučilištu u Dresdenu. Iako je 1935, kao Židov, izbačen sa sveučilišta, bilo mu je dopušteno ostati u Dresdenu jer mu je supruga Eva bila “Arijevska”. Osim što je redovito vodio dnevnik (od 1933. do 1954), koji je nakon rata tiskan na mnogim jezicima i u brojnim izdanjima, Klemperer je tajno ali detaljno proučavao nacističku retoriku Trećeg Reicha. Rezultati njegovog istraživanja

(zapisivani pod šifrom LTI – što bila je kratica za “Lingua Tertii Imperii”), također su nakon rata objavljeni u Njemačkoj pod naslovom “Jezik Trećeg Reicha”, da bi 1968. postali kultno štivo evropskih studenata. Središnje pitanje Klempererovog istraživanja jest: Kako, i do kojih razmjera, može sveobuhvatni manipulativni jezični sistem, uz ostale simboličke sisteme, zatrovati svakodnevno razmišljanje i govor običnih ljudi. Klemperer je zatečen brzinom kojom se širi nacistička terminologija ali i spremnošću naroda da vjeruje u nacističku propagandu, pogotovo onih koji i nisu nacisti. Klemperer analizira govor obrazovanih i neobrazovanih, svoj govor, govor Židova – žrtava nacističkog režima, i pokazuje do koje se mjere službeni nacistički vokabular “ugnijezdio” u svakodnevnu komunikaciju, zaključujući, poput Schillera, da je to govor koji “misli umjesto tebe”.

Navodeći brojne primjere, Klemperer analizira sve do čega može doći (pristup knjižnicama bio mu je zabranjen): tekstove u reklamama, novinske članke, pisma, raznorazne natpise, svakodnevnu komunikaciju običnih ljudi i govore nacističkih vođa, te razotkriva kič-matricu propagande i kolektivne hipnoze koje izravno ugrožavaju bit njemačkog jezika. Pa, zaključuje: **NACISTIČKA UPOTREBA JEZIKA NADŽIVJELA JE VLADAVINU NACIZMA.**

Dalje, Klemperer pokazuje kako su se u vrijeme Trećeg Reicha u jezik “uvukli” pseudo-tradicijski izrazi staronjemačkog jezika, pogotovo oni koji simboliziraju pobjedu instinkta nad razumom (vidjeti *Pričicu drugu*), te poziva na kritički odnos prema jeziku, uvjeren da se moć manipulativnog jezika može rušiti zdravim razumom.

Michael Geis u svojoj knjizi *The Language of Politics*, kaže da “politički jezik, s jedne strane odražava lingvističko značenje onoga što se izgovara, ali i korpus, ili dio korpusa, političkih uvjerenja onih koji se njime služe”. U svakom slučaju, politički jezik promovira poseban vid racionalnog, linearnog mišljenja. Društveno mišljenje modelira naš jezik koji, pak, potiče društveno mišljenje. Svako politički motivirano poigravanje jezikom (kamufilirano angažiranjem “struke”) ima za cilj stvaranje novog čovjeka u novoj naciji. Kad god se iz postojećih sličnosti dvaju jezika (recimo, hrvatskog i srpskog) pokušavaju stvarati nove različitosti, na djelu je radikalni nacionalizam u službi jačanja nacije. Jezik je ključni element u procesu izgradnje grupnog identiteta. On predstavlja

akustičnu simbolizaciju politične različitosti, to jest osobenosti. Tako se proces stvaranja “čistog” hrvatskog jezika uklapa u ideju o jačanju nacionalnog identiteta, što je, povijesno gledano – legitimni proces. Hrvatski graditelji nacije, stoga, ne GRADE jezik, nego ga re-kreiraju, odnosno restauriraju, u namjeri da ga dovedu u njegovu izvornu, etnolingvističko purističko stanje. Ali, jezik teško podnosi ovakvu simbolizaciju. Jezik je poput vrsnog akrobate s bogatim repertoarom različitih vježbi. Dob, spol, klasna i geografska pripadnost, obrazovanje, profesija, jedinstvene individualne osobine – sve to utječe na formiranje jezičnih varijanti koje lingvisti teško mogu kontrolirati. Tad na scenu stupa **standard**, odnosno proces **standardizacije** jezika sa svojim shizofrenim odrednicama i zbunjujućim pravilima koje kao da imaju za cilj (a nerijetko taj cilj u određenom stupnju i postižu) **standardizirati** (mentalno, sociološki, znanstveno, politički, etički, vjerski) svoje nacionalno kanonizirane govornike, nudeći im restriktivnu, strogo definiranu jezičnu i ne samo jezičnu ideologiju.

Pogledajmo kako i *mentalno* i *lingvistički*, te do koje mjere *autonomno* i *kritički* funkcioniraju a) nestandardiziran, samosvojni govornik i b) standardiziran (uškopljen) govornik, te koji i kakvi su njihovi umjetnički valeri:

Pričica prva

Kanadski novinar sasvim je pristojan novinar, suosjećajan, osjetljiv prema sudbinama onih izbjeglih iz Bosne i Hercegovine jer i sam se nekoć, premda elegantnije, doselio u tu veliku benevolentnu zemlju Kanadu. Taj novinar došao je iz Engleske pa nije imao problema s jezikom, možda se petljao s malim akcentološkim neujednačenostima koje vladaju između britanskog engleskog i američkog engleskog, ali to za ovu pričicu nije bitno. Stoje Branko i taj novinar na platformi podzemne željeznice, u pozadini neki violinist svira madžarski čardaš, picikato, prolaznici zuje naokolo, odjekuje tapkanje koraka, odzvanjaju riječi na raznoraznim jezicima jer Kanada je golema multietnička zemlja, kakofonija jezika, scena je filmski sveobuhvatna, vrlo širokokutna.

U Kanadi ima toliko vrsnih muzičara, kaže Branko, mislim da nisam dovoljno dobar da bih svirao u hodnicima podzemne željeznice, kaže, oni prolaze kroz audiciju, jeste li to znali?

Kasnije, u svom stanu Branko iznosi neku novu violinu, priča novinaru Kanadske državne televizije i prebire po žicama te jeftine nove violine, priča kako je njegova petnaest tisuća maraka vrijedna violina izgorjela u Sarajevu.

Ovu sam violinu posudio, kaže Branko, pozajmio sam je. Ušao sam u dućan s muzičkim instrumentima, kaže, onako, da me želja mine, a za pultom je stajao Kinez. Pitao sam ga, iznajmljujete li violine, a on je rekao, zapravo ne, ne iznajmljujem, ali dat ću vam violinu, ne morate ništa platiti, rekao je. Zadržite je tri mjeseca; ako vam se sviđa, platit ćete, ako vam se ne sviđa, vratit ćete je. Bila je to prva osoba u Kanadi koja mi je, ne postavljajući mnoga pitanja, nešto ponudila, priča Branko, ni legitimaciju mi nije tražio. Samo me je pitao znam li što je s bosanskim drvetom, jer bosansko drvo bilo je vrlo poznato, znate, kaže Branko, negdje sam pročitao da je čak Stradivari pravio violine od bosanskog drveta koje se iz Bosne izvozilo u Italiju. Kinezu sam rekao da ne znam što je s bosanskim drvetom, rekao sam mu, ne znam što je s bosanskim drvetom, ne znam ima li u Bosni još drveća.

Prije neki dan, kaže Branko, uočio sam da mi Beethoven postaje pomalo dosadan. Posljednje što sam svirao bio je Mendelssohnov violinski concerto. Prije toga svirao sam Mozarta i radio sam devet godina kao muzički urednik u Radio-Sarajevu. Ovdje radim kao prodavač. U jednoj trgovini s muzičkim instrumentima prodajem violine, klavire, čela, kaže. Prvi posao, kaže, dobio sam preko svojih sarajevskih veza, na jednom gradilištu i tako sam započeo svoju glazbenu karijeru u Kanadi, svoju kanadsku muzičku karijeru. Zakleo sam se da neću odustati, ma što da se desi. Ali oni su odustali. Izgleda, bio sam prespor. Teško je u četrdesetosmoj bildati mišiće. Kasnije sam radio s onim jadnicima koji s ogromnim vrećama preko leđa obilaze tvrtke i nude raznoraznu robu na prodaju. Ja sam nudio igračke, kaže Branko, male automobile na daljinsku komandu, lutke koje pričaju i pišaju. Bio je kolovoz, august, a ja sam kucao na vrata tih tvrtki i pitao: Zanimaju li vas možda božićni darovi za vašu djecu? Radio sam od osam do osam. Jednog dana prodavali smo na ulici, ja i moj nadzornik, s tim ogromnim vrećama na leđima, ljudi prolaze, ne gledaju, sažalijevaju, izgledali smo vrlo mali pod tim velikim vrećama, bilo je vruće. Tog dana nisam ništa prodao. Onda sam rekao, neću više nositi te vreće i gotovo.

Od gazde, kaže Branko, od gazde sam dobio stare audio kazete klasične glazbe, ali na njima se samo skuplja prašina, na njima se samo hvata prašina, kaže Branko, jer nemam ih kada

slušati. Ovdje sam četiri godine, ovdje u Kanadi, kaže, i još nisam bio na odmoru. Kupio sam aparat za pravljenje kruha, mnogi iz bivše Jugoslavije ovdje kupuju aparate za pravljenje kruha, kaže, pa peku ogromne količine svog kruha, ovdje u Kanadi, kaže Branko.

Svakim danom nalijećem na neki novi problem, još kaže Branko novinaru kanadskog radija, pa se problemi gomilaju. **Najnoviji problem je što sad sve više sužavam tok svojih misli.** Nije bitno radiš li kao dostavljač, kao taksist ili kao građevinski radnik, jer s vremenom doista postaneš to, kaže Branko, postaneš dostavljač, taksist ili građevinski radnik. Kako da kažem, kaže Branko, **moraš uprostiti misli. A uproščavajući svoje misli, postaješ jednostavniji jer se navikavaš uproščavati svoje misli, pa ti tako mozak postaje sve bljeđi, pa ti se prazni,** kaže Branko. (“Bold” moj)

Priča druga

U kulturnom dodatku “Vjesnika”, od 5. travnja, 2005. godine pojavio se tekst akademika, pisca i sveučilišnog profesora Pavla Pavličića pod naslovom “Tuga književnog profesionalca”. U tom tekstu akademik, pisac i sveučilišni profesor objašnjava svoju zabrinutost nad činjenicom da knjige čita, a filmove gleda, s razumijevanjem, ne uspijevajući, pri tom, identificirati se s junacima i doživjeti ekstazu. Zatim, objašnjava akademik, pisac i sveučilišni profesor kako se i zbog čega njegova teška profesionalna tuga, njegova intelektualna mora, nakon dugih godina analitičkog pregalaštva naglo raspršila, kada je **na Uskrs, gledao osmu epizodu serije ‘Duga mračna noć’**, pri čemu su mu se, onako totalno zahvaćenom i prepuštenom emocijama, **pred ekranom – OČI OROSILE.** (!!!) Akademik je tada “steglo” u grlu i odjednom je osjetio da **više nije profesionalac**, nego da se raduje i da pati zajedno “s onim likovima”. **Scena je bila jednostavna**, objašnjava dalje akademik, te nastavlja do tančina prepričavati potisnutim emocijama bremenite kadrove koji su ga toliko uzdrmali i prizemljili. Akademik, pisac i sveučilišni profesor dalje se pita, odnosno pita nas koji čitamo njegove meditacije i njegovu glorifikaciju jeftinih kič sentimentata, staromodne režije i diskursa ušančenog u kolektivnu nacionalnu mitologiju o “napaćenom hrvatskom narodu”, pita se, dakle – što ga je toliko dirnulo. Bio je uvjeren, kaže, da ga nisu dirnuli ni dijalog ni režija, jer dijalog

je, kaže profesor i pisac, *tu malo odviše aforističan, a režija je vrlo samozatajna*. Također, objašnjava akademik, bio je siguran da to nije ni gluma, jer, piše akademik, *u toj sceni sudjeluje četvero sjajnih glumca, ali ono što oni ondje rade, teško da bi se moglo nazvati glumom*. Nema tu zasljepljujućeg vatrometa vještine, kaže pisac, *nema ničega čemu bi se čovjek divio kao nekakvome artizmu*. To što ti ljudi doživljavaju, kaže akademik, *naprosto se ne da odglumiti*. A ako glumci ne glume i ako režiser ne režira, što onda u toj sceni toliko čovjeka pogađa, pita se akademik, podrazumijevajući valjda da ta scena mora pogoditi svakog gledaoca baš onako kako pogodila je njega, ekstatično. Pa, zaključuje pisac, profesor i akademik, *vjerojatno upravo to što glumci ne glume, a režiser ne režira*. Reklo bi se jednostavno: svi su oni povjerovali da se sve to uistinu događa, i da se događa njima, kaže akademik. Zato u scenu *nisu uložili svoje profesionalno znanje, nego svoj vlastiti život*, kaže pisac. *Ta je scena postala dio njihovih biografija*, kaže sveučilišni profesor. *Ima još nečega, nečega što se ne da analizirati*, kaže pisac, akademik i sveučilišni profesor Pavao Pavličić, i zato, kaže, *ono što se ne da analizirati uvijek djeluje*. Akademika je scena potresla kad ju je gledao u kinu, piše, potresla ga je kad ju je gledao na televizijskom ekranu (“na Uskrs”), i kaže, *tako će valjda biti svaki idući put*, iz čega bi se moglo zaključiti kako se profesor toj sceni kani učestalo vraćati u nadi da će svaki put gledajući je doživljavati ekstazu i pročišćenje kakve mu neki drugi uradci visoke kulture nisu u stanju pružiti. Pisac i akademik kaže da je ta scena za njega veliki dobitak, jer govori o hrvatskoj povijesti koja ga je uzdrmala, njega, pripadnika napaćenog hrvatskog naroda. Akademik se, na kraju, od svog potencijalnog čitaoca oprašta sretan, *sa zahvalnošću shvativši da za njega ekstaza nije zauvijek izgubljena*. (Kapitalizacija i “bold” moji)

No comment. Pametnom dovoljno.

Jezikoslovci napominju da, iako je priroda standarda restriktivna, a cilj uspostavljanja standarda – da ograničava, pisci, kažu jezikoslovci, imaju slobodu rušiti jezični standard, odnosno “dopušteno im je” (tko dopušta – struka ili politika, gdje su granice “dopuštanja” i granice “uzimanja” slobode, mogu li se one propisati i po koju cijenu?), dakle piscima dopušteno je “proširivati” jezični standard. Ako se u govoru pisac mora pridržavati standarda, a kad piše – ne mora – on/ona je onda (shizofreno) raslojen/a, i to ne samo jezično.

U javnim diskusijama često se nameće floskula kako se standardi prave da bi se opismenili nepismeni. Znači li to da je nepismenima i polupismenima dopušteno **govoriti** izvan standarda (dijalektima) ali kad se prethodno nepismeni, zahvaljujući standardu, opismene i, ne daj bože, pokušaju pisati, morat će pisati onako kako nalaže standard? Znači, pisac se ne mora u svom pisanju pridržavati standarda – dopuštena su mu “iskliznuća”, a oni koji nisu pisci, ne smiju ni u što i nikamo “isklizavati”? Logika? Ako riječ “restrikcija” znači “zadržavanje unutar granica, ograničenje, sužavanje, umanjeње”, a ona znači upravo to, onda je cilj uspostavljanja standarda – suziti jezik i – u krajnjem slučaju – osiromašiti ga. (“Norme standardnoga jezika određuju našu jezičnu i pravopisnu slobodu... Književnici ih mogu rušiti namjerice; dapače, pomak od norme nerijetko je važnim izražajnim književničkim sredstvom... *Ali ono što je dopušteno u tom funkcionalnom stilu, nije u drugom, i to mora imati na umu svatko tko se javno služi jezikom... Pravopisna sloboda jednaka je jezičnoj. Pravopisne se norme smiju rušiti samo u onim funkcionalnim stilovima koji dopuštaju i rušenje jezičnih norma. Drugim riječima: jezične i pravopisne norme smiju rušiti i ruše znalci.*” Nataša Bašić u “Glasu Koncila od 2. siječnja 2005. Kurziv i “bold” moji. Tko je tu pametan, tko lud?)

Standardiziran jezik neminovno proizvodi standardizirane emocije, potom standardizirane reakcije, potom standardizirane (poslušne) ljude. Standard stvara iluziju o homogenosti nacije, zato se o njega neki toliko kešaju (vješaju). Jezični standard nalik je na državu. Oboje bi trebalo ukinuti, ali dotle mnogo će vode proteći Savom. Ili Drinom.

Kaže Chomsky: “Jezik je proces slobodnog stvaranja; njegovi su zakoni i načela određeni, ali način na koji se načela stvaranja upotrebljavaju (upotrjebljavaju?!) slobodan je i bezgranično primjenljiv. ... Bez napetosti između nužnosti i slobode, pravila i izbora, uopće ne može biti stvaranja, komunikacije, bitnog djelovanja.” Zato, ne daj bože da se lingvisti slože.

Jezik je legitimacija za psihološki, politički, društveni, intelektualni, etički, pa i inteligencijski profil svakog njegovog korisnika. Prema tome, da, s jezikom treba oprezno i znalčki, ali i veselo *and with love*.

U knjižici koja je 1992. *rashodovana* iz jedne riječke biblioteke, te *bačena* na kup pred ulazom, a koju sam onda odnijela kući, nalazi se i ova pjesma:

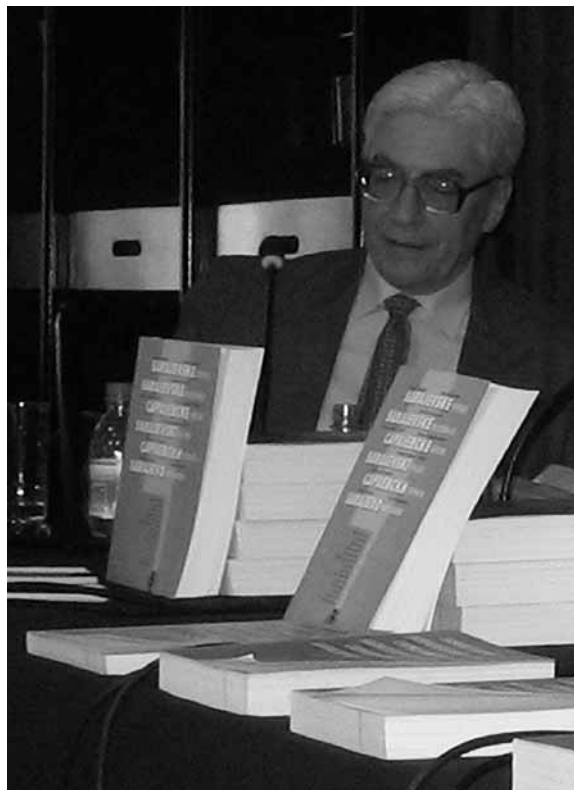
Sada je to još uvek opasnost koja peva
Plamen koji prozirnost proglašava za prijateljstvo
Muzikalnije ptice umaknu sudbini
Ali umaknu i rečima

Reči greše pesma se stvara
Drugačije niko nije postao pesnik
Svet se deli na one koji su zapevali
I na one koji su ostali robovi

Ali dolazi dan velikog oslobođenja
pesme će se otvoriti ko tamnice
pesnici će biti uništeni
pesme će biti prilagođene

Kad narod otkrije tajnu kako se postaje velik
Trgovi će ostati bez spomenika
Nekad samo pesnicima dostupne tajne
Biće proglašene svojinom naroda

(Branko Miljković)

Ranko Bugarski

O STAROM JEZIKU I NOVIM JEZICIMA

Rado prihvatajući poziv na saradnju u ovom broju *Sarajevskih sveski*, ovom prilikom ću u najkraćim crtama izložiti svoje viđenje neobične sudbine jezika koji smo doskora uglavnom smatrali zajedničkim i nazivali srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim/hrvatskim ili srpskim. Svestan postojanja drugih, pa i bitno drukčijih pogleda na ovo složeno i u mnogo čemu sporno pitanje, sopstveno mišljenje nudim kao prilog jednoj

mogućoj tolerantnoj diskusiji. Pri tome težim objektivnom naučnom pristupu ovoj osjetljivoj materiji, koja iz razumljivih razloga izaziva snažne kolektivne emocije, pa je otuda izrazito podložna politizaciji.

Šta se, dakle, tokom poslednjih petnaestak godina desilo – i šta se danas dešava – sa jezikom koji ću u ovom tekstu nazivati srpskohrvatskim? Mislim da se o tome u glavnim potezima može reći sledeće. Pre svega, na pitanje da li ovaj jezik još uvek postoji ne može se dati jednoznačan odgovor, nego se ono mora postaviti na više nivoa istovremeno. U ravni koju nazivam lingvističko-komunikacijskom, i kojoj kao lingvist dajem načelnu prednost, potpuno je legitimno tvrditi da on i dalje postoji. Naime, poznato je da su lingvističke razlike između njegovih bivših standardnojezičkih varijanti, danas zasebno imenovanih nacionalnih jezika, ukupno uzev zapravo marginalne. A ovaj stepen sličnosti, koji neretko ide i do identičnosti bitnih segmenata glasovne i gramatičke strukture, kao i šireg osnovnog leksikona, prirodno se odražava u očiglednoj činjenici da govornici svih tih varijeteta i dalje međusobno komuniciraju isto toliko glatko kao i ranije.

Nasuprot ovome, na nivou koji označavam kao političko-simbolički jasno je da više nema srpskohrvatskog, jer se taj složeni naziv ne javlja u ustavima i zakonima država nastalih na tlu ovog jezika, koje priznaju samo srpski, hrvatski i bosanski (uz mogućnost dodatnog proglašenja crnogorskog, što će zavisiti od razvoja političkih događaja u Crnoj Gori). Pored političko-pravnog statusa koji uživaju, ovi jezici funkcionišu kao važni simboli nacionalnog identiteta i državnog suvereniteta u odgovarajućim zemljama, u kojima jednostavno nema više mesta za neki zajednički srpskohrvatski jezik.

Ovim dvema razinama posmatranja možemo dodati još jednu, sociopsihološku, neformalnu ali ne i nevažnu. To je ono što o ovom jeziku – ili ovim jezicima – misle sami govornici, nezavisno kako od lingvističkih činjenica tako i od administrativnih pregradaka. Sa izvesnošću se može proceniti da u naše vreme znatna većina oseća da govori srpski, hrvatski ili pak bosanski, te da ove idiome u skladu s tim i imenuje, kako zvanično tako i privatno. Ne bi se, međutim, smeo zanemariti ni onaj manji broj ljudi koji kao svoj maternji jezik doživljavaju upravo srpskohrvatski, intimno ostajući pri tom nazivu ili ga “maskirajući” tradicionalnom familijarnom etiketom “es-ha”, odnosno “naš jezik”. Slabije poznajem aktuelne

sarajevske prilike, na primer, ali me ne bi začudilo ako bi se pokazalo da još uvek ima dosta takvih i u ovom gradu (u kome sam, uzgred rečeno, i sam rođen i odrastao sa srpskohrvatskim, koji do dana današnjeg smatram svojim maternjim jezikom). Dakle, na ovom trećem nivou stvari nisu tako jasne kao na prva dva: srpskohrvatskog ovde i ima i nema, kako za koga.

Svodeći ovu malu analizu, zaključujemo da srpskohrvatski i postoji i ne postoji, zavisno od nivoa posmatranja. (Da tačka gledišta stvara predmet proučavanja, u lingvistici nam je znano bar od vremena Ferdinanda de Sosira). Moj uobičajeni uslovni rezime ove situacije glasi da je srpskohrvatski danas jedan lingvistički jezik u obličju triju političkih jezika.

Da bi se ovo nesvakidašnje stanje stvari bolje razumelo, potrebno je da se najpre upitamo kako je do njega došlo. U suštini, standardni srpskohrvatski – koji je i prethodno ponegde bio osporavan – na administrativnom planu nije nadživeo federaciju čiji je bio značajan simbol i čijoj je relativnoj koheziji doprinosa. U toj svojoj ulozi on je, kako sam to već negde rekao, sahranjen u zajedničkoj grobnici sa SFRJ. Samostalne i suverene države koje su izronile iz ratnog meteža uzdigle su njegove ranije varijante na stepen svojih visoko cenjenih službenih jezika pod zasebnim nacionalnim imenima. Na prostoru srpskohrvatskog tako su se afirmisala i u manjoj ili većoj meri učvrstila tri jezika, od kojih su dva, srpski i hrvatski, oslonjena na dugu tradiciju srazmerno samostalne egzistencije koja je prethodila konstituisanju samog srpskohrvatskog krajem XIX veka, dok se treći, bosanski, iako nazivno s prekidima takođe tradicionalan, kao odelit entitet uspostavlja tek u poratno vreme. (Doduse, sam ovaj naziv nije svuda prihvaćen zbog svojih političkih implikacija, koje nacionalno simetrična alternativa “bošnjački” ne bi imala, ali to pitanje izlazi iz okvira ovog razmatranja).

Zasebno zvanično imenovanje ovih idioma podstaklo je potrebu da se oni i u svojoj lingvističkoj supstanci i strukturi profilisu kao odeliti entiteti, koji i na toj osnovi opravdavaju poseban tretman. Tako su odranije postojeće specifičnosti naglašavane a nove unošene, neretko veštačkim merama, najbrže i najviše u hrvatskom slučaju, nešto manje u bosanskom a najmanje u srpskom. Ovaj divergentni proces, koji je kulminirao u ratnim i prvim poratnim godinama, u poslednje vreme je usporen i možda čak zaustavljen. Kao da je prevladalo uverenje da je dalji razlaz ne samo nepotreban, nego i

potencijalno kontraproduktivan čak i sa stanovišta nacionalnih elita kao njegovih izvornih generatora – zbog negativnih reakcija na partikularistička preterivanja.

Ako se sada iz današnje perspektive zapitamo šta se zapravo promenilo u odnosu na predratno stanje, ustanovićemo da je najveća promena u samim imenima, znatno manja u lingvističkoj supstanci a najmanja u strukturi. Ovaj nalaz neće nas iznenaditi, jer jezici kao sistemi komunikacije ne nastaju niti nestaju političkim dekretima, a stvarne unutrašnje promene u jezičkom tkivu (za razliku od spoljnih izmena jezičkog statusa) ostaju van domašaja inženjera jezičkog rasparčavanja. Upravo zato se u napred navedenom lingvističkom i komunikacijskom smislu i dalje može govoriti o postojanju standardnog srpskohrvatskog kao suštinski celovitog entiteta – premda, dakako, ne i jedinstvenog, nego policentričnog.

Da je taj jezik, premda zvanično više ne postoji, u svim okršajima zadobio samo povrede površinske prirode, dok je u dubini ostao praktično netaknut, jeste ocena koja se može braniti mnogim stručnim argumentima. Ovde ću pomenuti samo najvažnije. Pre svega, suprotno nekim apodiktičkim tvrdnjama, bilo bi teško opovrgnuti činjenicu da se ovim jezikom i dalje može govoriti i pisati. Naime, sasvim je lako proizvoditi govorene i pisane tekstove bez varijantnih markera (ili s vrlo malo takvih) koji bi ih nedvosmisleno svrstali pod zaglavljaje srpskog, hrvatskog ili bosanskog, pa je stoga legitimno za njih ustvrditi da su upravo na – srpsko-hrvatskom.

Zatim, mada se mogu razaznati dva nivoa upotrebe, domašaj ovog razlikovanja nije velik. Imam na umu to što se kod političkih i kulturnih elita u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (ne i u Srbiji) zapaža isticanje varijantnih jezičkih obeležja u formalnim prilikama. Ova tendencija motivisana je, kako izgleda, pojačanom nacionalnom svešću ili pak pragmatičkim razlozima u vezi sa političkom participacijom i socijalnom promocijom, dok glavnina stanovništva i dalje govori i piše mahom isto kao i ranije. Sama jezička praksa većine govornika ranijeg srpskohrvatskog nije se, dakle, promenila ni u čemu bitnom, i pored toga što sada u službenom i neslužbenom optičaju daleko veću učestalost imaju jednočlani nacionalni nazivi jezika. U multinacionalnoj bosanskohercegovačkoj sredini, posebno merodavnoj za ovakva razmatranja, ipak se nisu formirali prepoznatljiviji etnolekti, tako što bi Bošnjaci govorili

na jedan, Srbi na drugi a Hrvati na neki treći način. Diferenciranja ima u tragovima, ali se u celini može oceniti da građani ove države govore manje-više isto, što je bio slučaj i u vreme moje sarajevske mladosti pre pola veka. (U Sarajevu je jezička praksa uvek imala više veze sa socioekonomskim statusom i stepenom obrazovanja nego sa etničkom pripadnošću pojedinaca; verujem da je u osnovi i dalje tako).

Do čega dovodi veštačko insistiranje na “nacionalnim” jezičkim markerima mogli smo da se uverimo tokom ratnih godina ali i kasnije, slušajući kako razni nacionalni lideri mešaju ekavicu i ijekavicu, izgovaraju “srpske” ili “hrvatske” reči sa “bosanskim” akcentom i slično. Iz ovih razloga je identifikacija nečijeg govora kao bosanskog, hrvatskog ili srpskog, naročito u Bosni i Hercegovini ali i izvan nje, često manje stvar objektivnih jezičkih osobenosti, a mnogo više situaciono uslovljene percepcije i perspektive iz koje se on prima. Tako on može i treniranom uhu da zvuči, recimo, bosanski, iako ga proizvodi lokalni Srbin ili Hrvat, a govorna produkcija istog pojedinca može se doživeti i označiti na jedan način u Sarajevu a na drugi u Beogradu ili Zagrebu. U tom smislu su granice između idioma koji sada idu pod imenom srpskog, hrvatskog i bosanskog fluidne i promenljive, ponekad i do tačke neprepoznavanja. Zato je u ovakvim slučajevima još uvek najadekvatniji, pa neretko i jedini razuman naziv upotrebljenog jezika upravo srpskohrvatski, jer bi pokušaj preciziranja njegove nacionalne komponente samo urodio nepotrebnim nedoumicama i kontradikcijama.

Obaveštenoj publici, u kakvu sigurno spadaju čitaoci ovog časopisa, nije potrebno navoditi dodatne lingvističke argumente i objašnjavati zašto, na primer, nema višejezičnosti u krugu srpskohrvatskih standardnih normi (osim u vicu, kao kada se kaže da je Sarajevo grad sa najviše poliglota na svetu, jer svi njegovi stanovnici govore tri jezika). Ili, zašto se između njih ne prevodi (izuzev u strogo formalnom međudržavnom saobraćaju, pa i tada ograničeno). Ili pak zašto nema kontrastivnih gramatika ili opisnih dvojezičkih ili trojezičkih rečnika ovih idioma, i slično. Podsetiću samo da bi sve to prirodno moralo da postoji kad bi ova tri varijeteta uistinu bila različiti lingvistički jezici.

Sa svega iznetog, u naučne svrhe ostaje opravdano koristiti termin *srpskohrvatski jezik*, što se u preovlađujućoj meri i čini u internacionalnoj slavistici i opštoj lingvistici (a za što se

¹ Detaljna argumentacija u prilog iznetog stanovišta, praćena primerima upotrebe jezika i uputama na relevantne radove niza domaćih i inostranih autora, može se naći u pojedinim poglavljima mojih skorašnjih knjiga u ediciji "XX vek" u Beogradu: *Lica jezika* (2001), *Nova lica jezika* (2002) i *Jezik i kultura* (u štampi).

u poslednje vreme naročito elokventno i uverljivo zalaže Snježana Kordić u nizu rasprava i polemičkih osvrtu). Pri tome su, dakako, i jednočlani nazivi primereni u odgovarajućim nacionalnim kontekstima – ali uz punu svest o tome da tu nisu posredi obične terminološke alternative nego i razlike u opsegu upotrebljenih termina, pa time i u značenju. Primera radi, srpskohrvatska dijalektologija ili leksikografija nipošto se ne sme brkati sa srpskom ili hrvatskom dijalektologijom i leksikografijom, kao što ni istorija srpskohrvatskog književnog jezika nije isto što i istorija srpskog ili hrvatskog književnog jezika.

I tako, na kraju, možemo da stavimo znake navoda oko obaju atributa u naslovu ovog ogleada. Naime, ima i srpskohrvatskog, kao što ima i srpskog, hrvatskog i bosanskog, ali na različitim nivoima posmatranja. Pri tome onaj prvi nije zapravo *stari*, niti su ovi potonji uistinu *novi*: "stari" se i dalje vrlo dobro drži, "novi" pak nisu juče rođeni. U starijoj terminologiji, filozofski valjano utemeljenoj premda u međuvremenu ideološki donekle kompromitovanoj, ovo bi mogao da bude dobar primer dijalektičkog jedinstva celine i njenih delova. No kako god to bilo, verujem da je jasno da se ne može tek tako reći kako smo ranije imali jedan jezik a sada imamo tri jezika umesto njega, te da o tome nema više šta da se kaže. Ima: slučaj je, kako bi rekao Šerlok Holms, ipak malo komplikovaniji... A šta se može očekivati sutra, u to se ovde ne bih upuštao.¹

David Albahari

SENO ZA SINA

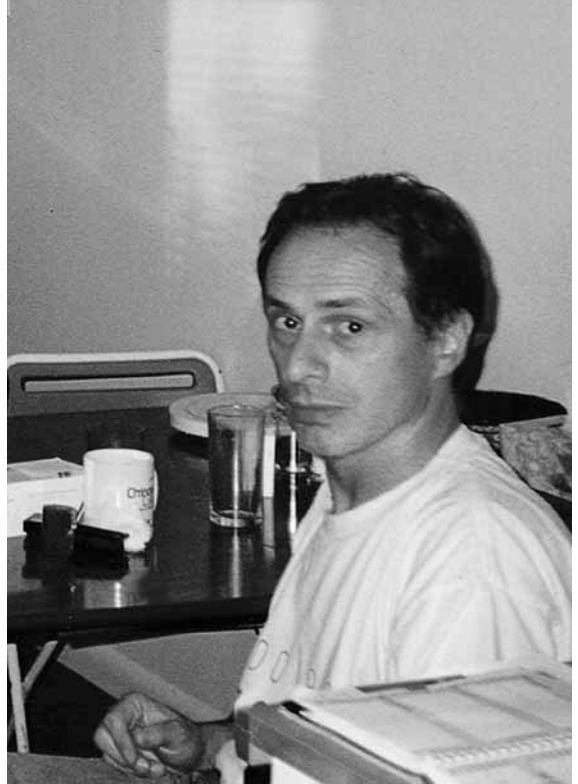
(Okasnele misli o izgubljenom jeziku)

1

Da, i ja sam se nekada zaklinjao da nikada neću napustiti svoj jezik, onaj koji smo u školi zvali “srpsko-hrvatski”. Doduše, već tada, dok smo bili u školi, taj predmet je u govornom jeziku nazivan samo “srpski” – ne pamtim da je neko ikada rekao: “Jesi se spremio za pismeni iz srpsko-hrvatskog?”; uvek je bilo, na primer: “Šta je bilo za domaći iz srpskog?” – ali na to nismo obraćali pažnju. “Srpski” je predstavljao skraćenicu, praktičan naziv, isto onako kao što je “matiš” označavao “matematiku” ili kao što je “fizičko” zamenjivalo “fizičko vaspitanje”. Jezik je bio, smatrali smo, jedinstven, zvao se srpsko-hrvatski, i to je bilo sve.

2

Naravno, istorija tog navodno jedinstvenog jezika nije bila nikakva tajna. Znali smo da se iza standardizovanog jezika nalaze brojni dijalekti, kao i u svim jezicima, uostalom, i znali smo da se ti dijalekti nalaze u nekoj vrsti stalnog lingvističkog koškanja. To se nigde nije moglo izbeći. Jezik bilo koje zemlje je uvek stvar dogovora, političkih i drugih ubeđivanja, lingvističkih i pravopisnih revolucija, odnosno, drugačije rečeno, u jeziku uvek traje neka vrsta sukoba, nadmetanja, čak i onda kada takvog sukoba nema među onima koji taj jezik govore. A kada do tog sukoba ipak dođe, onda jezik mora da bude žrtva, ali posebna vrsta žrtve, posle koje niko, bar na jezičkom planu, nije gubitnik.

3

Da, zaklinjao sam se u taj jezik. Uostalom, i dan-danas govorim tim jezikom, ali ako me neko pita na kom jeziku pišem, odgovoriću da pišem na srpskom. Na neki način tada ne govorim istinu, jer zapravo ne znam da li znam srpski jezik, odnosno, ne znam da li se sadašnji srpski jezik uopšte razlikuje od onoga što bi moglo da se nazove “istočnom” ili “ekavskom” ili “srpskom” verzijom “srpsko-hrvatskog” jezika. Drugim rečima, ako poživim dovoljno dugo, da li ću se naći u situaciji da sa mojim staromodnim “srpskim”, koji je i dalje samo deo jezičke smese zvane “srpsko-hrvatski”, ne budem u stanju da normalno komuniciram sa govornicima nekog novog “srpskog” jezika?

4

S obzirom na to da je zaludno gledati u prošlost, a još zaludnije liti nostalgичne suze od kojih oči više peku nego od običnih suza, svrsishodnije je zapitati se šta se može desiti u budućnosti. Nema sumnje da će jezici nastaviti sve više da se razlikuju; ranije ili kasnije, svi ti jezici – srpski, hrvatski, crnogorski i bosanski – ispuniće lingvističke uslove, ma kakvi oni bili, da budu priznati kao samostalni jezici (što za sada još nije slučaj). Podsticanje na različitost će još neko vreme dolaziti iz političkih i nacionalističkih krugova, a potom će jezik to raditi sam od sebe. Naime, novi naraštaji, svi oni koji su rođeni posle raspada Jugoslavije, odrastaće u drugačijim jezičkim sredinama; njima “srpsko-hrvatski” neće ništa značiti; osim toga, neće postojati nikakva nostalgija koja bi ih podsticala da se bore za održavanje nekog “pra-jezika” kojim su govorili njihovi roditelji i dedovi. Oni će rasti u okruženju samo jednog jezika, i ostali jezici za njih će biti, ma kako to sada čudno zvučalo, strani jezici koji se lako uče, ali koji su ipak strani. Znam da ima ljudi koji se još uvek zgroze kada čuju takva predviđanja, ali to je neminovnost koja se više ne može zaustaviti. Uostalom, samo je pitanje dana (tačnije rečeno: decenije) kada će se definitivno raspasti monolitna građevina engleskog jezika, odnosno, kada će američki, kanadski, australijski, novozelandski i ostali postati zasebni jezici. Zašto bi onda srpsko-hrvatski bio pošteđen takve sudbine? Da je bilo kome taj jezik doista bio potreban, valjda bi se prvo potrudili da sačuvaju zemlju u kojoj se govorio.

5

Pozivajući me da pišem na ovu temu, Zoran Hamović izražava uverenje da će “tržišna logika” nadvladati. Pretpostavljam da time hoće da kaže da će izdavaštvo postaviti neke zajedničke standarde koji će zaustaviti proces udaljavanja između naših jezika. Ideja jeste lepa, ali nije realna. Kolika je stvarna moć izdavaštva, odnosno, koliki procenat populacije u zemljama nastalim posle raspada Jugoslavije uopšte čita knjige? I u vreme zajedničkog življenja tiraži su bili mali; sada su još manji. Ali ono što je najvažnije, i što pozivanje na tržišnu logiku previđa, jeste činjenica već pomenuta u prethodnom fragmentu. Naime, nove naraštaje neće zanimati da redovno prate šta se zbiva u susjednim zemljama. Ko još čita srpske pisce u Hrvatskoj, odnosno, ko prati savremenu hrvatsku književnost u Beogradu? Uostalom, ako jezičko prilagođavanje postoji, na primer, u izdavačkoj delatnosti na engleskom jeziku, s obzirom na sve veće udaljavanje između raznih njegovih ogranaka, zašto bi se takva praksa smatrala neprikladnom na našim područjima? Tržišna logika ne zaustavlja zbivanja na tržištu; ona se prilagođava zahtevima tržišta da bi podstakla njegov dalji razvoj. Drugim rečima, ako se u Srbiji pojavi povećano interesovanje za knjige hrvatskih pisaca, ali se ono ne realizuje zbog sve većih jezičkih razlika, onda će tržište pre svih zahtevati da se uvede proces jezičkog prilagođavanja (a ne prevodenja!) kako bi srpski čitalac mogao da čita hrvatskog pisca ili obratno. Jezik jeste dragocen, ali nije svetinja koja ne sme da se dotiče.

6

Verujem da je, na osnovu prethodnih fragmenata, očigledno da sam iz, nazovimo je tako, “tvrdochornih redova jezičke odbrane”, gde sam se nalazio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog veka, prešao u znatno pomirljiviji “front prihvatanja jezičkih razlika”. Ne mislim da sam time učinio bilo šta loše; jednostavno sam prihvatio realnost političko-lingvističkih zbivanja. To ne znači da ih podržavam, ali to znači da shvatam zaludnost ponavljanja nekih stavova koji su se potpuno istrošili, poput stava o trajnosti srpsko-hrvatskog jezika. Taj jezik još postoji, on nije iščezao, nije se pretvorio u duha; duhovi su, bar u ovom času, svi oni drugi naši nepostojeći jezici, koji se u najboljem slučaju mogu označiti samo kao dijalekti; vremenom, međutim, oni će

postati stvarni, dok će srpsko-hrvatski postati – ukoliko nije već postao – duh koji će, poput Hamletovog oca, lutati u potrazi za onima koji su ga usmrtili.

7

U istoriji jezika postoje mnoge poučne priče, ali u ovoj prilici, možda zbog pominjanja danskog kraljevića, najzanimljivije mi deluje priča o norveškom jeziku. Norveški, kao svi skandinavski jezici, potiče od zajedničkog starog skandinavskog jezika, s tim što je za vreme vikingškog perioda (od IX do XI veka) došlo do formiranja staronorveškog, iz kojeg je kasnije nastao moderni oblik jezika. Dolaskom hrišćanstva, uvedena su latinična slova, i u XI veku razvio se pisani oblik norveškog jezika. Međutim, u periodu između 1380. i 1814. Norveška je bila ujedinjena sa Danskom pod vlašću danske krune, tako da je u XVI veku danski zapravo postao pisani jezik Norveške, s tim što su njega koristili obrazovani slojevi, prvenstveno u gradovima, dok su govorni dijalekti ostali u upotrebi među seoskim stanovništvom, radničkom i srednjom klasom. Tokom XIX veka razvio se dansko-norveški jezik, pretežno danski po strukturi i vokabularu, ali sa izvorim norveškim izgovorom. Taj jezik je postao zvaničan jezik Norveške, i na njemu je, recimo, pisao Henrik Ibzen. Međutim, u isto vreme rasli su zahtevi za formiranjem jezika koji će ljudi osećati kao svoj, i tako je polovinom XIX veka počeo rad na oblikovanju novog književnog jezika, zasnovanog na norveškim dijalektima i očišćenog od elemenata danskog jezika. Razvoj tog jezika uticao je na izmene u dansko-norveškom koji je u prvoj polovini XX veka prošao kroz niz reformi u kojima je naglasak stavljen na norveški izgovor i pravopis. Taj jezik je nazvan “jezikom knjige”, dok je drugi nazvan “novonorveški”. Oba su ravnopravna, oba se uče u školi, s tim što prvi dominira u istočnoj Norveškoj, dok je drugi dominantan u zapadnoj Norveškoj. Naravno, ima onih koji bi želeli da ih objedine, kao što ima onih koji grčevito insistiraju na njihovim razlikama. Tako bar piše u mojoj staroj enciklopediji, objavljenoj 1983. godine, premda ne verujem da se nešto radikalno izmenilo u poslednjih dvadesetak godina.¹

8

Norveška jezička priča podseća u nekim svojim elementima na priču o našim jezicima, i potvrđuje da se jezik može

¹ Detaljniji opisi zbivanja oko formulisanja norveškog jezika nude fascinantnu priču o raznolikosti faktora koji utiču na uobličavanje jezičkih standarda, od političkih i nacionalističkih do književnih i tradicionalnih, pa i krajnje ličnih interesa pojedinaca uključenih u priču o jeziku. Videti, na primer: Einar Haugen, *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian* (Harvard University Press, Cambridge, 1966). Uzgred, ovaj autor daje divnu i očigledno tačnu definiciju našeg bivšeg jezika, srpsko-hrvatskog, nazivajući ga “ponešto klimavim dvojnim jezikom”.

menjati i standardizovati na razne načine. Ako su, na primer, vekovi provedeni pod vladavinom danske krune doveli do formiranja novog oblika jezika, zar se isto ne bi moglo reći za uticaj turskog na srpski jezik, odnosno, za uticaj latinskog i nemačkog na hrvatski jezik? Da nije došlo do njihovog prinudnog spajanja, to bi danas možda bila dva slična jezika, ali dovoljno udaljena jedan od drugog da zahtevaju da se svaki od njih uči za sebe.

9

Sve to sada nije važno. Pričati o prošlosti je kao pokušaj da se ukus zagorelosti izvuče iz jela koje je predugo ostalo na vreloj ringli – ma šta pokušali, ne možemo da promenimo činjenicu da je jelo zagorelo. Tako je i sa našim jezicima: politički i nacionalni raskol se odigrao, i tragati za zajedništvom u jeziku je zaludan (ljubavni?) trud. Jezik se raspao kao i sve ostalo, i ne može se više objediniti. S obzirom na to da se u novonastalim državama politika umešala u jezička pitanja, taj proces udaljavanja ranijih dijalekata odigravaće se možda brže nego što je normalno, katkad i nasilno, ali u svakom slučaju nepovratno. Jedino pitanje koje ostaje otvoreno jeste da li će se možda formirati nekakav nadjezik – nazovimo ga za ovu priliku “jugoslovenski” (iako niko više ne voli tu reč) – koji će biti neka vrsta lingva franke za područje bivše Jugoslavije, ali i tu se odmah nameće odgovor da je to neostvarivo. Da je srpsko-hrvatski zaista bio zaseban jezik, a ne nasilno spleljena posuda, možda bi se razvoj takvog nadjezika mogao očekivati, ali srpsko-hrvatski zapravo nije nikada bio jedinstven jezik. Za tako nešto, trebalo je od samog početka da bude ili srpski ili hrvatski ili nešto treće, a na taj radikalni potez, kao što je poznato, niko nije smeo da se usudi.

10

U sukobu u bivšoj Jugoslaviji nekadašnji zajednički jezik je zloupotrebljen na mnogo načina: skrnavljen je dok su se pomoću njega iznosila propagandna tumačenja, funkcionišući kao tzv. “jezik mržnje”; obeščašćen je, silovan, rastrzan, kiretiran, porican. Pre vremena su iz njega na svetlost dana izvučena nerazvijena deca, trojke koje su dobile imena Hrvatski, Srpski i Bošnjački. Posle su muljali po njegovoj utrobi sve dok nisu pronašli plod nazvan Crnogorski. Zajednički jezik je huktao i dahtao, stenjavao od bola i cvilio, ali nadrulekari

nisu imali milosti. Pustili su ga da iskrvari, onda nastavili da ga seku, sve pozirajući kao da se spremaju za neku novu sliku o času anatomije.

11

Posle buke i besa uvek dolazi period tišine, period u kojem se skuplja snaga za obnovu svega onoga što su buka i bes uništili, promenili ili pomerili s mesta. Nevolja s tišinom je u tome što ona, ranije ili kasnije, počinje da bude zlokobna, odnosno, iz nje više ne izvire spokoj, već najava nove buke i novog, još većeg besa. Iz nekog razloga, Gospod, ili neko drugi, odlučio je da je ovaj svet dovoljno dobar za nas. Priča se da je Tvorac uništio mnoge svetove dok se nije odlučio za sadašnji, što odmah navodi na pitanje: ako je ovaj svet smatrao dobrim, kakvi li su tek bili oni koje je uništio? Obično se odgovara da su ti svetovi bili gori, ali šta ako su bili bolji? Ima onih koji tvrde da je tek u ovom svetu Tvorac dao čoveku mogućnost govora, a da je u onima koje je uništio ta mogućnost bila uskraćena ljudskom rodu. Za Tvorca, naravno, jezik je najveća moć – uostalom, pomoću jezika stvoren je svet – i zvuči verovatno da je do kraja, odnosno, dok nije stvorio ovaj svet, Tvorac oklevao da podari čoveku moć koja ga izjednačava sa onim ko ga je stvorio. U prethodnim svetovima čovek je, kažu, bio nem ali srećan; u ovom svetu, u kojem poseduje najveću postojeću moć, čovek govori ali je nesrećan. Možda se u tome krije objašnjenje naše sudbine? Možda smo požurili sa željom da budemo tvorci, i od jezika napravili oružje koje više ne daruje dobro nego zlo? Ne čudi onda što mistici svih opredeljenja podstiču na ćutanje. “Ćutanje je ograda oko mudrosti”, piše negde u Talmudu. Ili, kako kaže Solomon ibn Gabirol: “Manje reći, manje grešaka.” Biblijski psalmista takođe upozorava: “Postavi, Gospode, stražu kod jezika mojega, čuvaj vrata usta mojih.” Sve u svemu, mi nemilosrdno trošimo ono što bi trebalo najviše da čuvamo. Mistici su, dakle, u pravu (i zato ih, po običaju, niko ne sluša).

12

Kao što postoji groblje slonova, postoji i groblje jezika. Veliko je to groblje. Procenjuje se da na njemu već počiva između pet i sedam hiljada jezika. Procenjuje se, takođe, da ljudi i dalje koriste oko sedam hiljada jezika, od kojih će skoro pet stotina iščeznuti sa ovom generacijom. S druge strane, više

O ŽALOSNOM STANJU NAŠE NAUKE O JEZIKU

Vjerovatno ne postoji ni jedna društvena aktivnost u kojoj više zaostajemo za svijetom kao što je nauka o jeziku. Pod ovim pojmom podrazumijevam svako naučno bavljenje jezikom, ali prije svega gramatički opis bosanskog/hrvatskog/srpskog (skraćeno b/h/s) jezika. (Ova tri “jezika” razlikuju se uglavnom u izgovoru i leksici, dok su gramatičke razlike između njih minimalne, tako da se ova kritika odnosi ne samo na sarajevske već i na beogradske i zagrebačke lingviste.) Osim toga, veliki broj ponuđenih pravila u postojećim gramatikama je pogrešan. Ali ono što je najporaznije jeste činjenica da u našim gramatikama nema ni traga od *moderne* lingvistike. Kod nas malo ko i zna da je u prošlom stoljeću došlo do prave pravcate **REVOLUCIJE** u lingvistici, i da je ta nauka, prema zvaničnim statistikama, uznapredovala više nego velika većina drugih nauka. I etimološki i stvarno, revolucija znači potpuno izvrtanje nečeg što je ranije postojalo. Kad predajem studentima opštu lingvistiku, imam običaj da kažem: “Obrnite ono što ste dosad znali o jeziku pa ćete dobiti savremene lingvističke stavove.” Pogledajmo neke od tih novih stavova o jeziku.

Tradicionalni jezikoslovci su govorili da je pisani jezik primaran, da je on uzor-jezik, a da se u govoru jezik na razne načine kviri. Moderni lingvisti imaju dijametralno suprotan stav: pisani jezik je samo *pokušaj* da se kojekakvim šarama na papiru prikaže neizmerno bogastvo ljudskog govora. Nekad su “ton”, relativni naglasak riječi, jačina i boja glasa, rečenični ritam i intonacija važniji od sadržaja onoga što kažemo, pa ipak ništa od toga ne možemo zapisati. Najstarije pismo nije starije od nekih 5.000 godina, a čovjek govori na isti način kao danas desetinama hiljada godina. Na stotine ljudskih zajednica nikad nije imalo pismo niti ga danas ima, ali taj nedostatak nije nimalo umanjio komunikativnu vrijednost njihovih jezika, koji ni u kakvom lingvističkom smislu ne zaostaju za jezicima najrazvijenijih civilizacija.

Prije modernolingvističke revolucije vjerovalo se da su neke jezičke forme “pravilne” a neke “nepravilne” i da je

glavni zadatak gramatičara da ukaže na nepravilne forme i pronade “pravilne” zamjene za njih. Dublje promišljanje ovog stava pokazuje da je on apsurdan: greškama se jezik “kvari”, a sve što se kvari vremenom se potpuno pokvari i postane neupotrebljivo; ovo se moralo desiti jednom od naroda koji nemaju ni pismo a kamoli Pravopis ili Akademiju koja bi “čuvala” jezik; ipak, nije poznato da je neki narod iz čista mira zanijemio (dapače, gramatike jezika “nepismenih” naroda izbezumljuju zapadne lingviste svojom neobičnošću i raznovrsnošću). Moderni lingvisti vjeruju da je sve što neko kaže sljedeći sopstveno jezičko osjećanje samim tim “pravilno”. Za njih je pojam “pravilno” u uobičajenom smislu sasvim neprijemljen kad su u pitanju izvorni govornici nekog jezika (stranac, naravno, može govoriti nepravilno). Tačno je da možemo govoriti dijalektom koji je drukčiji od standardnog (književnog) jezika, ali onda oblici koji su drukčiji od odgovarajućih oblika standardnog jezika nisu “nepravilni” već samo *drukčiji*. Ja, recimo, u razgovoru sa bliskim prijateljima i u krugu porodice redovno mijenjam glagol *moći* u potvrdnom obliku prezenta na sljedeći način: *moгу, moreš, more, moremo, morete, mogu*; u odričnom obliku, međutim, mijenjam ga ovako: *ne mogu, ne mereš, ne mere, ne meremo, ne merete, ne mogu*. To isto vjerovatno radi ogromna većina Bosanaca a da nisu ni svjesni toga. Svaki jezik ima svoju govornu, *kolokvijanu* varijantu, kojom se ljudi služe u svakodnevnom komuniciranju. Koliko god je u standardnom jeziku “nepravilno” *more* i *ne mere* toliko je i *može* i *ne može* “nepravilno” u kolokvijalnom jeziku u Bosni! Međutim, nije potrebno da nam jezikolovac kaže šta je “pravilno” a šta “nepravilno” jer svi ljudi posjeduju neizmjenjivo bogate *intuicije* o maternjem jeziku. Jedna, najvažnija vrsta intuicije govori nam o gramatičnosti onog što kažemo – može neko i ne znati šta je gramatika, ali će odbaciti **veliki kuća* (lingvisti upotrebljavaju *(*)* da označe negramatične forme) kao neprihvatljivo. Psiholingvisti tvrde da je intuitivno znanje gramatike maternjeg jezika vjerovatno najtajnovitiji i najsloženiji mentalni posjed homo sapiensa. Uzmite samo ovaj detalj: naš sufiks *-ica* ima više značenja, od kojih su dva najvažnija ‘ženski rod’ (*krojač-ica*) i deminutiv (*kuć-ica*). Međutim, ta značenja su strogo regulisana pravilom koje kaže da *-ica* pravi ženski rod samo od imenica *muškog* roda, a deminutiv samo od imenica *ženskog* roda. Pa otkud to da totalno nepismeni bosanski gorštak, koji možda nije ni čuo za

gramatiku i sigurno nema pojma šta je muški a šta ženski rod, uvijek savršeno tumači značenje riječi na *-ica*, i to u hiljaditom dijelu sekunde?! Jeste li ikad čuli da je neko protumačio *pjevačicu* kao 'malog pjevača' ili *štalicu* kao 'žensku štalu'?!? Naravno da niste. A na stotine takvih i mnogo složenijih gramatičkih pravila "čući" u glavi ne samo svakog nepismenog gorštaka već i svakog debila, imbecila i idiota prvog i drugog stadija (agramatičnost se javlja tek kod idiota trećeg stadija). I, što je još nevjerojatnije, nikad nas niko nije učio gramatici dok smo kao djeca usvajali maternji jezik! (Čomski i njegovi sljedbenici smatraju da se čudo usvajanja jezika u djetinjstvu može objasniti jedino postojanjem *univerzalne* gramatike, koju dijete donosi rađanjem na svijet; oni ovu tvrdnju uvjerljivo dokazuju postojanjem vrlo velikog broja gramatičkih pravila zajedničkih svim jezicima svijeta.)

Druga vrsta intuicija odnosi se na sociolingvistički status oblika u maternjem nam jeziku (sociolingvistika se bavi odnosom jezika i društva – ko, šta i kada kaže nešto (drukčije) iz socijalnih razloga). Zar je potreban gramatičar da nam kaže da je *ne mere* ili *šćeo sam rijet* neprihvatljivo u standardnom jeziku? Jeste li ikad čuli da ozbiljna, obrazovana osoba upotrijebi jedan od takvih oblika govoreći na televiziji, mada nikad nije *učio* o tome koji su oblici standardni a koji nisu. Ono što stalno treba imati na umu jeste da lingvistički neobrazovan govornik jednog jezika **nije svjestan** ničeg u svom maternjem jeziku osim leksike i, eventualno, nekih gramatičkih oblika, iako u glavi nosi na stotine gramatičkih pravila i bar milijardu drugih činjenica važnih za pravilnu upotrebu jezika. Zato se sve spomenute promjene stilova odvijaju automatski, i ni jedan čovjek ne krene na intervju na TV govoreći sebi: "Pazi da ne kažeš *ne mere* – to nije standardni jezik" iako je, možda, pred polazak na TV stanicu, rekao ženi *Ne mere ova kravata*. Od ostalih brojnih intuicija spomenuću samo još *statističke* intuicije – mi *osjećamo* relativnu frekventnost svakog izraza u svom jeziku i, mada je ne možemo iskazati u procentima, obično ne grijeshimo u grubim procjenama (ovo je potvrđeno istraživanjima); sigurno je da se niko od čitalaca neće kolebati da nam kaže koja je od riječi *surevnjiv* i *pjevati* frekventnija.

Na žalost, naši "pravopisci" redovno atakuju taj naš najintimniji posjed, jezičko osjećanje/intuiciju, koja je sasvim dovoljna da sama uradi najveći dio onog što treba da radi pravopis (koji to kod nas redovno loše uradi). Iz Novosadskog

dogovora proistekao je 1960. Pravopis srpskohrvatskog jezika, koji se, srećom, počeo kršiti maltene onog dana kad je objavljen. Rekoh "srećom" jer je najveći broj propisa u njemu bio u srazu i sa lingvističkom naukom i sa jezičkim osjećanjem ljudi koji su nedvojbeno govorili standardnim jezikom. Zatim je došao *Pravopis bosanskoga jezika* Senahida Halilovića, koji je nastavio istim putem kao Pravopis iz 1960. i potpuno upropastio bosanski jezik (interesantno je da je Halilović zabrljao već u naslovu svog pravopisa dodajući *a* pridjevu *bosanskog*, koje više niko živ tako ne upotrebljava!).

Nije ovde mjesto da detaljno kritikujem pravopis, ali moram ukazati na apsurdnost jednog propisa o akcentima koji je donio još novosadski Pravopis, a koji je prešutno zadržao Halilović, mada o njemu ništa ne govori (vjerovatno zato što ne razlikuje naše akcente; to potvrđuje i odsustvo akcenata u pravopisnom rječniku, koje je nevjerovatno s obzirom na činjenicu da se radi o pravopisu *bosanskog* jezika, čiji je vukovski akcenatski sistem upravo ono što ga NAJVIŠE čini specifičnim u odnosu na srpski i hrvatski; i u *Gramatici bosanskoga jezika*, čiji je jedan od autora, Halilović pokazuje da ne zna akcente; pošto naši akcenti, kao i glasovi, mogu mijenjati značenje, nepoznavanje naša četiri akcenta isto je što i nepoznavanje četiri glasa/slova – u pitanju je, dakle, elementarna nepismenost univerzitetskog nastavnika!). Radi se o pravilu koje nalaže da u b/h/s-u silazni naglasak može stajati samo na prvom slogu riječi. Mi imamo jako puno riječi koje *prirodno* izgovaramo sa silaznim akcentom na drugom, trećem ili daljem slogu; evo primjera riječi sa silaznim akcentom na *trećem* ili *četvrtom* slogu (naglašeni vokal označen je velikim slovom): *televIzija, EvrovIzija, MezopotAmija, radijAtor, ventilAtor, katalizAtor*; kao što vidite, radi se uglavnom o složenicama i riječima stranog porijekla (što ih ne čini nimalo manje našim); da biste "pravilno" izgovorili ove riječi, treba da prebacite akcent na prethodni slog, tj. da kažete *telEvizija, EvrOvizija, MezopOtamija, radljator, ventilator, katalizator*. Druga grupa riječi za čiji biste "pravilan" izgovor morali zaista silovati svoje jezičko osjećanje tiče se izgovora genitiva množine imenica muškog roda koje se u nominativu jednine završavaju na -VCVC (V i C su međunarodni simboli za vokal i konsonant), gdje prvo V ima dugouzlazni akcent: *polic-ajac, svrš-etak, razv-itak, Bos-anac* i sl.; "pravilan" izgovor genitiva množine ovih riječi bio bi: *pollcajaca, svRšetaka, rAzvitaka, BOsanaca*.

“Pravilan” izgovor sljedećih oblika genitiva množine redovno je nasmijavao svakog našeg čovjeka kome sam ga “otpjevao”: *pRvenstava*, *zapovjEdništava*, *povjerEništava*, *brodOlomaca*. Smiješan je i “pravilni” naglasak riječi *parAdajz*. Osim toga, tradicionalni jezikoslovci u svojim akcenatskim pravilima, kao i u mnogim drugim, pokazuju nedosljednost i javašluk. Može li iko dokučiti zašto propisuju svoj bizarni akcent u riječi *samOpomoć*, ali ne u riječi *samopOsluga*, gdje dozvoljavaju prirodni, silazni akcent na *trećem* slogu? Možda zato što su i sami bili svjesni artificijelnosti svog akcenta pa su znali da ga, u čestoj riječi kao što je *samoposluga*, narod nikad neće prihvatiti. Nisu, međutim, trebali brinuti zbog toga: osim spikera koji su na jedvite jade naučili izgovarati pet-šest riječi sa “pravilnim” akcentom, običan svijet je nastavio da govori prema vlastitom jezičkom osjećanju i da, zajedno sa spikerima, izgovara na stotine riječi sa silaznim akcentom na drugom, trećem ili daljem slogu. Pravilo o ograničavanju silaznog akcenta na prvi slog staro je preko 60 godina i još uvijek ga ne primjenjuje niko ko ne mora. Pa zar ti “lingvisti” koji su ga donijeli ne vide da su radili jalov posao, da je to pravilo postalo mrtvo slovo na papiru? Moderno obrazovani lingvista koji ne zna da su te bizarne akcente propisali vodeći jezički “stručnjaci” bivše Jugoslavije mogao bi samo pomisliti da su ih smislili jezički savjetnici kakvog cirkusa da bi klovn njima mogao zabavljati publiku!

Za brojne akcenatske “monstrume” (šta su *pRvenstava* i *parAdajz* nego monstrumi?!) krivo je opet veoma “plitko” razmišljanje naših tradicionalista. Jer da su iole promislili, odustali bi, i bez poznavanja moderne lingvistike, od propisivanja monstroznih akcenata (koje katkad ni sami ne znaju izgovoriti!). A evo kako su trebali razmišljati: ovo što mi tražimo od naroda isto je što i promjena dijalekta, i to na planu izgovora, jer hoćemo da stotine riječi ljudi izgovaraju drukčije nego što to čine u svom prirodnom dijalektu. A svako ko ima malo opservatorskog duha u sebi, bez obzira na nivo obrazovanja i profesiju, mogao je zapaziti da ODRASLE OSOBE NE MOGU PROMIJENITI SVOJ DIJALEKT, pogotovo ne na planu izgovora, a nikako u akcentuaciji. Jeste li ikad sreli zrelu osobu koja je odrasla u Beogradu a zatim preselila u Split?* Ako jeste, pokušajte se sjetiti da li je ta osoba vremenom progovorila splitski? Nema teorije. Odrasle osobe mogu naučiti *strani* jezik, jer ga ne moraju izgovarati besprijeckorno niti govoriti

* Ja jesam. Radi se o osobi koja je iz Beograda došla u Split u ranim dvadesetim godinama i ostala da živi tamo. Ja sam je sreo nakon nekih 15 godina provedenih u Splitu i uvjerio se da je njen beogradski izgovor (da ne kažem izgovor sa štrafte Knez Mihajlove ulice) ostao potpuno netaknut. Ona jest “pokupila” šaćicu splitskih riječi (jednom je rekla *Sramim se* umjesto *Stidim se*), ali to nije nimalo uticalo da dojam da ju u pitanju čista Beogradanka.

gramatički savršeno, ali novi dijalekt morate naučiti besprije-korno, a to je nemoguće poslije seksualne zrelosti (do tog vremena, koje psiholingvisti zovu kritično doba za usvajanje jezika, svako dijete, ako je dovoljno izloženo jednom jeziku i bez obzira na druge faktore (pouka, inteligencija djeteta, vrijeme izloženosti jeziku i sl.) može naučiti onoliko jezika ili dijalekata koliko je to vremenski moguće.

I u još jednom važnom pravilu naši “pravopisci” pokazuju nedosljednost i javašluk. Radi se o oblicima glagolskog pridjeva radnog kao što su *volio*, *pocrnio*, *zanio*, *htio* (čiji ekavski oblici su *voleo*, *pocrneo*, *zaneo*, *hteo*). Osim *htio*, svi ostali ijekavski oblici odgovaraju jezičkom osjećanju ljudi koji govore ijekavskim nariječjem b/h/s-a i niko ih ne dovodi u pitanje (zato i ne postoji pravopisno pravilo koje bi se odnosilo na njih) jer se nekadašnji jat u položaju ispred završnog –o muškog roda jednine glagolskog pridjeva radnog ne izgovara *je* kao inače (*mjesto* – *mesto*) već *i*. Međutim, šta je sa *htio*, koji ovako izgovaraju samo oni Bosanci što su u školi naučili da je *htio* “pravilno” i koji zato preziru sebe što su ranije govorili *htjeo*, slijedeći svoje jezičko osjećanje. A, u stvari, *htjeo* je zaista “pravilno”, a *htio* “nepravilno”. Evo zašto. U gramatičkim pravilima naglasak često igra presudnu ulogu. Svojedobno je Karl Verner riješio višegodišnju zagonetku Grimovog glasovnog zakona time što je postulirao drukčiji akcenat nekih riječi u starim indoevropskim jezicima. Pošto je istorijska lingvistika 19. vijeka, kojoj pripada i Karl Verner, bila obavezni dio obra-zovanja tradicionalnih jezičara, dakle onih koji su sastavljali novosadski Pravopis, zapanjuje me da nisu obraćali pažnju na naglasak prilikom donošenja pravopisnih pravila (ne može valjda biti da nisu čuli ni naglasak ili da, ne daj Bože, nisu poznavali ni “svoju” tradicionalnu lingvistiku?!). Jer, činjenicu da ljudi prirodno kažu *volio* a ne **voljeo* i *htjeo* a ne **htio* treba jednostavno pripisati akcentu: u obliku muškog roda jednine glagolskog pridjeva radnog *naglašeni* jat ispred završnog –o ima svoj uobičajeni refleks *je*, a kad *nije* naglašen, on postaje *i*; da jat postaje *je* pod naglaskom potvrđuju glagolski pridjevi i ostalih riječi sa naglašenim jatom: *sjeo*, *mljeo*, *žnjeo*, *zreo* (od *zreti* – jatovo *j* se gubi poslije suglasničke grupe sa *r* na kraju; uporedi *griješiti* – *greška* (ne **grješka*)), *bdjeo*, *smjeo*, *djeo se* (ovaj danas rijetki glagol upotrebljava se u Bosni ponajviše u aoristu: *Gdje se djenu ono moje pero?*). Svi oblici glagolskog pridjeva na –*jeo* ne moraju biti naglašeni: zbog pravila po kojem se

korijenski glagol ne mijenja primanjem prefiksa, dobijamo oblike poput *zasjeo*, *samljeo*, *(za)odjeo* (izvedeno od *djeti*) i sl., u kojima je naglasak prešao na prefiks pa se *-jeo* našao u nenaglašenom slogu. Interesantno je da su tradicionalisti užasno insistirali na obliku *htio* (par napisanih *htjeo* mogao vas je koštati školske godine), ali su tolerisali većinu ostalih oblika na *-jeo* (valjda su vidjeli da bi oblici **sio*, **žnio*, **mlio* i **dio se* bili zaista smiješni, pa su dozvoljavali narodu da govori kako osjeća). Ali u nauci ne smije biti ovakve nedosljednosti: ako ste “otkrili” pravilo zbog kojeg je *htjeo* “nepravilno” i treba ga zamijeniti sa *htio*, onda to isto treba uraditi i sa *sjeo*, *žnjeo*, *mljeo* i sl.!

Pogledajte još jedan primjer totalne lingvističke neukosti naših tradicionalnih jezikosolovaca. Dobro vam je poznato da oni insistiraju da kažemo i pišemo *u vezi sa vašim pitanjem*, a nipošto *u vezi vašeg pitanja*. Kao stariji ljudi, oni su sami upotrebljavali onu prvu verziju i to je, koliko ja vidim, jedini “naučni” razlog za insistiranje na njoj i za borbu protiv *u vezi vašeg pitanja*. Međutim, kada opazi da je nešto ušlo u širu upotrebu, moderni lingvista je svjestan da je došlo do promjene u jeziku, koju je on dužan objasniti, a ne proskribovati. A ovu promjenu je vrlo lahko objasniti: u gornjoj sintagmi *u vezi vašeg pitanja* je poprimilo sasvim novo značenje onih (složenih) prijedloga i izraza koji *uvode temu razgovora* i koji SVI zahtijevaju da sljedeća imenica bude u genitivu: *glede vašeg pitanja*, *u pogledu vašeg pitanja*, *povodom vašeg pitanja*, *što se tiče vašeg pitanja* i sl. I najobičnija logika i lingvistička nauka nam govore da sličnost značenja ili funkcije dovodi i do formalne sličnosti. I zato se ovo novo *u vezi* (sa značenjem ‘u pogledu’) počinje sve više upotrebljavati sa imenicom u genitivu, što je potpuno u duhu sa onim šta danas znamo o jeziku, a to je, između ostalog, da se jezik često mijenja kako bi postigao što veću simetriju i pravilnost. Kad su u pitanju prijedlozi, dobili smo novo pravilo bez izuzetka: svi prijedlozi i izrazi što *uvode temu* o kojoj želimo nešto reći upravljaju imenicom u genitivu. Ako bismo prihvatili propis tradicionalista po kojem valja reći *u vezi sa vašim pitanjem*, to pravilo bi imalo krupnu iznimku u ovoj sintagmi. Jedan zaista uvjerljiv dokaz valjanosti moderne analize promjene izraza *u vezi sa...* jeste činjenica da se sintagma *u vezi* i dalje redovno upotrebljava u konstrukciji sa *sa + instrumental* kad zaista znači ‘veza’: *Jesi li ti u vezi s njom?*, *Treba ostati u vezi sa svojom porodicom*; ili, ponajbolji primjer je ovaj

u kojem se *veza* javlja u oba značenja i u objema gramatičkim konstrukcijama: *U vezi industrije, treba istaći da je ona u vezi sa trgovinom ostvarila odlične rezultate*. Mislim da je ovo divan primjer ispravnosti modernolingvističke analize jezičkih promjena. Ali, čak i ako ostavimo lingvistiku po strani, moramo se upitati kako su ti tradicionalisti mogli biti tako nepametni da ne postave sebi ovakvo pitanje: zašto narod “griješi” govoreći baš *u vezi vašeg pitanja*, a ne griješi govoreći **veliki kuća*?! Svaka nauka je, između ostalog, dužna *objasniti* sve pojave u svom domenu (zamislite meteorologa koji ne zna objasniti zašto se oblačno vrijeme mijenja u vedro!), a do objašnjenja dolazimo najbolje ako postavimo prava pitanja. Pitanje zašto niko ne kaže **veliki kuća* a kaže *u vezi vašg pitanja* pravo je pitanje, koje bi usmjerilo razmišljanje lingviste i vjerovatno ga dovelo do novih uvida u mehanizam jezičkih promjena; takvo pitanje, međutim, nikad nije ni palo na pamet ni jednom tradicionalisti.

Za najveći broj naših jezičkih problema krivo je naše užasno zaostajanje u jezičkoj nauci: sredinom 19. vijeka Evropom je vladala tzv. *mladogramatičarska* škola u lingvistici, koja je tvrdila da jezičkim promjenama upravljaju strogi zakoni i ako se nešto u jeziku ne ponaša prema tim zakonima, to treba ispraviti. Naši tradicionalisti se još uvijek drže te škole iako je ona odavno na đubrištu istorije lingvistike i moderni je lingvisti smatraju jednim od najvećih zastranjenja u svojoj nauci.

Naravno, ima ovde i jedan mentalitetsko-obrazovni problem: mada mnogima smetaju neki pravopisni propisi, sva “kritika” se svede na pojedinačna gundanja, i to je kraj. Tipičan naš čovjek razmišlja ovako: ta pravila su smislili stručnjaci i ko sam ja da se petljam u njihov posao? Takvo razmišljanje je i odlika našeg mentaliteta a i rezultat našeg obrazovnog sistema – ne možete izaći kritični i kreativni iz škole koja kažnjava svaku kritičnost i kreativnost. A razvijanje kritičnosti i kreativnosti kod učenika i studenata daleko je NAJVAŽNIJI cilj obrazovanja u naprednim zemljama. Mi smo, pak, u školi samo da dobijemo “ćage” da smo nešto završili, po mogućnosti sa što boljom ocjenom, a ne da nešto naučimo. A to ćage se najlakše dobija “gladjenjem” nastavnika i slijepim prihvatanjem njegovih mišljenja.*

Divan primjer nekritičkog stava prema jezičkim propisima je izraz *pored/pokraj telefona*, koji zadnjih godina zamjenjuje raniji izraz *na telefonu*. Ja ne znam koji je jezikoslovac

* Eklatantan primjer policijskog odnosa našeg nastavnika prema đaku ili studentu može se naći u “*aferi*” *Totalni promašaj*. Ovo je, u stvari, naslov moje knjige (izd. Šahinpašić, Sarajevo 2003), u kojoj sam dao iscrpni prikaz (na 180 strana) *Gramatike bosanskoga jezika* Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića, objavljene još 2000. godine. U tom prikazu sam vrlo argumentovano pokazao da je ta gramatika zaista totalni promašaj, da je ona pravo ruglo, da je vjerovatno najveća bruka u cijeloj kulturnoj istoriji BiH. Pouzdano znam da je čitaju svi studenti b/h/s-a na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, čiji su nastavnici tri pomenuta autora *Gramatike bosanskoga jezika*. Studenti se tjeraju da i dalje uče gramatiku iz njihovog udžbenika, dakle potpuno naopaku gramatiku, a da se ni jedan od studenata koji su pročitali moju knjigu ne usudi da pozove jednog od svoja tri nastavnika (ili sve trojicu zajedno) da odbrane svoju gramatiku od njihovih kritika. Zbog našeg policijskog odnosa nastavnika prema studentima, oni bubaju nesuvislosti i grozote sadržane u navedenom udžbeniku jer je to jedini način da dobiju ćage. U dubini duše većina je svjesna toga, ali nemaju drugog izlaza u našoj situaciji (mi smo jedna od rijetkih zemalja u kojoj nema NIKAKVA nadzora nad radom univerzitetskih

nastavnika pa je naš
univerzitet, u velikoj
mjeri, samo pljačka
narodnih para).

Ima još jedna zanimljivost
u vezi sa mojom knjigom.

Htio sam da poradim na
tom da nešto praktično
proizađe iz nje, da se
eventualno bar ukore te
neznalice koje predaju
našu gramatiku na
fakultetu. U tom smislu
sam pokušao stupiti u
kontakt sa federalnim
ministrom obrazovanja.

Nakon više pokušaja uspio
sam dobiti njegovu
sekretaricu, koja me je
upitala o čemu želim
razgovarati sa ministrom.

Ja sam joj rekao o čemu,
nakon čega je ona rekla da
će svakako prenijeti
ministru moju želju i da će
mi se javiti da dogovorimo
vrijeme razgovora.

Od tada ni traga ni glasa
od sekretarice!

Najvjerojatniji scenarij:
kada je gospodin ministar
čuo o čemu se radi, nije
htio da stupi u kontakt sa
mnom jer je u pitanju
konfliktna situacija u kojoj
bi njegov ministarski
položaj mogao biti ugrožen
i, kao i mnoge stvari kod
nas, po sistemu “ne
talasaj”, sve je palo
u vodu.

lansirao novi izraz, ali sam siguran da bi mu trebalo ući u trag
i suditi mu! Jer drznuti se da arbitrirate u jeziku a nemati baš
NIKAKVOG lingvističkog znanja i još manje pameti zaista je
svojevrsan zločin. Jer taj čovjek je pokazao da ne zna nešto
što vjerovatno samo otkrije svako pametno dijete, a to je da
riječi redovno imaju više značenja. On je, navodno, zabranio
na telefonu jer bi to značilo da sjedite na telefonskom aparatu!
Nije vidio da naše *na* ima čitav niz “nefizičkih” upotreba, tj.
upotreba koje ne govore da je nešto bukvalno na nečemu: *na*
fakultetu, *na akademiji*, *na stanciji* (na krovu fakulteta, akademi-
je ili stanice?), *na sastanku*, *na konferenciji*, *na predavanju*, *na*
ulazu/izlazu, *na molitvi*, *na namazu*, *na zadatku*, *na dežuri*, *na*
sijelu, *na radu*, *na pecanju*, *na času*, (biti) *na antibioticima*, *na*
treningu/obuci, *na pijaci*, *na selu* (kao i u *selu* sa drukčijim
značenjem), *na liniji*, *na vezi*, itd. itd. Vjerovatno ima više stoti-
na ovakvih prijedloških sintagmi u kojima je značenje prijed-
loga *na* vrlo daleko od njegovog “fizičkog” značenja (moguće
je, čak, da je ovo drugo značenje rjeđe!). Mi smo, očito, dobili
na telefonu po analogiji sa *na liniji/vezi*. Svako normalan je u
izrazu *na telefonu* tumačio *telefon* u smislu ‘telefonska veza’. U
stvari, *telefon* se mnogo češće upotrebljava u smislu ‘telefons-
ka veza’ nego ‘telefonski aparat’. Kad se *uvodi telefon*, uvodi se
u stvari telefonska veza, a ne telefon kao aparat. (Pošto našem
tupavom jezikoslovcu koji je zabranio *na telefonu* imenica *tele-
fon* znači samo aparat, on bi morao zabraniti i *uvođenje telefona*
jer se ne uvode *stvari* kao ormar, sjekira, narukvica niti kakav
aparat, već samo tele ili kakvo drugo biće koje ne zna samo da
ude!) Ako je zabranio *na telefonu*, zašto onaj naš “pravopisac”
nije bio dosljedan i zabranio *na liniji* i propisao *pored linije* jer
bi njemu jedino jasno *fizičko* značenje ove sintagme moralo
govoriti da neko ko je *na liniji* sjedi na kakvoj žici? Kad mi
neko odgovori na telefonski poziv sa *Pored telefona* (to obično
rade žene), ja kažem: “Kad si *pored* telefona, ja s tobom ne
mogu razgovarati sve dok nisi *na telefonu*, tj. dok nisi digla
slušalicu i stupila sa mnom u telefonsku vezu; ako to ne
uradiš, možeš biti danima *pored telefona* – nikad nećemo
stupiti u vezu!”

Neko će sada upitati: kako onda riješiti pitanje pravopisa?
Po meni je najbolje rješenje BITI BEZ PRAVOPISA! Vi ste, na-
ravno, zgranuti. A sad ću vam reći nešto nevjerovatno: jezik
koji je u svakom pogledu pobijedio sve jezike svijeta (naravno,
mislim na engleski) niti ima, niti je ikad imao, pravopis. Taj

jezik nema ni riječ za 'lektora' jer posao lektora (pošto, naravno, ne treba shvatiti da moderni lingvisti ne bi nikad intervenisali u jeziku – bi, ali puno manje i na potpuno drugi način) obavlja urednik, koji mora biti veoma obrazovan ali ne mora biti lingvistički stručnjak. On, međutim, ima veoma dobre intuicije o tome šta je dobar a šta loš engleski (u engleskoj tradiciji dobar engleski je prije svega jasan engleski, dok su kod nas najviše na cijeni nejasni tekstovi i šuplje ali kitnjaste priče). Kako to radi engleski urednik (bez pravopisa!) ilustrovaću uz pomoć našeg jezika (ne zaboravite da urednik nije nikakav jezički stručnjak). Dobio je tekst u kojem piše: "U ovoj knjigi hotio sam rijet...". Svakom čovjeku koji je iole obrazovan intuicije govore da ova rečenica nije pisana standardnim jezikom – za takvo mišljenje nisu potrebni ni pravopis ni "pravopisci" – i rukopis leti u koš. Šta je sa interpunkcijom? Pa nju učimo, kao i sve ostalo što je vezano za pisanje, dok učimo pisati u osnovnoj školi, a ZA TO NIJE POTREBAN pravopis. Ali, sva pravila o pisanju, pa i interpunkcijska, moraju biti kratka i otvorena različitim interpretacijama. Recimo, ja bih za zapetu dao samo jedno pravilo: nju upotrebljavamo bilo kad u rečenici kad ne spustimo glas do kraja. Međutim, naš Pravopis daje vrlo rigidna interpunkcijska pravila. Na primjer, mi *ne smijemo* upotrijebiti zapetu ispred *i* koje stoji pred posljednjim elementom nekog spiska; dakle moramo pisati: *čša, šolja, tanjir, kašika i viljuška*, bez obzira na to što nismo spustili glas na riječi *kašika* i što zbog toga kršimo opšte pravilo o upotrebi zapete. Može neko reći "Pa zar je to važno?". Daću vam primjer koji pokazuje da je to itekako važno, da može uticati na značenje. Vi ste došli odnekud iz bijelog svijeta i pojma nemate o Balkanu, ali želite naučiti. Učite o bivšoj Jugoslaviji iz knjige u kojoj između ostalog piše: *SFRJ se sastojala od sljedećih republika: Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina*. Ako izbrojite elemente ovog spiska na isti način na koji ste brojali *čša, šolja*, itd., gdje imamo pet elemenata, dobićete *sedam* republika! Kako to? Svemu je krivo ono rigidno pravilo da ne smijete staviti zapetu ispred *i* kome slijedi završni element spiska. Jer, da takvo pravilo ne postoji, tj. da možemo staviti zapetu ispred *i*, mogli bismo uspostaviti i pandan tom pravilu po kojem bi *odsustvo* zapete ispred *i* značilo da dva elementa povezana sa *i* bez zapete (bilo gdje u spisku) čine jednu cjelinu, a ne dvije. U stvari, čak bi i naš prvi spisak mogao biti

dvosmislen ljudima koji znaju da postoji jedna “sprava” za jelo u kojoj su spojene kašika i viljuška. Prema tome, zbog našeg loše smišljenog pravila o pisanju zapete na kraju spiska (koje nema osnove ni u intonaciji ni u kakvoj drugoj lingvističkoj kategoriji), mi nismo u stanju da u pisanju iskažemo tačan broj elemenata u jednom spisku.

Evo još jednog primjera kako smo uskraćeni lošim pravopisom. U pitanju su velika slova. Engleskoj i američkoj djeci se prosto kaže: imena se pišu velikim početnim slovom, i više ni zuc! Naravno, većina anglo-američke djece i odraslih dovoljno su pametni da znaju šta su to imena, i *sva* imena pišu velikim slovom – Islam i Hrišćanstvo su *imena* (na potpuno isti način na koji je meni ime Midhat) dviju najznačajnijih i najrasprostranjenijih religija na svijetu i, naravno, Anglo-saksonci ih pišu velikim slovima. Nama je, međutim, krava Šarulja mnogo važnija od religije, najveće svetinje u životu miliona ljudi, i njeno ime *moramo* pisati velikim slovom, a ime vjere *ne smijemo!* Ili uzmite nazive mjeseci u godini. Kako se to oni razlikuju od drugih imena? Nikako. Čak su dva mjeseca (Juli i Avgust) nazvana po ljudskim imenima, ali mi tvrdoglavo nastavljamo da ih pišemo malim slovima. Imaju li jezici svoja imena? Svakako, ali ih mi pišemo malim slovom. Imena jezika često su izražena pridjevskim oblicima, ali, bez obzira na to, Englezi ih pišu velikim slovima: *English, Bosnian, French* itd. Takvo pisanje naziva jezika naročito je korisno kad pišete o malo poznatom jeziku koji nema pridjevski oblik. To sam iskusio kad sam pisao knjigu *Jezik i njegova struktura* (u kojoj, uzgred budi rečeno, možete mnogo saznati o tome kako moderni lingvisti vide jezik), gdje sam govorio o fascinantnom jeziku američkih Indijanaca koji se zove *kvokijutl*. Ja sam skoro svaki put morao reći *u jeziku kvokijutl*, jer da sam rekao samo *u kvokijutlu*, čitalac bi se upitao šta je taj “kvokijutl”. A da mi je bilo dozvoljeno da ime tog jezika, kao i svako drugo ime, napišem velikim slovom, svi bi znali (u kontekstu knjige o jeziku) da se radi o jednom jeziku. Ili još jedan zanimljiv primjer. Kad sam predavao naš jezik u SAD, došao mi je jednog dana čovjek koji je već dobro znao naš jezik i koji je, čitajući o našim dijalektima, naišao na njemu nepoznat pridjev *zetski*. Kopao je po raznim rječnicima, uključujući i šestotomni Rječnik dviju Matica, ali nije mogao naći tu riječ. Ja sam mu rekao da je to pridjev izveden od vlastite imenice *Zeta*, a on se samo udario po čelu i rekao “Pa zašto ga, pobogu,

ne pišete velikim slovom?!" Sada vidimo da bi pisanje pridjeva izvedenih iz vlastitih imenica velikim početnim slovom bilo poželjno i iz praktičnih razloga: ono što je napisano velikim slovom, uključujući pridjeve, nije sadržano u običnom rječniku i ne treba ga tamo tražiti. Evo još jednog praktičnog razloga: naš Pravopis nalaže da se strane svijeta pišu malim slovom osim ako nisu upotrijebljene metaforično u smislu *civilizacija* koje su potekle ili opstoje na nekoj strani svijeta, kad se pišu velikim slovom, npr. *tehnički razvijen Zapad*. To je u redu. Ali, pošto se pridjev izveden od ove vlastite imenice *mora* pisati malim slovom, sintagma *zapadne zemlje* je nejasna – jesu li to samo zemlje zapadno od mjesta gdje se nalazi govornik, ili su to zemlje koje pripadaju zapadnoevropskom civilizacijskom krugu?? Moglo bi se naći još stotine problema do kojih dolazi zbog nedosljednosti u primjeni pravila "Imena se pišu velikim početnim slovom". Međutim, od svih praktičnih razloga daleko je važnija sama njegova dosljedna primjena. Kad izuzetno bistro dijete krene u osnovnu školu i kad mu serviraju krajnje nelogično postojeće pravilo o pisanju velikih slova, šta će ono pomisliti? Vjerovatno nešto poput: "Ja doš'o ovdje da se obrazujem, a oni mi siluju mozak!" U postojećem pravilu nema nikakve logike, a ono što je nelogično mora se "bubati", dok je ono što je logično dovoljno jedanput pročitati da bi se zapamtilo (zato se kod nas toliko buba).

Ja uvijek nastojim doći do korijena stvari. Razmišljajući dugo o našim jezičkim i pravopisnim problemima, došao sa do zaključka da je njihov glavni uzrok odsustvo svake kreativnosti kod naših tradicionalnih jezičara. Vjerujte da se naše gramatike uopšte mnogo ne razlikuju od prvih gramatika pisanih – u stvari stvorenih – na evropskom tlu prije nekih dvije i po hiljade godina. Tradicionalnu gramatiku su "izmislili" grčki Stoici i sve gramatičke kategorije koje su oni uspostavili još uvijek se koriste; niko se ne usuđuje da nešto doda ili oduzme, mada je dobro poznato da svaki jezik ima svoje gramatičke specifičnosti i gramatički okvir koji je dobar za, recimo, grčki ne mora uopšte biti dobar za neki drugi jezik. Stoici su uspostavili distinkciju između opštih i vlastitih imenica, koju i mi danas imamo. Ali sa *malo* razmišljanja moglo se otići korak dalje od Stoika: ako su imenice koje označavaju imena *vlastite* imenice, kakvi su onda *pridjevi* koji označavaju imena? Očito – vlastiti. Englezi imaju vlastitu

imenicu *Islam*, ali i vlastiti pridjev *Islamic* (islamski), pa i VLASTITI GLAGOL *Islamicize* (islamizirati), i sve što je “vlastito” pišu velikim slovom. Oni, dakle, imaju savršeno logično pravilo o pisanju velikih slova i njihova ga djeca ne moraju “bubati”. (Još nešto: Englezi i Amerikanci dozvoljavaju svakom pojedincu da sam tumači njihova “okvirna” pravila pisanja; zato sam ja, čitajući engleske gramatike, nailazio na one u kojima su *Subject* i *Predicate* bili pisani velikim slovima jer ih je autor shvaćao kao *imena* sintaktičkih funkcija, a i na one gdje su ove dvije funkcije bile pisane malim slovima jer je autor smatrao da ima raznih subjekata i predikata – kao i, recimo, stolica – pa ih, kao i stolicu, treba pisati malim slovom. (Mi se grozimo ovih “duplih” rješenja, a ona su, po mom mišljenju, sasvim dobra jer omogućavaju da razni ljudi različito tumače jezičke poruke, a to je znak poštivanja ličnosti.) Aglosaksonci su, dakle, udesili da im pravopisna “pravila” sastavlja cijeli narod, jer svako može dati svoj kreativni doprinos tim pravilima. A onda neko ko voli da zaredi pregleda djela najpriznatijih pisaca da bi ustanovio kako oni primjenjuju pravopisna “pravila”. Ta osoba onda objavi rezultate svog istraživanja u priručniku koji može imati različite naslove ali čiji je stvarni naslov “Želite li pisati kao što pišu najbolji pisci ove zemlje, pročitajte ovu knjigu”.)

S druge strane, naš pravopis je pun nelogičnosti i neprincipijelnih rješenja, a ipak je veoma rigidan; tačno je da često dozvoljava alternativne oblike, ali je obično jedan od oblika ili potpuno vještački ili nije u duhu bosanskog jezika. Primjeri takvih artifičijelnih ili nebosanskih riječi mogu se naći među riječima sa prefiksom *pre-/prie-*. Iako se zna da je jezik u najvećoj mjeri pravilan, Pravopis ne nudi nikakvo pravilo po kojem bismo se mogli ravnati kad upotrijebiti *pre-* a kad *prie-*. Moguće pravilo bi bilo da kratki jat (kratko *e* u ekavskom) ima refleks *pre-* u bosanskom, a da dugom jat (dugom *e* u ekavskom) odgovara oblik *prie-*. Međutim, naš pravopis kao da se trudi da ponudi što više artifičijelnih oblika i da u oblike ovog prefiksa unese što više haosa. Tako se, na primjer, za veliki broj oblika sa dugim jatom u prefiksu *pre-* zahtijeva izgovor *prie-* (*prievod*, *prijenos*), za druge ovakve riječi dozvoljavaju se oba oblika (*prelaz* ili *prijelaz*, *prepjev* ili *prijepjev*), a onda, kao “biber po pilavu”, za KRATKO *e* u ovom prefiksu traži se zamjena sa *-ije* u riječi *prijevara*, koja je ponuđena kao dubletni oblik uz *prevaru*! A ako *prevara* ima dubletni oblik *prijevara*,

zašto njoj potpuno paralelne riječi *prevaga* i *preljuba* nemaju dublete *prijevaga* i *prijeljuba*?! Nisam još nikad čuo da je neko rekao *prijevara*, bilo kao prirodni bilo kao artifičijelni oblik (izvorni govornici imaju i intuicije o lošim ili čak odvratnim oblicima u svom jeziku; da nije tako, ne bi postojao izraz *Parami uši*, koji se skoro isključivo upotrebljava kao reakcija na jezičke nakaradnosti). Ali, isto tako, nisam se našao u situaciji da neko ko je sa mnom i ko čuje čak i relativno *pravilne* oblike kao *prijenos* ili *prijelaz* nije rekao nešto poput *Šta nam ovo rade s jezikom?* ili *Ne mogu ovo više slušati* i da nije ugasio izvor takvog jezika (poznajem čovjeka koji je potpuno prestao gledati televiziju jer ne može da sluša jezik kojim se govori na TV). Evo još nekoliko "bisera" koji ilustruju kako je Pravopis riješio izgovor prefiksa *pre-*. *Prijesad* je, vjerovali ili ne, jedini dozvoljeni oblik, a *presad* je zabranjen! S druge strane, dozvoljen je samo *pretres*, a *prijetres* ne postoji! Pošto je *pretres* jedna vrsta pregleda, očekujete da i *pregled* ima samo ovaj oblik. Ne, ovde je, suprotno svakoj logici, dozvoljen dubletni oblik *prijegled!*

U svakom poslu, a kamoli u nauci, čovjek se drži određenih principa. Prije nego što krenu u sam posao pisanja jednog pravopisa, njegovi sastavljači moraju donijeti odluku da li će se držati fonetskog principa ili ne. Vuk Karadžić se držao tog principa (*jedan glas – jedno slovo* ili *Piši kao što govoriš, govori kao što je napisano*) i ostao mu dosljedan. U Halilovićevom pravopisu nema nikakvih principa. Fonetski princip se krši propisom da se u obliku futura odvojeno pišu infinitiv i pomoćni glagol (*radit ću*) iako se uvijek izgovaraju kao jedna riječ (*radiću*); to kršenje postaje drastično kod glagola koji imaju s ispred infinitivnog nastavka *-ti* jer onda moramo dva glasa izgovarati drukčije nego što su napisani: *prevest ću* i *odvest ću* izgovaramo *prevešču* i *odvešču*. To dovodi do smiješnih izgovora jer naš narod, navikao da pročita svako napisano slovo, masovno izgovara oblike futura ovih glagola kao što su napisani! (Ja imam čak dvije poruke na telefonskoj sekretarici u kojima ljudi kažu *JaviT ću se kasnije*, tj. izgovaraju završno *t* u obliku infinitiva odvojeno od početnog *ć* u obliku pomoćnog glagola tako da se *t* i *ć* nađu jedno do drugog, što je nemoguća kombinacija u našem jeziku, od koje se meni koža ježi.)*

S druge strane, ako u pisanju futura odlazi daleko od fonetskog principa, naš vajni "pravopisac" pretjeruje sa tim

*Očito je da je ovakvo pisanje futura preuzeto od Hrvata. Moje je mišljenje da se radi o jednom dubokom kompleksu inferiornosti bosanskih Muslimana u odnosu na Hrvatsku, a i Zapadnu Evropu uopšte, kompleksu kojeg sami Bosanci najčešće sami nisu svjesni. *Gramatika bosanskoga jezika* o kojoj sam govorio u fusnoti na strani 7 bukvalno je prepisana iz najnovije *Hrvatske gramatike*, koju je izdala zagrebačka Školska knjiga 1997. godine. Autori bosanske gramatike nisu imali dovoljno znanja da ocijene da je *Hrvatska gramatika* u stvari loša, ali su slijepo vjerovali da je ono što je hrvatsko bolje od našeg bosanskog. Tako je i u mnogim drugim oblastima našeg kulturnog života – mi, polahko ali sigurno, postajemo hrvatska kulturna kolonija. (Jedan primjer je preuzimanje stranih filmova sa gotovim prevodom, mahom lošim, sa stranog jezika (obično engleskog) na hrvatski, pored toga što Sarajevo ima vrsnih, često besposlenih prevodilaca za engleski jezik. (Neko mi reče da je čuo kako, pod uticajem hrvatskih titlova u filmovima na TV, dvoje Sarajlija pozdravljaju jedno drugo sa *Bog!* Nije mi samo jasno zašto se kroatizirimo tako sporo kad bismo divno mogli zatražiti od hrvatske vlade da nas pripoji kao jednu svoju provinciju, naravno pod

uslovom da nas ne zove Bosna i Hercegovina jer se mi tog naziva stidimo.) Samo se kompleksom inferiornosti može objasniti pojava da čak i *vjernici* među bosankim Muslimanima više ne nadijevaju svojoj djeci muslimanska imena. Iako mu je ocu bilo ime Muharem i mada postoji duga tradicija da se prvom sinu nadjene ime svog oca, današnji babo izmišlja imena a la Eldar ili Aldin, koja pod milim Bogom ništa ne znače (a uz to su i ružna). Bilo bi mnogo bolje nadjeti mu ime Đorđe ili Mihajlo, jer ta imena bar imaju tradiciju i značenje!

istim principom kad propisuje da se brojne prijedloške sintagme pišu kao jedna riječ: *uredu, nažalost, naprimjer, nabrzinu, podstarost*, itd. U propisivanju ovakvog pisanja izvjesnog broja prijedloških sintagmi on se, jasno, vodio činjenicom da se takve sintagme izgovaraju kao jedna riječ i da imaju jedinstveno značenje. Međutim, isti je slučaj sa stotinama drugih prijedloških sintagmi, koje se *ne smiju* pisati zajedno; da se *kod kuće* izgovara kao jedna riječ (*kotkuće*) jasno pokazuje jednačenje po zvučnosti (*d>t*), do kojeg u našem jeziku normalno dolazi samo unutar riječi. Osim toga, i laiku je jasno da se ništa ne može ubaciti *unutar* jedne riječi. Mi kažemo *veliki prozor*, nipošto *pro veliki zor!* Ali to je upravo ono što moramo uraditi po novom Pravopisu ako želimo reći *na moju žalost*, u *najboljem redu*, ili *na veliku brzinu*. Ja ne znam kako je Halilović zamislio pisanje ovakvih sintagmi, ali pretpostavljam da bi dozvolio da razbijemo riječ *nažalost* na dva dijela kako bismo rekli *na moju žalost*. Ako smijemo razbiti *nažalost*, zašto ne smijemo razbiti *prozor* da bismo rekli *pro veliki zor?!?* Da li to znači da se neke riječi mogu razbiti, a neke druge ne mogu? Pa to je sasvim bez veze, to nema nigdje u svijetu! Koja je to naučna, ili čak logička osnova po kojoj se neke riječi mogu razdvajati na dijelove, a neke ne mogu? Zato je po meni ovakav pravopisni propis ne samo neznalački nego i kontraintuitivan; siguran sam da ga ni jedan pametan laik u lingvistici ne bi nikad donio. (Ja se samo nadam da ni jedan strani moderni lingvista ne sazna za ovo pravilo – da sazna, užasno bi se obrukali!) Halilović u svom pravopisnom rječniku nagovještava zašto je to uradio: on iza “riječi” *nažalost* daje *na žalost (svih nas)*, govoreći nam, vjerovatno, da treba razlikovati jednu riječ *nažalost* od dvije riječi *na žalost* gdje je *žalost*, valjda, drukčije upotrijebljena. Prvo, ona *nije* drukčije upotrijebljena u sintagmi *na žalost svih nas*, što pokazuje parafraza *na našu zajedničku žalost*. Drugo, i da jest drukčije upotrijebljena, svaku moguću dvosmislenost razriješio bi KONTEKST (verbalni i situacioni), u kojem se ostvaruje *svaka* jezička poruka i koji je glavno sredstvo u interpretaciji poruka od strane slušaoca. Halilović je vrlo loše odabrao primjer *na žalost svih nas* jer *žalost* u ovoj sintagmi ima isto značenje kao u izrazu *na žalost*. Čudi me da mu nije pala na pamet upotreba ove sintagme ilustrovana u rečenici *Čuli smo da mu je umrla majka pa smo mu otišli na žalost*. Da mu je pala na pamet ova sasvim drukčija upotreba sintagme *na žalost*, imao bi kakav-takav

argument za propis da se *na žalost* piše kao jedna riječ kad funkcioniše kao učitivi izraz sa značenjm ‘žalim’, a kao dvije riječi kad želimo reći da idemo nekom da mu izrazimo saučešće. Međutim, da *na žalost* ima još petnaest značenja ili upotreba, ne bi ga trebalo pisati jednom kao jednu riječ a drugi put kao dvije jer kontekst *uvijek* jasno signalizira o kojem značenju se radi. Niko normalan ne bi protumačio *na žalost* u posljednjem primjeru drukčije nego u smislu izražavanja saučešća. Jedna od najvažnijih i najkorisnijih osobina ljudskog jezika je višeznačnost skoro svih riječi i ogromnog broja izraza. Kontekst nam redovno govori koje od više značenja ima na umu pošiljalac poruke. Ako neko drži u ruci kosu za košenje i kaže “Ovo je moja kosa”, sigurno je da njegov sagovornik neće reći “Baš fino, a kad si to bio kod brice zadnji put?” Pošto Halilović izgleda ne zna da postoji kontekst ili ne zna da on redovno razrješava višesmislenost, trebao je biti dosljedan i predložiti da se dva značenja riječi *kosa* pišu na dva načina! Ili, recimo, glagol *izdati* ima barem *tri* potpuno različita značenja, vidljiva iz sljedećih sintagmi: *izdati knjigu*, *izdati prijatelja*, *izdati stan*. A jeste li ikad čuli da je došlo do nesporazuma zbog ovih raznih značenja? Naravno da niste. Gramatički objekt, obavezan uz glagol *izdati*, uvijek jasno govori o kojem značenju je riječ. Bi li Halilović predložio da se i *izdati* piše na tri načina kojima bismo predstavili tri njegova značenja.

Ne samo da su naši pravopisi od nas tražili da, u zrelim godinama, promijenimo dijalekt kojim govorimo, nego su, u stvari, tražili i da govorimo NEgramatično u odnosu na naše jezičko osjećanje. Ako i ne znate šta je gramatika, vama će smetati oblik *prijesad* jer ga instinktivno odbacuje vaše jezičko osjećanje. Danas svi ozbiljni (psihol)lingvisti smatraju da je jezik plod ljudskog instinkta, otprilike kao, recimo, varenje hrane. A instinktima ne možemo upravljati. Pokušajte pojesti sendvič i “narediti” svom probavnom traktu da ga ne vari. Očito je da nemate šansi. I gramatika maternjeg jezika je instinktivna u nama. Pokušajte govoriti negramatično (recimo da kažete **Ja doći kafe popilo* umjesto *Ja došla da popijem kafu*) i vidjećete da ćete se “preznojiti” a ipak nećete nikad tečno govoriti negramatično. Isto onako kao što ne možete zaustaviti ili izmijeniti proces varenja hrane, ne možete uticati ni na svoje jezičko osjećanje. Ja imam običaj da kažem (možda malo hiperbolično) da bi lakše bilo izmijeniti smjer kretanja krvi u našim venama nego negramatično govoriti maternji

* Kao i svi ne-lingvisti, književnici, naravno, pojma nemaju o lingvistici. Međutim, uvriježeno je mišljenje da su oni majstori jezika i zato trebaju arbitrirati o jeziku. Znam čovjeka kojeg je samo par puta u životu zabolio stomak i za koga se zato mora reći da je majstor u varenju hrane. Bez obzira na to što ima samo osnovnu školu, on bi, po istoj logici po kojoj je književnik dobar lingvista, trebao biti dobar biohemičar koji bi najbolje napisao udžbenik o procesu varenja hrane! Roman Jakobson, najveći svjetski lingvista prije Čomskog, predavao je jedno vrijeme na Harvardskom univerzitetu. Neko je predložio da se jedan poznati američki pisac pozove na Harvard da predaje lingvistiku. Jakobson je na to reagovao: “Dobro, ali onda pozovimo i slona da predaje zologiju.” I, zaista, koliko god je slon predmet proučavanje zologije, toliko je književno djelo predmet proučavanja lingvista. Ali, ne samo da su književnici lingvističke neznalice nego su i gori arbitri u pitanjima jezika od ostalih laika u lingvistici. Naime, rijedak je književnik bez neke ideologije, nacionalne ili bilo koje druge (u kojoj obično ima i predrasuda), koja uvijek utiče i na njegovu upotrebu jezika i na njegove sudove o jeziku. Zato, ako ne bude

prihvaćen moj apel za ukidanje pravopisa pa se bude pisao novi pravopis, predlažem da se, umjesto književnika, u pravopisnu komisiju izaberu pametni i poštenu vodoinstalateri, jer će oni, neopterećeni kojekakvim ideologijama, sigurno uraditi taj posao bolje od književnika.

jezik! Dakle opet imamo oprečne stavove tradicionalista i modernih lingvista: dok su oni prvi vjerovali da se ljudi maltene radaju sa lošim jezikom i da je glavni zadatak jezičkih stručnjaka da ga poprave, moderni lingvisti smatraju da svako normalno dijete već u petoj-šestoj godini života **savršeno** zna svoj jezik (naravno, ono skoro čitav život uči nove riječi, ali lingvisti danas smatraju da su riječi izvan imanentne strukture jezika).

Ja zaista vjerujem da je važeći Pravopis bosanskog jezika jedan od najgorih koji je ikad napisan u istoriji pravopisa u svijetu. Najviše smetaju dvije njegove osobine: totalno odsustvo opštelingvističkog obrazovanja njegovih sastavljača (među kojima je većina književnika, po mišljenju lingvista najvećih neznalica lingvistike*) i najobičnije zdravorazumske logike. Većina propisa donesena je "od oka", bez ikakvih principa. Ja ga u šali zovem "tura-jazija pravopis" (ne znam zašto je narod počeo govoriti "pismo-glava" kad je očito da je ovaj izraz uvezen sa strane – u mojoj mladosti se govorilo samo "tura-jazija") jer se stiče utisak da su pravila donošena bacanjem novčića u zrak, pa ako padne "tura", pišemo, recimo, futur kao dvije riječi, ako padne "jazija" – kao jednu!

Radoslav Petković

VAVILONSKA TV KULA Nežni uvod u raspadanje

Negde šezdesetih godina prošlog stolecja čitavu javnost SFRJ je potreslo pitanje jezika. Naime, prvo se u Hrvatskoj pojavila *Deklaracija o položaju hrvatskog jezika* – mislim da je tako glasilo puni naziv – a potom u Srbiji *Predlog za razmišljanje*. U tadašnjoj, vrlo kontrolisanoj javnosti, takvi potresi nisu bili ni najmanje česti, pogotovo što su iza oba ova teksta stale mnoge od onih koje uobičajeno nazivamo “uglednim javnim ličnostima” – u slučaju Deklaracije i neke institucije, a i sam Miroslav Krleža. I oba teksta su osuđena kao nacionalistička; zasedali su i republički Centralni komiteti, osnovne organizacije Saveza komunista su izricale kazne, uglavnom izbacivanje iz Partije što je, u ondašnjim uslovima značilo, u najboljem slučaju, uvod u javni ostrakizam.

Baviti se sada ovim tekstovima bilo bi i naporno i nepotrebno; važnije je reći da su oni, tačnije čitav događaj, pomutili idilu vladajućeg bratstva i jedinstva i jasno ukazivali da je stvarnost, skrivena onom idiličnom slikom koju je stvarala oficijelna propaganda, mnogo kontraverznija. I čitava stvar se zakovala oko “jezičkog pitanja”, između ostalog pitanja da li su srpski i hrvatski jedan ili dva jezika.

Tako se učinilo da je jezičko pitanje postalo političko pitanje – učinilo se, podvlačim – i mnogi su, naročito oni koju su nastupali na strani zvanične verzije, po kojoj su ovi jezici zapravo jedan, zamerali drugoj strani što vrši političku manipulaciju naukom. Ovaj argument, o tome kako rasprave o jeziku treba prepustiti nauci i kako u njih ne treba mešati politiku, javljaće se uporno i kasnije i to, skoro uvek, kao argument onih koji brane jedinstvo jezika.

Argument koji, već na početku, pati od jedne mane; u njemu se uvek insistira na sopstvenom mišljenju kao “naučnom” a svako drugo se, *a priori*, diskvalifikuje kao ne-naučno, političko u najboljem slučaju, zapravo politička manipulacija. U vreme SFRJ, makar pre njenog završnog stadijuma raspadanja, ovo je bila više nego opasna, nimalo akademska optužba; naravno da je i drugoj strani preostalo jedino da

se brani, kako najbolje zna i ume, naučnim argumentima, jer je opstajanje na političkom polju moglo samo da vodi u totalnu propast. Zapravo, ako niste bili spremni da tek ponavljate i prepričavate zvanična partijska dokumenta, uvek ste se branili tvrdnjom da se vi politikom ne bavite, već se bavite naukom, umetnošću ili čime god već. Političko, ideološko polje je bilo strogo kontrolisano polje na kojem su i najmanja odstupanja od zvanične linije mogla biti izuzetno opasna.

Čuvari pravoverja nikada nisu imali previše sluha za ovakve taktike i bili su, danas treba priznati, savršeno u pravu. Mnogo se politike krijumčarilo kroz razna “umetnička” pitanja i sukobe i već ona rasprava o “modernizmu” sa početka pedesetih godina nije politički bila nimalo naivna; Krleža je svega ovoga bio itekako svestan, što je bio razlog da, sve do smrti, ako je verovati svedočanstvu makar jednog njegovog sagovornika, nije dozvolio štampanje *Dijalektičkog antibarbarusa*. Raspravljati o načinu viđenja stvarnosti, što jeste rasprava o prirodi umetnosti, znači postavljati određene ideološke postulate; to je Platon odlično znao i upravo zato je iz svoje države prognao epske pesnike uostalom obrazloživši razloge ovoga progonstva – za razliku od mnogo licemernijih budućih progonitelja – sasvim jasno i čisto. Rasprava o jeziku, osim u slučaju krajnje specijalističkih studija, poput onih o upotrebi aorista, po svojoj prirodi još je više ideološka; mi stvarnost spoznajemo kroz jezik u toj meri da možemo reći da ljudska stvarnost jeste ljudski jezik. Na jednom višem nivou ovaj jezički problem je uvek predstavljao muku teologa koji pokušavaju nešto da kažu o prirodi Boga, počev od napora da objasne pojam “večnosti”; jezik, postoji u vremenu i kroz vreme se opire naporu iskaza koji negira vreme te svaki naš iskaz o večnosti može zapravo biti samo nepouzdana metafora. O čemu se ne može govoriti, o tome se mora ćutati, zaključio je na kraju Wittgenstein da bi kasnije bio, mnogo i najčešće pogrešno, citiran. Na nesreću lingvista, ova nauka je mnogo više ili mnogo vidljivije vezana za ideološke postulate nego, naprimjer, teorijska fizika; što nikako ne znači da teorijska fizika nije, mada manje vidljivo, takođe vezana i povezana. Čuveno Einsteinovo “Bog to ne bi dozvolio”, izrečeno u jednoj raspravi koja se ticala upravo teorijske fizike predstavlja samo vrh ledenog brega, simpatičan u svojoj pomalo dečijoj naivnosti.

No, fizičar ima veću mogućnost provere svojih teorija i stavova – koju opet ne treba preuveličavati – nego onaj koji se

bavi jezikom i, što je možda i važnije, fizičar ima manju mogućnost normiranja svoga područja nego što ima jezički stručnjak. Namerno izbegavam reč “lingvisti” i skoro da bih radije upotrebio jednu stariju reč: jezikoslovac. A opreznom čitaocu ova jezička nedoumica može već unapred mnogo reći o mojim shvatanjima.

Učenje je za one koji su zaboravili, rekao je negde Plotin i ona politička gužva koja se oko jezika u SFRJ digla šezdesetih godina prošlog stoleća mogla je iznenaditi samo one koji su zaboravili istoriju. Pitanje jedinstva srpskog i hrvatskog jezika, tada snažno aktuelizovano, jeste bilo bitno političko i ideološko pitanje još od trenutka kada je prvi put postavljeno, dakle više od stotinu godina ranije. Možemo postavku o jedinstvu tumačiti bitnom odrednicom jugoslovenskog projekta, velikosrpskim projektom za asimilaciju hrvatskog kulturnog područja, delom Strossmayerovog projekta za katolizaciju pravoslavaca, to zavisi od političkog i ideološkog shvatanja pojedinca. Ali, kakav god stav zauzeli, čak i izbegavajući ideološke ekstreme, uvek se bavimo politikom i raspravljamo bitna ideološka pitanja; ovo se odnosi i na kasniji problem bosanskog – u Srbiji se sada vodi rasprava na temu da li će se jezik, uveden u školski sistem, zvati bosanski ili bošnjački – ili crnogorskog jezika. I dalje: na pitanje svakog jezika i njegovog jedinstva.

Negde krajem XVIII stoleća, dakle krajem onoga perioda koji nazivamo Prosvetljenjem i u času nastanka evropskog romantizma, Johan Gottfried von Herder je izrekao svoju čuvenu definiciju po kojoj je *denn jedes Volk ist Volk; es hat seine National Bildung wie seine Sprache* koja je danas prilično otrcano objekt iskaza i snova mnogih nacionalističkih inetelektualaca medju kojima je Herder, kako bi rekao E.J. Hobsbawm, prvi prorokⁱ. Kako bi se od proroka moglo i očekivati, bila je to uistinu proročka izreka. Pre svega, pojam *Volka*, naroda, kako ga Herder koristi, jeste suštinski u evropskom mišljenju nešto sasvim novo a ideja da jedan narod govori jednim istim jezikom nije samo nova već i sasvim revolucionarna.

Vreme bratstva i jedinstva

Naime, još krajem XVIII stoleća učeni slojevi svakog naroda su savršeno bilingvalniⁱⁱ. Pascal piše i *Misli* i *Pisma provincijalca* na francuskom ali, kada u pismu jednom prijatelju

ⁱ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, prema CANTO ed od 2002.

ⁱⁱ O tome videti sjajnu knjigu Francoise Waquet, *Latin or the Empire of a Sign*, korišćenu prema engle. prevodu Johna Howea, izd. Verso, 2001.

pokušava da izrazi svoju ideju računa verovatnoće, prelazi na latinski uz komentar: ovde je francuski bezvredan. Descartes *Raspravu o metodi* piše na francuskom ali mnoga svoja značajna dela piše na latinskom. Književnost, istina, vrlo rano prestaje da se piše na latinskom, a pogotovo na ovom jeziku još od Srednjeg veka nemamo značajnih stvaralaca te su latinisti, koji su postojali sve do kraja XIX stoleća, sasvim lepo zaboravljeni, ali akademska, naučna dela pišu se na latinskom sve do kraja XVIII stoleća. Jedan razlog je vidljiv i jednostavan: francuski ili engleski nisu jezici koje zna najveći deo one publike kojoj su i namenjeni, dakle obrazovani slojevi cele Evrope. Ali, oni znaju latinski; i mada Pascal, kako rekosmo, piše *Pisma provincijalca* na francuskom, ona odmah doživljavaju svoj prevod na latinski. Descartes autorizuje prevod *Rasprave o metodi* i on je, po rečima jednog svoga biografa, o filozofskim i matematičkim problemima pisao mnogo lakše na latinskom nego na francuskom. Newton je napisao više knjiga na latinskom nego na engleskom, a u njegovoj biblioteci je bilo više latinskih nego engleskih izdanja. Ovakve knjige bez latinskog nisu mogle dospeti do one publike kojoj su zapravo bile namenjene a to, sasvim sigurno, nije bio Herderov *Volk*..

Staviše: sve do 1854. godine na univerzitetu u Oxfordu na snazi je bio statut po kojem su studenti bili obavezni da među sobom govore isključivo latinski, mada ta odredba već dugo vremena nije bila poštovana. No, sve do Revolucije, pa i kasnije, u francuskim školama su deca učila da čitaju preko latinskog jezika, ne preko francuskog, koji postaje školski predmet tek početkom XIX stoleća. I, opet sve do Revolucije, bila su obavezna da među sobom komuniciraju na latinskom.

Da je Katolička crkva bila "tvrđava latinskog jezika" opšte je mesto sa kojim se ponekad i preteruje jer je ona, u određenoj meri, ipak bila spremna da prihvati prevode *Biblije* na vernakularne jezikeⁱⁱⁱ, pod uslovom da prevodioci nisu protestanti – prvi prevod na francuski delo je jednog katolika, načinjen na zahtev samog kralja i objavljen 1487. godine, dakle skoro pola stoleća pre Reformacije. No činjenica je da je ona dozvolila veću upotrebu latinskog jezika u liturgijske svrhe tek sa Vatikanom II (1962) i to uz velike otpore, uključujući i otpore "običnih" vernika, dakle ne samo konzervativnih teologa – koji su, razumljivo, pružili ogorčen otpor. Više je razloga i jedan se odmah nameće, bezbroj puta izrican i pre i posle koncila u Trentu (počeo 1546). U uvođenju i korišćenju

ⁱⁱⁱ Koristim termin vernakularni da bh izbegao maglovitost i ideološku opterećenost pojma "narodni".

vernakularnih jezika se, naravno, videlo nedozvoljivo popuštanje jereticima, Lutheru i sledbenicima, a u širenju *Biblije* i teoloških tekstova na vernakularnim jezicima videlo se otvaranje vrata prodiru pogrešnih tumačenja, dakle jeresi – opasnost koje je i Luther, naročito u poznijim godinama, bio svesniji nego što se obično misli. Posebno se ukazivalo na opasnost grešaka u prevodu *Biblije*, dakle Božije reči, uz svest izraženu u jednom od akata Koncila, da ni sam kanonski tekst *Vulgate* nije savršen. Tim gore; ako je mogao grešiti i sam Sveti Jeronim, šta tek očekivati od drugih. Upravo zato, sveti tekstovi ali ni tekstovi koji se bave svetim tekstovima, ne mogu i ne smeju biti dostupni svakome. Kako je u svojim *Esejima* definisao Montaigne:

To nisu studije svakog čoveka. To su studije čoveka koji je tome posvećen, koga je Bog pozvao; slabog, neznalicu, one će učiniti gorim; to nisu priče za pričanje, to su priče da se poštuju, da ih se plaši i obožava. Kako su nerazumni ljudi koji misle da će ih učiniti pristupačnim narodu stavivši ih u narodni jezik!

Montaignev i Herderov doživljaj naroda nipošto nije isti; što opet nikako ne znači, da Montaigne nije o sebi mislio kao Francuzu. No, Montaignova Francuska jeste zemlja Francuza, ali ne i francuske nacije, ne francuskog *Volka* kako ga shvata Herder.

Ustvari, u ovom problemu nacije može se naći i deo odgovora na suzdržanost Svete stolice prema uvođenju vernakularnih jezika. U odgovoru na jedan zahtev koji je stigao iz Francuske sredinom XIX stoleća – da se u nastavi teologije više koristi francuski jezik – stoji: “čak i privremena zamena latinskog nacionalnim jezicima u nastavi teologije bi otvorila vrata shizmi, korak ka smrtnosnom padu u nacionalizaciju rituala”.

Opasnost kojoj se ovde suprotstavlja nije samo nešto što bismo mogli nazvati “demokratizacijom” religije već opasnost da se hrišćanska vera učini suviše nacionalnom. Ne samo teolozi, već i mnogi katolički pisci isticali su vrednost latinske mise koja u svim katolicima sveta snažno budi osećaj zajedništva. Putnik iz daleka, kada uđe u crkvu grada u kojem se zatekao, zemlje nepoznatog jezika, ovde se susreće sa poznatim rečima i zvucima – često više zvucima jer većinom su mu reči nerazumljive, ali to za mnoge teologe nije predstavljalo nikakvu manu, naprotiv – i postaje svestan da se nalazi među sebi bliskima, među ljudima sa kojima deli istu veru i verska

osećanja. Taj osećaj je odlično izražen u rečima Antona Hickmana, profesora univerziteta u Majncu:

Za nas je rimska misa, na latinskom, najblistavija najizražajija manifestacija i demonstracija svetskog jedinstva naše vere... Takav je katolicizam; čitav svet je naša otadžbina.

Naravno, u otporu prema prevođenju mise, dakle teksto-va obrednog karaktera, postoji još nešto: latinski je ovde sakralni jezik a sakralni jezik se, uistinu, drukčije doživljava i razume na drugi način nego svakodnevni. Upravo zato i oni vernici koji nisu znali ni reč latinskog, koji se nisu suviše upuštali u teološka pitanja, pružace otpor protiv uvođenja njima razumljivog, njihovog jezika. To što je latinski "mrtav jezik" – inače, ne sasvim tačan termin, latinski je bio jezik na kojem se pisalo, govorilo i koji se menjao – u ovom slučaju predstavlja njegovu prednost. No, problem sakralnog jezika predstavlja posebnu priču kojom se ovde ne možemo baviti.

Latinski je i ovde način na koji se uspostavljaju veze među pojedincima i koji ih čini pripadnicima jedne grupe – katolici ili ono što bismo danas nazvali intelektualci, svejedno – dakle što formira, da se ovde poslužimo čuvenim izrazom Benedicta Andersona, zamišljene zajednice (*imagined community*^{iv}).

Mada je Andersonova knjiga, kao što joj podnaslov (*Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*) kaže posvećena nacijama i nacionalizmu, on pod pojmom *imagined community* ne podrazumeva samo naciju. Nacija je samo jedna od njih; u svesti bilingvalnog učenjaka sve negde do kraja XVIII stoleća ne postoji samo ideja o pripadnosti nekoj "francusnosti"; on pripada još jednoj *imagined community*, zajednici učenih ljudi Evrope, a latinski jezik je jedno od sredstava uspostavljanja ove zajednice u prostoru ali i vremenu – Newton se tako može osećati bliskim sa Copernicom. Ova zajednica se prostire široko u vremenu ali i u prostoru i zapravo obuhvata onu sanjanu De Gaullovu Evropu od "Atlantika do Urala". Naime, u školama St Petersburga XVIII stoleća latinski je takođe glavni predmet i tako će manje više biti sve do kraja XIX veka, kada će biti potisnut – mada ne i ukinut – od strane ruske imperije, dolazi do snažnog napora rusifikacije drugih nacionalnih i jezičkih zajednica, potiskivanja drugih jezika prema kojima je, u prethodnom periodu, ruska imperija bila prilično tolerantna. Nacionalizam je, konačno, usmeren protiv kosmopolitizma viših klasa i intelektualaca, protiv onih koji

^{iv} Benedict Anderson, *Imagined communities*, prema trinaestom izdanju Verso 2003. Istina, treba podvući da Anderson nipošto nije nacionalistički teoretičar te sa zadovoljstvom citira jednog nacionalističkog škotskog autora, Toma Nairnea, koji kaže da je nacionalizam "patološka pojava u modernom istorijskom razvoju, isto tako nužna kao "neuroze" u individualnom sa istom suštinskom ambivalentnošću".

su, makar do kraja XVIII stolecā formirali *La République des Lettres* zapostavljajući *Volk*, naciju a pogotovo državu-naciju.

Sredinom šesnaestog stolecā francuski prirodnjak Pierre Belon govorio zatvorenom jeziku seljaka tako različitom od neograničenog prostora učenog čoveka koji vlada latinskim. "Bretonac, Bask ili Škotlađanin" – kaže on – "ne mogu razumeti jedan drugog jer su im jezici strani. Ali, ako bi oni bili pismeni ljudi i govorili onaj pisani jezik koji se koristi u njihovoj religiji, tada bi svaki razumeo onog drugog. Kolika je prednost obrazovanog čoveka nad prostim težakom."

Obratimo pažnju na dve stvari. Škotlađane i danas smatramo za naciju i većina ljudi, osim vatrenijih španskih unitarista, ovu odrednicu će biti spremna da prizna i Baskima. Ali Bretonac je za nas, danas, samo stanovnik Bretanje i Francuz; velika većina savremenih Bretonaca se oseća prvenstveno Francuzima, mada se ne odriče ni svoje bretanjske posebnosti – u šta se svojevremeno osvedočio i autor ovog teksta vozeći se Bretanjom u kolima pariske registracije i doživевši, ni kriv ni dužan, neke, mada ne dramatične, neprijatnosti. Ali za Francuza šesnaestog stolecā, oni su nešto posebno, kao i Škotlađani i to ne bez razloga – njihov jezik se itekako razlikuje ne samo od onog latinskog kojim piše Belon, već i od onog francuskog kojim se on, u svakodnevnoj komunikaciji, služi. U nekim drugim tekstovima kao nacija sa svojim, u najmanju ruku osobenim jezikom, pominju se i Lorenci i stanovnici drugih francuskih pokrajina. Današnji pojam "nacije" tek čeka svoje otkriće. Ili, ako prihvatimo teze Ernesta Gellnera: "nacionalizam ne predstavlja buđenje samosvesti; on *izumeva* (*invents*) nacije tamo gde one ne postoje".

I druga važna crta Belonovog shvatanja jeste njegov osećaj pripadnosti jednoj od *imagined community*, zajednici učenih ljudi čiji je prostor mnogo širi od uskog sveta Bretonca ili Baska, uz napomenu koja otkriva postojanje i treće zajednice kojoj zapravo, ali bez dovoljno svesti o tome, pripadaju i ovi seljaci, zajednici istovernika. Osećanja zajedništva istovremeno uspostavljaju i osećanja različitosti; Belon se oseća različitim od zajednice seljaka bez obzira na njihovo nacionalno – ili protonacionalno, rekao bi Hobsbawm – poreklo i bliži su mu učeni ljudi Evrope koji govore latinski nego seljaci.

Čitava ova priča je bila neophodna da bismo mogli istaći suštinsku novinu i revolucionarnost Herderove teze jer se ona danas nama – čak i ako ne delimo Herderova ubeđenja –

^v U pitanju je, naravno, čuveni pojam Erica Hobsbawma *invention of tradition* (*Invention of tradition*, Eric Hobsbawm and Terence Ranger et al, CANTO izdanje iz 2003.)

nakon više od dva stoleća koja su obeležena, između ostalog i *izumevanjem tradicije*^v, čini samorazumljivom. Ova teza uspostavlja jednu zajednicu – narod, *Volk*, jer se reč nacija još ne javlja u savremenom značenju – koja je iznad svih drugih, toliko iznad da ih ili ukida ili sebi potčinjava. Ukida Belonovu – i ne samo njegovu – zajednicu učenih Evropljana, pogotovo što će nacionalistička teorija insistirati da su pravi, najčistiji pripadnici jedne nacije (pravi Nemci, Francuzi ili Srbi) upravo oni pripadnici najširih slojeva koje Belon pomalo prezire, dakle seljaci. Zadatak učenih slojeva će, prevashodno, biti da se od njih uči pravim vrednostima ali i da ih prosvetljuje. O ovom, prividno dvosmernom a zapravo ambivalentnom odnosu biće još reči.

Druga strana Herderove teze je upravo ona zbog koje će se Sveta stolica toliko dugo opirati upotrebi vernakularnih jezika. Nije nimalo slučajno da su zapadnoevropski nacionalisti XIX stoleća bili većinom, i to u najblažem slučaju, antiklerikalci. Ako se zajednica istovernika ne ukida ona se, eksplicitno ili implicitno, potčinjava i stavlja u okvire najvažnije zajednice, Volka, tj. nacije u punom savremenom smislu te reči. Sasvim je razumljivo da je ovo teza jednog Nemca koji želi da uspostavi nemačko jedinstvo uprkos podeli na katolike i protestante i uprkos tadašnjoj podeljenosti Nemaca ne samo na više država već i njihovoj rasejanosti po Srednjoj i Istočnoj Evropi, od južnog Banata do istočnih obala Baltičkog mora. Sasvim će obratno biti u nekim predelima Istočne Evrope i Balkana; vatreno poljsko katoličanstvo će, velikim delom, imati svoje korene u politici i otporu, pre svega okupaciji pa potom rusifikaciji Poljske. Na Balkanu, u Bosni, formiranje nacija će se odvijati linijom verskih podela, uprkos nezadovoljstvu koje će ovo izazivati kod najvatrenijih nacionalista, koje možemo krstiti velikosrbima ili integralnim Hrvatima. Oni će, sasvim logično, biti mnogo bliži Herderu, no čitava priča o “Hrvatima pravoslavne vere” ili “Srbima muslimanskog zakona” neće u praksi imati preteranih rezultata. Ali, verska pripadnost je ovde, prevashodno, u funkciji razlikovanja; religija neće mnogo doprineti ljubavi pravoslavnih Srba za pravoslavne Bugare ili katoličkih Hrvata prema uglavnom katoličkim Mađarima. Religiozna zajednica nije ukinuta, ali je potčinjena nacionalnoj. Krajnji izraz ovakvog osećanja, doveden do paradoksa, svakako se nalazi u Musolinijevoj rečenici da je on katolik ali nije hrišćanin^{vi}.

^{vi} O paradoksima katoličkih nacionalista vezanih i za italijanske fašiste ali i francusku Action française te Morasa videti u Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, meni, nažalost, poznatom u katastrofalnom srpskom prevodu zbog kojeg ne navodim ni izdavača a, iz plemenitosti, ni prevodioce.

Rađanje nacije

Vratimo se Herderu. Bez obzira koliko se jedan zaključak njegove teze danas čini ne samo krajnje razumljivim već i neospornim – tj. da Francuzi govore francuskim a Nemci nemačkim jezikom – sa njom upravo u Herderovo vreme stvari nisu stajale tako jednostavno.

Ako bismo prenebregnuli razna naučna ali i “naučna” objašnjenja i krenuli od zdravorazumskog načela po kojem se svi koji govore *isti* jezik razumeju lako i bez problema, onda bi, u trenutku izricanja slavne definicije, stvari po Herderov i ne samo njegov, *Volk*, stajale jako loše. Jer, stanovnici Frizije koji su govorili “donjonemački” teško da su se uzajamno mogli razumeti sa onim Nemcima koji su govorili hochdeutsch. Sasvim u duhu one Belonove konstatacije, seljak sa juga Francuske nije imao nikakvih izgleda da se sporazume sa seljakom sa severa Francuske.

U svetu u kojem je živeo Belon, Francuskoj *ancien regimea* to i nije bilo tako važno; ali, u svetu koji nastaje sa Francuskom revolucijom, dakle u trenutku kada mase, pa tako i jezik kojim one govore, postaju itekako bitne, stvari se menjaju. Jer, ma šta čovek o tome mislio, pojava nacionalizma jeste vezana za proces demokratizacije. U istoriji je otac Sieyes najviše upamćen po tekstu koji je najavio Francusku revoluciju *Šta je to treći stalež*, gde je dao odgovor kako je treći stalež *sve*. Takođe, on je autor iskaza: “Nacija je iznad svega. Ona je izvor svega. Njena volja je uvek zakonita”.

Ali, gde je ona? Po ujedinjenju Italije Massimo d’Azeglio je izrekao čuvenu rečenicu: stvorili smo Italiju, hajde da sada stvorimo i Italijane. Kasnije će ovaj stav rezimirati pukovnik Pilsudski: država je ono što čini naciju, a ne nacija državu. Prevedeno na jezičko pitanje, u trenutku stvaranja Italije samo sićušna manjina Italijana govori onim što većina jezičkih nestručnjaka danas podrazumeva pod nazivom italijanskog jezika, dakle jezikom Mazzinija – što takođe znači da jako malo Italijana može da razume njegove pozive na nacionalno ujedinjenje. Ogromna većina govori napolitanski, venecijanski ili već koji “dijalekt”. U trenutku Francuske revolucije tek nešto između 20% do 30% Francuza govori jezikom koji danas, bez kolebanja, nazivamo francuskim a koji je, u tom trenutku, jezik dvora i obrazovanih klasa. Pitanje jezika, postavljeno na ovaj način, postaje politički problem upravo u

Francuskoj te će, sa stanovišta Komiteta javne sigurnosti, u godini Terora, jezik kojim neko govori sasvim sigurno ukazivati na patriotu – inače, jedna nova reč koja se prvi put javila u Engleskoj na početku XVIII stoleća a uobličila svoje značenje u Severnoj Americi u doba američke revolucije – i izdajnika. Francuska istorija je za Evropljane XIX stoleća bila neka vrsta uzorne istorije čovečanstva, od Marxa koji je u njoj video obrazac ljudskog razvoja do nacionalista koji su, nimalo pogrešno, u njoj videli obrazac nacionalne države. Renan je, u predavanju *Šta je nacija?* (1882) sa ponosom rekao: mi smo ti koji su ustanovili princip nacionalnosti. I Francuska je, od Revolucije nadalje, prionula na ostvarenje Herderovog projekta postavivši maksimu da je francuski jezik odlika Francuza a da taj jezik može biti samo jedan.

Taj jezik počinje kao jezik dvora i obrazovanih, samim tim i jezik administracije, što u Francuskoj, koja se centralizuje sve više od vremena Luja XIV da bi vrhunac centralizacije, do danas tek malo izmenjen, doživela u vreme Napoleona, jeste činjenica od prvorazrednog značaja. I samim tim, to je jezik škole, škole u centralizovanoj državi gde nema mnogo odstupanja u školskim programima, bez obzira gde se škola nalazila i to u vremenu i zemlji gde se intenzivno uvodi obavezno minimalno obrazovanje.

Obavezno besplatno osnovno školstvo je proizvod XIX stoleća, i slavi se kao dokaz i neophodnost progresa čovečanstva, ali je, takođe, moćno sredstvo kontrole i upravljačkih strategija. Za razliku od seoske privrede, industrijalizacija zahteva pismenost jer u velikim gradskim konglomeracijama, koje se ubrzano razvijaju u zemljama Zapadne Evrope, komunikacija bez pismenosti je, u najboljem slučaju, bitno otežana. Pojava jedinstvenog jezika – koji će dobiti pomalo sentimentalno i, makar u prvi čas prilično netačno ime maternjeg – tako je i diktirana praktičnim razlozima. Ona u Francuskoj ne nailazi na ozbiljnije otpore, sa nekim manjim, i ne tako dramatičnim izuzecima, mada dovodi i do izumiranja jednog jezika sa razvijenom književnošću kakav je bio provansalski, jezik krstaša i osnova srednjevekovnog mediteranskog *lingua franca*, *Sabira*.

Nacionalisti poput nemačkih i italijanskih koji, u tadašnjem rasparčanom prostoru pretenzija, nisu mogli imati podršku snažne centralizovane države, morali su se, naravno, opredeliti za druge taktike. Ako nije bilo moguće, kao u Francuskoj u praksi, ostvariti jedinstvo jezika, onda se to moralo na teorijskom

planu; upravo zato jezičko pitanje postaje najzanimljivije, prividno naučno, a zapravo političko pitanje XIX stolecá. I to je jedan od glavnih razloga razvoja *nauke o jeziku* – a ovaj termin, po volji, možemo koristiti sa ili bez navodnika. Ne treba sporiti da je tu bilo ozbiljnog i iskrenog naučničkog napora, ali najviše truda je bilo utrošeno na stvaranje razliĉitih klasifikacija, podela i sistematizacija jezika u kojima je glavni cilj bilo uspostaviti jedinstvo jednog određenog jezika i odrediti njegovu, po mogućstvu što veću, teritoriju. Tamo gde su se pred ovim poduhvatom javljale zdravorazumske prepreke, u smislu jednostavne zdravorazumske činjenice da se ljudi istog jezika jednostavno ne razumeju, uveden je pojam dijalekta.

Nije nam namera da u potpunosti negiramo smisao toga pojma, ali razmišljajući o dijalektu teško nam je da se ne setimo Renanovog pitanja: zašto je Holandija nacija a Hanover ili Veliko vojvodstvo Parme to nisu? Renan postavlja pitanje koristeći savremeni pojam nacije – već smo videli da i Hanover i Parma u jednom ranijem smislu, ranijoj upotrebi toga pojma, itekako mogu biti nacije – a razni autori su davali razne i nikada potpune odgovore. Slično stoji sa odgovorom na pitanje o dijalektu i jeziku; koliko god se trudili da stvorimo definiciju, nešto će uvek izmicati, nešto se iz prakse neće uklapati, i teško je oteti se utisku da je, makar u određenom broju slučajeva, za dobijanje statusa jezika ili pada u limb dijalekta itekako odlučujuća politička volja. Kriterijum “jedan narod, jedan jezik” katkad je vodio do zaključaka koji, makar nekima, nisu mogli biti prijatni: Richard Bök, izraziti sledbenik Herdera, koji je sredinom XIX stolecá bio najpoznatiji zastupnik teze da je jezik jedini kriterijum nacionalnosti – i, u svom vremenu, bio neposredno uticajniji od Herdera – Aške-nazi Jevreje je uvrstio u Nemce jer je jidiš, kojim su oni govorili, van svake sumnje bio dijalekt koji se razvio iz srednjevekovnog nemačkog. Da su ovu tezu, kasnije, prihvatili nemaĉki nacionalisti, istorija XX stolecá bi bila mnogo humanija.

Jedan pouĉan primer

Krajem XIX stolecá na malom mediteranskom otoku Malta u upotrebi su tri jezika – da ne pominjemo sada onaj specifiĉni *lingua franca* koji se govorio u velikim mediteranskim lukama a koji je tada bio zasnovan na italijanskom^{vii}.

vii Za nekoga ko bi više bio zainteresovan za Maltu, svakako je nezaobilazna, *A Concise History of Malta*, Mireva publication, Msida, Malta, 2002. Vrlo zanimljiva, i sa stanovišta viđenja funkcije malteškog jezika, je i John P. Mitchell, *Ambivalent Europeans*, Routledge 2002.

Malta je britanska kolonija i oficijelni jezik je, logično, engleski; seljaci govore malteški, a obrazovane klase su, izrazito, sklone italijanskom. I ne samo jeziku; kod višeg i obrazovanijeg sloja iredentističke ideje i sklonosti su itekako prisutne. Oni naravno znaju malteški ali to je tek dijalekt italijanskog jezika; i jezik kojim se govori sa pripadnicima nižih slojeva, dakle *basilect*, u smislu one podele na akrolekt, mezolekt i bazilekt. Među sobom govore na italijanskom. I pišu; počeci malteške književnosti su na italijanskom i u tom času nema pisane književnosti na malteškom.

Britanskoj kolonijalnoj upravi se ovakvo stanje, logično, ne sviđa. Ne sviđa se ni Maltežanima vezanim za kolonijalnu upravu, ali se ne sviđa ni liberalnom delu malteškog građanstva. Iredentisti predstavljaju desno i izrazito klerikalno političko krilo; liberali se zato radije vezuju za Britaniju nego za Italiju. Ako su po iredentistima Maltežani Italijani, na drugoj strani političkog spektra se insistira na posebnom malteškom poreklu; a pošto bi ozbiljno istraživanje posebnog porekla dovelo, makar u određenoj meri, do Arapa, rezultata koji se danas prihvata ali tada nije bio posebno omiljen ni kod liberala, onda se pribegava rešenju po kojem su Maltežani potomci Feničana, pa će tako prvi moderni hotel na Malti, danas najstariji, dobiti ime Fenikija. Kako primećuje jedan savremeni istraživač, do danas nema hotela koji se zove *Arabia*.

Istovremeno će i liberali i kolonijalna uprava promovisati malteški jezik. Čovek koji se danas slavi kao otac malteškog jezika biće od svojih protivnika prozivan kao nacionalni izdajnik – što je značilo izdajnik Italije – i slobodni zidar, dakle izdajnik katoličanstva, ali zahvaljujući svim ovim naporima malteški jezik ulazi u igru kao jezik, a ne dijalekt.

Drugi svetski rat i strahovito višemesečno – tačnije višegodišnje – bombardovanje Malte dovešće do političkog sloma iredentizma i pada proitalijanskih osećanja, mada obrazovani Maltežani i danas odlično znaju italijanski. Malta je danas verovatno najkatoličkija država u EU i jedina koja ne prihvata razvod, ali je lutajući ostrvom skoro nemoguće sresti čoveka sa kojim se ne možete makar sporazumeti na engleskom koji je ostao kao drugi službeni jezik i po sticanju nezavisnosti. Prvi zvanični jezik, jezik medija i savremene malteške književnosti jeste malteški koji lingvisti opisuju kao jezik arapskog porekla sa jakim uticajem italijanskog.

Један, два, колико?

Svakome ko ponešto zna o zbivanjima na “ovim prostorima” – kako se to najneutralnije kaže, a ponekad se koriste i termini kao prostor ex Jugoslavije ili, u novije vreme, Zapadnog Balkana – iz čitave dosadašnje priče može biti jasno, ako već odavno nije, da u svemu što se događalo nema ničeg, u odnosu na evropska zbivanja, ni novog ni originalnog. Karadžićeva reforma, koja se u Srbiji često vidi kao nešto krajnje autohtono, ne bi se ni mogla desiti u drugom trenutku osim u epohi evropskog romantizma, uključujući i onaj preozbiljno shvaćeni postulat evropskih književnih salona o vrhunskoj i prvorazrednoj vrednosti usmene, tj. narodne poezije, koji do danas opterećuje srpsku kulturnu istoriju. U Srbiji se rado ponavlja Goetheova ushićena ocena jedne narodne pesme (*Uroš i Mrnjavčevići*), ali se zato preskače njegova ocena druge (*Zidanje Skadra na Bojani*) u kojoj je ova okarakterisana kao deo jednog varvarskog preddoba kojim savremenij, obrazovani čovek uopšte ne treba da se opterećuje.

Što se jezičkih pitanja, pak, tiče ona su bila – i jesu – politizovana onoliko koliko su i svuda, dakle u veoma visokom stepenu. Pitanja jezičkog jedinstva ili različnosti, od pomijanog Karadžića te Ilira, Jugoslavena i potonjih Jugoslavena – kovanica je izvorno hrvatska, kao i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti osnovane drugom polovinom XIX st. u Zagrebu – pa do korienskog pravopisa, rasprava o Deklaraciji i Predlogu, raznih “novogovora” do žestoke, najčešće histerične kampanje za apsolutnu ćirilizaciju Srbije, u svakoj od ovih pojava nije teško identifikovati određeni ideološki stav i vrlo određeno političko nastojanje. Ali, opet treba ponoviti, to nije nikakva osobenost, u dobrom ili lošem smislu svejedno, “ovih prostora”. Naprotiv, to je skoro uvek bio deo širih evropskih kretanja, mada i kao njihov periferijski odjek, kao što su srpski i hrvatski nacionalizam često oblikovani prema uzoru na nemački, mađarski ili italijanski. Veliki nacionalistički ideolozi XIX stoleća, bilo da su zastupali južnoslovenski nacionalizam ili neki posebno nacionalni, bili su, uglavnom, dobro obrazovani ili makar dobro obavešteni o zbivanjima sa druge strane raznih ograda, što god da su o tim stranama mislili i kako god ih vrednovali.

A pri tome nema i nije bilo stava koji se ne može potkrepiti primerima sa drugih strana ograda. Tačno je da Austrijanci

govore nemački, a ne austrijski, ali je takođe tačno da je zvanični jezik i i jezik koji se uči u školama Luksemburga luxembourgish, koji bi Böhk potpuno mirno uvrstio u dijalekte nemačkog jezika. Jezik jako sličan holandskom – ako ne i isti – u Belgiji se zove flamanski a njegova kreolska varijanta u Južnoj Africi afrikanerski. U Skandinaviji se govore norveški, švedski i danski ali se, danas, kada su se strasti smirile, skandinavski lingvisti slažu da su u pitanju tri dijalekta jedinstvenog skandinavskog jezika nominalno razdvojena iz političkih razloga.

Rasprave koje su se vodile – a još se vode – krajem XX stoleća o engleskom jeziku posebno su interesantne. Uglavnom nije bilo ozbiljnijih pokušaja da se, nazivima, razdvaja engleski jezik, osim u SAD i to neposredno posle sticanja nezavisnosti. Tamo gde su Englezi vladali, zemlje su, i po sticanju nezavisnosti, često ostajale izenađujuće verne engleskom jeziku, ne samo u malteškom slučaju. Pokušaj uvođenja gelskog jezika u tadašnju Nezavisnu državu Irsku, potonju Republiku Irsku, negde dvadesetih godina dvadesetog stoleća, okončao se neuspelom, uglavnom zato što ogromna većina stanovništva nije bila preterano raspoložena da uči svoj maternji jezik – o kojem majke, ne prvi put u istoriji, nisu pojma imale – i radije je ostala pri engleskom, bez obzira šta su o Englezima mislili.

U svetu engleski kao svoj prvi i najčešće jedini jezik govori nekih 400 miliona ljudi na 30 teritorija, od Velike Britanije preko Australije, do Grenade i Tristana de Kunje, i prilično je normalno da se njihov govor među sobom može itekako razlikovati^{viii}. Čak i u nekadašnjoj Evropi učenih, latinski govor se veoma razlikovao u slučaju Francuza, Nemaca, Italijana ili Engleza, do mere da su, ponekad, latinski svoga sagovornika teško razumeli – bezbrojne anegdote su vezane za to. A da nema jezičkog pitanja bez povišenih emotivnih temperatura vidi se lepo iz jednog primera. Kada se prvih decenija prošlog stoleća u Francuskoj pokušalo reformisati nastavu latinskog jezika uvođenjem drukčijeg, po reformatorima mnogo tačnijeg, izgovora reči nego što je bio tradicionalni francuski izgovor, došlo je do skandala. Oglasilo se Ministarstvo inostranih poslova sa saopštenjem da je pitanje uobičajenog izgovora latinskog na francuskim teritorijama “nacionalno i političko pitanje”, a novoformirano *Društvo prijatelja francuskog izgovora latinskog* je reformatore napalo zbog pokušaja italijanizacije Francuza. Treba reći i da je i inače nastava latinskog, od rasprave o samom njenom postojanju pa do mere u

^{viii} Više kod Tom McArthur, *The English Languages*, CANTO 1998.

kojoj se sprovodi, često bila političko pitanje. Mada je za jedne nastava latinskog deci pružala osnove mišljenja – i čak, po jednoj frazi, “stvarala čoveka” – za druge je ona bila izraz reakcionarne politike, prepreka modernizaciji društva i, čak, samoj demokratiji. Nije se moralo biti levičar da se tako misli; sa takvim argumentom je degaullistički ministar prosvete Edgard Faure, krajem šezdesetih godina bitno smanjio obim nastave latinskog u francuskom školstvu – treba li reći da je i ovo izazvalo rat u javnosti? Neki Francuzi su, pak, latinski jezik videli kao najbolju branu prodiru komunizma. To mišljenje su delili i komunistički upravljači SSSR-a, ukidajući nastavu latinskog u sovjetskim školama.

Ali da se vratimo engleskom, mada paralela sa latinskim nije nimalo slučajna. Krajem XX stoleća, Biro za manje korišćene jezike, zvanični organ EU, stavio je škotski jezik na listu posebnih jezika. Da ne bi bilo zabune: ne radi se o gelskom jeziku – tzv Highland Scottish, čiju posebnost niko ne spori iako ga malo ko danas govori – već o jeziku koji se nazivao Lowland Scottish, English a koji su mnogi smatrali, i danas ga smatraju, dijalektom engleskog jezika. Neki, opet, smatraju da je to poseban, škotski jezik, koji ima zajedničke, mada ne sasvim istovetne, korene sa engleskim, posebno tzv. standardnim engleskim. Kako bi razlike u praksi mogle da izgledaju pokazuje primer tri mogućnosti pisanja poezije Roberta Burnsa, škotskog pesnika.

When chapman billies leave the street
And drouthy neebors neebors meet

Što predstavlja tradicionalnu verziju uz koju, kao i uz svaku dijalekatsku verziju, za čitaoca standarnog jezika moraju ići neka objašnjenja. Druga verzija, koju McArthur naziva “minimalističkim pristupom” i za koju se lično zalaže, izgleda ovako:

Whan chapman billies lea the street
An drouthy neibors neibors meet
Maksimalistički pristup, “različito koliko god je moguće”:
Whan chapman bilys lei the streit
An drouthy neibors neibors meit

Prevod ovde ne samo što je nepotreban nego je i nemoguć: ali neupućeni koji bi video prvu i treću verziju svakako bi zaključio da se ovde radi o sličnim ali nikako istovetnim

jezicima. Od deset upotrebljenih reči na kraju su samo dve ostale nepromenjene – *drouthy* i član *the*.

Prosečan srpski lingvista, sklon da brani jedinstvo jezika, verovatno bi prihvatio prvi pristup. Ali – škotska ortografija je mnogo bliža Vuku.

Jelena speaks English in Villa Marija

A gde je tu književnost, pitaće sa razlogom neko. Pa, tu je negde; mada ne na tako izrazitom mestu kao što smo, opet pod uticajem nekih slogana evropskog romantizma, skloni da mislimo.

Uticaj književnosti se često meša sa uticajem štampane knjige, tj. *štampe* prvog masovnog medija u istoriji. Ponovo muke sa jezikom; kako na srpskom imenovati taj medij, jer ako se kaže štampa onda se misli prevashodno na novine; ako kažemo knjiga, opet upadamo u vrtlog pseudomistike vezane za ovu reč – mada čuvena studija Luciena Febvra i Henri Jean Martina nosi naslov *L'Apparation du livre* a upravo se bavi pojavom štampane knjige. I to je tačno; ono što nazivamo knjigom zapravo ne postoji pre Gutenberga; pre toga postoji svitak ili kodeks. No, nevolja je što je naše kulturno pamćenje suviše kratko da bi se ove prividne finese pamtile.

Dakle *štampana reč* jeste imala ogroman uticaj na religiozna i društvena pitanja Evrope, od Reformacije pa nadalje, samo što je ne možemo identifikovati sa književnošću koja je predstavljala jedan njen i to manji deo. Pojedini autori jesu itekako uticali na jezik svojih savremenika; ali to nisu bili stvaraoci književnosti, već ljudi poput Luthera čiji je prevod *Biblije*, između ostalog, uticao na nemački jezik u neuporedivoj većoj meri nego Goethe. Lutherov jezik je, konačno, poslužio kao osnova za kodifikaciju nemačkog književnog jezika. Mada lingvisti često engleski jezik dele na period pre i posle Chaucera, uticaj Williama Tyndalea, opet prevodioca *Biblije*, bio je mnogo veći u nastajanju onoga što danas prepoznajemo kao engleski jezik. U XVIII stoleću u Francuskoj Voltaire je jedan od najtiražnijih autora – što znači tiraže oko 7000. Već u to vreme, tiraži dnevnih novina su veći, kao i njihov uticaj, jezički ali i svaki drugi. Početkom XX stoleća ovu ulogu preuzima radio; nije slučajno da se standardni engleski naziva još i *BBC English*. Kasnije, naravno, televizija.

A kada se knjige masovnije čitaju, pitanje je koliko branioci književnosti i njenih vrednosti mogu biti zadovoljni. Javne pozajmne biblioteke u Evropi masovno nastaju tokom XIX stoleća i njihov cilj je prosvetiteljski; učiniti knjigu, koja tada nije preterano jeftina, dostupnom najširim slojevima. Istraživanja pokazuju stalne žalbe bibliotekara na čitaoce; ovi jednostavno pokazuju priličnu nezainteresovanost za preporuke prvih^{ix}. Pariski bibliotekari preporučuju Virgilija i Homera, Corneilla i Moliéra a čitaoци traže Alexandra Dumasa. Istina je da i Benedict Anderson – inače miljenik političara sve do komunističkih ideologa – smatra, roman, i to realistični roman, uz štampu, izrazito bitnim za formiranje nacije kao zamišljene zajednice; ali je, s obzirom na broj čitalaca romana, taj uticaj moguć samo posredno. Neposredno je daleko veći uticaj štampe i sve obaveznijeg i opštijeg osnovnog obrazovanja u kojem se – preko pojmova ispravnog i pogrešnog jezika, ili književnog i prostačkog – vrši jezička unifikacija.

Mark Twain je negde rekao kako nema u Americi tako malog lista za koji on ne bi dao intervju. Ugled jednog pisca se, svakako, zasniva na njegovim knjigama; no mera u kojoj on ima – ili nema – veći društveni uticaj zavisi od njegove prisutnosti u medijima, počev od štampanih do, u naše vreme, elektronskih. Pisci koji se klone ovog oblika javnosti – ne bi se smelo reći da se klone javnosti uopšte, jer tada ne bi svoje rukopise činili javnim, masovnim izdanjima dostupnim svakome za određenu sumu – poput Thomasa Pynchona, mogu ostvarivati svoj uticaj u jednom užem krugu ljubitelja književnosti. To je njihov izbor. Pisci drukčijeg izbora, koje uobičajeno nazivamo “angažovanim” poput Gunthera Grasa ili Petera Handkea nisu poznatiji ni uticajniji samo zbog izbora tema za svoje knjige, mada ni ovo nije bez značaja, već prevashodno zahvaljujući svojim medijskim nastupima. Ovde leže i razlozi za skepsu prema zaslugama ili grehu pisaca ovog područja za događaje u poslednjoj deceniji i po; njihov uticaj je bio onoliki koliko su ga ostvarivali preko medija; što god mislili i kako god vrednovali takvu vrstu nečijeg angažmana, to nije književnost. Jedan od najvećih srpskih pisaca, Borislav Pekić, široj javnosti je postao poznat tek po svom političkom angažovanju u okviru tada tek osnovane Demokratske stranke; tiraži njegovih knjiga, na sramotu te iste javnosti, ni pre ni tada ni sada nisu bili naročito veliki. Jedan od mogućih načina definisanja književnosti jeste da ona predstavlja jednu

^{ix} O ovome i nizu pitanja vezanih za čitanje v. zbornik *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, sastavljači Guglielmo Cavallo et Roger Chartier, Editions du Seuil, drugo izdanje 2001.

posebnu upotrebu jezika i ova posebnost, u mnogo čemu, smanjuje njenu uticajnost pa čak, na najširem društvenom planu, i njenu komunikativnost. To ne mora biti mana; saobraćajni znak je mnogo "komunikativniji" od Picassove slike.

Umesto Jugoslavije na istom prostoru sada imamo više država i umesto jednog – više jezika; na dalju sudbinu tih država i jezika književnost će imati neznatan uticaj. Na jezik pojedinačnog književnog dela uticaće, između ostalog, politički, ideološki stavovi njegovog autora; nimalo nova situacija. Da li će se jezici naroda koji žive na području koje je nekada smatrano srpskohrvatskim govornim područjem, vremenom, sve više razlikovati dok ne dosegnu meru uzajamne nerazumljivosti ili makar bitno otežane razumljivosti? Opet od književnosti zavisi malo; pa čak i od ovdašnjih političara, a o lingvistima da ne govorimo; dalje tokove će, u mnogo čemu, određivati evropski integracioni ili, možda sutra, dezintegracioni procesi, stepen uključivanja u njih itd. Renan je tražeći odgovor na pitanje šta je to nacija, takođe kazao kako nacija nije nešto većito, imala je svoj početak i imaće svoj kraj i izrazio je pretpostavku da bi je mogla ukinuti Evropska konfederacija. Ko poživi, videće.

Iz latinskog jezika proistekli su jezici poput francuskog, italijanskog ili rumunskog; pre više od stoleća neko je predvideo sličnu sudbinu engleskom, ali dosadašnji razvoj mu nije dao za pravo. Kao jedno od objašnjenja što se ovo nije dogodilo, obično se navode masovni mediji; njihova funkcija je u jezičkom pogledu unificirajuća i zato Benedict Anderson i smatra da nacije ne bi moglo biti bez štampane reči, tog prvog masovnog medija. Svidala nam se ta činjenica ili ne, jezike danas oblikuju elektronski mediji, *BBC English*. I ne samo jezike; ako kažemo da je uticaj pisaca poslednjih godina na ovom području bio moguć prevashodno preko elektronskih medija, tačnije televizije, onda kažemo još nešto. Čiji je uticaj zapravo bitan; pisci su ovde samo medijski tehničari.

Mediji su, naravno, uvek u službi određenih upravljačkih strategija; od njih će zavisiti i uticaj na jezik. Jedna od mogućih, mada nikako i jedina, strategija jeste ona koja ide za ostvarivanjem što širih tržišta.

Duhovni potomci onih koji su Dumasa pretpostavljali Moliéru nisu toliko oni koji daju prednost Sheldonu nad Pynchonom, već gledaoci sitcoma ili, pre, gledaoci sapunskih opera – mada se delimično radi o istoj populaciji. Jezički uti-

caj ovakvih tvorevina na buduću jezik biće mnogo veći od uticaja knjiga Ivana Arallice ili Dobrice Ćosića. Ako tržišne strategije prevladaju, tvorci serija, zvale se one *Jelena, Villa Marija* ili *Crna hronika*, želeće da one budu što razumljivije što većem broju ljudi; nepostojanje titla, nepotrebnost sinhronizacije jeste bitna prednost nad sličnim projektima španskog ili engleskog jezika, možda i jedina. U tom slučaju masovni mediji neće biti na strani povećavanja razlike.

Svojom krvavošću Napoleonovi ratovi su užasnuli savremenike kao i Prvi svetski rat – dakle bili su užasnuti iskreno i ovaj užas nije imao nikakvih istinskih posledica. Ali je jedan španski sveštenik koji je živio u Tuluzi, Miguel Maria Olmmo, predložio da vladari Evrope ustanove latinski grad u Evropi, Roma Tullia, čiji će građani biti sačinjeni od najmanje deset nacija iz svake države – nacija i država u to vreme još nisu sasvim identične – koji će svi u ovom gradu govoriti latinski i truditi se da obnove ovaj jezik kao sredstvo međunarodnog sporazumevanja. Olmmo je bio duhovni prethodnik utopističkih projekata poput esperanta – ako je latinski mrtav, esperanto je bio mrtvorodenče – koji su naivno i iskreno verovali kako bi najveći deo problema bio rešen kada bi ljudi govorili istim jezikom.

Nesumnjivo je nekadašnju ulogu latinskog preuzeo engleski, mada sa ovim poređenjem treba biti oprezan jer se radi o itekako, ne samo jezički, živom jeziku. Upravo se zato, kao košmar kojim prete najvatreniji protivnici globalizacije, javlja vizija sveta u kojoj se gube sve razlike, sve nacije i jezici osim engleskog. Poslednji podnaslov ovog teksta upravo označava takvu mogućnost. U Vili Marija sedi Jelena i priča na engleskom.

Ali – na kojem engleskom?

I DALJE JEDAN JEZIK

Tvrđnja laika i mnogih nacionalno zaslijepljenjih filologa na južnoslavenskim prostorima da od devedesetih godina više ne postoji srpskohrvatski jezik i da su na mjestu varijanata nastali novi jezici nema uporište ni u jezičnoj stvarnosti ni u znanosti o jeziku. Razlike među varijantama srpskohrvatskog su i dalje manje nego razlike među varijantama njemačkog u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj, engleskog u Americi, Engleskoj, Australiji, Kanadi, francuskog u Francuskoj, Belgiji, Kanadi, Africi, portugalskog u Portugalu i Brazilu, španjolskog u Španjolskoj i Latinskoj Americi (Thomas 2003: 314, 325). A u svim tim slučajevima radi se o jednom jeziku, iako se on govori u različitim nacijama i u različitim državama. Svaki od nabrojanih jezika se u lingvistici klasificira kao standardni jezik policentričnog tipa, kakav je slučaj i sa srpskohrvatskim danas (Ammon 1995: 46; Blum 2002: 8, 134; Clyne/Fernandez/Muhr 2003: 95). Takvih jezika ima veći broj u Evropi i svijetu (Blum 2002: 124). Pritom nijedan od njih nije mješavina varijanata, nego se ostvaruje uvijek u obliku jedne od varijanti.

Riječi, izgovor i druga obilježja karakteristična za pojedini varijantu pokazuju iz koje sredine potječe govornik. To neki na južnoslavenskim prostorima smatraju dokazom da se kod srpskohrvatskog radi o četiri različita jezika. Međutim, nacionalni markeri postoje i u varijantama drugih jezika: ne moramo uopće biti stručnjaci za engleski ili njemački jezik pa da ipak po govoru odmah prepoznamo je li netko Amerikanac ili Englez, Švicarac ili Nijemac. Unatoč nacionalnim markerima međusobna razumljivost je kod govornika varijanata izrazito visoka, što dokazuje da se radi o jednom te istom jeziku (Ammon 1995: 2-11). Istost jezika dokazuje i to što kod varijanata dominiraju na svim razinama svojstva koja su im zajednička (ibid.).

Na činjenicu da je srpskohrvatski jedan jezik ne utječu odredbe o službenom jeziku koje se mogu naći u novim ustavima. Lingvistika se ne ravna po ustavnim odredbama, nego po jezičnoj stvarnosti. Poznati su deseci primjera u svijetu kada ustavi imenuju jezik na jedan način, a lingvistika na drugi

zato što ustavne odredbe o jeziku nisu znanstveno utemeljene (Gröschel 2003: 151-159). Takvi primjeri dokazuju nezavisnost lingvistike od politike.

Da bi se moglo govoriti o različitim jezicima, potrebno je kao minimum da se zasnivaju na različitim dijalektalnim osnovama, poput npr. češkog i slovačkog (Cooper 1989: 139). Međutim, to nije slučaj ni s jednom varijantom srpskohrvatskog jer se sve zasnivaju na štokavskom dijalektu. Da je npr. jezik u Hrvatskoj zasnovan na čakavskom dijalektu, onda bi se moglo govoriti o različitom jeziku, ali to nije slučaj.

Kad domaći jezikoslovci kažu da su varijante standardni jezici, pokazuju svoje nepoznavanje lingvističkih kriterija za utvrđivanje da li se radi o jednom standardnom policentričnom jeziku ili o nekoliko standardnih jezika. Jedan kriterij je već navedena dijalektalna osnova, a drugi kriteriji su međusobna razumljivost i sistemska sličnost (Ammon 1995: 2-11). Primjena svih kriterija nedvosmisleno dokazuje da se kod varijanata srpskohrvatskog radi o jednom te istom standardnom jeziku, a ne o nekoliko standardnih jezika. Budući da je standardni jezik sociolingvistički pojam, to ujedno znači da se ni sociolingvistički ne može govoriti o nekoliko jezika (Gröschel 2003: 178-179).

Domaći jezikoslovci tvrde i da je standardna riječ neke varijante ona koju nameću nacionalni jezični cenzori, a nestandardna ona koju zabranjuju. Time jezikoslovci pokazuju kako ne znaju da je u demokratskom društvu standardno ono što je u općoj upotrebi prošireno i neutralno (Ammon 1995: 476-477). Riječi koje forsiraju jezični cenzori imaju najčešće suprotna svojstva: nisu proširene u općoj upotrebi te nacije i nisu neutralne, nego su politički obilježene. Tek ako se jednog dana uspiju osloboditi političke obilježenosti i proširiti u općoj upotrebi, moći će se smatrati dijelom standarda, ali čak ni tada neće biti znak da se radi o različitim standardnim jezicima zato što je količina tih riječi neznatna naspram količine svih onih riječi koje su zajedničke varijantama.

Ponekad se čuje tvrdnja da će jednom u budućnosti, za nekoliko stotina godina, sigurno doći do znatnih poteškoća u sporazumijevanju između Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca jer će razlike u njihovom govoru postati velike, pa se stoga već danas može govoriti o različitim jezicima. Međutim, proćanstvo, koliko god neki vjerovali u njegovo ostvarivanje, nije dio jezične stvarnosti. A znanost o jeziku se može držati

samo jezične stvarnosti. Osim toga, ima i suprotnih proročanstava (Kristophson 2000: 185). Ne treba zaboraviti ni da nastanak jezika koji bi bio teško razumljiv drugim nacijama znači istovremeno da bi sve dosad napisano u jednoj naciji postalo teško razumljivo budućim generacijama iste nacije, što današnjim generacijama sigurno nije u interesu. Također ne treba smetnuti s uma da je mogućnost sporazumijevanja s pripadnicima drugih nacija prednost svakog jezika, a ne mana. I, kao što pokazuju brojni takvi primjeri, mogućnost sporazumijevanja ne negira zasebnost nacija i država.

Oni koji žele vidjeti samo ime svoje nacije u nazivu jezika odbacuju oznaku srpskohrvatski jezik. Međutim, lingvistički se toj oznaci nema što zamjeriti (Pohl 1997: 69). Napravljena je po poznatom dvodijelnom modelu imenovanja, kao npr. i oznaka indoevropski. To što se sastoji od dvije komponente ne znači da jezik čine samo te navedene komponente, nego one označavaju rubove jezičnog područja u koje je uključeno i ono što je između. Tako je npr. i kod indoevropskog uključeno i ono što se nalazi između Indije i Evrope (Kordić 2004a: 127; 2004b: 38). Stoga je naziv srpskohrvatski i danas najrasprostranjeniji u lingvistici u svijetu (Blum 2002: V; Herrity 2001: 422). Usput rečeno, imena drugih policentričnih jezika često se sastoje samo od etnonimske oznake jedne od nacija koje govore isti jezik (npr. engleski, njemački, španjolski itd.), dok se druga, treća itd. nacija zbog ekonomičnosti i praktičnosti kraćeg naziva ni ne spominje. To ne znači da nacija po kojoj se jezik naziva smije nametati drugim nacijama svoju varijantu, niti znači da nacije koje nisu spomenute u imenu jezika nisu nacije, a ne znači ni da među njima nema jezičnih razlika. Varijante su potpuno ravnopravne, i svaka država u kojoj se govori pojedina varijanta samostalno odlučuje kako će je kodificirati (Ammon 1995: 496). Tako se npr. razlikuju kodifikacije leksika engleskog jezika: "Pored *Oxford English Dictionary* [britanska kodifikacija] i *Webster* [američka kodifikacija] postoje sada i australijski, južnoafrički i kanadski rječnici, koji leksički kodificiraju svoju nacionalnu varijantu. Po pravilu se leksičke jedinice vlastite nacionalne varijante navode kao nemarkirane", dok se leksičke jedinice druge varijante obilježavaju kao markirane (Clyne 2001: 288). Isti je slučaj s varijantama njemačkog jezika u Austriji, Švicarskoj i Njemačkoj (Ammon 1996: 158-159), a i s varijantama drugih policentričnih jezika, npr. španjolskog i portugalskog (Gröschel 2003: 181).

Nacionalne filologije na južnoslavenskim prostorima tvrde da je znak demokracije reći da svaka nacija ima svoj različit jezik i da se govore četiri jezika. Međutim, lagati nije znak demokracije, a upravo to čine oni koji tvrde da Hrvati, Srbi, Bošnjaci i Crnogorci govore različitim jezicima. Osim toga, Njemačka i Austrija su demokratske zemlje i različite nacije, a nemaju različite jezike, Amerika i Engleska su demokratske zemlje i različite nacije, a ni one nemaju različite jezike itd. To znači da se demokracija ne postiže različitošću jezika i da su to dvije nezavisne stvari. Štoviše, današnja nastojanja da se srpskohrvatski podijeli na više jezika navedena su u internacionalnom jezičnom leksikonu kao aktualni primjer jezičnog šovinizma (Glück 2000: 652). Budući da je šovinizam, tj. ekstremni nacionalizam, u suprotnosti s demokracijom, neutemeljeno je i neumjesno spomenuta nastojanja nazivati demokratskim činom (kako postupaju neki autori u zborniku *Jezič i demokracija*, ur. Mønesland 2001). Neosnovane tvrdnje da se radi o više jezika imaju za posljedicu aparthejd, što ilustrira i Greenberg (2001: 26-27) kad opisujući novo stanje u Bosni i Hercegovini kaže: "Uvedeni su odvojeni srpski, hrvatski i bosanski školski programi, i jezična situacija liči jezičnom apartheidu".

Na balkanskim prostorima se danas bez razmišljanja poistovjećuje nacija s jezikom kad se tvrdi da svaka nacija mora imati svoj zaseban jezik. Brojne nacije u Evropi i svijetu dokazuju da je suprotno istina jer govore istim jezikom kao i neka druga nacija, a unatoč tome su nacije (npr. američka, engleska, australijska, njemačka, austrijska, švicarska itd.). Stoga "ne postoji jedan prema jedan podudaranje između jezika i nacije, kakvo bi nužno moralo postojati kad bi jezik bio odrednica nacije. Naprotiv, očiti su suprotni primjeri" (Greenfeld 2001: 663-664).

Neosnovano se kod nas poistovjećuje i religija s jezikom, premda je općepoznato da govornici raznih jezika pripadaju istoj religiji (npr. i govornici talijanskog i govornici poljskog su katolici) kao što je poznato i da govornici istog jezika pripadaju raznim religijama (npr. njemačkim jezikom govore i katolici i protestanti). "Religijske granice se gotovo nigdje ne podudaraju s jezičnima. [...] Katolički Hrvati, bosanski muslimani, pravoslavni Srbi i Crnogorci govore varijante jednog te istog jezika: srpskohrvatskog" (Blum 2002: 16).

Jednako je neosnovano pozivati se na nekakvu nacionalnu kulturu kako bi se tvrdilo da se radi o različitim jezicima.

Kulturne granice se ne podudaraju ni s jezičnima ni s nacionalnima ni s državnima (Ammon 1995: 31). Često kulture natkriljuju više nacija, uključuju više jezika, ali i pripadnici iste nacije mogu pripadati različitim kulturnim zonama. Osim toga, granice među kulturama se moraju smatrati nejasnima i neuhvatljivima (Esbach 2000: 65).

Ni pozivanje na stav naroda da je njihova varijanta različit jezik nema u lingvistici status znanstvenog argumenta jer stavovi naroda se zasnivaju na subjektivnim i stoga neznanstvenim kriterijima (Schubert 1997: 84; Haarmann 2002: 11). Ni pozivanje na nekakvo pravo naroda da nazove jezik svojim imenom te da lingvistika takvo imenovanje mora preuzeti nije osnovano jer popisi prava UNO-a, UNESCO-a, KSZE-a, Vijeća Evrope itd. ne znaju za takvo pravo (Gröschel 2003: 164). Narod, naravno, može nazivati jezik kako hoće, ali lingvistika nije dužna preuzeti bez preispitivanja imenovanja iz naroda (ibid.: 169). Jednako neosnovano je i pozivanje na priznavanje jezika jer objekti priznavanja su samo države, a ne jezici (ibid.: 177). Ovdje je potrebno ponovo podsjetiti kako činjenica da se radi o istom jeziku ne znači da netko pojedinoj varijanti može nametati rješenja iz druge varijante ili iz druge države, ili da se jezične posebnosti moraju ograničavati.

Pozivanje na povijest kao dokaz da se danas radi o četiri različita jezika neutemeljeno je iz više razloga. Prvi razlog je taj što su danas u jezičnom pogledu isti. To što su u povijesti neki pisali kajkavski, neki slavjanoserbski, a neki čakavski, pripada prošlosti jer nakon toga su svi prešli na štokavski pa od onda svi imaju zajednički štokavski jezik. Ne mogu nekadašnje razlike, koje više ne postoje, služiti kao dokaz da je danas različito ono što je isto. A drugo, u povijesti su bili međusobno različiti i oni koji se danas ubrajaju u istu naciju i istu državu i za sebe tvrde da govore hrvatskim jezikom (Clewing 2001: 373).

Činjenica da Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom ne ugrožava ni nacije ni države, niti ima bilo kakvih negativnih posljedica za govornike. Naprotiv, ima čak pozitivnih jer se ne moraju mučiti oko prevođenja kao kad se sretnu s govornicima nekog stranog jezika. Razlike između varijanti srpskohrvatskog jezika čak su manje nego između varijanti drugih jezika. Budući da stoga i stvarnost i znanost dokazuju da se radi o jednom jeziku, postavlja se pitanje kada će zdravi razum i smisao za realnost prevladati nad nacionalističkom ideologijom balkanskih filologa.

Upućivanja

Ammon, U. (1995), *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz: das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin/New York.

Ammon, U. (1996), "Typologie der nationalen Varianten des Deutschen zum Zweck systematischer und erklärungsbezogener Beschreibung nationaler Varietäten", *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 63/2, str. 157-175.

Blum, D. (2002), *Sprache und Politik*, Heidelberg.

Clewing, K. (2001), *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, München.

Clyne, M. (2001), "Englisch zwischen plurizentrischer Nationalsprache und internationaler Sprache", K. Ehlich/J. Ossner/H. Stammerjohann (ur.), *Hochsprachen in Europa: Entstehung, Geltung, Zukunft*, Freiburg, str. 283-299.

Clyne, M./Fernandez, S./Muhr, R. (2003), "Communicative Styles in a Contact Situation: Two German National Varieties in a Third Country", *Journal of Germanic Linguistics* 15/2, str. 95-154.

Cooper, R. L. (1989), *Language planning and social change*, Cambridge.

Esbach, C. (2000), *Nationalismus und Rationalität*, Berlin.

Glück, H. (ur.) (2000), *Metzler Lexikon Sprache*, Stuttgart.

Greenberg, R. D. (2001), "Language, Nationalism and the Yugoslav Successor States", C. O'Reilly (ur.), *Language, Ethnicity and the State*, 2, New York, str. 17-43.

Greenfeld, L. (2001), "Nationalism and Language", R. Mesthrie (ur.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Amsterdam i dr., str. 662-669.

Gröschel, B. (2003), "Postjugoslavische Amtssprachenregelungen – Soziolinguistische Argumente gegen die Einheitlichkeit des Serbokroatischen?", *Srpski jezik* 8/1-2, str. 135-196.

Haarmann, H. (2002), *Kleines Lexikon der Sprachen*, München.

Herrity, P. (2001), "Serbo-Croat", G. Price (ur.), *Encyclopedia of the languages of Europe*, Oxford, 422-430.

Kordić, S. (2004a), "Pro und kontra: 'Serbokroatisch' heute", M. Krause/C. Sappok (ur.), *Slavistische Linguistik 2002*, München, str. 97-148.

Kordić, S. (2004b), "Le serbo-croate aujourd'hui: entre aspirations politiques et faits linguistiques", *Revue des études slaves* 75/1, str. 31-43.

Kristophson, J. (2000), "Vom Widersinn der Dialektologie. Gedanken zum Štokavischen", *Zeitschrift für Balkanologie* 36/2, str. 178-186.

Mønesland, S. (ur.) (2001), *Jezik i demokratizacija*, Sarajevo.

Pohl, H.-D. (1997), "Gedanken zum Österreichischen Deutsch (als Teil der 'pluriarealen' deutschen Sprache)", R. Muhr/R. Schrodtr (ur.), *Österreichisches Deutsch und andere nationale Varietäten plurizentrischer Sprachen in Europa. Empirische Analysen*, Wien, str. 67-87.

Schubert, G. (1997), "Einzelaspekte neuer Mehrsprachigkeit im ehemaligen Jugoslawien", *Sociolinguistica* 11, str. 83-93.

Thomas, P.-L. (2003), "Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues", *Revue des études slaves* 74/2-3, str. 311-325.

DNEVNIK

Drago Jančar

Drago Jančar

PUTOVANJA, SAMOĆE

8. mart

Kada oko tri sata popodne skrenem iz Celovške ulice ka Trnovu, iznenada, nasred ulice stane devojka stara nekih osamnaest, možda čak i dvadeset godina. Vidim njene lepe, uplašene oči, naglo zakočim, auto se zaustavi, devojka istrči na trotoar i nasmejanih obraza mi mahne u znak zahvalnosti. Samo na trenutak sam zadovoljan samim sobom, dobročiniteľem koji se još i osvrne za njom dok odlazi niz ulicu u tesnim farmerkama, samo u sekundi, jer već sledećeg trenutka začujem tup tresak za leđima. Iza mene je tamna masa velikog automobila, za volanom još jedna žena, vidim kako besno maše rukama. Oboje izađemo na trotoar dok nas prati trubljenje drugih vozača, zajedno sa ženom iz automobila izađu dečak i devojčica. Decu imam u automobilu, kaže mlada, šokirana gospođa, srećom su bili vezani, zaustavili ste se nasred ulice. Uz neodređeno osećanje krivice, pre svega zbog te preplašene dece koja stoje tamo i koja “su srećom bila vezana”, objašnjavam da je nasred ulice stajala devojka, i da se nisam zaustavio, pregazio bih je. Ali, za to nemam nikakav dokaz, jer od te devojke nigde ni traga. Pregledamo ulubljen aluminijum na oba automobila, ništa tragično, ali neće biti jeftino. Čiji osiguravajući zavod će to da plati? Osiguravajući zavod onoga ko je kriv. A onda zajedno zaključimo da zapravo niko nije kriv, morao sam da se zaustavim zbog one devojke na ulici, a ona nije mogla da se zaustavi ispred auta koji je tamo stajao. Ruke mi pomalo drhte, jedva uspem da krenem, kada mi zazvoni mobilni telefon. Osećam blagu vrtoglavicu od sudara i pomislili kako ne bih sada u toku vožnje razgovarao, zašto da rizikujem još jedan sudar, a ni 20.000 tolara ne bih želeo da plati. U Sloveniji, naime, u poslednje vreme policajci nemilosrdno kažnjavaju za telefonske razgovore u toku vožnje. Ali, telefon zvući. Šta bude, biće, pomislim i podignem slušalicu. Ljubazan ženski glas se predstavi kao Vojka Đikić i na jeziku koji ovde još uvek zovemo srpskohrvatski, kaže kada možemo očekivati vaš dnevnik? Kakav dnevnik, zaboga? Dnevnik za

Prevela sa slovenačkog:
Ana Ristović Čar

Sarajevske sveske. Obećali ste mi kada ste bili u Sarajevu. I stvarno, setim se, jesenas sam bio u Sarajevu, obećao sam da ću ga napisati. Alešu Debeljaku sam obećao, a možda čak i Velimiru Viskoviću, obećao sam, i sada ću morati da progutam to obećanje. Vojka Đikić me poziva na promociju Sarajevskih sveski koja će se narednih dana održati u Ljubljani, poziva me i na prijem u finskoj ambasadi, tamo ćemo moći da porazgovaramo o svemu. Neću moći da dođem, sutra putujem u Austriju, objašnjavam, a kada se vratim na čitavih mesec dana odlazim u inostranstvo. Ne kažem kuda, jer ionako nikome nikada ne govorim kuda idem u inostranstvo, zaista neću moći da pišem još i dnevnik. Vojka svojim neumoljivim šarmom istraje da treba održati obećanje, istraje sve dok se, držeći volan jednom rukom ne odvezem u svoju ulicu, i obećam – opet nešto obećavam – da ću je pozvati kasnije. Kod kuće me dočeka blagi podsmeh. Navodno, svaki drugi vozač osim mene bi izašao iz auta i besno rekao: kako voziš, kokoško trapava! Svako, osim mene, navodno, rekao bi da nije napravila bezbednu razdaljinu, svako bi zahtevao kupon osiguravajućeg društva. Svako osim mene koji ću sam platiti štetu, umesto da je plati – ne ona, već njeno osiguranje. Dobro, kažem, možda sam stvarno budala jer sam zaustavio kola i još se i osvrnuo za devojkom zbog koje sam se zaustavio, jer nisam zahtevao da mi da kupon, i ni podatke nisam uzeo od žene koja se zaletela u mene, ni marku automobila nisam uspeo da zapamtim. Moglo je da mi se desi isto kao i bonvivanu, ženskarošu, junaku u Anujevoj drami Ornifle ili Povetarac, koji se zaleteo u drvo kraj puta, jer se predugo zagledao u pozadinu neke seljanke koja je na polju okopavala repu. Pre nego što je izdahnuo, uspeo je još da zaključ i to da se ubio zbog stare, bezube babe. A u stvari se sve prilično dobro završilo. Osim što sam podlegao sarajevskom šarmu i što sam morao da pišem dnevnik. Dakle, dnevnik.

9. mart

Dnevnik? A koga još interesuje to što se vozim u Austriju na neko književno veče? Pisac koji stoji kraj prozora vagona i u svoje duboko pamćenje utiskuje predeo što promiče, pisac sa impresijom, pisac u kontemplaciji, ti prizori su *tempi passati*. Čitaoci žele Događaj. Poslednjih deset, petnaest godina se tu i tamo krećem po evropskom kontinentu sledeći prevode

svojih knjiga, diskusije, okrugle stolove, ponekad me put odvede u Ameriku. Vrativši se sa prvih putovanja prijateljima sam pričao o predelima, gradovima, knjigama i ljudima koje sam sreo u dalekim zemljama, ali danas to više nikoga ne interesuje, jedva primete da sam bio odsutan. U nekada vrtoglavom, sada već monotonom ritmu odlazaka i povratka, aerodroma i autoputeva, susretanja sa poznatim i nepoznatim ljudima, javnim nastupima i čitanjima, mali i veliki događaji se gomilaju u neprepoznatljivu masu. Ono što je pri svemu tome dobro je to da sam se prilično udaljio od svakodnevnih pritisaka slovenačkih prepirki i tako česte slovenačke uskogrudosti. Ivan Cankar u Beču zapisuje sledeće: O domovino, ti si kao zdravlje. A ja, često kada odlazim iz Slovenije, pomislim: O tuđino, ti si kao zdravlje! Ali, ipak – ono što mi sada nedostaje nije putovanje, već mirovanje, ne buka javnih dešavanja, već samoća svežih jutara i teskobnih večeri. Tamo, u Bohinju ili na Pohorju, nema nikakvog Događaja, već jedno samo trajanje, možda slova nove knjige koja klize preko kompjuterskog ekrana. Nisam emerit, interesuju me događaji ovog sveta. I nakon Velikog Događaja, napada na WTC u Njujorku, bio sam i sam uveren da nakon toga na ovoj maloj planeti zaista ništa više neće biti isto. Ali, što šokantni prizori više postaju samo deo našeg kolektivnog sećanja, to je jasnije da je svet još uvek prilično sličan onome koji smo poznavali pre jedanaestog septembra. Čovek koji u središte svog života postavlja umetnost, traganje za rečima, rečenicama i pričama, sve to bi, naravno, mogao da zna i bez gledanja televizije, putovanja ili čitanja časopisa. U svetu umetnosti vreme i njegovi istorijski događaji, koliko god da su potresni, nemaju takvu težinu kakvu imaju imaginacija i uobličavanje. Kada mrvica ljudskih aktivnosti, misli ili osećanja dostigne ravan imaginacije i uobličavanja, to je već apstraktno, nadvremensko, nadistorijsko, to više nije prošlo, buduće ili sadašnje vreme, to nije Događaj za dnevnik, to je prostor i vreme tajne. Koja je neshvatljiva, kao što je neshvatljivo i beskrajno vreme. Sa tog stanovišta traganje za Događajem i njegovo određivanje prilično je besplodna aktivnost. Možda kao i samo pisanje dnevnika. To govorim uprkos tome što ne spadam među one koji misle da život moraju provesti u svojoj tvrđavi i u svom estetskom samozadovoljstvu. Naime, čovek sam koji želi da živi otvoreno i radoznalo. Ali ipak mi se uvek čini važnijim to da se ponekad treba zaustaviti i gledati na Istoriju i njene

Događaje pogledom sa margine, pogledom koji neprestano ispituje i relativizuje. O tome često razmišljam na onim aerodromima i autoputevima, u vozovima i u hotelskim sobama, i možda upravo ti trenuci za mene predstavljaju glavne događaje.

11. mart

U Beču, i uopšte na čitavom prostoru nemačkog jezika i književnosti, glavni Događaj minule jeseni je čudna knjiga, nekakva mešavina književnosti i biografskog istraživanja: *Der Tote im Bunker* (Mrtvac iz bunkera). Poznajem njenog autora, Martina Polaka. Pre nekoliko godina mi je rekao da su njegovi roditelji živeli u Sloveniji, ali su se iselili već nakon prvog svetskog rata. Ispričao mi je da piše neku knjigu o odnosima između Slovenaca i Nemaca u Štajerskoj, i posavetovao sam ga da pročita neke tekstove koji bi mu mogli pomoći da taj odnos bolje razume. Nisam ni slutio kakvu knjigu piše. Knjigu o nacionalizmu koji je već u monarhiji podelio ljude, koji su se nakon toga, u sledećoj generaciji, kao po toboganu spustili u totalnu radikalizaciju. Polakov otac bio je odgajan u mržnji, najpre prema Slovencima, a onda i prema svim Slovenima, na kraju i prema Jevrejima; postao je član NSDAP-a, a potom esesovac i na kraju i gestapovac. Njegov sin počinje svoje istraživanje tamo gde se njegov život okončava, u tirolskim Alpima, dve godine nakon rata, na mestu gde su pronašli leš ubijenog. Ubio ga je sitni kriminalac, za novac. Kao što je i ubijeni ubijao i dopuštao ubijanja u ime velikih ideja. To delo nije samo nepopustljiva i do krajnjih konsekvenci ostvarena katarza za Martina Polaka. Neki će reći da je, između ostalog, pisac na simboličan način ubio svog oca. To nije ni još jednom potvrđena istorija o strašnim zabludama nacista. Ta knjiga otvara duboka pitanja o ljudskoj prirodi, ali ne samo zbog toga što možemo videti njegovog oca, nacistu, u sasvim ljudskom svetlu. Pre izvesnog vremena, nekom slučajnošću dopuzao je u javne debate još jedan mrtvac iz berlinskog bunkera, Adolf Hitler, u filmu *Der Untergang* (Pad). Veliki Zločinac sa ljudskim licem glumca Bruna Ganca. Upravo to što film jednom diktatoru daje ljudske crte je prouzrokovalo brojne kritike. Međutim, on nije bio monstrum sa onog sveta, bio je iz ovog, bio je čovek, imao je ljudske karakteristike i to celu stvar čini još strašnjom. To je

i priča o zlu koje nije samo donedavno zlo, to je večna priča o tamnom prostoru koji počiva u ljudskoj prirodi i u jednom trenutku ili spletom okolnosti izbije na svetlo dana. Priča o zlu, koje privlači. Kada sam se šetajući Pohorjem zaustavio na Osankarici, gde fotografije u malom muzeju pričaju o poslednjoj bici Pohorskog bataljona, neprestano sam se pitao ko su oni nemački vojnici koji se razdragano fotografišu pored pobijenih partizana? Ili, ko su ljudi koji su u gestapovskim mučionicama Maribora i Celja zlostavljali zarobljenike? Jesu li imali porodice, šta ih je navelo na to nasilje, šta su svojim bližnjima ispričali o tome? Nakon ove knjige, čini mi se da su mi na neki način bliži, barem malo, čini mi se da razumem izvor brutalnog nacističkog zla. Ali, sada još teže mogu da razumem kako su neki hrabri partizanski buntovnici mogli da se nakon okončanog rata pretvore u koljače koji pucaju i bacaju u jame nenaoružane ljude, čak i nedužne civile. Ipak, uprkos opštem zaboravu i vremenu koje prekriva i meša hronologiju događaja i posledice, nije moguće zaboraviti da je na početku bio nacizam. Najpre je bila strašna brutalnost nacizma a onda posleratne osvete ili hladnokrvno smišljeni pogromi; na početku je bio fašizam a onda fojbe*. Međutim, na pitanje o zlu koje je u čoveku, na to pitanje nemam odgovor. Na njega ni Martin Polak nije odgovorio. O tome je, međutim, pričao, i to na najprisniji mogući ljudski način, pričao je o svom ocu, zločincu. Čini mi se da to, tako konsekventno, pre njega nije uspeo niko u novovremenoj istoriji evropskog ludila. Iz *Neue Zuercher Zeitung*a su me pozvali da pišem o toj knjizi, zamolivši me da povežem još i posleratna dešavanja oko Trsta i u Istri, koja otvaraju film italijanske televizije *Srce u bezdanu*. Hoću, pisaću o tome, o đavolima koji su se na neko vreme nastanili u prostoru između Alpa i Jadrana. I krajem veka još jednom obuhvatili i Balkan.

11./12. mart, noću

Još putovanja. Ovog puta pod zemlju, u snovima: sa putnom torbom i svežnjem časopisa koji viri iz nje, spuštam se u ždrelo podzemne železnice, okružuju me neka crna lica, metalni zvuci podzemnih automata, kočenje voza, otvaranje vrata, putujem uz drndanje podzemnog voza, opet putovanje, kako je mali ovaj svet, uvek iste drame, odbljesci usamljenih stanica, usamljeni ljudi na peronima, zagrljeni par,

* Fojbe – jame u Sloveniji i Istri, u koje su partizani nakon rata bacali pobijene Italijane. – Prim. Prev.

usamljen u svojoj drami na kraju vagona, gore nad nama je grad, čujem njegovo tutnjanje, vidim njegova svetla, prazne ulice. Voz se zaustavlja na stanici, iz zvučnika dopire dubok i monoton, pomalo uspavan muški glas i kaže: *Metro Center. Transfer to the Red Line on the upper level.* Voz se zaustavi, vrata se otvore, zvono zazvoni *ding dong*, vrata se zatvore, voz krene dalje. Muški glas iz zvučnika: *Next station: Federal Triangle.* Točkovi zakloparaju, ali sledeća stanica nije *Federal Triangle*, sledeća stanica je Mustek. *Okončite vystup a nastup*, taj gospodin iz zvučnika govori češki, o Mustek, to je Prag, putujemo ispod Vaclavovog trga, kroz pritvorena vrata pokušava da uđe neki muškarac sa kesom, prekasno, voz divlje juri kroz podzemlje, gore je zvezdano nebo i topao prolećni vetar, a ja još uvek pod zemljom, zvezde vise tako nisko, a ja pod zemljom, Tanairon: silazak u podzemlje gde Orfeja besno obleću senke mrtvih. Tako će biti, pomišljam, tako će biti kada svemu dođe kraj. Tako je sada, nad nama je grad, sada putujemo ispod reke, sve znam i sve vidim: ulice, pesnik koji prolazi kroz teskobu svoje večeri, za pesnika je uvek trenutak između dana i noći, pomislim, dan je, i čujem udarce konjskih kopita po pločniku, konji njište, to su bečki kočijaši, *Karlsplatz Oper*, kaže zvučnik, *umsteigen zu den Linien A, B und C. Bitte alle austeigen*, ali ne izlazim. Pomerim se da bi pored mene sela gospođa sa šeširom, mogli biste da radite nešto korisno, kaže gospođa sa šeširom, umesto što se vozite ovim vozovima tamo-amo po Evropi i drugde. Ja nisam radnik da bih morao da radim, kažem, ja sam pesnik, Orfej sam, ptice iz vazduha, ribe iz vode, životinje iz šume, drveće i stenje su slušali moje čarobne zvuke. Ah da, kaže gospođa, vi se samo vozite bez prestanka. A šta vi znate, po vičem ljutito, možda se sunce nad nama više ne okreće, možda je mesec nepomičan i krvav, možda su zvezde zamenile svoja mesta na nebu, možda na zemlji munje stvaraju požare. I šta onda, kaže gospođa sa šeširom, i šta onda? Ovde smo na sigurnom, kaže. Da, čini mi se da putujemo na zapad, ne čuje se nikakva harfa, već *ding dong* iz zvučnika, škripa zatvaranja i otvaranja vrata, kloparanje točkova, *ding dong, the next station is Notting Hill Gate*, gde je to? U Londonu, pod Londonom, pod Temzom, pod svim stvarima, *mind the gap*. Pazi na otvor, rupu između vagona i perona, gde još da padnem, ima li dole uopšte još čega? Dosta mi je svega, uzmem putnu torbu i izađem kroz vrata, preko bezdana,

mind the gap, pravo u dvoranu gde imam književni nastup, ja, pisac iz daleke zemlje.

13. mart

Ponovo kod kuće. Zašto ljudi uopšte pišu dnevnike? Da bi zaustavili vreme? Da bi u vreme što prolazi utisnuli tragove svog života? Da bi budućim naraštajima govorili istinu? Iz čiste istinoljubivosti? Ili iz samoljublja? U Sloveniji, početkom devedesetih godina, izlaze dnevници Edvarda Kocbeka. Mnogi misle da bi veliki pesnik bolje učinio da ih nije pisao, a pošto ih je već pisao, bilo bi bolje da njegovi sinovi nakon njegove smrti nisu dozvolili objavljivanje neredigovanog teksta. Veliki pesnik, smatraju, i dalje bi u očima savremenika ostao ono što je bio, saputnik francuskog personalizma, saputnik komuniste, partizan, posleratni disident, pesnički senzor nemirne istorije dvadesetog veka. A sada se u svojim dnevnicima često otkriva kao zadržati katolik koga muči senzualnost svake mlade žene koju sretno, i u parku Tivoli svakog proleća prati mlade parove. Njegov otpor prema sve totalitarnijoj stvarnosti posleratne Jugoslavije i njegov raskol sa partizanskom družinom koja je postala vlastoljubiva kamarila, pun je pokušaja da se vrati među njih, da obnovi prisnost partizanske družine. Ali, naravno, bezuspešno. Partijci ga ponižavaju i podsmevaju mu se. Kocbek u dnevnik zapisuje ljubljanske kulturne i političke tračeve, pun naivne nade da će se u Sloveniji i Jugoslaviji odjednom sve promeniti. Njegova rascepljenost, sve veća izolovanost i usijana nada vodili su ga u ludilo. A "slepi nemir istorije" je prisutan već u njegovim pesmama. Dnevници, u tom smislu, ne govore ništa novo. Međutim, oni su ipak dragoceni. Ne samo zbog toga što se veliki ekstatični pesnik u njima otkriva i kao čovek niskih strasti i malih oportunitizama, zbog toga što nam taj dnevnik Kocbeka otkriva u punom ljudskom svetlu, već i zbog toga što nam bolje nego bilo koji istorijski tekst ili sociološka analiza razobličuje modus vivendi posleratnog vremena; vremena koje je bilo revolucionarno, a istovremeno beskrajno malograđansko, koristoljubivo, intrigantsko, vreme zavisnog života novih vladara. Kocbek je istinoljubiv, ali je i samoljubiv u otkrivanju svog štiva, duhovnog života, svoje uloge u istoriji i književnosti... Možda je u otkrivanju motiva za pisanje dnevnika još najeksplicitniji Vitold Gombrovič, koji svoje dnevnike počinje rečima: Ja ja ja. Ja ja ja.

Gombroviča ništa drugo ne interesuje. Možda je to najdublja istina svakog dnevnickog pisanja. I ovog.

14. mart

Sa teatrom dugo nisam imao stvaralački kontakt, a sada se, igrom slučajnosti, približavaju dve predstave, dramati- zacije dva moja romana, i misli me odvlače u dvorane i na pozor- nicu. U ljubljanskoj Drami će izvoditi dramu *Katarina, pav in jezuit* (*Katarina, paun i jezuita*), u Mariboru *Severni sij* (*Polarno svetlo*). To će režirati pozorišni mag Mile Korun, koji je nedav- no prijatno iznenadio publiku šestočasovnom (!) predstavom *Karamazovi*. Neverovatno je kako mu je to uspelo, kako se nakon dugog perioda raznoraznih spektakala i scenskih efekta i minornih predstava vratila na scenu velika književnost, a pri tom je pozorište još uvek ostalo pozorište. Kroz zahtevan roman pun račvanja, Korun je već samim oblikovanjem teks- ta povukao čist dramaturški luk, duboku epsku reku koja po- lako teče i vuče gledaoca za sobom. A onda, tu je i postavljanje odnosa između protagonista, sve vreme napetih, u nepreki- dnom međusobnom uticaju, na hiljade glumačkih detalja itd, itd. Teme kako je bez straha od monologa i "dosade" otvorio osnovna filozofska pitanja, radovao bi se i Dušan Pirjevec, koji se *Karamazovima* opraštao od ovog sveta. Prva rečenica koja se izgovara na sceni je pitanje: Da li je Bog? U dvorani je bila mlada publika, studentski abonma, među njima i nešto stari- jih, video sam čak i dve ili tri kaluđerice – čini mi se da nije- dan gledalac u toku dve pauze nije napustio dvoranu. Razmi- šljao sam o tome kako se dešava malo umetničko čudo, da se u vremenu opšte površnosti oblikuje neki ljudski tip, neka grupa, publika koju uopšte ne poznajem i koja teži temeljnim, zahtevnim stvarima. Istina, ponekad i sam dobijam takve od- zive na svoje romane, ali ovde se to dešavalo sa velikom gru- pom, u nekoj čudnoj, skoro religioznoj atmosferi: *Die Kunst*.

15. mart

Zovu me iz *Nove revije* i obaveštavaju me da je odštam- pana knjiga koju je u rukopisu ostavio za sobom prošle godine preminuli Rudi Šeligo; napisao sam predgovor, kada mogu da učestvujem na promociji? Neću moći, jer za dva dana putu- jem. Opet u inostranstvo? Da, opet. U mislima se izvinjavam

dragom prijatelju, još uvek ga vidim i čujem, uopšte mi nije jasno da je otišao. Jednog jutra, već je dugo vremena prošlo od tada, nakon budne noći, Rudi i ja smo skrenuli na onaj rub mariborskog grada, gde sam tada imao svoju studentsku sobu i gde je šumska masa Pohorja odjednom udahnula u nas svoju živozelenu proletnju svežinu i pokušala da očisti naša pluća ogaravljena dimom cigareta. U prigradskoj kafani koju su otvarali u ranim satima za radne ljude, našoj poslednjoj stanici pred danom koji je nezadrživo dolazio, po tanjirima smo hlebom razmazivali žutilo jutarnjih meko kuvanih jaja. Za nama je bio dug put, muške i ženske aveti koje smo sreli tonule su natrag u noć, nestajale su njegove Agate i moji zločinci, priče i rečenice, u noć je tonula i glupava nasilnost onog davnog vremena, i ljudi među kojima nam je bilo dato da živimo. Pred nama je bio svetli proletnji dan, meni namenjen za spavanje i za studentske revolucije nakon spavanja, njemu za predavanje tajanstvene nauke koja se zvala *Opisna statistika*. Tada mi je Rudi u svoju knjigu pod naslovom *Kamen*, zapisao čudnu posvetu: *Kaj pa ta rana ura, ki si rojena za pisatelja? (A šta ti, rani sate, koji si rođen za pisca?)* Ja jedva da sam bio pisac, a Rudi je to već bio, on nije bio samo Rudi ni Rudež već Rudi Šeligo, institucija književnog modernizma i spisateljskog razlikovanja od svega što se do tada pisalo u toj državi, već neko vreme, i znao je to i da pokaže, tako da je svako znao ko je i šta može. Zbog toga mi se činilo da je ta posveta nekakva jutarnja inicijacija, prijem među sveštenike Umetnosti koji po celu noć mogu da lutaju po kafanama, a onda da prepodne predaju statistiku, koji se ne obaziru na to šta ko misli o njima i svetlucavom žutom vincu u čašama pred njima, jer oni koji pišu i stvaraju znaju: svet je pod njihovim nogama, kao što je pred njima dolazeći dan i kao što je i čitav život otvoren za rečenice, za knjige, za tajanstvenu moć umetnosti, veću od svega i večnu. Ako ne baš večnu, onda barem dužu od dužine kratkog života: *ars longa, vita brevis*. Kako nestaju iz naših života, Edvard Kocbek, Jože Pučnik, Vlado Gotovac, najviše mi nedostaje Rudi, nedostaje mi. Nedostaje mi i Vlado Gotovac, nismo bili tako bliski kao Šeligo i ja, ali, kada smo bili zajedno, sve se sjajilo od razigranosti i i domišljatosti. Kada je Vlado imao javnu zabranu objavljivanja, na hrvatski je prevodio Šeligovu i moju knjigu, obe je toliko popravio da je na kraju rekao da je sada to zaista dobra literatura.

16. mart

Poslednja pisma pred odlazak. Mlada novinarka časopisa Vangardia iz Madrida, koja me je skoro dva sata intervjuisala u Barseloni, elektronskom poštom mi je poslala još nekih 30 pitanja! Već u toku tog razgovora sam joj rekao da je previše svega, da je lepo što je toliko pročitala o meni, ali ko će to objaviti? Slutio sam da je početnica, one uvek hoće sve, baš sve. A sada još trideset pitanja. Ako bih još odgovarao na pitanja o *El deseo Burlón* (pod tim naslovom je u Madridu objavljen moj roman *Posmehljivo poželenje*), šta da odgovorim na pitanje o tome kakva je bila moja mladost u komunističkoj diktaturi? Ili: kakva je razlika između mene i Predraga Matvejevića u našim pogledima na raspad Jugoslavije? Pored toga još i to: kada i gde pišete? Kako počinjete roman, da li je prva rečenica odlučujuća? Žao mi je, ne mogu da prosipam rečenice u taj bezdan. Pošaljem joj nekoliko svojih eseja i intervjuja, neka upotrebi što joj se učini zgodnim. Slutim da od tog intervjuja u slavnom časopisu neće biti ništa. Pišem Borisu Pahoru u Trst: Da me raduje njegov književni prodor u Francusku i Nemačku i nakon toga i u Italiju, koja do sada nije želela da ga upozna. Njegovo pisanje se pored iskustva koncentracionog logora bavi i nasilnom asimilacijom Slovenaca u Trstu. To će biti paradoks, što će nekada prilični deo sveta upoznati Pahorovu literaturu i preko nje i slovenačku književnost u Trstu, a Slovenaca tamo više neće biti.

17. mart

Lovran. To je "tuđina", u koju sam se uputio. Mesec dana ću pokušati da pišem kraj mora. Na obroncima Učke još uvek sneg, dole sunce preko površine Kvarnerskog zaliva. To nije tuđina, na starom austro-ugarskom groblju u Opatiji leži moj brat, tačnije polubrat, umro je pre nekoliko godina. Tu ga je dovela mornarica Jugoslovenske narodne armije, zaljubio se u crnokosu meštanku, Ružicu. Ni Ružice više nema, umrla je prošle godine. Stegnutog grla za oboje palim sveću. Tu, naokolo, proveo sam mnoge dane svog detinjstva, dakle nije u pitanju tuđina... Ali, svejedno je. Današnja Hrvatska živi svoj život, časopisi, televizija, sve se vrti oko svoje ose, deluje mi kao jedan prilično zatvoren krug. Pored toga komunikacijska blokada je neverovatna. Ne prate slovenačku televiziju i radio, ne stižu časopisi iz trideset kilometara udaljene Slovenije.

Doći će tek u junu sa hordama turista koji stižu znanje o Sloveniji i veza je među državama. Možda i ta zatvorenost kumuje kratkim kontaktima između političkih elita, nažalost i među stanovništvom. Ni u hrvatskoj štampi nema nijedne rečenice o tome da slovenačka vlada bezrezervno podržava ulazak Hrvatske u EU, sa izručenim Gotovinom ili bez njega, zbog čega je kod kuće izložena oštrim kritikama... Uveče gledam, čitam, gde sam došao, iz televizije i sa stranica časopisa neprestano dopire jedna jedina tema. Evropska unija i Ante Gotovina. Dakle, posledice jednog rata koji je zapravo već odavno prošao. Koliko još godina, koliko još godina će Hrvatska, Bosna i Srbija snositi njegove posledice, kao što i cela Jugoslavija još dan danas nosi podele onog davnog rata naših očeva? Svuda su nakon velikog rata jedni drugima pružili ruku, samo ne ovde, samo ovde se neprestano perpetuiraju stare mržnje i stare podele. Da li je ovde na delu nešto što je navodno sudbina čitavog ovog dela sveta, Balkana, Srednje Evrope? Ne verujem. Prošle godine sam putovao kroz Litvu, u Vilnu ista priča prodire iz prošlosti: Grad severnog baroka i katoličanstva jeste istovremeno i grad monstruozne istorije – važio je za “severni Jerusalim”, pored mnogih crkava još i sto sinagoga, jevrejske izdavačke kuće, dnevnici, univerzitet. Nakon genocida u kojem su zajedno sa nacistima učestvovali i litvanski “rodoljubci”, ostala je jedna jedina sinagoga. Pobijeno je 200.000 litvanskih Jevreja, to razum jedva može da prati. I onda je došla Crvena armija i iselila i pobila 100.000 Poljaka. I onda se NKVD zajedno sa domaćim komunistima prihvatio litvanskih opoenata režima. Ubijeni, saslušavani, iseljeni, skoro 150.000 Litvanaca je raseljeno po azijskim prostranstvima Sovjetskog saveza. U tri i po milionskom narodu skoro da nema porodice koja nije bila izložena komunističkom nasilju. Bio sam u “muzeju KGB”, koji je, 1993. godine, uredila država, u njihovom muzeju “tamne strane meseca” ćelije, mučionice, samice, podrumi, u kojima su ubijali političke oponente i noću ih tajno odvozili i pokopavali u okolini grada. Litvanci su zajedno sa Nemcima ubijali Jevreje, Ukrajinci Poljake, Poljaci Litvance i Rusi su ubijali Poljake, Nemce, Ukrajince i Litvance... I Ruse.

18. mart

Hotel je bio isuviše bučan, preselio sam se u Moščeničku Dragu, uspavano turističko i ribarsko mestašće, našao sam

apartman gde pod prozorima more zapljuskuje obalu. Na “žalu”. U podne sedim na proletnjem suncu i čitam, za susednim stolom ona i on, lep par i ... čute. Nemaju više o čemu da razgovaraju. Sve su već jedno drugom davno rekli. Ona povremeno pogleda u mom pravcu, on je dosadni dugonja, prebira po tipkama mobilnog telefona, ništa ne govori, njegova melanholija je sama uspavanost i dosada. Moraš tragati u sebi, kaže Dane Zajc, čutljivi pesnik, tamo ćeš naći nešto ili naići na prazninu, dakle vakuum, što posjeduje i taj mladić.

19. mart

Cvetna nedelja. Praznično obučeni ljudi sa maslinovim grančicama. Isus jezdi u Jerusalem na magarcu, ja pešačim do Moščenica, starog hrvatskog naselja iz glagoljaških vremena, na vrhu brda. Kažu da do vrha ima tačno sedamsto stepenika, ali ja izbrojim sedamsto trinaest. Kod četiristotog stepenika me izenadi konopac, koji se u toj samoći klata na drvetu, privezan za debelu granu, prekinut, kao da su sa njega skinuli telo obešenog čoveka. A možda je bila samo dečja ljuljaška ... Popodne preturam po beleškama i isečcima iz novina koje sam poneo sa sobom. Poznanik koji redovno prati hrvatsku književnost i ovdašnja dešavanja, pre nekog vremena doneo mi je članak Miljenka Jergovića o Esterhazijevom romanu Harmonia Celestis, i tek sada ga pažljivo pročitam i zapanjim se. Oštrina, skoro brutalnost kojom jedan pisac piše o drugom, a još više bombastični naslovi koje je verovatno stavila redakcija Jutarnjeg lista (“Zašto se Hrvati dive jednom lošem mađarskom piscu”, itd), nekako mi se ne slažu sa mojom predstavom o prijatnoj naravi Miljenka Jergovića, mogao bih skoro reći prijatelja iz mnogih susreta u Popovićevom durieuxovskom krugu. Poslednji put smo bili zajedno u Sarajevu, u knjižari “Buybook” mi je poklonio svoju poslednju knjigu, u kojoj je zapisao da u Sarajevu “eto, već miriše na snijeg.” Knjigu neobičnog, “multikulturnog” naslova – Inšallah, Madona, inšallah – čudesnu knjigu, delo lagodno napisane, ali duboke imaginacije, u kojem se priče prepliću, rastu jedna iz druge, preskaču vremenske i geografske okvire, majstorsko delo, pročitao sam ga u jednom dahu. Tim više me iznenađuje da ljubazan čovek koji poseduje toliki talenat piše o drugom piscu sa toliko gneva. Poznajem krležijansku i još koju tradiciju hrvatskog polemičkog pisanja koja zna da ide preko svih

rubova, u svojim člancima je gaji, na primer, Slobodan Šnajder, ali u njegovom slučaju uglavnom je reč o političkim i socijalnim sadržinama, a ovde o estetskim, unutarknjiževnim pitanjima. U trenutku pomislim da Miljenko možda nije pročitao *Harmoniu* do kraja. I meni se, naime, dogodilo, da mi je nakon nekih dvesto stranica čitanja Petrovo pisanje postalo – i njega lično poznajem, i on je prijatan čovek – barokno poigravanje sa svim grofovima, Hajdnom i “mojim dragim ocem” nekako monotono, samodopadljivo i samodovoljno. Barok mi nije stran, i sam sam se bavio njime u svom poslednjem romanu, ali ovde mi je delovao na neki način pretenciozno. Sve dok nisam stisnuo zube i pročitao knjigu do kraja. Poslednji deo knjige – kada Esterhaziji padnu u socijalističko materijalno siromaštvo i sveopštu bedu – me je potresao. I kada pijani otac, poslednji u lancu starog sveta, pleše nekakav stari mađarski pastirski ples, jasno je da je tom svetu došao kraj, da ga se odriče njegov sin, da počinje nešto drugo, da se tu dogodio radikalan prelom sa tradicijom: otac još uvek gleda natrag, u Veliku Istoriju, sin može samo još da je ironizuje, otvara se prostor umetnosti. Istorija sa svim njenim sudbinama, istorija koja se topi kao lanjski sneg, ovde gori na obroncima Učke. Sneg, na koji je mirisalo u toku poslednjeg susreta sa Jergovićem, uz flaše piva i oblake dima u Sarajevu.

22. mart

Svakog jutra me budi zapljuskivanje mora, slutim talasacije koje se podiže iz dubina, a istovremeno, u polusnu, javlja se i slutnja velikog, otvorenog prostora. Pisaću o zatvorenim alpskim dolinama. Kada sam pisao roman Galjot, pisao sam ga na Pohorju, među šuštanjem smreka, tada sam mislio da je prava metafora za putovanje još samo brod, put ka horizontu, ostrva, nove obale. Moj junak, doduše, uglavnom putuje kopnom. Tada još nisam čitao Kolumbove Dnevnike, ali sam ipak mislio na slične stvari: kada Kolumbo na svom trećem putovanju u “Indije” otkrije neko ostrvo, Espanolo, plovi nekom rekom u unutrašnjost i piše kastiljanskim vladarima, kralju i kraljici: “ ...Bio sam veoma nezadovoljan kada sam video da ne mogu ni na sever, ni dalje na jug, ni na zapad, jer sam sa svih strana bio okružen zemljom...” Strašno za jednog pomorca, koji je na brodu, a oko njega, svuda naokolo, samo kopno. Za njega strašno, za “alpskog” čoveka jedina sigurnost; ono

što za njega predstavlja opasnost, jeste uglavnom prostranstvo i nepredvidivost mora.

24. mart

Ako nema telefonskog razgovora, ima dana kada ne progovorim ni jednu jedinu reč. Čutanje ... i traženje onih rečenica koje dolaze iz ćutnje, jedino iz ćutnje, a ne iz javnih nastupa.

Na putovanjima razmišljam o samoći. U samoći mi misao beži u gradove i na putovanja. Mnogo smo dobili u mogućnostima međusobne komunikacije, ali istovremeno mnogo toga i izgubili jer ta komunikacija prouzrokuje strašnu površnost, ovlašnost, nekakvu udaljenost od suštine stvari. Lica, reči, čak i pojedini dodiri, barem za mene – sve to usput tone u nekakav magličasti zaborav, sve to na tim brzim putovanjima, razgovorima, nastupima, nestaje u kaleidoskopskim izmaglicama, ostaje vrlo malo stvarnog i dubljeg. Nije čudno što ponovo postaju popularna spora putovanja u Kompostelu, peške ili biciklom, starim hodočasničkim putevima. Gde možeš da se zaustaviš, moraš da se zaustaviš i gde osetiš da je tu sve onako kako je bilo na početku sveta, brdo, šuma, jezero, obala mora, ostrvo, možeš da čuješ i govor jezika, reči, rečenice kojima obeležavaš svoje prolazno prisustvo, putuješ sa dvadeset i pet slova slovenačke, ili proizvoljnim brojem slova neke druge abecede, ja naime sa slovenačkom, kroz maštu vrebam slike, slutnje, glasove... brže i raznovrsnije, kao što to može i najbrža mreža silicijumskih kristala. To je pisanje, to mirovanje, koje je istovremeno i veliko kretanje.

27. mart

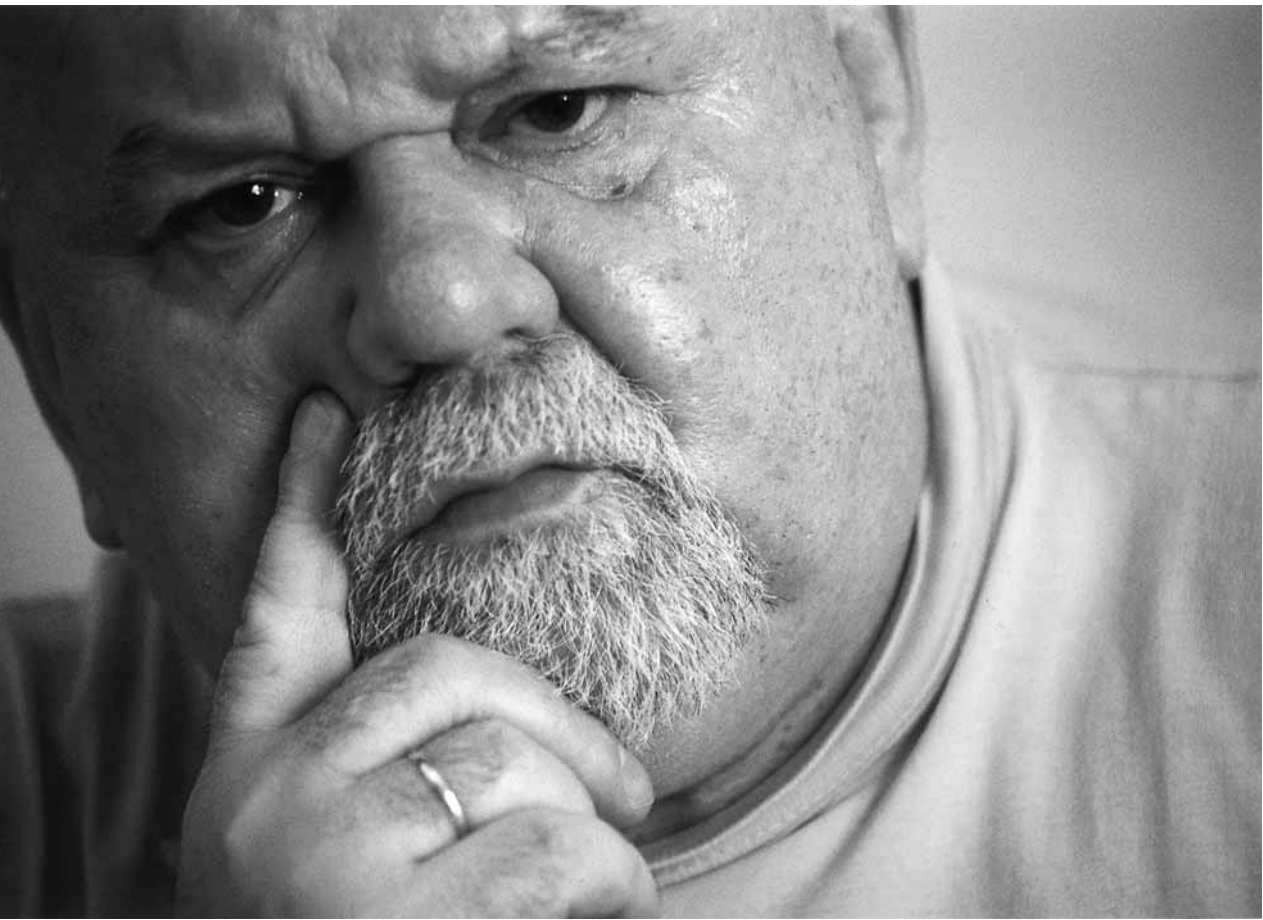
Mobilni telefoni proizvode astronomske račune. Niko nas još nije tako prevario kao što su to vlasnici bežičnih telekomunikacijskih mreža. Čovek želi da govori sa bližnjim, udaljenim čovekom i zbog toga plaća velike račune, plaća ih za najprirodniju stvar na svetu, za razgovor. Zbog toga sve više upotrebljavamo SMS poštu. Odavde podstičem S. u Ljubljani na pisanje scenarija za dokumentarni film o Antonu Novičanu, predratnom slovenačkom dramskom piscu, koji je pobjegao sa jugoslovenskom vladom u Kairo i umro na samotnoj železničkoj stanici u Posadasu, na granici između Argentine i

Urugvaja. Zanimljiva sudbina. Njegov dnevnik bi bio dobar materijal za scenario. A S. upravo Novačanov dnevnik odvrća od pisanja. Tako mi piše telegrafskim stilom mobilnog telefona: *osećam nekakav otpor prema njegovom dnevniku, megaloman je, mrzi Nemce, i sve Hrvate zbog ndh, to ne ide, banalno je, često čak i vulgarno.* Ja odgovaram: *Banalno, kao što je banalna i istorija. On je razume u ekstremima. Duh vremena. Poenta je u sledećem: zanimljiv čudak, veliki brbljivac koji se sa svojom megalomanijom zaplete u tragediju. Poseban je junak: veliki točak bez ose.* Odgovor iz Ljubljane: *Da, dobro, i: sitničavac, plašljivac, pohlepan, slavoљubiv, samoljubiv, sentimentaln i trapav. Junak, a takav!* Ja: *Vidiš, to čovek napravi kada piše dnevnik. Ljudi ne bi smeli da pišu dnevnike.*

MANUFATURA

Abdulah Sidran
Polona Glavan
Branko Senegačnik
Ajla Terzić
Bisera Alikadić
Andrej Blatnik
Ilja Sijarić
Nikola Madžirov
Srđan Valjarević
Olivera Nikolova
Marinko Koščec
Marija Fekete-Sullivan
Aleksandar Flaker
Mark Thompson
Predrag Matvejević
Erica Johnson-Debeljak
Keith Doubt

Abdulah Sidran

NE MOGU DA ZASPIM

Ne mogu da zaspim. Pod uhom, u jastuku, čujem svoje bilo. Ko preglasan, sa džamije, ezan, što me budi i kad kao mrtvac spavam, ne da mi, *ono*, da zaspim, ovakav, tužan i trijezan. Na jedno čulo sveden, radim, i postojim, samo sluhom.

Ništa mi zapravo nije. Šta jeste, ne boli. Kako da Vam kažem? Sklopljenih očiju, strašan i ružan, nekakav, u tami, vidim lik. Gledam ga, gleda me, dok o njemu krojim slik. Da mu dadnem oblik. Cijelu sobu obujma, a više ga nema, nego što ga ima.

Naučio sam, davno, taj nauk: hoće, i voli, u sliku da se pretvori zvuk. S velikom mukom, odmahnem, nejakom, unutaršnjom rukom. Jednom, pa opet. Slušam, potom – a golo olovo u očnim kopcima – okolo, sve odjekuje. Krevet i pod, zidovi i strop. U njima, gromoglasno, moje srce bije. A ništa mi nije. Samo: ne mogu da zaspim. Čujem svoje bilo. Sve čujem: topi se, na sjeveru Kugle, golemi led. Struji struja. Sve čujem: gine, i jeca, u Africi, nekakva rogata životinja. Toplo diše mrav. Čujem: sanja me žena. U njoj, moje srce tinja. U igri i veselju, pominju me djeca: "Ocu je danas stoti rođendan!" Dođe mi da se prekrstim, spoljašnjim rukama, odjednom objema, kako se nikad niko krstio nije, niti se krsti. Otkloni, Alahu! Svemilosni, otkloni!

Ne mogu da zaspim. Trnu nožni, trnu gornji prsti, i trnem cio, kao da ničega više nisam ni sin, ni brat, ni otac – ni dio. Tutnji, tutnji i tutnji krvotok. Još sam, dakle, živ. I čujem, u jastuku, pod uhom, vlastito bilo. Što ne da mi da zaspim. Što hoće, i čini, da zdrav i budan i trijezan, za postelju nesvezan, mirno dočekam Smrt. Svoj posljednji, prelijepi, ezan da čujem duhom a ne sluhom, i u oči da je gledam, dok me uzima, i prima. Mene, i ovo moje strašno bilo. I sve da mi bude – i lijepo i milo. Kako nikad nije bilo.

MOLITVA ZA ZOJU RUSANOVU

Nije imala smisla za humor,
ona, Zoja Rusanova.

Danas – nakon što komšije
u glavu nam pamet učeraše –
moglo bi se pomisliti kako je tu bilo neke,
onako, sasvim blage, *vjerske netrpeljivosti*.
Ali – nije, nema govora!

Izvjesno jest, međutim, kako baš nimalo
smisla za humor nije imala naša profesorica
njemačkoga jezika, Ruskinja, Zoja Rusanova.

Prozove: *“Sidraaan!”* a ja, ne ustajući, kao
za kartaškim stolom, otpovrnem: *“Bez mene!”*
Malkice problijedi, ispod cvikera, kad skonta.
Pa nastavi, abecednim redom: *“Sučić!”*
A Ninoslav, iz iste klupe, ko snokta: *“Dalje!”*

Za katedrom, ruka joj se trese, ko *Agadir*.
Jedva upiše ocjene, pa ispadnu krupne!
Kečevima bilo tijesno, u onim malim, uspravnim,
pravougaonicima.

Po godine kasnije, u redovnoj *kampanji*
ispravljanja kečeva, posljednjega tjedna u mjesecu
maju, naučimo, Ninoslav i ja, sve što se,
iz njemačkoga, moralo znati: deklinacije,
konjugacije, skladanje vremena, čudesni *preterit*,
“Abdera un die Abderiten”, i Getea, napamet:

*“Wer reitet so spöt durch Nacht und Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind!”*

Und so weiter.

Naučili tako – da se više nije dalo zaboraviti.

Između klupa, šeta dobra Zoja Rusanova, ali ne vidi kako Sučić i Sidran po dva prsta guraju u plafon. Neće da nas pita. Ne da joj njena visoka, *belogardejska* principijelnost! S kojom ne ide smisao za humor. Da ga je imala, imalo, kazala bi: *A bezmene, a dalje?*, pa nas nekako, ipak, malkice propitala, u čudu stala, i *dvojke* nam dala. Al – jok! Nego *pelikanom*, u dnevniku, podebljava one naše, sad: *zaključene* ocjene. Ninoslav otišao na popravni, ja kehnuo. Nagodinu. Moralo, valjda, tako biti: nisu mi valjale ni *hemija* ni *matematika*, a *iz vladanja* imao – *nulu!*

Kod kuće, fasujem teške batine. Baška od oca, ujutru, baška od starijeg brata, popodne. Majka, ni takla me nije. Nego svoje tijelo podmetala, da me koja jaka šaka – mimoide.

Na tavanu, rane ližući, otplačem cio taj predugački dan: utorak, šesnaesti juna, hiljadu devetsto šezdeset i druge.

Pred samu ponoć, obrišem suze
i čvrsto odlučim
da idem
u književnike.

(Post scriptum)

Kao da jučer bijaše,
a četrdeset godina prošlo,
u tmušama, u tmušama.

Osim onog koji ovo piše,
nikoga više, iz ove pjesme,
nema među živima.

Molim Te,
Predobri Bože,
budi blag
s njihovim dušama.

TUGA

Tuga ima šape od svile, i hod mačiji.
Plovim nebesima, sretan, dok milujem kosu
djetinju, a ona se, niotkud, prikrađe, posred mi
duše legne: pretvori me – u avetinju.

Zaboravim, ponekad, ko sam i šta sam dok
žmirim, i puštam da muzika, u jeziku nijema,
kovitla me i opija. Odnekud, niotkud, preplavi me *ona*,
kao kakva nježna krvopija. Da mi kaže ko sam. I da
ne da baš ono što hoću: da to ne znam, i da me nema.

Umijem, kad duša poželi i hoće, skloniti se u
kristalno carstvo samoće. Da ne poludim, odagnavam
iz sebe cio, predobri i teški, svemir ljudi. Učim govor
zvjerinja i bilja. Da to bude moje življenje i zbilja.

Ona se odnekud dovuče, jezikom zmiје i kandžom
mačke, žacne i zagrebe, žestoko, duboko, ko *prstom*
u oko. Zaboli, zaboli, ko suza dječija. Avaj, avaj, avaj!
i tisuću još puta: avaj! To li je, Bože, sudba čovječija?
To li je, Bože, življenje ljudsko, tegobno i bijedno?

Zaplovim ponovo u nebesa, milujem, ponovno,
kose djetinje. Vabim je, neka dođe, nek čini šta hoće.
Biće mi svejedno.

Zar nismo,
otkako se znamo,
ja i *ona* – jedno?

TARIK

Svio sam se
u čajuru
pozne ljubavi

Sve boli
što spolja
dotiče rubove

Unutra, u čajuri
moje pozne ljubavi
ima jedna kolijevka

U kolijevci
bićence jedno ima

Osmijehom me
svakoga trena
za tle prikuje

I ne mogu nikako
mimo kolijevke
da prođem

Preplave me talasi
nebeske radosti

Prepustim se
pa u nebo tonem

Neko drugi
- dok u nebo tonem -
izgovara strijepnju
sasvim zemaljsku:

Taj osmijeh
tu radost
jesam li već *platio*
u minulim godinama
nevolje i trpnje

ili ću tek
morati da plaćam
trpnjom i nevoljom
u danima što slijede?

(1996)

DANI BOSANSKE KNJIGE U ISTRI

Bolje da me ubije
nego da čini to što čini
onaj što me iz kuće vadi
i nekuda, na put, odvodi

Dobar sam
znaju koliko sam dobar
da *čirkus* učinim
veselijim i boljim
na književnim večerima
i večerima poslije
književnih večeri

Ali samo ja
i ono *moje troje*
što u Sarajevu ostaju
znamo: bolje je i lakše
da me ubiju
nego da me iz kuće vade
i odvede na put, u Istru,
Austriju, i sličnu
književnu industriju

Iščupam se, jednog ljeta,
iz njenih kandži,
odvedem dijete
da upozna more
i usput vidi očeve
morske egzibicije

Zaronim duboko
pred njegovim licem
izronim daleko
na njegovim leđima:

“Gdje je bio babi?”
upita ga majka
a dijete snokta
bistro odgovara: “U Istri.”

Ni tri godine nema
ni *R* još nije naučilo govorit
a već mrzi Istru, Austriju
i ostalu očevu
književnu industriju

Zaronim još jednom:
neka se sa *slanim* uokolo
pomiješa ono *slano* iz očiju

Pod vodom
u dubini
očima se kunem
da me više nikad niko
iz kuće otrgnuti
ni izvaditi neće

Neka bez mene
putuje cirkus

Neka i bez mene
sretno živi
svako njegovo
književno veče

NE MOŽE SE ŽIVJETI U SARAJEVU

Ne može se živjeti u Sarajevu.
U Sarajevu kad živiš, previše vremena potrošiš.

Dok tamo, dok ovamo – prođe jutro.
Dok ovo, dok ono – ode dan.

Jeste, doduše, sve to – bude među ljudima.
I bude, uglavnom, lijepa priča. Al od priče se ne živi.
Dan je dan, posao je posao, a vrijeme je – kažu – novac.

Bilo-nebilo, da u to ne ulazimo, istina jest: teško je živjeti u Sarajevu. Tri koraka napraviš – sedamdeset ljudi golim okom vidiš. Da se sa svakim izgriješ, da se s ponekim rukuješ, da samo dvojicu dobro pogledaš, trebalo bi - tri života da imaš.

Zato – kako god okreneš – nije moguće živjeti u Sarajevu. Od *dobra* – boli glava. Trebalo bi, odmah, na visokom svjetskom nivou, napraviti potpuno *novo* Sarajevo, u kom bi bilo moguće živjeti.

Kada ga, ako Bog dadne, naprave – neka mu ista ostane geografija. neka ista ostane i ta Miljacka, lijepa, a ni potok ni rijeka, neka brda ostanu ista.

Neka pomru, ali neka se ne promijene – svi ti ljudi što po Sarajevu žive.

Jer u njemu, nije moguće živjeti.
Život je kratak za Sarajevo.

JUGONOSTALGIJA

Svake smo godine
sa *Goranova proljeća*
- nakon priredbe u zagrebačkoj
tvornici papira – odnosili kućama
svežnjeve sa hiljadama stranica
mašinskog, pisaćeg, *bankposta* i *pelira*.

Ko je mogao i htio
imao je na čemu
- do idućeg *Proljeća* -
po tri-četiri knjige napisati.

Meni se nešto nije dalo.

Svi kažu: *ni jedan dan bez crte*,
pa skroje barem knjigu-dviije u godini,
a ja sasvim obrnuto: *ni crta bez dana* –
pa sastavim po jedan knjižuljak
u tri-četiri, jal u pet u šest godina!

Iz Makedonije, svake godine
- ko sad se sjećam – po dva-tri *kartona*
makedonskog, *crnog*. Ko ga usput ne popije,
nego nekako do kuće dovuče –
mogao je, cijelu jesen i zimu za njom,
uz vino puniti one prazne zagrebačke papire.

Meni se nešto nije dalo.
Ko će to teglit, sa Ohrida, preko bijela svijeta,
pa u Bosnu – nego sam ih odmah, na *licinom mjestu* –
otvaro-smirivo, među svojim dobrim južnoslovenskim
drugarima. Valjalo je – u široku društvu i pod jakim
aršinom – znati pokazati ko bolje umije
piti i pjevati, pjevati i piti!

Sve što je propalo, moralo je propasti –
kažu da je kazo *Onaj*, najpametniji među svima njima,
strašnim ljudima – filozofima. A ja – notorna budalčina –
nikako tako ne mislim. Osim što jest propala, kakvoga

drugog dokaza imaju – da morala je propasti? Kad je već propala, jesu li morala propasti i mjerila?

Tu počinje
i istog trena skončava
moja *jugonostalgija*.

(Brist, 4. 9. 2000.)

MENI TIMUR

Piši pjesme, Avdo,
I ne kazuj, nikada i nikome,
Baš ništa o tome šta osjećaš
I kako ti je

Drži govore, ali se pazi
Stalno gledaj da ti točak
Na prazno melje, i da ti se
Sa jezika ne otmu
Neke rečenice sa smislom!

Nego melji!
Kao pjesmice kad pišeš:

Cvrkuće oko kuće...
Bašta – mašta...
Cvijetice – smeće...

I sve tako
Kako god ti na um padne

Samo nemoj
Da ispadne
Baš iz tvojih usta
Nešta
Šta ne valja

Neka bude baš onako
Kako samo ti umiješ

O lijepome – lijepo
O ružnome – ni ružno ni lijepo

A o svemu drugom
između redova
kazuj šta god hoćeš

Nema nikog
Na ovome svijetu
Da te bolje razumije
Nego ja.

(Goražde, 28. 9. '04.)

MORIJA

Rat je bio mila majka
Šta nam učiniše
Ove godine potom

Iz čista mira
Po Sarajevu
Počeše najbolji ljudi da mriju

Tri godine evo
Kako stoje svi poslovi

Sa sahrane
Na dženazu
Sa dženaze
Na sahranu

Tri godine evo
Kako naše Sarajevo
Ne suši obraza

A kad je u postelji
Smrt iščekivo
Emir Imamović Arči
Sestra mu Hajrija
Vidjela suze u očima

Pa leđa okrenula
Da svoje suze sakrije
I rekla
Da barem razbije
Nenosnu tišinu

Zašto plačeš, braco?

Žao mi, sestro!

Čega ti je žao, brate?

Svega, sestro!

KOSMOS ŠTOSMOS

Za Mirzu Ibrahimpašića

Svejedno što je
Kroz naše krajeve
Protutnjao užas

Ni kamen na kamenu
Nije ostavio

Svejedno što su
Po Bosni
Rijeke pocrvenjele od krvi
Svejedno što su silne
Oplakale majke
Svejedno što su
Oni
Od nas stoput gori
Stotinu hiljada sestara
Od stotinu hiljada braće
Rastavili
Svejedno što nas više
Po svijetu ima
Nego što nas je
Kod svojih kuća ostalo

Svejedno, svejedno, svejedno

I danas danile
Tri ftralja bivše Jugoslavije
A Bosna haman cijela
Ne zna i ne umije
Čim popije čašicu-dvije
Zapjevati drukčije
Nego

*Biljana platno beleše
Na ohridskite izvori*

*Kad ja pođoh na Bembašu
Na Bembašu na vodu*

*Pa po lojtrici gor
pa po lojtrici dol*

*Oj Moravo oj Moravo
Moje selo ravno*

*Skalinada, skalinada
Tu se penje tu se pada
To je sudba to je nada
Skalinada skalinada*

A da ne govorim
Da ne zapjevam
Koju starogradsku

Šta onda čovjek
Da pomisli
I kaže

Mora da je nešto
I krupno i važno i fino
U toj ideji
Postojalo i bilo

I cijela ta pizdarija
Oko Jugoslavije
Mora da je bila
Jedna
Sasvim dobra stvar

Ali
Ko smo onda to
Mi
Šta smo onda
Sunce mu ljubim
Ti Mi

Kornjače
Žabe
Krmci
Il barabe

Ako stvari jesu Takve kakve
Očigledno jesu

Cijelom bi Svijetu
Izgleda
Bilo mnogo bolje
Da nas
Jednostavno
Nema

Pa da i mi
Konačno
Odahnemo dušom

(Goražde, 3. 12. 2004)

VINKO

Preselili smo se u drugi grad. Moj muž je tamo dobio posao, i tako smo, jednostavno, otišli. Do poslednjeg trenutka nisam u potpunosti verovala da će se to dogoditi, ali kada smo se preselili, učinilo mi se da to nije ništa posebno. Ljudi se neprestano sele, na to ih navode okolnosti ili pritisci ili sopstvena priroda. Nisam poput većine ljudi, ali čini mi se i da previše ne odudaram od njih. Stvari smo doneli u kutijama koje sam kupila kod roditelja i u prodavnicama. Odlazili smo samo u najveće prodavnice, one koje imaju barem deset blagajni. Bile su nam potrebne velike kutije, onakve u kojima se prodaju mašine za pranje suda i stoličice za hranjenje dece. Tako je kada se seliš, uvek se dogodi da imaš više stvari nego što misliš. Uvek pri meteš da si bogatiji, i to me je radovalo. Moja majka mi je ceo prtljajnik napunila stvarima, kiselim krastavčićima u turšiji, voćem i cveklom, paprikama sa senfom. Kao da odlazimo na neki strani, neotkriveni kontinent, a ne samo u drugi grad gde postoje iste prodavnice i bašte i telefonske mreže.

Naš stan je bio dvosoban, skoro iste veličine kao i onaj u kome smo do tada živeli. Kutije sam poredala jednu pored druge u trpezariji; činilo mi se da je sve preglednije ukoliko stvari držiš složene na jednom mestu. A onda sam otišla da legnem u kadu. U novim stanovima su te stvari veoma važne, kako se prilagoditi predmetima koje ne možeš da promeniš. Kada je imala pomalo nepravilno dno; kada sam se ispružila u njoj, pod leđima sam osećala izbočine. Međutim, tople vode je bilo sasvim dovoljno. Iako je napolju bilo leto, do vrha sam napunila kadu vrućom vodom. Bilo je dobro pomisliti na

vreme kada bude stisnuo mraz i kada će mi temperatura tela odjednom spasti, i kada puna vruće vode biti nešto što je pitanje opstanka. Nisam znala kakve su zime u drugom gradu; svaku stvar uvek malo preceni, govorio je moj otac. Svaku osim onih dobrih.

Kada smo izvadili stvari, složila sam kutije i stavila ih pod krevet. Muž je dobio posao na određeno vreme i mislili smo da ćemo jednog dana ponovo otići nekuda. Činilo mi se da nema smisla bacati kutije i onda ponovo tražiti nove. Papir ima duži životni vek, duži nego ljudi. Ako budem ostavila kutije takve kakve jesu, ako ih ne budem doticala, nas dvoje ćemo umreti pre nego što se one budu iole promenile, rekla sam mužu. Odbrusio je da smrt ne smemo pominjati tek tako, kao da je u pitanju kiša ili račun koji treba platiti. A onda je kucnuo tri puta o rub kreveta, po jednom svakom rukom. Uglavnom nije bio sujeveren, ali kada bi bio, te stvari bi shvatao veoma ozbiljno.

Ceo dan smo slagali stvari na police. Manje stvari, one koje se mogu obuhvatiti jednom rukom. Knjige, ramove za fotografije, šoljice. Posebno za tu priliku sam kupila sebi novu lampu za čitanje. Kao da mi je bio potreban neki izgovor da to učinim. Prethodna je imala sasvim razglavljen vrat, i kada bih čitala knjigu koja me ne bi sasvim zainteresovala, razmišljala sam koliko ću još stranica pročitati dok se lampa ne zaljulja, padne, i baci svetlost negde pod krevet, van dosega mojih očiju. Nova lampa je bila majušna, zgodna za premeštanje sa jednog mesta na drugo. Zakačio si je za noćni ormarić, kao štipaljku. I tako, više nisam imala nikakve izgovore. Moj muž je doneo sa sobom puno stvari koje su mu bile potrebne za posao: diskete, CD-romove. Imali smo samo jednu fioku za donji veš, i tako sam slagala stvari na dve gomile: leva je bila moja, desna njegova. Jutro je uvek ispunjeno žurbom, i sekunde dok preturaš tražeći prave čarape, mogu biti kritične.

Inače, nisam radila ništa. Imala sam nešto ušteđevine i želela sam da znam kako izgleda kada si po ceo dan kod kuće. Nikada ranije nisam imala tu mogućnost, da neodređen broj dana budem bez vremenskih ograničenja. Zamišljala sam da ću naučiti da kuvam prilično komplikovana jela, kao i da krpim čarape onako, kako treba. Profesionalno. Krpljenje čarapa za mene neće biti obaveza, već hobi. Kada bude došao neko u posetu i kada moj muž bude hodao naokolo u zakrpljenim

čarapama, možda ću reći: pogledajte samo tu petu, zar nije kao nova. Ili ću farbati radijatore i obrubljavati ih čipkom. Pre ili kasnije će se čuti za mene i ljudi će doći da ih fotografišu za časopise i onda će svi želeći da ofarbam i njihove radijatore, ali ja ću reći ne, to ne radim za novac, to je moj hobi.

Komšije su bile nevidljive. Kada smo muž i ja prvi put prolazili kroz hodnik, učinilo mi se da čujem disanje, glasno disanje, kao da svi ljudi iz susednih stanova pritiskaju noseve o svoja vrata. U uglu pored vrata koja su vodila na stepenište visila je uokvirena panorama grada. Nisam znala da li je tu okačio neko od komšija ili je u tom gradu, jednostavno, bio takav običaj. Zamišljala sam sve hodnike u zgradi i u gradu poredane jedan pored drugog, na kilometre i kilometre hodnika, presečene uokvirenim panoramama. Kada bi postojao zakon da sve panorame treba zameniti čim se u gradu pojavi neka nova zgrada, na taj način bi neki mogli da zarađuju grdan novac. Svi bi želeli da postanu fotografi i da investiraju u avione i balone. Razvili bi čitavu novu granu industrije. Moj muž i ja se nismo bavili ničim sličnim. Muž je radio kao programer, a ja sam brinula o njemu kada je bio kod kuće.

Nismo odmah otišli u obilazak grada; i mislim da je to bila greška. Gradovi veoma brzo postaju domaći, jednostavno, odjednom si tu gde si, i više te ne zanimaju. Prvog dana kada sam ostala sama kod kuće, otišla sam do obližnje pijace. Bila je već skoro jesen i tezge su bile natrpane sezonskim voćem i povrćem, krompirom, jabukama i sličnim stvarima. Nakupovala sam od svega po malo, sedam papirnih kesu. A onda sam otišla pravo kući i sve što sam kupila stavila na kuhinjski sto. Otkrila sam da obožavam da seckam tikvice. Bile su dovoljno mekane, da je nož bez ikakvog napora prodirao kroz njih. Obožavala sam trenutak kada bi korica jedva primetno popustila pod sečivom. Pripremala sam ih zajedno sa patlidžanima, ali patlidžani nisu bili tako zabavni. Bilo je naporno ljuštiti ih. I tako sam, s vremenom, skoro svakodnevno, kupovala još samo tikvice. Kada mi je dosadilo da ih jedem, slagala sam ih u zamrzivač. Pola kila tikvica, rekla bih pored tezge i prodavac je rekao ove tri biće sasvim u redu, gospođo. U tom gradu su svi govorili na taj način kao da nema vage koja bi izmerila količinu, već samo pojedinačnih komada. Pet breskvi je u redu? Dvanaest šljiva? Dok sam se vraćala kući učinilo mi se da vazduh u hodniku treperi, kao da su komšije upravo zalupile vrata i posakrivale se.

Najmila sam čistačicu, više zbog društva nego zbog čišćenja. Činilo mi se da sa upoznavanjem ljudi u novom gradu moraš početi odozdo. Čistačica je došla pola sata ranije nego što smo se dogovorile, još uvek sam bila u pidžami. Dok sam se presvlačila iza vrata spavaće sobe, pričala je kao navijena. Htela sam da joj pokažem gde stoje metle i krpe, ali ona je povikala, ne, ne, nemojte, sama ću. Rekla je da je zabavlja ako može sama da otkriva gde se nalaze pomagala, i da je rasužuje kada ljudi ne razumeju tu njenu potrebu. Upitala sam je da li puši, i odgovorila je da samo uz kafu. Kada smo završili sa poslom, skuvala sam kafu i čistačica je izvukla iz džepa dve kutije cigareta, jednu celu i jednu napola praznu. A onda je pušila i pušila, kao da će sutra da umre. Obavijena svim tim dimom uopšte nije došla do reči. Za samo sat vremena sam dva puta ispraznila pepeljaru. Kada je otišla, palo mi je na pamet da nazovem mamu i pozovem je u posetu, da vidi kako je kod mene sve lepo i čisto. Razmišljala sam da li bih mogla da nađem posao koji bi se sastojao u tome da po ceo dan seckam tikvice. Zнала sam da bih bila dobra u tome, veoma dobra, i sve vreme bih se trudila da postanem još bolja. Te kocke. Druga mogućnost je bila da podučavam decu, na osnovnom stupnju. Računanje, rečenice i prvo štivo. Uroš ima sat. Miha ima mamu. Ili su možda u međuvremenu sve modernizovali? Peter ima *playstation*. I na to bih mogla da se naviknem.

Prolazili su dani. Došla je kasna jesen. Moj muž je puno radio, sve duže je ostajao na poslu. Jednom kišnog prepodneva sam sedela na terasi i posmatrala ljude koji su prolazili. Leđa, duge kolone leđa. Bilo mi je potrebno društvo. Jedini ljudi koje sam poznavala u gradu bili su oni o kojima mi je pričao moj muž. Kolege sa posla. Serviser mašine za fotokopiranje. Direktor. Vrtar. Odlučila sam da mi neće odgovarati niko od njih. Izmislila sam posetioca koji će uvek biti raspoložen za razgovor. Zamislila sam svaki njegov deo tela. Mudro, iskusno lice. Prosedu kosu na slepoočnicama. Jednostavnu, ali elegantnu košulju, crne cipele koje nikada ne izlaze iz mode. Postavila sam ga blizu vrata, pored držača za kišobrane. Činilo mi se da nije mudro da nekoga koga jedva poznajem odmah pozivam u kuhinju. Nazvala sam ga Vinko. Morala sam da malo razmislim pre nego što sam došla do tog imena. Učinilo mi se nekako blisko i ne previše upadljivo, kao ime na koje bih mogla da se brzo naviknem. Lično nisam poznavala nijednog

Vinka, tako da nije bilo potrebno da se plašim da ću ga pomešati sa nekim. Bilo je potrebno da ime dva puta ponovim; drugi put je posetilac klimnuo glavom i raširio ruke, što sam razumela kao znak odobravanja.

U početku sam morala da podsećam sebe da nisam sama. Kada bi muž otišao na posao, ustala bih i otišla u kupatilo u gaćicama. Međutim, ubrzo bih postala svesna situacije i na brzinu se uvila u peškir, nadajući se da Vinko nije primetio. U našem odnosu nije bilo ničeg seksualnog. Nisam želela da budim u njemu lažne nade, da rizikujem da me doživi kao ninfomanku ili preljubnicu. Moj muž i ja smo često vodili ljubav, sasvim tiho, a ponekad i glasno, i tada mi se činilo da od disanja komšija vibriraju zidovi i natstrešnice padaju na asfalt. Moj muž bi raširio ruke, zabacio glavu na jastuk i tada bih znala da je zaboravio na sve, na posao i na raskvašene đonove cipela, i na smrt, smrt koja nije kao kiša. Vinko nije imao šta da traži u tim stvarima. Jednostavno, samo je postojao, za vreme kada je u stanu zevala praznina i učinila ga otvorenim i ranjivim kao puževu kućicu.

S vremenom smo počeli da zajedno obavljamo razne poslove. Dok bih seckala luk, Vinko je sedeo u predsoblju i mrmljao sebi u bradu. Postavila sam sebi zadatak da u tri dana upotrebim sve stare zalihe iz frižidera. I tako sam spremala punjene krastavce na žaru, faširane šnicle od pasulja, prilog od cvekle. Neka jela sam odbacila već u toku samog kuvanja, ali radovalo me je da gledam kako stvari nestaju. Tu i tamo sam ga upitala za mišljenje. Da dodam malo kumina, Vinko, upitala bih ili, misliš li da krompir može da se potapa u sopstvenom soku? Kada bi ručak bio gotov, sela bih ispred televizora. Činilo mi se da to zaslužujem. Vinko me je naučio da sa zanimanjem gledam popodnevne reprize košarkaških utakmica. Došao bi iz predsoblja i seo na stolicu pored kauča. Upućivao me je u detalje igre, tehniku pojedinih igrača, postupke trenera. Moj muž je dosta znao o košarci i radovala sam se što ću sada moći da sa njim ravnopravno raspravljam. Jednog dana kada sam ga poslužila ručkom, izletela sam se. Baš smo dobro skuvali, rekla sam. Moj muž me je čudno pogledao. Ko to "mi", upitao je. Odgovorila sam, ja i šporet. Oblila me je vrućina. Moj muž me je netremice gledao. Nisi u drugom stanju, zar ne, upitao je, i odgovorila sam, molim te lepo, ma daj. I onda smo dugo ćutali. Tama se talasala kraj prozora i u stanu je bilo tako prazno, prazno.

Nikada mi nije palo na pamet da upitam Vinka šta sve može da se vidi i obiđe u gradu, sa kog mesta se pruža najbolji pogled na panoramu i postoji li kakav muzej. Nisam o tome razmišljala, iako bi mi Vinko mogao reći. Ovde je bio kao kod svoje kuće. Uskoro se sasvim odomaćio. Najpre sam ga zatekla za stolom, a onda i na neobičnim mestima. Sedeo je na vrhu police za knjige i klatio nogama, ili bih ga zatekla kako leži u kadi. Jednom sam ga ugledala kako visi na lusteru u dnevnoj sobi. Međutim, to me nije uznemiravalo, Vinko je bio samo čovek, čovek kao i ja, i kao i ja i on je želeo da vidi kako je ako imaš neograničeno vreme na raspolaganju. Slušao me je kada sam mu pričala o tome kako je izgledao moj život u onom drugom gradu. Slagala sam rublje u veš mašinu i objašnjavala mu na kolikoj razdaljini je bilo posađeno drveće pod balkonom. Bilo je nečega u tome, postojao je nekakav smisao, iako nisam znala da objasnim kakav. Vinko je sedeo na rubu kade i klimao glavom. Uvek je dobro znao da proceni šta treba da učini.

Jednog jutra je imao oko vrata zavezanu kravatu koju je tog dana zaboravio moj muž. Bila je plava sa belim tačkicama, dobro je pristajala odelu koje je moj muž nosio kada je odlazio na sastanke. I to me je iznenadilo. Vinko je bio lojalan, nije uzimao stvari koje nisu bile njegove. Uprkos tome što je mogao da se slobodno kreće po stanu, znao je da je još uvek samo gost. Napolju je vejao sneg, sitna bela zrnca su padala na blatnjavo tlo i nestajala. Vejalo je, bez pravog rezultata. Prošlo je skoro pola godine od kada smo se muž i ja preselili ovde. Ništa se nije promenilo. Ništa nije nastalo. Ništa nije u potpunosti nestalo. Moje vreme je bilo isto, neograničeno. Upotrebila sam ga da bih napravila stvari koje sam potom uništila. Kako god da si pogledao, sa koje god strane, nije bilo nikakve razlike.

Pogledala sam Vinka. Klimnuo je glavom. A onda je skinuo kravatu i pružio mi je.

Ne znam šta je bilo prvo što sam čula. Negde nad mojom glavom je muž, povišenim, ustreptalim glasom govorio o nekoj cevi. Cevi radijatora. Odlomila se, i cela kuhinja je bila prekrivena vodom koja je šikljala iz radijatora. Udarila sam se u glavu. I navodno, to me je spaslo. Naravno, uslovno rečeno; da moj muž nije tako brzo stigao kući, umrla bih od gušenja. Od izliva krvi u mozak. Smrzavanja. Ili nečeg trećeg.

A onda sam čula još mnogo toga. Da smo pre naglili sa se-
libdom, sa promenama, sa idejom da sve ostavimo za sobom.

Tuga navodno traje, to svi znaju, i poboljšanje je barem u prvih nekoliko godina prelazno. Posebno ukoliko je reč o smrti deteta. Ne treba se igrati, govorili su, ne treba se igrati sa tim stvarima. Kao da se neko od nas dvoje igrao. Pet dana sam provela u bolnici. Za to vreme je muž složio stvari u stanu, stavio ih u druge kutije a ne u one koje sam gurnula pod krevet. Te, druge, njih nije hteo ni da dodirne. Ukoliko bi na koju sasvim slučajno naleteo, kucnuo bi o drvo, po jedanput svakom rukom, zamišljam. Nisam ga pitala da li je imao osećaj da nije sam, da je u stanu još neko. Nisam želela da pomisli da u vreme kada nije bio kod kuće, nisam dobro brinula o njemu.

Branko Senegačnik

POJTE

Na križpotju pod golim hrbtom Pasje ravani
poslušam veter.
Sence se gostijo.
Pritlikavo razpelo molči.
Valovi trav
neslišno pljuskajo
v nebo.

Poslušam veter.
Ob uri zarje,
na večni meji dveh kraljestev
pojejo listi.
Vračajo se mrtvi.
Z lahkim korakom,
s prosojnimi telesi,
ki nikomur ne krađejo prostora,
poseljujejo deželo,
žejni mojega glasu;
in tudi jaz se vračam,
žejen njihove nedolžnosti,
v to samoto.

Noč pečati ustnice,
ki globoko v notranjosti
ranjujejo tišino.
Veter.
Nad zasutimi vrelci laži
poslušam pesem mrtvih
in stopam v gozdove,
ki se odpirajo v gozdovih,

na večerna polja,
in na druga polja v njih,
blaga in neskončna,
kjer v zelenih ognjih
gori otroštvo sveta,

in v mojih tesnih žilah se dvigujejo
nova in nova obrežja
umirajoče sinjine...

Pojte, mrtvi!
Naj bodo moje misli glina vaših jasnovidnih prstov;
naj vaše plahe oči z mene slečejo čas,
da bom čutil to, kar ostaja;
naj me prebodejo,
da se v srhu minevanja dotaknem sebe!
Naj bo moj glas dolga rana,
naj skozi teče veter,
naj meša kri razrušenih kraljestev,
naj tke, kar je

GOTOVOST

Vem: ne moreš mi dati tega, kar iščem,
tudi če bi še vedno hotela, bi ne mogla,
tvoje ustnice niso več tiste,
ki ti jih je nekoč posodilo nebo,
da si mi dala, česar ne more nihče dati nikomur,
ne da bi to vedela,
ne da bi to hotela.

Danes vem, da so prazne ulice, po katerih sem hodil,
pričakujoč, da se mi bo prav tam, prav tedaj spremenilo življenje,
brez vzroka, po čudežni moči želje, čeprav še vedno hodim po njih,
in želja ni manjša, le utrujena in počasnejša je postala.

Danes vem: tvoj veter je trgal vrtnice z mehkejšimi prsti.
Konji tvojih sanj so plavali skozi čistejšo mesečino.
Volkovi tvoje žalosti so zavijali s predirljivejšim glasom.
Vse to vem in kličem: "Oprosti!" in dodajam besede občudovanja,
mogočne kot rimski orli, prostrane in mehke kot usnuli zimski gozdovi.

Vendar, mislim, ti še vedno včasih klecne noga
in ne veš, kdo si -
snežinka v južnem vetru niča -
na robu sanj, starih in izsušenih, se odsune loputa,
valovi zraka vdirajo v razbolena pljuča,

kri in luč poplavljata,
v brezimni vrtoglavici bližine,
kot bi trenil, spremeni vesolje barvo...

In čeprav se to morda zgodi ob reki, ob uri večerne svetlobe,
ne vem, ali je to še sploh kak čas in prostor,
jasno je le, da je vse resnica,
nejasna in neizpodbitna,
odzmerom znana in vsakič nova,
kot ogenj vere v smrti,
kot feniks hrepenenja,
kot to, česar ne more nihče nikomur dati.
In tega, vem, bi nikdar ne okusil brez tvojih ustnic.

MOLITEV

Ne moje krvave roke,
ne moje izdajalsko srce
te niso ustavili.
Kot mrzli dež v novembrski noči,
kot praznota, ki se širi odznotraj
si prišel.
Si res ti?
Kdo si?

Po mojih žilah se razliva svinec.
Z vsako besedo mi odpade kos jezika.
Z vsako lažjo se razblini zvezda.
Zakaj si prišel?

Pohodil sem rože v blato. Z naslado.
S krepkimi prsti zahrbtnega boga
sem iztikal otroške oči.
V drobovju se mi zdaj odpira ponor sveta.
Zakaj me gledaš?

Zakaj
postaja
tišina

svetla?

URA NAŠEGA ŽIVLJENJA

O čista izgubljenost poletne ure
na našem vrtu!

Kakor nežen venec spomina ga je obdajala
ograja.

V kamnitem ovalu
so plesale rože s tišino:
nedotakljive, škrlatne zvezde.

Od sončnih pen omamljen
je umolknil kos
in zaklenil pesem v svoje srce.

V nedolžnozelenem tolmunu trave,
kjer je spal veter,
so izginjala debla dreves
in cvetoče strehe vrtov

in modrikasti marmor v skodeli neba
je žarel od naših sanj.

O čistost poletnega vrta!

Na vodnem koritu so posedale čebele
in kakor sence hrepenenja
pile slastni zrak,
mi pa smo pili svojo bližino.
Zvezanih misli, zvezanih duš,
s telesi iz zemlje, s srci iz zvezd,
sklonjeni nadse kot vrbe žalujke
smo sedeli na vrtu sredi snopja svetlobe
in svežih senc
in pili nočno sonce upanja.

Veter! V tvojem molčanju smo mogli
slišati glasbo življenja.

V belih plamenih jasmina
je tedaj kraljevsko plamtela
ura našega življenja:
z drhtečimi rokami
smo jo dvignili
onkraj smeha in pozabe.

NEBO

Veter.
Vsenaokrog dihajo umrli.

Misli se razbijajo
ob sinjem kamnu
tišine.

JUGOZAHODNIK

Pel je o naši nevidni deželi
z mehкими usti zvestobe.

Oblaki so dišali po mladosti.

Pel je o ljubezni:
večno daleč, večno tu.

Umirajoča drevesa so se smehljala
v dežju cvetočih spominov.

Bil je tišina, ki joče.

CIKLAMA

Poje. Tiho poje.
Kot bi neslišno ihtela stoletja.

Ena. Ena sama solza.
Kot krona gori
v svetlobi spomina.

Ne neha goreti.
Iz nje si bom naredil
novo srce.

VRBA

Stoji in sanja.
Ure, dneve, mesece in leta.
Nož in dež in sneg
so v njej pustili svojo sled.
A to je že davno več ne boli.
Spominja se le nekega nočnega vetra:
mehkih prstov in poljubov,
ki so z njenih vej
trgali peno zvezd
v visoki uri življenja.
Zaradi njega
joče svoje sanje v reko,
zeleno kot poletni gozd.

OLJKA

Ni hotela razkošja.
Hotela je peti tiše in globlje.
Z rezkim glasom srebrnozelenih peres.
S šepetom prošenj, ki dežujejo
v grčasto korito resnice.
Neutolažljivo žejna življenja je,
zato strmi naravnost v smrt.

BUKVE

Med debli so potihnili sončeva kopita.
Vrezane besede so počrnele
v nerazpoznavnost,
kakor neki majski pogovor o večnosti.
Na gladki, sivi koži
zdaj v mrzlih kapljah zorijo dolge noči.
A ve ostajate, kjer ste - vedno: en gozd, ena pot, ena prst.
In ko vas tako gledam,
se mi zdi, kot da bi lahko odšle, pa nočete,
kot da ve nadaljujete tisti pogovor, ki se ni nikoli končal,
in kot da vaša gluha žalost
nanj pritiska pečat zvestobe.

Branko Senegačnik

Prevela sa slovenačkog:
Ana Ristović Čar

PEVAJTE

Na raskrsnici pod golim leđima Pasje zaravni
šlušam vetar.
Senke se gusnu.
Patuljasto raspeće čuti.
Talasi trava
nečujno zapljuskaju
nebo.

Slušam vetar.
U svitanje,
na večnoj granici između dva kraljevstva,
peva lišće.
Vraćaju se mrtvi.
Lakim korakom,
prozirnih tela
koja nikome ne krađu prostor,
naseljavaju zemlju,
žedni mog glasa;
vraćam se i ja,
žedan njihove nedužnosti,
u tu samoću.

Noć pečati usne
koje duboko u unutrašnjosti
ranjavaju tišinu.
Vetar.
Nad zasutim vrelima laži
slušam pesmu mrtvih
i ulazim u šume
koje se otvaraju u šumama,

stupam na večernja polja,
i na druga polja u njima,
blaga i beskrajna,
gde u zelenoj vatri
gori detinjstvo sveta,

i u mojim tesnim venama se podižu
nove i nove obale
umiruće sinjine...

Pevajte, mrtvi!
Neka moje misli budu glina vaših vidovitih prstiju;
neka vaše plahe oči svuku sa mene vreme
da osetim ono što ostaje;
neka me probodu,
da u jezi prolaznosti dodirnem samog sebe!
Neka moj glas bude duga rana,
neka kroz nju teče vetar,
neka meša krv razrušenih kraljevstava,
neka tka, ono što jeste

SIGURNOST

Znam: ne možeš mi dati ono što tražim,
čak i da još uvek želiš, ne bi mogla,
tvoje usne nisu više one
koje ti je nekada pozajmilo nebo
da bi mi dala, ono što niko nikome ne može dati,
ne da bi to znala,
ne da bi to želela.

Danas znam da su prazne ulice kojima sam hodao,
očekujući da će mi se upravo tu, upravo tada promeniti život,
bez uzroka, čudesnom snagom želje, iako još uvek hodam njima
i želja nije manja, samo je postala umorna i sporija.

Danas znam: tvoj vetar je brao ruže mekšim prstima.
Konji tvojih snova su plovili kroz čistiju mesečinu.
Vukovi tvoje tuge su zavijali prodornijim glasom.
Sve to znam i vičem: "Oprosti!" i dodajem reči divljenja,
snažne kao rimski orlovi, široke i meke kao usnule zimske šume.

A ipak, mislim, još uvek ti ponekad poklekne noga
i ne znaš ko si -
pahulja snega u južnom vetru ništavila -
na rubu snova, starih i isušenih, odvali se poklopac,
talasi vazduha prodru u obolela pluća,

krv i svetlost poplavljuju,
u bezimenoj vrtoglavici blizine
i u trenu vasiona promeni boju ...

I iako se to možda dogodi kraj reke, u čas večernje svetlosti,
ne znam da li je to uopšte još kakvo vreme i prostor,
jasno je samo da je sve istina,
nejasna i nesporna,
oduvek znana i uvek nova,
kao vatra vere u smrti,
kao feniks čežnje,
kao ono što niko nikome ne može dati.
I to, znam, nikada ne bih okusio bez tvojih usana.

MOLITVA

Ni moje krvave ruke,
ni moje izdajničko srce
nisu te zaustavili.
Kao hladna kiša u decembarskoj noći,
kao praznina koja se širi iznutra,
došao si.
Jesi li to zaista ti?
Ko si?

Mojim venama se razliva olovo.
Sa svakom reči mi otpada komad jezika.
Sa svakom laži utrne zvezda.
Zašto si došao?

Zgazio sam cveće u blato. Naslađujući se.
Krepkim prstima podmuklog boga
sam vadio dečje oči.
U utrobi mi se sada otvara ponor sveta.
Zašto me gledaš?

Zašto
tišina
postaje
svetla?

SAT NAŠEG ŽIVOTA

O, ta čista izgubljenost letnjeg sata
u našem vrtu!

Kao nežan venac sećanja oko njega je kružila
ograda.

U kamenom ovalu
ruže su plesale sa tišinom:
netaknute, grimizne zvezde.

Omamljen penom sunca
zaćutao je kos
i zaključao pesmu u svoje srce.

U nevino zelenom viru trave,
gde je spavao vetar,
nestajala su stabla drveća
i procvetali krovovi vrtova

i plavićasti mramor u činiji neba
se žario od naših snova.

O, čistoćo letnjeg vrta!

U vodenom koritu su sedele pčele
i kao senke čežnje
pile slasni vazduh,
a mi smo pili svoju blizinu.
Vezanih misli, vezanih duša,
s telima od zemlje, sa srcima od zvezda,
nagnuti nad sebe kao žalosne vrbe
sedeli smo u vrtu usred snoplja svetlosti
i svežih senki
i pili noćno sunce nade.

Vetar! U tvom ćutanju smo mogli
da čujemo muziku života.

U belim plamenovima jasmina
je tada kraljevski usplamteo
sat našeg života:
drhtavim rukama
smo ga podigli
sa one strane smeha i zaborava.

NEBO

Vetar.
Svuda naokolo dišu preminuli.

Misli se razbijaju
o sinji kamen
tišine.

JUGOZAPADNJAK

Pevao je o našoj nevidljivoj zemlji
mekim ustima vernosti.

Oblaci su mirisali na mladost.

Pevao je o ljubavi:
večno daleko, večno tu.

Umiruće drveće se smešilo
u kiši procvetalih sećanja.

Bio je tišina koja plače.

CIKLAMA

Peva. Tiho peva.
Kao da vekovima nečujno jeca.

Jedna. Jedna jedina suza.
Kao kruna gori
u svetlosti sećanja.

Ne prestaje da gori.
Od nje ću načiniti sebi
novo srce.

VRBA

Stoji i sanja.
Satima, danima, mesecima i godinama.
Nož i kiša i sneg
su u njoj pustili svoj trag.
Ali to je odavno više ne boli.
Seća se samo jednog noćnog vetra:
mekih prstiju i poljubaca
koji su sa njenog granja
u jeku života
skidali penu zvezda.
Zbog njega
plače svoje snove u reku,
zelenu kao letnja šuma.

MASLINA

Nije želela raskoš.
Želela je da peva tiše i dublje.
Reskim glasom srebrnozelenog perja.
Šapatom molbi koje prokišnjavaju
u gukasto korito istine.
Neutoljivo je žedna života,
i zato zuri pravo u smrt.

BUKVE

Među deblima su utihnule kopite sunca.
Urezane reči su pocrnele
do neprepoznatljivosti,
kao i jedan majski razgovor o večnosti.
Na glatkoj, sivoj koži
sada u hladnim kapima zru duge noći.
A vi ostajete, tu gde ste - uvek: jedna šuma, jedan put, jedan prst.
I dok vas tako gledam,
čini mi se kao da bi mogle da odete, ali nećete,
kao da nastavljate onaj razgovor koji se nikada nije završio,
i kao da vaša gluva tuga
pritiska na njega pečat vernosti.

MOLI I TOPAL

U prvom je bilo žohara, u drugom sam svaki mjesec morala plaćati tzv. *kauciju*, treći je bio zbilja daleko – kod gradske meteorološke stanice. Tako sam junske rokove dočekala pred trećim potencijalnim stanom, sa starim torbama i novim očekivanjima. Ono što sam tada vidjela mi se činilo O.K.; *normalna* kuća u starom dijelu grada, na pristojnoj udaljenosti od mog fakulteta, s nešto baštice iza i starinskim no čistim zavjesama, uz mnogo saksijskog cvijeća po limu prozora. Stepenice bi zimi mogle biti opasne zbog leda ali razmišljati odmah o tome bi već bila nadgradnja. Vrata od teškog drveta obojenog u zeleno su djelovala sigurnim a i kuća je bila uz cestu, u prilično pitomom okruženju. Ispred mene je, dakle, stajala pločica s imenom: Melanija Pardo.

Spustila sam preteške stvari i namjestila ‘pozu za traženje stana’: odlučna no ljubazna mlada djevojka, dostojna povjerenja, pristojna i pozvonila na onaj tip zvonca što moga las-civnog prijatelja asocira na dojkju. Prozor na prvom spratu se otvorio i dok sam stigla vidjeti lice gospođe s kojom sam se ranije čula telefonski, već se zatvorio. U toku narednih dvadesetak sekundi se čulo, ovim redom: lupanje vrata na spratu, koraci, pa opet lupanje vrata, koraci po kamenom podu i konačno otključavanje ulaznih. Preda mnom je stajala povisoka žena tankog vrata i kose skupljene na vrhu glave. U prigodnoj odjeći tog doba (taj dan je, dobro se sjećam, nosila zelenu košulju zavrnutih rukava i dugu sivu suknju), mogla bi biti neka kombinacija Emily Dickinson i Florence Nightingale. Možda bi mi se, ovako na prvu, i mogla dopasti no znam da uvijek postoji nešto. To bi otprilike bio moj moto – da uvijek, bez obzira kako sjajno nešto ili neko izgledao – postoji nešto, neki *skeleton in the cupboard*, što bi rekli Englezi. Nazovite me skeptičnom i nepovjerljivom ali u svom dvadesettrogodišnjem životu sam se mnogo puta prevarila – samo me je ta mantra spasila od još većih grešaka. Dok sam zaustila da kažem nešto prigodno duhovito tipa da ulicu već zovem *Sesame Street* jer dolje u podnožju ima Badem-butik ili ako sam i zakasnila (a nisam) onaj Kerber dolje me je potjerao – Mrs.

Pardo me je odmjerila, upozorila da pazim na biljke sa strane te rekla da pođem za njom. Moj osmijeh je splasnua a zveckanje mnogobrojnih ključeva u njenoj ruci mi je, kakva sam sugestibilna, odmah stvorilo dojam da ulazim u zatvor. Zidovi tog dijela kuće sunca zasigurno nisu vidjeli još od doba kad je Franz Ferdinand sjeo u svoj kraljevski automobil (a koji se danas nalazi u *Heeresgeschichtliches Museum* u Beču). Sjetila sam se Andrića i njegovih ‘memljivih austrougarskih zgrada što mirišu na kuhani kupus’. Posvuda sa strane uskog hodnika je zbilja bilo mnogo raslinja u saksijama pa sam za mojom novom gazdaricom hodala poput slona u porcelanskoj radnji. Potom smo ušle u ‘pravi’ kućni hodnik, penjale se uz one mnogobrojne stepenice – sve bez riječi – da bih se konačno dokopala prvog sprata dok me je ruksak opasno zavaljivao. Cijelo to vrijeme me je pratio miris kišnice, bilja i začina koje, i pored mog osjetljivog čula mirisa, nisam mogla da razaznam – bilo ga je toliko. Nakon tog alpinističkog poduhvata, moja poza za traženje stana je ostala negdje dolje pred vratima pa kad mi se opet obratila, mora da sam izgledala kako to i doliči studentici treće godine – iscrpljeno, isfrustrirano i umorno.

Ovo desno je soba za goste, odnosno tvoja. Ako si zadovoljna, cijena je kao što stoji u oglasu... Kupatilo ti je dolje na prvom spratu. Ako želiš da dijelimo kuhinju – mada mi ne izgledaš kao neko ko kuha – možemo se dogovoriti. Vratiću se da vidim šta si odlučila.

Prešla sam preko onog da ne znam kuhati i ušla u sobu koju mi je otključala gospođa Pardo. Starinska vitrina sa površinom što nalikuje ćilibaru me je odmah osvojila; pored nje, tu su bila dva pristojna kauča na razvlačenje i stol za pisanje u uglu. (Već sam vidjela moga biografa kako dolazi na ovo isto mjesto te se zadržava kod tog stola, prelazeći prstima po njegovoj glatkoj plohi, tražeći delte koje je preko tanke hartije ostavila moja olovka. Ma da!) Crveni tepih sa karakterističnim šarama je toliko reflektirao svoju hromatsku moć da sam se već vidjela kako ležim na njemu; uostalom, ko zna, možda bi i poletio da samo kažem magične riječi! Najvažnije, bilo je čisto. Zavirila sam u jednu od ladica čisto da vidim treba li mi papir da stavim ispod ili je on već tu. Zapahnuo me miris suha drveta i osame. U jednom uglu je bila tamna mrlja, vjerovatno od tinte, i tanka iglica poput onih bezbrojnih koje se nalaze u novim muškim košuljama.

Kada se vratila, zatekla me je kako virim u tu vitrinu. Mada je to, po svemu sudeći, trebalo biti moje buduće prebivalište,

bilo mi je pomalo neugodno. Brzo sam rekla da mi se dopada i da ću ostati. Klimnula je glavom i izašla. Tako sam, eto, počela živjeti kod gospođe Pardo.

*

Kažu da je prvi san koji se usni pod novim krovom znakovit. No to mi je prvu večer predstavljalo podjednak problem kao stonogi u onoj anegdoti, kada su je pitali kako to hoda, koja noga ide prva, koja druga, pa se ona sva spetljala. Slušala sam, dakle, zvukove te nove kuće i pokušavala da ih pretočim u san. Zbilja ne znam od čega je sazdana to uzbuđenje koje nam ne da zaspati; da li od anticipacije nepoznatog, da li od straha radi budućnosti ili bolova u leđima zbog neravnog madraca... Mislila sam na popis brodovlja u Homera, na sve što bi mogao biti alef, na pjesme Toma Waitsa pa čak i neke vlastite, na moju novu gazdaricu i njenu kopču za kosu sa urezanim slonom... Svejedno, zaspala sam uz zvuk ezana, dok su sjenke nemirno plesale po mojoj sobi. Da parafraziram Aleksandra Hemona koji kaže da je dom tamo gdje je lokva na kojoj provjeravate pada li kiša, tako je i meni bilo prijatno u ovoj sobi, čijim sam se deltama na plafonu radovala kada bih ujutro otvorila oči. Mišljah da me ćilibarski ormar zbog identičnih nijansi moje kose skriva kada bih stala ispred njega, a *kristalni pijanisimo staklarije* tj. mojih limenki sa olovkama je činio dojmljivu auditivnu podlogu toj slici. Ona jedna kraća noga u stola, pod koju sam podmetnula presavijenu kartu od kina, mi se sada čini poput nagovještaja onog glasa iz našeg hodnika.

Zbilja nisam tip koji ujutro želi beskrajne kafe&razgovor, naročito jer je izjava Oscara Wildea da samo dosadne osobe briljiraju za doručkom kao pisana za mene. Osim toga, između dešifriranja vlastitog nećitkog rukopisa sa predavanja, izlazaka i spavanja, ostajalo mi je vrlo malo vremena za druženje izvan tog magičnog kruga. Povremeno bih je čula kako odlučno silazi niz stepenice, lupajući pri tom papučama dok je voda za cvijeće u njenim rukama klokotala donoseći mi miris morske trave. Činilo se da moju gospođu više interesiraju filadendroni, maćuhice, adami i razne paprati nego nova stanarka; pitala sam se zbog čega je uopće dala oglas. Ako je radi novca, koliko sam mogla zaključiti, činilo mi se da ga ima dovoljno. Sigurnosti? Znam da radi društva sigurno nije! Možda me je vremenom planirala uvući u svoju zamršenu mrežu flore, rituala

zalijevanja, prskanja i kopanja po bašti? Zelenja je bilo posvuda: na prozorima, uz stepenice (na svakoj po jedna saksijica), na isturenom dijelu zida koji se nalazio iznad stepenica, po čoškovima, čak je i u mom kupatilu bila nekakva mahovina. Jedno me je vrijeme zabavljala ta igra pronaležnje cvijeća po nasjkrovitijim, najneočekivanijim mjestima u kući. Jedino u mojoj sobi nije bilo ničega zelenog. Dobro, šta sam mogla uraditi, da odem i da se žalim? Jednom sam imala drvo života od kojeg je danas ostao samo suhi kostur na koji kačim privjeske za ključeve i vrpce za poklone. Ipak, taj dan sam se odlučila da pokucam na vrata njene sobe. S fakulteta sam svratila na pijacu i kupila nekoliko kilograma trešanja. U naletu entuzijazma – ljetu, sunce, tra la la – pomislila sam da bi bilo fino da trešnje lijepo operem, stavim u *tupperware* zdjelicu i odnesem mojoj gazdarici koju sam potajno zvala Moli. To je bio događaj. Zatekla sam je kako sjedi zavaljena u kauč i gleda vijesti. To me je pomalo iznenadilo jer sam, valjda, zamišljala da kad uđem u tu njenu odaju, jedno petsto metara se pruža livada na kojoj gđa Moli sadi cvijeće i na kojoj su dva drveta između kojih je razapela ljuljačku. Međutim, soba je bila prostrana, svijetla – baš kako to i pristoji stakleniku – sa ogromnim filadendronom koji je sezao do plafona i nešto manjim saksijama oko njega. Iza paravana se na desnoj strani krila kuhinja a nadesno su bila još jedna vrata. Na stolu ispred nje je bila lopatica za muhe i dosta dnevnih novina. Ljubazno sam rekla da sam donijela trešanja pa ako želi... Pogledala me je kao da se dvoumi da li će me klepiti onom lopaticom ili se napraviti da me nije čula. No ipak me je pozvala da uđem. Tako sam sjela na dvosjed a ona je nastavila da gleda tv. Pitam se kako bi se stvari odvijale da se vijesti nisu brzo završile; svejedno, ponudila me je sokom – ali sam po čašu sama otišla u skućenu kuhinjicu. Na frižideru je stajao minijturni sedmokraki svijećnjak. *Ner tamid*. Zbilja ne znam šta mi bi pa da glupavo uzviknem: *Wow, menora!* Biće da nisam odolila da se ‘pokažem’ pred jedinom osobom koju sam tada poznavala a koja me nije smatrala zanimljivom, karizmatičnom ili uzbudljivom. Možda mi se učinilo, ali pogledala me je kao da će pući u smijeh. Ponešto ironično je rekla da je taj komad željeza jedini predmet u kući koji ima veze sa judaizmom. E da, sinulo mi je onda i njeno prezime. Potom smo još malo progovorile o mom fakultetu, ponudi na pijaci i vremenu. Ipak najzanimljiviji dio je bio onaj kad sam na odlasku primijetila neku puzavicu na

drvenim ljestvicama blizu vrata. S obzirom da sam je posmatrala sa živim interesovanjem, rekla mi je:

'Lutajući jevrej'. Tako se zove.

Prišla mi je i prstima je prešla preko tih krhkih žilica koje su nezadrživo bujale.

Držala sam ga jedno vrijeme napolju ali oni ne vole biti na propuhu. Jednom su se na njemu bile ugnijezdile neke ptice, pa sam morala čekati da porastu da ga unesem. A na suncu opet znaju pustit žilice...

Osim te, moram reći dosta prijatne, epizode, gospođu Pardo i nisam naročito viđala, što nam je, čini se, objema odgovaralo. Vjerovala sam da obje znamo cijeniti samoću.

Rekoh, čini se. Sjećam se kad sam se vratila 'kući' jednog naročito sparnog dana; već mi se priviđalo od silne topline kada sam u hodniku začula nepoznati glas koji me je, valjda, pozdravio te pitao kako sam! S obzirom da taj nepoznati muški svakako nije pripadao mojoj gazdarici – neugodno sam se lecnula. Skoro sam se bila navikla na našu donekle, da kažem, karmelićansku egzistenciju (bila je to godina za mene potpuno lišena korespondencije sa suprotnim spolom). I šta da radi djevojka kada je u mračnom hodniku tako oslovi muški glas? (Što me, *btw**, podsjeća na jedno od poglavlja iz Ecovog *Il secondo diario minimo*, gdje autor zamišlja kako bi različite osobe odgovorile na to pitanje *kako ste*; Cezar tako kaže: 'Eto, živi se za djecu', Šeherzada: 'Ukratko ću vam reći'... Erasmo: 'Ludo', Lukrezia Borgia: 'Hoćete prvo nešto da popijete?', Marat: 'Kupam se', Darwin: 'Čovjek se prilagođava', Joyce: 'Fine, yes, yes', Madam Curie: 'Zračim', Galup: 'Samo da pitam' itd.) Mogla sam, dakle, ili ljubazno odzdraviti ili se nadati da je to bila kakva fatamorgana. Ali avaj! Potrčala sam gore prema gospodarici – ne zamjerite mi na diskursu, utjecaj je to Allana veličanstvenoga Poea te Jamesa *spooky* Henryja! – da se s njom posavjetujem! Na stepenicama sruših nekoliko lonaca sa cvijećem – ono što mi se prije koji dan u toj kući činilo sakralnim, sada je pokleklo pred onim suštinskim – ljudskim životom! Zatekla sam je na vratima kupaonice, vjerujem da se umivala jer joj je lice još bilo vlažno. Nikada moje oči ne vidješe tako čvrste kože i sa tako malo nabora (što je za gospođine godine skoro pa čudesno)! Stajala sam tako zajapurena pred njom, zureći hipnotisano u gospođin vrat. A ona? Gledala me je ponešto ironično i, za osobu sa kojom sam nekoliko

* by the way

mjeseci dijelila krov, prilično hladno. Pomalo sam se osjećala kao na ispitu, i to na onom gdje se zna desiti da imam znanje ali ne i moć da pokrenem moždane vijuge. Helem, samo sam promrmljala *ups* te nešto o 'teškom' vremenu i šmugnula u svoju sobu. Zaspala sam s mislju da ne razumijem zašto se kriju.

*

Bilo je to svega nekoliko dana nakon događaja u hodniku kuće, kada sam se zatekla u mom badem-butiku gdje sve miriše po toplom & prženom a gdje sam došla po svoju sedmičnu zalihu sjemenki, košpica i slatkih badema. (Šta da kažem, gospođa je bila u pravu što se tiče kuhanja).

I, ima l' vam topala?

Pogledala sam iza pulta, sluteći da je pitanje upućeno meni iako nisam sklona prigodno-duhovitoj konverzaciji. (Tu tursku riječ za šepavca nisam čula sigurno od svoje pete godine!) Površno sam se nasmiješila s namjerom da ignorišem pitanje jer isprva nisam imala pojma o čemu to biće dođavola govori. Samo sam pružila novac sa namjerom da krenem.

Ma znaš, onog šepavca, nije se predavala, što gospođi popravljaj po kući?

Meni se čini da nam je u kući sve O.K.!

Aaa, znači da vam dolazi!, rekla je zadovoljno. Znaš da su se trebali uzeti? Jest, tvoja gazdarica i topal? Bogami, meni nana pričala...

Uzela sam papirne kesice sa omiljenim mi artiklima i zbrinsala napolje. Zajapurena, krenula sam kroz usku kaldrmisanu ulicu prema kući gospođe Pardo; uvijek mi je bilo nekako neugodno kad tuđinci preda mnomo iznose nečije intimne stvari. Možda stoga jer sam i sama osjetljiva na svoj privatni život, ne znam... No bilo mi je teško povjerovati da bi moja uglađena, pomalo blazirana gazdarica imala ikakvog posla 'intimne' prirode sa nekim *topalom!* Nekako ih nisam mogla zamisliti zajedno. Nju, tanku i ozbiljnu i njega...ustvari, osim ono u mraku kad me je zbilja prestrašio, toga čovjeka nisam ni vidjela. Ali nisu li i u svjetskoj književnosti šepavci, od Quasimoda do Hefesta, uvijek, ako ne jezive, onda barem neugodne spodobе? A i sama pomisao da joj je neko važniji od intenziteta hlorofilne boje te da su se, kako reče mala tračara, trebali uzeti – *no way!*

Ipak, sve to me je još više zainteresiralo za stanarku kuće na Alifakovcu. Što se tiče mojih ranijih stanodavki, u startu

sam mogla procijeniti koliko ko pažnje zaslužuje i dalje se ponašala shodno tome. Hadžinica je, recimo, bila usiljeno ljubazna – što kaže stara latinska, *mel in ore fel in cor* – ali sam znala tu i tamo pročavrljati s njom. Kod nje su me strašno živcirala vrata sa nekom vrstom, da tako kažem, starinskog alarma. Svaki put kad bi se otvorila/zatvorila, čitavom kućom bi zabrujalo užasno prodorno zvono, pa ko voli nek malo izađe! To je bilo naročito neugodno navečer kad su sve gore do Kovača znali u koja se doba vraćam.

Pitala sam se – ako njih dvoje zbilja jesu u nekoj *liason* – da li im ja, recimo, smetam? Pa što je onda uopće pimila... I tada mi je sinulo! Ako sam ja tako brzo obaviještena o svemu tome, mora da se to u mahali kuhalo već duže vrijeme. I kome onda to sve ne bi dodijalo? Ja sam predstavljala paravan. I što je možda neobično, s tim sam bila O.K. Možda zato jer nisam imala vremena da razvijem neki odnos sa Moli pa da govorim kako me koristi ili slično. Osim toga, kod nje mi je bilo lijepo. Nisam vidjela razloga da obje, ili bolje rečeno, sve troje, ne profitiramo od mog boravka tu na Alifakovcu.

Uglavnom, do kasne jeseni je sve bilo u stagnaciji. Odredila sam samoj sebi da položim nekoliko ispita, koji nisu bili toliko teški koliko štreberli. Ona mala u badem-butiku je i dalje podnosila izvještaj te me više nije puštala bez čašice razgovora. No preko jednog njenog izvještaja zbilja nisam mogla preći. Sjećam se da smo hvatale zadnje zrake sunca na čepenk u njene radnje, kad se odozdo pojavio *topal*. Klatio se lijevodno poput njihala, starog ali još uvijek u funkciji. Moja nana je imala zidni sat od orahovog drveta sa jednim takvim klatnom, te bih se mogla zakleti da me je kad sam bila mala katkad hipnotiziralo. Kad su četnici zapalili njihovu kuću, u njoj je bio i taj sat, i moj gumeni bambi, i mamina *vintage* jakna sa slika, moj krevetac i majkino i didino sve. Kroz šta su ljudi prošli, nekad se pitam imam li prava na takve uspomene... *Topal* je stigao nadomak nas i dobro sam mogla vidjeti njegovo izborano lice, kao kad 'naizvrat' stisneš koricu hljeba, cipelu na kraćoj nozi sa izlizanijim đonom, nogavicu malo isprljanu od asfalta te njegovu prosijedu, *salt n' pepper* kosu i bradu. Šta ja znam, zanimljiv jedan čova. Da nema *tog* s nogom, vjerujem da bi mogao biti i privlačan. Prolazeći, klimnuo mi je glavom a ja sam mu isto tako i odgovorila.

*To su njemu Švabe uradile, trгла me je iz misli prodavačica.
Kakve Švabe?*

C c c! A ja tebe! U ratu, ženska glavo! Ti nekad ko da si s Marsa pala! I on ti je čifut ko tvoja gazdarica. U ratu su oni svašta izvodili na ljudima, tako su i njemu u logoru lomili kosti i pravili razne eksperimente. Nana mi je pričala da su Švabe od ljudskih koža pravili lampe i kožni namještaj!...Jah, pa ti vidi! Kaže nana da su njemu pokušali zaštit pseću nogu! ... Jebo im pas mater!

To veče sam sjedila na prozorskoj dasci i mislila o onom što mi je mala ispričala. I o Borgesu koji je rekao da je zbilja užasno koliko nesreće ima na svijetu ali da je još užasnije to što ljudi mogu učiniti *jedni drugima*. Ne znam... Što sam starija, to mi sve češće pada na pamet – bojim se reći da ne prođe dan a da o tome ne mislim... Tu je i Schopenhauer koji kaže da je prirodno stanje ljudi da budu zli i da je svako dobro djelo pravo čudo. Pa ti vidi, što bi rekla mala!

Postepeno mi je sama gđa Moli postala manje zanimljiva od njih dvoje kao para pa sam maltene vrebala svaki trenutak da ih sretnem zajedno. No nekako mi to baš i nije uspijevalo. Kad bih posumnjala da su zajedno u bašti ili u kući, nisam imala dovoljno hrabrosti da izađem iz svoje mišje rupe i prekinem ljude u njihovoj sreći. Mislila sam i o razlozima njihovog skrivanja te šta uopće može dvoje ljudi, tako reći u godinama navesti da svoju vezu kriju od svijeta!?

A onda sam ih jednom 'uhvatila'! Bilo je kasno popodne i, mada prohladan zimski dan, sjedila sam na okviru prozora svoje sobe i pušila cigaretu. Kad su njih dvoje ušetali u baštu umalo da sam od uzbuđenja pala tik pred njihove noge! Da su samo digli pogled, ukebali bi me, što bi zbilja bilo vrlo neugodno. Gledala sam ih kako stavljaju tegle na tek izrasle mladice, kako presađuju cvijeće i popravljaju ogradicu od kamenja koje se bjelasalo poput obrašćića i butina kerubina. Koliko sam mogla vidjeti sa svog fizički nezavidnog položaja, svako malo bi se pogledali s neizmjernom nježnošću i razumijevanjem, što je nadilazalo svaku formu verbalne komunikacije. Bila je to ljubav bez riječi. Skoro da sam bila ljubomorna što Moli nije takva i prema meni! U tom predvečerju što je štipala svaki milimetar ogoljene kože, osjetila sam se uistinu posebnom radi tog prizora koji sumnjam da je vidjelo mnogo ljudi. Poznata spisateljica je u jednom svom interviewu rekla da su danas star(ij)e osobe diskriminirane. Od glumica koje pređu pedesetu i uopće ne dobijaju ponude za snimanja (sjeća li se

ko Debre Winger?) književnika koji se moraju dovijati da privuku pažnju, prvenstveno mlađe publike, do toga da danas, naprimjer, u moru časopisa za ribare, ljubitelje pasa te modne sljedbenike, ne znam da postoji neki časopis za one starije. Pa, recimo, imamo reklame za mobitele čija su glavna dva lika par juvenilnih mladaca u odličnoj formi & savršenog stasa, veliki broj reklamnih kampanja čija je ciljna grupa prokreativno aktivna populacija i tako dalje. A šta ako i moja Moli i *topal* vjeruju da je ljubav 'rezervirana' isključivo za mlađe te se radi toga sklanjaju od očiju javnosti? U mojoj porodici ima jedan stari tetak koji je radio u mikrobiološkoj laboratoriji i koji se što se kaže 'pod stare dane' oženio. Od svadbe je prošlo sigurno i desetak godina ali njega i dan danas 'prozivaju' radi toga.

Konačno, najbolji fol je bio kad mi je *topal*, ulazeći na stražnja vrata kuće, zavjerenički namignuo! Otada ga više i nisam zvala *topalom*, jer sam osjećala da ga poznajem više od ostalih – stoga ga nisam ni mogla zvati istim imenom.

*

Kod Melanije Pardo sam stanovala nešto manje od dvije godine. Na odlasku sam joj na dar poklonila par antiknih šalica za čaj. Napravili su mi jedan prilično dirljiv rastanak u bašti. Moli je za tu priliku napravila tradicionalne sefardske kolačiće po čemu sam vidjela koliko joj je stalo.

Isak – tako se zvao on – mi je poklonio malu bakrenu graviru naše ulice; nisam ni imala pojma da drži zanatsku radnju dole kod Latinske ćuprije. Na njoj se fino vidi badem-butik u kojem sam prvi put saznala za njih dvoje a prepoznajem i dragu mi kuću gdje Moli. Kad se malo bolje zagledam, vidim i cvijeće.

Uz sva pusta obećanja kojima su ljudi skloni na rastanku, daleko od toga da sam redovno navraćala u najdražu mi ulicu u Sarajevu. No mora da je prošlo i pet godina kad sam se odvažila da posjetim gđu Moli i, nadala sam se, Isaka. Bio je zbilja prelijep osjećaj doći u taj dio grada. Stajala sam, dakle, pred vratima kuće baš kao i onog prvog dana kad sam vidjela pločicu s imenom Melanija Pardo. No sada je stilizovanim slovima pisalo neko drugo prezime. Svo moje oduševljenje je splasnulo. Ironično, ovaj put je to bilo zato što moju Moli, po svemu sudeći, neću ni vidjeti. Stoga sam, kad se preda mnom pojavila nepoznata mlada žena – kćerka, rođaka ili bilo ko – pitala

kako da dođem do Bentbaše. Žena mi je ljubazno odgovorila i krenula sam uz stepenice. I tada, pogledavši na zid kuće, bila sam sigurna da gospođe Moli i Isaka više nema. *Lutajućeg jevreja* ona nikad ne bi iznijela napolje. Ne nakon svega kroz šta je prošao.

(Priča je nagrađena 2. nagradom natječaja *Bejihad 2004* za najbolju kratku priču sa židovskom tematikom)

Bisera Alikadić

KROKI ZA PORTRET

Pjesnikinjo,
Starice u dronjcima riječi
I uvojcima mjesečine.

(možda čula,
možda pročitala,
možda usnila.
Veoma rado bih
potpisala)

ORATORI

Sve nas više priča
Sami sa sobom.
A i s kim će?
Oni sa televizora
Na rasplakanog autsajdera
Viču: -Tiše,
Ne muti, naša se mora
Jasno čuti.
Autsajder ne zna
Bi li kakio ili piškio.
Ugasi TV.
Na ekranu kao na lošem špiglu
Ugleda svoju sjenu
I dovikne joj:
- Marš u materinu!

SARAJEVSKI TRAMVAJ

Proljeće se podastire beharom.
Žuto šiblje šiklja
Kao iz Himenesove pjesme.
Tramvaj je olinjala munja,
Ipak, grad na djelu.
Na krilu Zemlje, koja kruži,
Sve kruži.
Tramvaj su upucavali.
Palili ga!
U njemu ranjavali
Ubijali.
Ni oni, ni mi
Na BIJELOM KONJU.
Ali, mi, nekad ludi i hrabri,
Sad ko zna kakvi,
Opet u tramvaju.
...A, i oni se "šlepaju".

SKORO PA HROPAC

Gospode, zašto im dade riječ?
Ili ti je oteše?!
Zašto progovoriše?
Zašto podlost svoju
U riječi pretvoriše?
Gospode, drhtim
Kao topli komad kurbana,
Netom odsječen od cjeline svoje.
Da mi je pobjeći od riječi
I njihovih znakovlja.
Knjige ostaviti
Kao kutije na policama
I trčati, trčati, trčati...

KADA SU CVETALE TIKVE

Ide miš po polici
Nosi tikvu na gu...
(Pjesmica iz djetinjstva)

Na balkonima su cvjetale,
Ne zbog ljepote i ukrasa.
U mrežici od čarapa
Pridržavao se poneki plod.
Ako preživi kuća i balkon,
Ako preživi domaćica i
Njena porodica,
Mogla bi se dogoditi
Tikvina čorbica.

POMORSKA

Brod tone,
Uvijek, negdje daleko.
Moj život tone
U prošlost.
U davnu zapisanost.
Vješticama,
Svojim drugaricama,
Vežem kosu u repove,
Da kad-tad sagledamo lica.
Zašto i čemu?
Brod tone, Magla, voda...
A na dnu svih potonuća
Zemlja.
Fuj!

(8. II 2005.)

ZAPIS

Sva umnožavanja mora
Ne bi mi mogla reći
O životu i ljubavi
Kao moja majka
Kada mi već ostarjela pričala
Kako je otac dozivao nježno,
Doticao i šaputao:
- Hajdemo praviti bebu...

Na mojoj vitrini
Porcelanska lutka,
Plišana mačka,
Požutio popis ljubavnika
I veseo listić:
GUMA GLAVU ČUVA!

JEKA

Umro čovjek u pedesetoj.
Brzo, kako to ide u pedesetoj.
Godinu kasnije preminu mu žena.
Mjesec potom, sin im se
Predozira.
Starica Brana na balkonu
Zalijeva cvijeće.
U saksijama caruju boje.
Pokojni, željeli Branu
Da dohrane,
Stan da im ostane.
Cvjetovi ječe.
Ko da išta razumije?

HILJADAMA DANA POTOM

UŽAS

Izbijena sam iz cipela,
Iz duhovnog žlijeba.
Više ne vjerujem
Ni staroj majci.
Nemanje i nesigurnost
Pseći lanac,
Ludačku košulju nosi.
Kada mi ruku
Sunčeva zraka takne,
Čini mi se
Da i ona prosi

VIVA BEBA "99

Te noći BiH nacija,
Svijet i ja
Šestmilijarditog stanovnika
Smo čekali. Simbolično.
I eto, stiže novi građanin lično.
Muškarčić, ukrasi stablo porodično.
Od oca i majke izbjeglice. Simbolično.
Televizija ga snimi...
Kao što snima i ljude za vratove.
On nešto kao kenjkavo izusti.
Zglave ne zaplaka. Simbolično.
Pošto su nas realno smlatili
Skoro temeljito,
Nama ili nekome godi ZNAKOVITO.
Zajebi! Nazdravimo bebi!

Viva! Viva!
Tako to u svijetu
I medijima biva.
Brzo i zaboravno.

DAN

Dan protrči kao bijesna kobila.
Samo joj vidiš dvije polutke
I rep.
Rep svega nedovršenog.

FUDŽIJAMA

(posvećeno dalekom Japanu)

Lahko je vama
Na Fudžijama.
Kako je nama
Na Trebević ić?
Ubrat cvjetić,
Stati na minu
I otić' u materinu.

INSEKTI CARUJU?!

Neću da govorim o tom
Koliko bi bilo važno
Da sam shvatila grom.
Otkrila elektricitet,
Ili bar skovala britvicu.
Klistir, za nepokretne!
Ništa od tog ili sličnog.
Samo riječi puste.
Sitna slova, mrtve bube
U koricama što se gube.

Andrej Blatnik

TANKA CRVENA CRTA

Kad je Hunter stigao u Ayemhir, na selo se spuštao mrak. Djeca su odmah, kad su ugledala nepoznatu priliku, počela vrištati. Kad su primijetili njegovu bijelu, skoro prozirnu put, postalo im je neugodno. Stisnuli su se jedni uz druge i dlanovima prekrivali spolovila. *Mzungu, mzungu*, šaptali su jedan drugome. Hunter je kimao i čekao.

Onda je došao poglavica. Hunter mu je predao vreću soli i rekao tko je šalje. Poglavica se namrštio i Hunteru se učinilo da mladi momak, kojeg je upoznao na jednom od svojih pijančevanja po barovima u pristaništima, koji mu je i rekao da ode u njegovo selo, ne kotira tako dobro kod domaćina kako se hvalio preko čaša. Ali, sad je bilo prekasno da se predomisli. Kad je autobus i vozio u te krajeve, vozio je samo jednom tjedno.

Poglavica mu se obratio svojim grlenim glasom iz kojega Hunter, naravno, nije mogao razaznati ni riječi. Starac je još dva puta ponovio svoj napjev, onda se pomirio i pozvao nekoga tko je znao nešto svahilija. Hunter je na najboljem svahiliju koji je znao pokušao objasniti da ni svahili ne zna baš najbolje i zamolio za praznu kolibu kakve su po selima namijenjene gostima. Poglavica je kimao i kimao, potom je prodorno gledao u Huntera i činilo se kao da dugo razmišlja. Hunter je osjećao kako mu leđima puze sitni potočići znoja. Dug je bio put pješice natrag do grada.

Zatim je poglavica zgrabio Hunterov izlizani ruksak i vagnuo ga rukom. Hunter je nagoniski ispružio ruku. Otkako su ga pokrali svakog je dana, dok bi strugao žlicom po limenim tanjurima kuhinja uz cestu ili unosio zabilješke u svoju putnu bilježnicu, vježbao taj pokret u mislima – usputni kradljivac pokušava zgrabiti njegov ruksak, ali on je brži, zgrabi torbu, možda čak i ruku lopova, sve je jasno, sve odlučeno. Nema dvojbe. Ali nikada nije bilo takve situacije, svo se njegovo vrebanje pokazalo nepotrebnim, nitko više nije poželio njegov putni imetak. Sada je reagirao u pogrešnom trenutku.

Poglavica ga je upitno pogledao i Hunter je pomislio kako se sada sâm pobrinuo za poraz. Kako da u selo prime nekoga tko im ne vjeruje? Ovdje, na otvorenome, osjećaji moraju biti

Sa slovenačkog prevela:
Jagna Pogačnik

obostrani, reakcije koliko je moguće iste. Ako on ne vjeruje njima, kako da oni vjeruju njemu?

Pokušao je ublažiti pogrešku, ponašao se nagonski, pravio se kao da mu nešto jako treba, ali što to jako treba čovjeku koji je možda upravo dobio krov nad glavom, dakle sve što je u sebi bilo na raspolaganju? Bit će najbolje, pomislio je, da se pravi kako je odlučio poglavici pokloniti još nešto osim soli. I tako je tražio po svome ruksaku, ali u njemu, nakon mjeseci putovanja, nije bilo puno toga. Konačno je negdje napipao nešto glatko. Znao je: malo zrcalo pomoću kojeg se brijao, dok se još brijao. Sad mu više ne treba, shvatio je. Predao ga je poglavici.

Poglavica ga je uzeo oprezno i s nepovjerenjem se zagledao u svoj odraz u malome pravokutniku. Studiozno, zaneseno je očima približavao svoju sliku i opet je odmicao. Izgledalo je kao da mu je lice u zrcalu poznato, ali nedovoljno da bi mu se usudio obratiti.

Zato se ponovo obratio njemu. Zapravo je progovorio zrcalu, a muškarac koji je razumio nešto svahilija kimnuo je i progovorio na svahiliju. Hunter nije razumio baš ništa osim riječi *mzungu*, stranac. Nemoćno je podigao ruke i jednako nemoćno ih je podigao i prevoditelj. Poglavica je kimnuo i rekao samo jednu riječ: – Mary.

Djeca su se bučno uputila prema rubu sela. Prevoditelj je Hunteru pružio ruku, čučnuo pred poglavicom i počeo se unatraške povlačiti. Poglavica je Hunteru dao znak da sjedne. Hunter je pogledao u pod, točno u mjesto na koje je pokazao poglavica i automatski obrisao prašinu s poda. Uzalud: ispod nje bilo je samo još više prašine.

Potom su čekali u tišini, dok se nije približila neka žena, čučnula pred poglavicom i rekla Hunteru: – Welcome.

Hunter je mislio da mu se pomiješalo. Otkako je kod Garmendija pio vodu iz seoskog bunara više se nije osjećao posve trijeznim i činilo mu se da vidi manje i čuje drukčije. U svakom slučaju to je bio prvi engleski od razgovora s Francuzima koji su vozili ukradeni automobil preko Sahare i ukrali mu pojas s dokumentima. Jednostavna strategija: nož za vrat. Pri susretu s naoštrenim hladnim metalom ništa nisu pomagali svi terenski treninzi na koje ga je slao Cherin. To ga nije pretjerano ponižavalo: na koncu, na njima je većinu vremena utrošio na razmišljanje kako nije pravi čovjek za zadatak

– Govorite engleski? – pitao je. Žena je kimnula.
– Govorim. Zovite me Mary. Zovem se drukčije, ali za vas ću biti Mary.

– Kako to? Gdje ste naučili?

Žena se osmjehnula njegovoj zaprepaštenosti.

– Studirala sam u Americi. Washington D.C. Nisam završila. Još sam neko vrijeme radila u jednom afričkom restoranu, onda sam se vratila.

– Zašto ste se vratili? Hunteru se pitanje učinilo neprikladnim isti tren kad ga je izgovorio. Ako je u ovo selo došao on, zašto ne bi smio bilo tko? Osobito netko tko je odavde jednom otišao?

– Ako ne možeš promijeniti sudbinu većine, moraš je dijeliti – rekla je žena i pogledala u pod.

Hunteru je rečenica zazvučala poznato. Zvučala je slična nečemu što bi rekao Cherin, kad bi na sastanku ćelije ponestalo drugih argumenata za samoubilačke akcije. Cherin mu je elektronskom poštom neprestano slao isto pitanje: zašto si pobjegao? Zašto si nas ostavio? Hunter nikada nije odgovarao, kuda bi došao kad bi odgovarao onima od kojih je zapravo bježao, a kad bi se odlučio za jedan odgovor najvjerojatnije bi rekao: zbog istrošene retorike. To bi Cherina najviše pogodilo.

Poglavica je dodirnuo njegovu ruku i počeo govoriti. Govorio je dugo, djevojka je sve to prevela u samo jednoj rečenici. – Drago mi je što ste došli u naše selo.

Hunter je duboko udahnuo. Sad je došao trenutak o kojem je razmišljao čitavo vrijeme otkako je odlučio ostaviti sve iza sebe i otići što je moguće dalje. Odjednom mu se učinilo vrlo važnim kako oblikovati svoje pitanje. Onda je shvatio da je sav njegov oprez uzaludan: potpuno je prepušten prevoditeljici koja njegove riječi može bilo kako preokrenuti.

– Došao sam tražiti Bezimenog – rekao je. I nadao se da će ga razumjeti, da će u njihovom nezemaljskom jeziku naći pravo ime za Bezimenog, nadao se da će poglavica kimnuti, nadao da će konačno naći što je tražio.

Žena je prevela. Poglavica se namrštitio i oštro je pogledao. Žena je još jednom ponovila isto i sad je poglavica kimnuo prilikom svake riječi.

– Bezimeni – izgovorio je još i sâm, na jednako dobrom engleskom kakav je upotrijebio Hunter. I nastavio na svome jeziku.

– Kaže da mu je drago što je upoznao Bezimenog – objasnila je žena. – Kaže da je velika čast ako Bezimeni posjeti baš njegovo selo.

Hunter je osjećao kako vrućina raste sa svakom izgovorenim riječju. Od zemlje, ma što zemlje, isparavalo je od zbijene prašine koju je osjećao pod nogama.

– No – rekao je – no... Znao je što je htio reći, htio je pitati: tko je on? Kakav je Bezimeni? Kada dolazi? Mogu li stupiti pred njega? Može li me netko upoznati? Nešto takvo može se i mora dogoditi samo ovdje, jurilo mu je kroz misli, u ovoj zadnjoj rupi na svijetu, a gdje drugdje ako ne ovdje gdje stvari još nisu zamijenile stotine imena, ima li ovo selo uopće kakvo ime, ima neko ime, ali ga se sada ne mogu sjetiti, nitko ga ne zna, i u autobusu su me čudno gledali kad sam počeo vikati da zaustave, da do vruga već stanu i onda sam hodao, dugo, dugo sam hodao, usta su mi se već sasvim osušila i do sada su ostala sasvim suha, pa baš sad ne mogu više baš ništa reći...

Žena je čekala. Hunteru se činilo kako na njezinim gležnjevima vidi brazgotine kakve bi ostavili okovi, iako nije bio posve uvjeren.

Poglavica je nešto rekao i žena je odmah prevela.

– Konačno ste došli u naše selo.

Hunter nije razumio.

– Očekivali ste me? – pitao je. Bio je iznenađen što se njegov glas mogao progurati kroz sparinu i oboje su mu istodobno kimnuli.

– Zašto ste me očekivali?

– Trebamo vas – rekla je Mary.

Zabuna, pomislio je Hunter, opet zabuna. Kao toliko puta do sad. Previše puta. Previše puta da bi još vjerovao u slučajnosti.

– Ako vam treba novac... Pipao je po džepu, ali ono što je već znao nije mogao promijeniti: imao je još samo nekoliko kovanica od pet, deset dolara.

Poglavica je zavrtio glavom i Mary je njegov pokret bez oklijevanja prevela na engleski.

– Ne trebamo novac – rekla je. – Dat ćete nam nešto drugo, nešto što nam stvarno treba.

Hunter je pomireno kimnuo. Cherin je uvijek govorio da moramo doći tamo gdje novac nije najvažnija stvar i evo me, sarkastično je pomislio. Čekao je da čuje što će to biti.

– Kiša – dopunila se Mary.

– Kiša? – Hunter je pogledao u pod a zatim u nebo. Obje suhe tvari činile su mu se jednako nestvarnim, jednako nepromjenjivim, vječnim.

– Kiša – rekao je Hunter polako i razmišljao o pravim riječima –ne zavisi o meni. Ništa ne zavisi o meni, podsjetio se. Ipak, to nije izgovorio.

Poglavica je nešto promrmljao.

– Sok života dolazi iz trbuha svijeta – prevela je Mary. Zvučalo je nekako svečano, nekako uzvišeno, kao da će Cherin sada dati znak i zapjevat će himnu.

– Ne razumijem – rekao je Hunter.

– Iz razdoblja suše samo je jedan izlaz. Jedno rješenje.

Hunter je čekao. Mary ga je gledala i Hunteru se učinilo da iza toga pogleda ima nešto više od traženja pravih riječi za prijevod. Da ga odmjerava, da ga važe, kao da ga sortira iz mriješta sličnih i razmišlja je li izabrala pravog.

– Običaj je da se nakon duge suše poglavica žrtvuje u posebnom obredu.

– Posebnom obredu?

– Prereže si trbuh i svojim sokom namoči zemlju.

Zemlja, namočena krvlju. U tome prizoru, pomislio je Hunter, Cherin bi doista uživao. Sad bi morao biti ovdje – umjesto mene, poželio je.

– Razumijem, da odgodi – rekao je.

– Ne razumijete – rekla je Mary meko. – Još ne.

Hunter ju je upitno pogledao.

– Naše legende govore kako ponekad dođe stranac. Koji ima više soka. Zato nakon njegove žrtve duže kiši.

Hunteru se zavrtjelo. U ustima je osjetio pulsiranje tvari, osjećao je da se tkivo bori za tekućinu i obliznuo je usne.

– Izmišljate – pokušao je. – Želite me prestrašiti.

Mary je zanijekala.

– To su poznate stvari. Svi u selu znaju. Zato su tako radosni što ste došli.

– Radosni? – Hunter nije vidio nikoga. Samo ovu ženu i poglavicu. Djeca se nisu više usudila prići.

– Radosni – potvrdila je. – Bit će puno kiše.

Zabuna. Opet jedna od mnogih zabuna, pomislio je Hunter.

– Nemam namjeru rezati sebi trbuh – rekao je. Pokušao se nasmiješiti, ali Maryno namršteno lice mu je govorilo kako mu se baš nije posrećilo.

– Nemate izbora – rekla je začuđeno. – Vi ne trebate dijeliti sudbinu većine. Jer je možete promijeniti. Ne trebate umrijeti od žeđi. Jer...

Jer mogu umrijeti od vlastita soka, pomislio je Hunter.

– Vi vjerujete u takve stvari? Pa, ipak ste studirali...

– Vjerujem. Studirala sam antropologiju – rekla je Mary.

Hunter je kimnuo i odjednom osjetio da je umoran, jako umoran. I pomislio je da već dugo nije pogledao svoju elektronsku poštu. Da već dugo nije pratio što se događa sa svijetom. Možda su Cherina već našli i ubili. Možda od cijele ćelije traže još samo njega. Možda su ga već prestali tražiti. Jedini koji nikada nije popustio, bio je Cherin. Drugi su bili mekši. Govorio im je da su djeca zamorena dosadom, da mu se čini kao da su tu samo tako, radi zabave. Mislili su da je zabavno pucati na policajce i postavljati bombe, pa su došli. A Cherin im je ponavljao da treba rušiti staro da bi stvarali novo, i onda su rušili. Za druge, govorio je Cherin. To ne radimo za sebe. Za druge. Sve je bilo za druge. Cherin je vjerovao. A ako njega više nema...

Mary je dodirnula njegovu ruku.

– Pođite za mnom – rekla je.

Hunter je oklijevao. Činilo mu se da je došlo do nekakvog čudnog nesporazuma, da bi morao izreći riječ koja bi sve objasnila, ali nije se mogao sjetiti ničega, baš ničega osim onog dječjeg lica koje nije mogao nikada zaboraviti, i one ženske ruke, ruke one žene koja je bila uvijek tu, koja je uvijek pružala ruku da bi uhvatila kvaku...

– Kamo? – rekao je.

– Ne daleko. Došli ste na pravo mjesto – rekla je Mary – i već smo skoro spremni.

Hunter je pomislio na avionsku kartu koju je od susreta s Francuzima nosio u cipeli; milosrdno su mu je ostavili i rekli da je što prije upotrijebi. Čitavo si je vrijeme govorio da nema što upotrijebiti, da je to neupotrebljivi komad neupotrebljive stvari iz neupotrebljivog svijeta kojemu više ne pripada. Možda se čitavo vrijeme varao, ali sada će tako vrijediti zauvijek.

Muškarac koji se iznenada našao kraj poglavice i u ruci držao koplje obojano živim bojama, ljubazno mu je kimnuo. Prišli su drugi ratnici i kad se nije pomakao, počeli su se gurati oko njega. Svi su ga redom tapšali po ramenima i smijali mu se na sav glas.

– Naš čovjek – rekao je jedan od njih na svahiliju, i svi su kimnuli.

Što bi Cherin dao da je na mojem mjestu, da se tako bez problema povezao s jednostavnim ljudima, pomislio je Hunter i morao se početi smijati. Stražare je oduševilo njegovo dobro raspoloženje. Pred njime su se bacali na koljena i valjali po prašini. Čuo je kako se negdje gomilaju udarci bubnjeva, a grleni krici koji su prekidali ritam dolazili su sve bliže.

Ti odlučiš, a onda se kaješ, pisao mu je Cherin. Kad je stvarno potrebno, stisneš rep među noge. Postaneš izgubljen, kao pas bez gospodara. Kao onda pred ambasadam. Trebalo je samo još kroz vrata i sve bi bilo obavljeno. Ti si se prestrašio, spustio torbu i pobjegao. I onda je raznijelo onu jadnu ženu koja je došla prosjaciti za vizu. I njezino dijete. I ćelija je došla na loš glas. Ubijaju žene i djecu umjesto klasnog neprijatelja. Tanka je crta između nepotrebne, jadne, uboge smrti i smrti koja mijenja svijet. Ne znaš prijeći tu crtu.

Crta, razmišljao je Hunter. Povuci crtu. Na nekim jezicima to znači nešto postići, na drugima pobjeći. Tko zna što to ovdje znači.

Poglavica je stupio pred njega. Iz pojasa je potegao nož i pružio mu ga, držeći ga za oštricu. Kad je drška legla Hunteru u ruku pomislio je kako je tek sada jasno da oni koji su mu u nelegalnim pivnicama po pristaništima govorili kako je Bezimenog moguće naći u Ayemhiru, nisu izmišljali. Bio je ovdje i čekao. Njega.

Poglavica je raširio ruke. Hunter je znao da nema drugog puta. Kimnuo je i poglavica je odgovorio kimanjem. Hunter je na njegovom licu prepoznao zadovoljstvo što je onaj koji se žrtvuje, koji će pustinju spasiti od suše, iz dalekog, bijelog svijeta došao baš u njegovo selo.

Uzeo je nož, stavio ga na trbuh, gurnuo i zarezao. Ispocetka se vidjela samo tanka crvena crta. Na licu je osjetio prve kapi kiše.

Ilja Sijarić

BICIKLOM, SREDINOM AVGUSTA

(Poluputopis)

Caru Juratu, Šeherezade bratu

Noć sva od kiše, a jutro bistro, vetar, sunce. To ne znači da će tako i ostati. Dešava se da se kiša i sunce smenjuju i po deset puta tokom dva-tri sata. Ko nije kušao skandinavsko podneblje, teško će razumeti da ovde usred avgusta može biti vrlo sveže, čak hladno, svega osam stepeni iznad nule. Ovdajšnje nebo ne mari za ljudski raspored godišnjih doba; ono ima svoje mere i čudi, i tu je svaka priča izlišna.

Ti se jutros baš puno i ne kaniš zamajavati hirovima tog neba. Oblačiš kuse pantalone i kusu majicu, sedaš na svoj *monarh* na dva točka, pa – na put, srećno bilo, delijo neznana, dušmani ti pod nogama bili kao čavli konju u potkovu! Zdravo idi i zdrav natrag dođi. Tvom biciklu i tvom biciklanju svud su brodi i prohodi... Na koju ćeš stranu? Prema jezeru Sebe? Prema Bakluri? Među jabuke i šljive u Sollentuni? U dolinu, pored zamka kraljice Ulrike s fontanom koju čuvaju bronzani veprovi, usred travnate poljane sa peščanim stazama, s hrastovima koji pamte Isusa, i sa staklenjakom u kome tokom cele godine buja grmlje i cveće sunčanih podeblja. Ne. Nego ćeš tamo kud bi i žmureći pogodio, iako odavno taj put nisi gazio. Idemo, živeli!

A tu se skoro sve izmenilo. Razraslo se drveće, nikle nove zgrade, stara dvorišta preuređena. To važi i za dvorište ispred kuće u kojoj si nekad stanovao, u ono doba kad švedski jezik ti se činjaše teži no svi izumrli i živi jezici skupa, naprosto nesavladiv, bez obzira na svu onu naklonost gramatike prema tebi. Vuče li te želja da svратиš u to dvorište i na kapiju koju si otključao i zaključao barem hiljadarku i po puta? Ne, začudo, jok. Furaj dalje, čelom u hladan vetar. Možda ćeš danas biti jedini u letnjim krpama. Odlično, briljantno! Da i ti jednom u nečemu budeš – jedini. Boli te ona stvarca za hirove starca Odina, gospodara nebesa severnih, priznaj to? Priznaješ! Igraj

se leta, mada je dan pravi jesenji, iako je još sve jedro zeleno, puca od jedrine. Zeleno, volim te zeleno. Beše li to neki Fritz ili John? Ili Lorca, onaj Španac što je očarao jednu tuđu gospu, što devojkom mu se kaza. Pa je te noći prevalio ponajlepšu od svih cesta, na ždrebici od sedefa, i bez sedla i bez uzde. Alal vera, senjor Federico, bravissimo. I tebi i tvojoj ždrebici od sedefa, a Kordoba daleka i sama, Cordoba lejana y sola. Svaka čast i ovom atu pod tobom, bradonjo sandžački, durašni monarhisto na dva točka. On je tvoj pouzdani jaran na putevima gospodnjim, jutrima, dnevima, večerima, koji put i noću. Fučka se i tebi i njemu na nebo i termometar. Vozi, dakle, šibaj, neka pedale škripuckaju i gume sviruckaju, neka se ova siva nedelja neizbrisivim mastilom upiše u tvoj letopis milina. Hajde! Gazi! Opiči! Nagari! Baš si bio u plavom žaketu kad si sreo Vasiljević Cvetu. Kakva maca, o grešni brate Amfi Lovčenski! Nek živi naš krasni i časni, gotovo, bre, velečasni Foro Labanovicz, patrijarh netaknute prirode, samoće, divljine! Samo, bez vjetrova, moliću, štedi municiju, jer svet je ovaj pun ljudskih ušesa. Ima onaj vagubund sveto pravo: Ako smo sami u svemiru, to je strašno; ako nismo sami, to je još strašnije! Nego ti grabi napred i napred, i nikada robom, sve slavniji i jači na putu si svom, o šofere goluždravi na osam stepenika iznad nulička! Ole, ole!

Na raskršću skrećeš prema novom predgrađu. (Raskršća su nastala iz potrebe da se putnik zamisli: kud ću i zašto baš tamo, i zašto baš sad, i zašto baš ja, a ne Halimača iz Rašlja, ne sveti Simeon, na primer, ili, najzad, zašto ne, tvoj prikan Ao Ioh, Kinez iz Kočabamabe?) Do pre četiri-pet godina tu je bila šumetina do oblaka, ovde i onde proplanci, borovnice i brusnice, dušu dale za džem, jagode takođe, one sitne, šumske, što mirišu opojnije od svega na majčici zemljici. Ko nije ugrabio da vidi taj kraj pre no što je postao naselje nikad neće znati koliko je tu bilo udoljica i brežuljaka, stena, mahovine, izvora i potočića, močvara, čak i jedno jezerce, u koje jedan par divljih pataka beše bezglavo zacopan, sve dok im ga led ne ote. Tu si viđao zečeve i srne, slušao tetrebove i fazane, kosove i drozdove, brao pečurke, odmarao pod brezama, s knjigom na krilu ili s rukama pod glavom, pa uši pune šumora, oči zvezda a usta stihova. Gde ti je duša bila tada? Daleko, daleko, kod vode Dobrača u Bihoru ili u Podrinju visokom, gde teku dva Gubera, Crni i Zeleni, kroz varoš srebrenog imena, koju će prokleti đeneralisimus Mladić u leto 1995. (petnaest godina po tvom odlasku odatle) pretvoriti u kosturnicu...

A od one šume silne sačuvalo se tek poneko drvo, poneka stena, parče goleti, a nikle, lepe kao čudni akvareli, kuće, niske i visoke, svaka drukčija, legla dvorišta pod pitomom travom i u jorgovanima, pošljunčane staze, asfalt, ukrovljena parkirališta u ogradi od betona, škole, dečji vrtići, sportska hala, sportski tereni, bazen, biblioteka, starački dom, apoteka, banke, policijska stanica – nego! – pošta, grozdovi prodavnica, restorani, frizernice, kiosci, piljare, metro... Pravi pravcati grad. Ni iverka od one netaknute divljine doskorašnje, kao da je nije ni bilo, pa ti se čini da si zalutao, da te put zaveo. Šta sve ne mogu čovek i mašina, bogo sveti! Mogu sve, samo ne mogu učiniti da nije bilo što je bilo. To, kanda, ni Svemogućí ne može da izvede... ako ga uopšte jema. Ti držiš da ga u nekoj formi jema, ali u kojoj, u kakvoj, tice mu ga znale, ti ideš dalje za iste pare. Piči, piči, pičićeš, i na onu stvar mislićeš. Kad ti nisi znao šta je merak rabota? Još u pelenama si to znao, za taj mrak. Jesi, jesi.

Prolazi autobus, majka s detetom u kolicima, ljudi koji šetaju svoje pse – pas je ovde mnogima prava kućna svetinja – sa severa nadiru oblaci, možda će, za koji sat, da okrene dažd, a ni sneg nije isključen, jedna, tako, nagla vejavičica, da je cmokneš u njuškicu onu njenu zakovitlanu. Ha, kiša, ko je šiša kad nije iz Niša! I kiša je božje davanje, rekla bi tvoja majka, koliko već godina leptirak u nekoj rajskoj baštici miomirisnoj. Ona bi rekla ‘bože davanje’. Bog pošalje meleka, andela svog, da iz mora svojim krilom zahvati toliko i toliko vode koju će prosuti tu i tu, u sitnim kapima, kao pljusak ili ‘kao iz kabla’, kako već On odredi. A kad joj jednom jogunasti Mako Zitov reče da je morska voda slana, a kiša nije slana, kako to da...? E moje dijete, upade mu tvoja majka u reč, ko je osolio i rasolice je brže no ti trepneš okom. Tvoja majka doista beše sigurna da kiša tako nastaje.

Tebe se kiša danas ne tiče, ona je božji a ne tvoj ćeif. Kupuješ novine u trafici, mećeš ih u ruksak, pa šibaj dalje, zemljo balkanska neobrijana, glavata, koščata, fali još samo repata, rep otpao pre nekih dva-tri meleona, ne, milijuna, ne, miliona godina. Šteta što je otpao. Zamisli da nije: upeklo sunce, ti ljumaš stepom i hladiš se repom, lepezom svojom s kićankom na vrhu, kao u pravog lava. Gde bi ti bio kraj! Lav na dve noge a repina od dva metra. Evo jezera. Dobro jutro, jezero, kako si, jesi li se naspavalo, šta si sanjalo, hajde, ispričaj gospodinu na dva točka. Viđao si ga, ovo isto jezero, okovanog ledom, po

kojem se ide kao po betonu, voze se sanke i sličuge, čak i auta, viđao si ga u proleće, kad sve trešti od krikova barskih ptica, u leto, kad svet teferiči na livadama okolo, na suncu, na čistini, u tišini, u zapahu vode, trave, rastinja... a s druge strane u vrhu doline crkvice, pored nje groblje. Jednom, beše rana jesen, gora već žutnula, na ledini između dva groba dva zeca igraju fokstrot, sve hop-cup, pa na-le-vo-krug, pa pik sponova, pa haj-vaj, pa drž-ne-daj, ti si zastao, gledaš ih smeješ se uglas, sve dok plesačima igra ne dosadi, pa se skakućući izgubiše u grmlju iza groblja...

A šta je ono tamo? Aha, vidi vraga su sedam binjišah! Dve mome prostrle peškir, cebe, šta li, pored same staze, i leže poleduške, u gaćicama, gole grudi, sunce se prelilo po njihovim mladim sisama (U tvoje posno doba gimnazijsko to se zvalo sifoni.) Nuto, ni one ne zarezuju termometar. Tako i treba, o vi dve nimfičke made in Sweden. Prima roba, još da je da se proba, uu! Kažite čika-biciklisti ko vam te sise vaše bajne noću mrsi, šapnite mu na uvce njegovo, o sirene! I o čemu sad razmišljate, dok ležite na toj ledini, na suncu koje vas virka iza oblaka? Uživajte u mladosti svojoj cvetnoj, grabite svaki sunčani trenutak, možda ih neće biti još puno, možda je ovo poslednji osmeh ove sezone, i neka vam sudbina bude naklonjena, barem u pogledu zdravlja i bračnog duška, a za ostalo kako joj je drago, sudbinici našoj ćudljivoj, je li tako? A šta je sudbina? Onaj Zaratustrin zemljak veli da je to knjiga koju lista slepi vetar večnosti, pa tako niko živ (Babajić bi rekao *šif*) ne zna šta ga čeka iz minuta u minut, kamoli šire. I bolje što ne zna. Jer kad bi znao... zamisli kad bi znao... Ti ćeš se možda s ovog puta vratiti u sanduku ili u crnom džaku, pa sad reci, nije li naprosto velebno što o tome nemaš ni pojmička! Samo je Alah milostivi, njemu fala, mogao to tako da udesi, rekla bi tvoja majka.

Ona tako, a ti: bolje je biti dan don Kišot nego pet dana Unamuno. Zamisli njih dvojicu na biciklu, Sančo u kacigi, a Vitez tužnoga lika gologlav, pa šicaju drumovima katalonskim, sve kroz špalire od Dulčineja. Pojdo na dole, pojdo na gore, al' ko tebe nigde ne najdo. Lepo li je cveće u proleće, još su lepše u jesen devojke. Lovely are the flowers in the Spring-time, lovelier still the young girls in the Autumn. Dragi gospodine, tu grobove junaka paščad zapišavaju. A onaj miš, videći mačora kako dremucka na suncu – ili se pravi da dremucka – kaže svom narodu: ko je moj – blizu rupe stoj. O, o, koliko je

u utrobi vremena događaja koji će se tek roditi! Evo jednog od milion puta deset miliona. Jedan će džentlo – triput heroj, iako živ – sići sa scene, a za njim gorko će jecati vaskolika federacija njegova. Malčice potom na pozornicu će stupiti mlad i krepak bankar, koji će za kratko vreme sa zemljom spraviti sve što je njegov prethodnik gradio pola veka, da bi, nakon što upropasti državu, izvrgne je čak i bombama tzv. velikih sila, i sam postao žrtva svoga bezumlja, i on, i njegova polupismena kučka. Zlodela tog čudovišnog dueta sazreće u istoriju strašnog beščašća zaludnog naroda koji, dovruga, nikako da se otrezni. A dalje. Jedan student će ići ulicom s namerom da pogleda čuveni film u bioskopu. Dva sumnjiva tipa ići će mu u susret, držeći svaki svoju stranu ulice. Student nema drugog izbora nego da prođe između njih. Tada će ga jedan zgrabiti za ruku i pokušati da mu skine sat s ruke. Student će uspeti da se istrgne, pojuriće trkom prema mostu, ali onaj će ga sustići, hvatajući ga za prsa, pribiće ga uz drvo na obali potoka, a u levoj ruci mu nož, s vrhom pod grlom studentovim. Kako će se to završiti? Koga to kopka, nek rovi po sudskim arhivama, a ti ovde priloži tužaljku o Dinki. S dvadeset dve godine leći ona će u grob, ali stići će u bezdanu radost da baci i sebe i tebe, ali i u velju nevolju, iz koje će vas izbaviti njena nagla smrt: sagnuće se da zakopča kaiš na sandali i sručiti se bez daha... nosi i zatrpaj pod busenje, jooj. Ti sad nemaš svoju Dinku i njen ne znaš glas, ne znaš čak ni groblje na kom počiva, ne znaš zašto nju i sne ti java pokriva; možda spava i grob tužno neguje joj stas, možda spava, sa očima izvan svakog zla, izvan Boga i đavola, izvan vremena. Seele des Menschen, wie gleicht du dem Wasser, Schicksal des Menschen, wie gleichst du dem Wind! Dušo ljudska, slična li si vodi, sudbo ljudska, slična li si vetru. Remember that, grofe eF eL.

A dole, kraj potoka, dva dečaka hrane patke i golubove, ima i galebova, oni su vrlo grabljivi. Jedan dečak baca komade hleba po travi, poneko parče se otkotrlja u vodu, a drugi dečak se izmakao i snima to kamerom. Malo dalje je igralište za minigolf. Iako je jutro, igrača je puno. I oni izgleda strepe od kiše, pa pohitali da se, za svaki slučaj, razmrđaju koliko-toliko. Minigolf je ovde omiljena zanimacija, svejedno što je to igra bez živosti, mlitava, ali možda dobra za smirivanje živaca. Ti tu nema šta da tražiš. Jer ti si za napor, nikako za mrtvilo i mlakost. Bledo i beskorisno je sve što majicu na tebi ne natopi znojem da je možeš cediti. Njegovo veličanstvo tvoj *monarh*

zna to znanje, još kako. Naročito kad se primi uzbrdice. Pa para bije iz tebe ko iz kazana u kom s kuva pekmez i znoj lije šakački. Veselo je, veselo! Koliko para, toliko muzike. (*Musike*, kaže Babajić.) Navalali, dilber Labantilo. Da živi lumpenproletarijat, najčestitiji sloj roda ljudskog! Najposle, bitno je da je duša na čistu zraku i u pokretu. Niko to bolje ne zna nego Nordijac. Njemu je hleb i so van kuće, nikako u kući. On je čedo otvorenih vidika, vetra, kiše, magle, sunca, šume, vode, trave, stena. On je u svom elementu tek napolju, bez obzira na nebeske prilike. Takvome je i golf ugodna razonoda. U redu, svako dobro, herr Ambrosius, samo se ti golfiraj i uživaj se majci tvojoj, pa grabi kući, krckaj svoj tvrdi “knek” sa margarinom i marmeladom, šljokaj svoj kafu nakiselu, kunjajući na sofi pred televizorom, iako je Kunegunda već raspremila krevet i čeka tvoj metak, a on, jadi ga ne snašli, drema ko fosil! Dokle će sirota Gunda da čeka ugarak da se zapali? Nemoj misliti da ona ne zna šta valja, šta ne valja.. O, još kako ona to zna! Što ne bi znala, nije beba. Pa će lepo malkice da se picne i potom da zbríše u neku diskoteku, a tu, herr Aronsson, dušo od sebičnosti, svašta može da se desi! Uostalom, ne mora ona da se picne, zašto bi se picnula, ona je dobar ulov i takva kakva je, bez dotercancije. Ako je tvome vrsniku njena brazda onemilila, izvan kuće će se uvek naći neki efendija, pan, musje, senjor, sinjor, monsinjor, kir, sir, don, šok, kamarad ili tavarišč da joj ga zbiči. Obrstiče je slađe no jarac rosnu granu. Pitaj Leonardu Asgard, ako drugima ne veruješ. Nju njen Glenn u krevetu beše skroz zanemario, ona mu gaće prala, mirisala gde su muda stala, mirišući gorko uzdisala, a onda, kad joj je sve dokurčilo, kako sama zboraše, jedne subote zdimila u disko, u kolo šumadijsko, našla dasu da je uteši, pa je sutradan cvrkutala tako da joj je i slavuj zavidio! Uskoro, bome, i trba počela da joj se puni, nego. Hm, kakva sve čuda ne prave maskulinum i femininum kad se sudare međunožjima svojim uspaljenim! No, jedno je vanbračno tucanje i ratna ekonomija, a drugo, posve drugo, Velika Serbia. O čestiti car Jurate, jemaš, imaš pravo: čovek je doista veliki promašaj, pobačaj, u stvari. I zato, ko je moj, blizu rupe stoji!

Staza pravi okuku, preseca cestu i predaje jezeru Let. Lakom jezeru, to jest. Obodom mu raste visoka trska, koju prati staza za trčanje, šetnju i bickl. Tu i onde su drvene klupe, pored njih korpe za otpatke. Leti se tu dolazi na piknike, u šumarak sa ognjištem za gril i s tušem na betonskom stubu, pa

Pravac Severno groblje. Groblje je zemlja kom se hodi, groblje je voda kom se brodi. Tu ti tzv. život može samo pod prozor pljunuti i razminuti, ariverderci. Još nikad nisi biciklom gazio po tom naselju. Evo prilike da ga išpartaš kako sam hoćeš: gore, dole, levo desno, naviše, naniže, tamo, onamo... bum, tras, na parove razbrojs!

Severno groblje je pravi velegrad mrtvih, preko 30 000 mogila, a broj se ne smanjuje nego raste; niko da odseli a stalno pristižu novi stanari. Pa sve liči na metropolis: kvartovi, sokaci, numere. Sve po planu. Da brzo i lako saznaš gde ovaj trune... pardon, počiva, gde onaj ili ona. Bez tog plana zalutaćeš, ukoliko ti slučaj ne pritekne u pomoć. Seti se samo koliko dugo si tražio Strindberga, potom Nobela, kad si prvi put ovamo zašao. Raspitivao si se kod ljudi koji su se tada zatekli u blizini i kod cvečarke na uglu. Čak i kasnije, iako si počesto ovamo navraćao, lutao si, gubio se, tražio, premda si Strindbergovu adresu znao napamet. Svejedno, u ovom Nju-jorku pokojnika ni rođenu majku nećeš naći bez muke.

Groblje je jutros skoro pusto. Svet dolazi obično posle podne. Najčešće su to starci i starice, udovci i udovice, majke i očevi. Očiste grob, uklone korov oko ploče i zaliju cveće, svaka parcela ima svoju česmu, nego, i svoju kantu kraj česme, nego, i svoje grabulje, nego, i svoju korpu za smeće bezbeli, ispričaju se nemim glasom sa onim ili onima ispod ploče, pa natrag. Severnjak inače na smrt gleda mnogo prisebnije nego južnjak. Njemu je kanda još u pelenama jasno da je smrt jedna od neotuđivih obaveza živih, ona potonja, kojom život sam sebe ukida. Posljednja ne znači i najteža, mada ljudi drže da je to baš tako, premda niko tu ništa ne zna – otud izveštaje ne šalju – samo se nagađa. Severnjak ne pravi scene nad umrlim, ali zato večni dom njegov pažljivo neguje. Na jugu je obrnuto: kuka se nad odrom, kosa se čupa, lice se grebe, vrišti se, leleče se, a potom po groblju pase stoka i raste trn i kopriva. Ovde je svako groblje ograđeno i doterano kao za izlog... na-prosto te mami da na licu mesta ispustiš svoju blagorodnu dušicu i tu da otaljaš svoju večnost! Svežina, laki vonj vlažne ledine u dolini, trave, lišća, drveća, treptaj sunca iza oblaka. Pevaju kosovi, guču golubovi. Je li ovo krajina senki ili nebeska bašta, vrt ili groblje, o serafime, bogom pobratime! Kape-lica, iza nje krematorijum. Vrata otvorena, u hodniku nekoliko ljudi, sanduk na gvozdenom postolju s točkovima, verovatno će ubrzo skliznuti u oganj, i od svega će potom ispasti

tek šaka pepela. Bi li voleo da gledaš to spaljivanje? Ne, hvala. Bog nije ostavio da se ljudi, ma i mrtvi, spaljuju, nego da se zemlji predaju, a ona dobro zna šta joj je potom činiti. Međutim, danas mnoge spaljuju. Neki takav amanet ostave, drugi nemaju izbora – spaliti je jevtinije... Ili ih na to nagoni strah: kako, grešan ili grešna, stati pred lice živoga boga? Spaliti je naprosto... rahatnije. Potom pepeo ubaciti pod tu i tu ploču i dodati zemaljsko ime toga pepela. Ili ga prosuti. U svakom groblju postoji za to poseban kutak – *mineslund*, gaj sećanja. Tu se raseje prah onih što su želeli da nemaju groba – takvih nije malo, i sve ih je više. Ali i onih koji nisu bili u stanju da za života kupe sebi počivalište. Ovde, u ovom gaju, svoj mir su našli i supružnici Myrdal. Oboje su u švedskom političkom odnosno naučnom životu odigrali tako krupne role da je ona ubrala Nobelovu nagradu za mir, a on za ekonomiju. Živeli su otmeno, pregorno služeći svojoj karijeri, u kojoj, ako je verovati njihovom sinu Janu, danas cenjenom piscu, nije bilo vremena ni srca za decu. Ko će kome ko svoj svome.

A jedna Finkinja pepeo svog muža niti je pohranila niti rasejala. Već urnu s tim pepelom drži u svojoj garderobi. Čini joj se, veli, da je živ dok je u kući makar i kao šaka praha u bokalčetu. Kad ona umre, sin ima obavezu njen pepeo da položi u tu urnu, da izmeša ta dva pepela, odnese i prospe u more, u finsko more, razume se, hej ti, jer njen Urho je bio matroz, pravi finški morski vuk, a takav treba svoj konačni smiraj da nađe baš u moru, zajedno sa svojom prvom i jedinom... Ha, sjajna zvezdo Finlandije, kapa dole pred tobom! Zar tvoj izbor nije najbolji dokaz da je ljubav večna? Kao voda, vatra, vazduh i zemlja! Ona je dakle peti element koji ne preza od smrti, o Ge-Rasime, o veleume. Sve dakle kao u onoj uzrečici nekog iskrenog švedskog popa: Uz venčanje, sahrana je ono najveselije što znam. Šta kažeš ti na to? Samo ovo: ako nije tako, trebalo bi da bude. Bez dvojbe, kako Semprun ljubi reći. A Dar Okram, čelni pisac baltičkih jezika, dodaje, u prevodu jednog Bosanca: Koja će milina zavladati poslije Sudnjeg dana! Sve će se istrijeti, kao sa školske ploče djetinja žvrljotina. Golemo ti olakšanje donosi ta prepostavka, makar i ne bila zadnja reč istine!

A ti, R. Labanoviću, daj gas, uzbrdicom ćeš, u otmeni kvart ove varoši gluvonemih. Samo začepi šupak, zaveži ga, da ni pramičak ne curne, jer groblje je sakrament, kao bogomolja, čak i groblje bivših bogataša, čak i to. Sećaš se kad je onaj

truntavi A.A., Anselmo Andaluzijski jednom od tebe – zamisli: od tebe, kod svih ljudi na zemlji – zatražio odgovor na pitanje koje ga tiši: šta da radi smrtnik ako mu navre da opali na molitvi u bogomolji, ili nad grobom na sahrani, ili dok handriči gospavu ugledne marke? Bože jaki, šta sve plitkoj pameti neće pasti na pamet! A u stvari... nije to baš, ovaj, izlišno pitanje, jok. No, to se, sad, uopšte ne tiče jednog Bihorca na dvotočku. Nagnaj ti samo, ilustrissimus Labandus! Okreći, vilenjače, i gledaj okolo. Ovde su svoj mir našli kraljevići, knjeginje, magnati i ini duboki džepi. Eto, i u švedskom groblju ima protekcije: visoki naslovi imaju svoj šor, izdvojen, skrajnut, s grobnicama što liče na mauzoleje u senci stoletnih hrastova na oceditoj padini. S tih hrastova vise pramenovi sive mahovine, slični bradama u starih mandarina. A grobovi, svi odreda, nekako... duplo mrtvi. Neka ti samo neko gukne da smo u smrti svi jednaki! Šipak! Otkud onda ovde ovi dvorci i zamkovi umesto humki! Armirani beton, mermer, pozlata, ukrasi, figure, gvožđe, kapije, lanci, katanci. I neka nezemaljska tišina, koje se klone čak i ptice, u koju ni vetar ne navraća bez nužde. Koliko god puta ovuda prošao, nikad nisi čuo da tu išta šušne-bušne, kamoli da cvrkutne. Kako li je vekovati u tolikoj gluvoći, kao u bezdanu, koji se otvara samo kad treba ubaciti novi kovčeg, novog mrca. O, mrtvi, što čutite, što se ne pobunite, vaše grobnice su teške i samoj zemlji, majčici našoj, kojoj je ostavljeno da nas primi u nedra i zatre nam svaki trag. Grobovi koji se tome opiru u tebi su uvek izazivali i izazivaju nelagodu, skoro strah. Prolaziš pored njih kao pored mesta gde se gnezde i mreste vampiri i prikaze. Dalje odavde, što dalje! Dođavola, rojalizam i pod busenom hoće da je – nešto drugo: slika i prilika neba! Crvi, hvala vam što to ne fermate! Prekrižimo, i nastavimo dalje, rekao bi Strindberg, nezasgasi vulkan švedske literature, slava mu i hvala, živela Kalevala!

On je tu, u kvartu broj 13 a, ulica Sunčane kiše, Solregnsvegen, kućni broj 9136. (Imena pojedinih staza između parcela pravi su lirski medaljoni. Pored Sunčane kiše, tu su još i Ulica zvona, Večernjače, Zornjače, Prolećnog vetra, Letnjeg vetra, Trepćućih plamenova, itd.). Ti voliš toga bundžiju nepotkupljivog kome u životu ne beše do pobede nego do borbe, koga ne boljahu udarci koje prima nego koje zadaje, a prima ih i zadaje nemilice, ne ustupajući nikom. Klanjaš mu se zbog njegovog pera, pre svega, ali i zbog istrajnosti u odbrani tog pera. Bio još za života svrstan u ljute ženomrsce. Trt Milojka!

On je pre mogao biti kamila nego ženomrzac! ("Onaj ko mene naziva ženomrscem glupak je, lažov ili bedak ili sve ujedno.") Neki njegovi biografi, kojih ima čitavo tuce, u Švedskoj i vani, cele jedne jeseni sporili su se oko dužine njegova muškog znaka. Je li bio ovoliki ili onoliki. Biće da nije nije bio za šalu, čim je čisto udarnički britvio tri "posesivne" strankinje – Finkinja, Austrijanka, Norvežanka, sve tim redom – i ko će znati koliko metresa, od kojih je jedna, neko vreme njegova zaručnica, bila preko 40 godina mlađa od njega, a zbog jedne se maloletnice, opet, sav Kopenhagen dimio od pucnjave, iz koje je brkati zavodnik jedva iznio čitave gaće. U literaturi o njemu ima i jedan ovakav crtež: uz plast sena na livadi – Švedska je tada bila teški agrar, baš kao što je danas teška industrija – švalerčina naš tuca neku snašu, a pantalone mu se slintarile do članaka. Zar sam nije govorio da je ženomrzac u teoriji, samo u teoriji, u praksi, brale, duvahu drugi vetri. Patio je možda od nekih manija (šizofrenija? ljubomora? alkoholizam?) ali žene je tabao za desetku. Ne pravi se šestoro dece malim prstom.

Niz dlaku nije išao nikom, ni kraljevima i academicima. Zbog toga je, iako predlagan, ostao bez Nobelove love. A, ipak, svojom spisateljskom snagom i slavom zasenio je sve dosadašnje švedske literarne gigante, izuzev bakice Astrid Lindgren. Aferim, Gusten! Laka ti zemlja s ogromnim tamnim krstom nad tvojom rusom glavom, s natpisom: O crux ave spes unica, Budi pozdravljen, o krstu, jedina nado. Da se on lično pitao, toga krsta tu ne bi bilo. Ne zato što je bio bezbožnik – koji će, hm, izdahnuti s Biblijom pod jastukom – već zato što je u amanet ostavio nalog da mu na grob postave sasvim drukčiji znak: penis od crvenkastog granita, ništa manji od onog krsta, a na penisu natpis *Hic jacet*, Ovde on počiva. Takvo je nadgrobije sebi voljenom bio namenio. Potomci su se o tu njegovu oporuku, dovraga, oglušili. Trebalo bi ih zbog toga išibati na nekom stadionu pred sto hiljada gledalaca, nego! Međutim, barem onu drugu želju su mu ispunili: da ga ne smeste u parcelu bogatih, jer to je, veli on, revir taštine. I mrtav da je daleko od takvih, i – sam. Ali nije sam. Tu je i prah njegove najmlađe kćeri, koja ga živog nikad nije videla, jer je, sve do očeve smrti, živela sa majkom u Austriji...

A na uzvišici, tu, nedaleko, počiva Alfred Nobel, siromah koji je postao jedan od najbogatijih ljudi svoga vremena – zadnjih godina zarađivao je skoro 50 000 franaka dnevno,

dnevno, građanine, dnevno, kad je nadnica drugih iznosila nekoliko sua. Bio je 16 godina stariji od Strindberga, i umro je takođe 16 godina pre Strindberga, u svojoj 63, isto kao i Strindberg. Eto, taj stidljivi ljubavnik, neumorni pronalazač, preduzimljivi fabrikant, siromah koji je postao jedan od najbogatijih ljudi svoga vremena, toliko se bojao groba da je ostavio amanet da mu, kad umre, pre no što ga sahrane, poseku vene na rukama i nogama, kako ne bi bio živ zakopan. Strindberg se skrasio u dolini, pored staze, kraj jedne stare račvaste breze, a Nobel na meraji, pod glomaznim spomenikom, zajedno s ocem, majkom i bratom. Siroti Alf! Dok je Gusten, Strindberg, ševio sve što je ugrabio – izgleda nije preskočio ni svoju mladoliku, malo od sebe stariju austrijsku taštu, majku svoje druge žene – jadni Alf možda nikad onu žensku rabotu nije ni pipnuo. Da tuđe goleme, o Miraleme! Ako ga je Bertha von Sutner i poštovala, volela ga nije, jer od žene koja te poštuje možeš dobiti sve, samo ne mindžojke. A ona druga, Sofie Hess, prepredena bečka cvečarka, vukla ga je za nos – i za novčanik – čak i posle njegove smrti, brukajući njegovo prezime u kurvanju po mondenim evropskim banjama, pa je u mucu svojoj govorio da mu ta prostakuša nije žena nego daleka rođaka. Kad bolje razmisliš, složićeš se s njim: žena mu Sofie Hess (čuj joj prezimena!) doista nije ni mogla biti, onako praznoglava i koketna, ko svaka skorojevička kad uhvati boga za brađu. Njegov, Nobelov ljubavni roman, tako, nije štur nego preštur, kanda dibidus prazan, pa je veliki izumitelj, po svojoj prilici, suva kurca otišao u krematorij, i mimo činjenice da je u drugoj polovini svoga veka bio bogatiji i od nekih ondašnjih kraljeva! I sad ti reci nije li onaj vetar iranski i tu umešao prste svoje...

Ti uvek prvo svratiš kod pisca, kod Strindberga, on ti je bliža svojta nego onaj čudni “dinamitaš”. Strindbergu uvek neko priloži neki cvet na grob, ili ceo buket, čak i zimi, a ti Nobelu zapališ sveću. Barem o zadušnicama. I svaki put čuješ kako ti blagodari. Hvala ti, lakoverni, dobrodušni, darežljivi, u ljubavi nepouzdati i neobuzdati, samoćom opčinjeni, skromni, lenji, izdržljivi, uzdržljivi, vedri, živahni, radoznali, čisti, nedruželjubivi, negostoljubivi, samodovoljni, ćutljivi, sažalni, sramežljivi, staloženi, miroljubivi, nepristrasni brate moj Foro Labanoviću, koji voliš knjigu, groblja über alles, nepoznate staze, načitanane žene – gde rastu takve? – svoj kompjuter, bicikl, šume, livade, vode, vrleti, vetar, vatru, plamen naročito, žar,

puhor, tekuću vodu, opet samoću (to i je druga mama), retke reči – kakve niko ne uzgaja bolje no tvoj brat Buljo – heldovni zalogaj, žališ bednike i bespomoćne, izbegavaš meso i testo, suze, nered, bes, muzeje i mauzoleje, jaku kafu, kuneš se u zelje i zrnje – možda se greškom nisi rodio kao konj, recimo, ili kao krava, ili kao vrapčić – smanjio bi za devedest procenata broj bogomolja na zemlji (jer su fitilj mnogog zla među ljudima), likvidirao cigaru i alkohol, i gotovo si siguran da ti sudbina još nije uručila onaj svoj glavni dar koji treba ime tvoje da ovekoveči, da ga pozlati, ohoho što rekao petao. Jesi li zadovoljan, goluzdravko moj takvi i takvi? Sad idi, srećan ti put. I pozdravi mi Sandžak, posebno tvoj Bihor, kojeg se tvoja duša nikad nije oslobodila, niti će, čao, doviđenjce! Ah, da, pozdravi mi i Srebrenicu, u kojoj si bivao srećan i nesrećan kao nikad u životu, makar živeo još dva duga ljudska veka! Pa, sreća i nesreća i jesu izazov, proba naše istrajnosti i doslednosti. (Babajić bi rekao: *istrajnosti u prinmn-sipijelnosti*). Kloni se nesrećnih kao nazeba, od srećnih beži kao od kuge! Jer tzv. srećnici su guba na stablu ljudskog roda. Prekriži ih! Smatraj nesrećnim onoga ko nije bio nesrećan. Prekriži takvog i takvu, i briši svojim puteljkom. Pravo Malom princu u naručje!

Osim Strindberga i Nobela, ti obično navратиš još kod nekoliko ovdašnjih svetlih grobova, što rekao Zmajova Laze Kostića. Ko su ti? Bo Bergman, za koga neki kažu da je najveći pesnik švedskog jezika (našto rahmetlija Lasse Lucidor, vazda mamuran, vrti glavom), inače poštanski činovnik, koji je živeo sto godina manje dve i voleo vlažne magle i razlivene vode, jednom nogom i celom dušom uvek u Istanbulu. Ingrid Bergman, glumica nad glumicama, ona koja, kako sama nekoć reče, ne traži ništa, ali hoće sve! Više o tome mogli bi nam reći njeni fimski (i krevetski) partneri: Humphrey Bogart, Gary Cooper, Cary Grant, Gregory Peck, Bing Crosby, i režiser Rossellini, njen drugi muž, u redu od četiri, ili pet, i njen zemljak i prezimenjak Ingmar Bergman – svi groblje, kao i ona, svi osim starca Bergmana, koji će i u stotoj iznenađivati svet svojim upadima u film i u pozorište. Istom, grob lepe Ingrid je prilično maglovita istorija: ploča s njenim imenom je tu, ali šta je pod pločom? Prah njenih roditelja. A njen? Jedni se zaklinju da je rasut u moru na istočnoj obali, u zavičajnom Bohusu, a drugi da je urna, istina ne baš posve puna, skoro poluprazna, možda skroz prazna, pohranjena baš pod tom

sivom pločom s njenim potpisom. Hodi znaj šta je tačno, kad obe strane rezolutno ostaju pri svome. Srećom, to se ove holivudske dive i njenih filmova nimalo ne tiče.

A ne tiče se to ni Siri von Essen, koja je takode u ovoj dolini hladovitoj našla stalno mesto boravka (Babajić bi rekao *porafka*) kao prva Strindbergovica, pomalo kanda lezbijka. Umrla je tri nedelje pre njega, svog drugog muža, a on se na tu vest obukao u crno i na grob joj poslao venac – anonimno. Nekad je u njoj video svoj raj na zemlji, a potom polumajmuna. “Majka ti je bila ovde”, kaže jednoj svojoj kćerčici, “a od nje je u kući ostao smrad kao od mrtve zmiije.” Čao, Siri, za tebe danas niko ne bi znao da te Gusten tvoj nije timario, a on je za to plaho nadaren bio. Spavaj, nevernice, laka ti večnost pod busenom, pod gluhim, i ne ljuti se što je on u tebi gledao prvo madonu, potom kurvu. Mora da si bila teško zakeralo i torokalo, čim je siroti tvoj Augustus smišljao kako da ti zakuje jezik, pa da umukneš za sva vremena, svejedno što si od *von* plemena.

A ti, monarhijo, nastavi dalje. Vidi, tu je još čitava kolonija krupnih švedskih književnih, naučnih, političkih, muzičkih, crkvenih, pozorišnih i izdavačkih fora: Wilhelm Moberg, koji je u svojim romanima pratio sudbine švedskih iseljenika u Americi, Peter Weiss, njemački jevrejski izbeglica, čije drame se i danas igraju po svetu, Martin Lamm, pisac vrlo čitljive biografije o Strindbergu i Swedenborgu, nobelizovana pesnikinja Nelly Sachs, takode izbeglica iz Hitlerove Germanije, Mauritz Stiller, režiser iz vremena nemog filma, onaj koji je otkrio – u bukvalnom i prenesenom značenju tog glagola – legendarnu Gretu Garbo. (Njen narod je zove Božanstvena, Den Gudumlīga.) Kažu da se ona, baš zbog tuge za njim – bio je puno stariji od nje – nije udavala i iz istog razloga se već u svojoj četrdesetoj povukla iz javnosti, ostajući Velika Tajna. Pod tim znakom će i umreti, u svojoj samačkoj ćeliji u Njujorku. Prah će joj nekoliko godina kasnije biti prenet u otadžbinu i pohranjen u Skogu, na jugu ove prestonice nordijske, u groblju koje je toliko originalno da je uvršteno u svetsku kulturnu baštinu. Jednom ćeš tamo da odeš makar na jednoj nozi. Groblje pod zaštitom Uneska zaslužuje posebnu priču, naravski (i *narafski*) i ti ne smeš umreti pre nego tu priču ne napišeš, a ta mora u svemu biti dostojna tog osobenog vilajeta mrtvih.

Izlaziš na *glentu*, kako švedski jezik naziva proplanak. (U tvom zavičaju proplanak se zove laz ili lazina. Da lepe li

reći, čist melem od slova! Nema jezika na svetu da za tu podlanicu goleti u šumi ima lepše ime.) Tu je, na brdu, spomenik pred kojim si jednom stojao, pre možda pet-šest leta, ali zabravio si o kome se radi. Guraš svog monarha preko duboke sasušene trave, polažeš ga uza stenu, pa kružiš oko monumenta. Čitaš. Lako ide na sunčanoj strani, skoro nikako na onoj u senci; slova se pokrila grubim lišajem. A spomenik je neobičan. Na betonskim blokovima, koji predstavljaju ledene sante, diže se betonsko jedro. Na njemu piše: Fraenkel, Andree, Strindberg. (Strindberg, opet. Ali ovaj nije nikakav rod onom u aleji Sunčane kiše, barem kad se radi o ženama. Jer ovog Strindberga je njegova zaručnica čekala punih 13 leta. Kad je izgubila svaku nadu u povratak, udala se. Pred smrt amanet ostavila da se njeno srce pohrani u ovoj grobnici. Želja joj je ispunjena: srce je kremirano i prah taj u srebrnoj urnici tajno, noću, zakopan u ovu ledinu, pa su tako ovaj švedski Odisej i njegova Penelopa, ako je sve istina – neki tvrde da nije – po drugi put pomešali svoje sudbine, ovoga puta u smrti. Pa sad ti reci, o šejh Nurudine, da onaj persijski vetar ne zna šta radi). Drugu stranu jedra brazdaju linije meridijana, preko njih je silueta balona u visini, ljudi mu sa zemlje mašu rukama, a ispod toga piše, na švedskom, da su 11. jula 1897, inženjeri August Andree, Knut Fraenkel i Nils Strindberg poleteli balonom sa Špicberga da istraže Severni pol. (Te njihove skupe avanture, o kojoj se pisalo i govorilo na celom svetu, ne bi bilo da čedni Alfred Nobel nije iz svoje kese platio polovinu svih troškova, dok su iza one druge polovine stajale čak četiri bogate evropske dežele. Niko tada nije mislio da će i oni, sva trojica, i on, njihov sponzor, kako bi se danas reklo, biti komšije i u smrti. Pa ti sad reci da onaj vetar...) Tu su takođe prizori iz njihove borbe s ledom i hladnoćom, koja ih je umorila. Trideset tri godine kasnije njihove kosti – ono što beli medvedi tamošnji nisu mogli da pokrcaju – prenesene su i pohranjene na ovom mestu. A vek po njihovoj smrti dva mlada Šveda će na skijama krenuti na isti put. Jedan, i to onaj što se prethodno kalio i prekalio na vrhovima Himalaja, i to, o srećni care, na biciklu – na Himalaje na biciklu, pamтите to – taj će odustati negde s pola puta, a onaj drugi će nastaviti sam, dopreti do cilja, i vratiti se kući promrzla nosa i prstiju na rukama i nogama. Svejedno, izgledaće vrlo zadovoljan i, dakako, ponosan na svoj podvig, u čiju su prethodnicu ova trojica balondžija uložila svoje živote. Slava im! I njima i nji-

hovom švedskom dobrotvoru, Mister Dinamitašu, ali, bogami, i tvome maršalu Titu, imenu plaho plemenitu!

A ti, kondicijo sandžačka, sad pravac u Hagu. Napred, leti, radi, teci, jer je život kratkog veka...! Samo bez pucnjeva, kumek, raz'meš? Ergo nisi sam na svitu bilome. U Hagi niko nije sam, nikad. Uzgred razmišljaš o grobovima koje si minuo. (Među njima je i grob jednog Dalmatinca koga si dvaput posepio dok je bolovao u jednom staračkom domu u Roksti. Zastao si kraj toga groba, i pomislio: Zašto se, šjor Ante, gospe ti, ne dade spaliti i rasuti po nekoj livadi da ni sam bog ne zna gde si, no si se zabio u ovu ledinu, kao da ti je to splitska riva!) Pitaš se bi li ti lično hteo tu da te sahrane, kad kucne čas. Bi li hteo? Kratko i jasno: ne, jok, nikad, nigdy, jamais, nimer, never, aldrig, dole ta blesava parada od pogreba, mrš tamo, takav grobe! Tu je, bre, hladno i leti. Hladno, pusto i memljivo, mimo sveg cveća i drveća, reda i poretka, ptica i veverica i vrcavih guzica što minu pro grobljanskih stazica. Sve udešeno, umiveno, podšišano, doterano, kao za izložbu, ali, ima pravo onaj tvoj serdar Ivo od višegradske ćuprije: čovek treba da nestane bez traga, kao da ga nije ni bilo! Samo takav svršetak ima smisla, sve drugo je taština! Bogomi i bogami, Isukrsta mi, Muhameda mi i svedoka mi Jehovinijeh, samo takav svršetak, bez ikakvog traga, ima smisla. Zar u Kuranu ne piše: najbolji je grob koji se ne primećuje. To. Tako. No da se nad tobom pod busenom prenemažu kojekakve snahe i zetovi, iako za tobom nikoga srce ne boli niti će boleti, osim srca majčinog, a ono je odavno neki prekrasni cvetak u nebeskom perivoju...

Elem-đelem, dole grob! Bar ovde, u tuđini. A zašto? Zar zemlja svugde nije pusta ilovača? Jeste, ali i nije! Dole, na jugu, sva je prilika... zemlja je lagodnija... i svetlija, lakša... podnošljivija? Montenegro, majko mila, kršem bogata, šta ti na to? U svakom slučaju, na onom brdu iznad Dobrače nije barem tesno i vlažno, nego odatle pogled puca na sva ona brda oko one stepe tvoje divlje, čisto da umeraciš i okreneš kozaračko kolo dole u grobu, jaro si moj! Dole su groblja, ako i zapuštena, nekako... ljudskija. Grob je humčica koja se vremenom zatravi, u toj se travi nagnezdi prepelica ona sivkasta, a negde u drugom ili trećem pojasu posle tvoje smrti sve pokriju kleke, glog i šipurci, a nađe se i jagoda. Nema toga praunuka kod nas koji zna gde mu počiva praded. Dosta je ako zna i za deda. Tu se, eto, brzo zatreš. Tako i treba. Čemu rake, sanduci, beton, mermer, gvožđe, ograde, pozlaćene slike i potpisi?

Sve je to – kič. Najgore vrste, kič koji smrdi. Prah treba da se stopi s prahom – i amin. Dole piramide, mauzoleji, kapele, turbeta, poprsja, nišani, natpisi, mramori, cveće, sveće i svećice! Čemu to, zašto, kome? Kostí će zemlja da popije, i – selam ćeš mi Aliji u armiji. Koga se tiču ta silna imena na pločama, kad će Dan i Noć, gospodari svega, u svom toku da zbrišu i samu ploču. Adios amigos. Odosmo mi u sveto, u blagosloveno ništa, odakle smo kanda i izbauljali na ovu pozornicu budala, što reče onaj labud ejvonski. Čemu onda sva ta halabuka oko sahrane i sav trud oko održavanja groblja? Otpiši! Izbriši. Otići treba što je moguće tiše i neprimetnije: legneš, zatrpaju te, busen te pokrije, i bilo pa nije, nestalo, zadžaba svako halo i alo. Tako se kod nas nekad odlazilo. Zar onaj tvoj Ivan od Mare Milosnice nije želeo baš tako da završi? Takav smiraj je i tvoj izbor. Najbolji je grob koji se ne primećuje... Ali šta ako ti se izmakne tvoja stepa bihorska? Šta, ništa! Neka vatra obavi svoje, a onda će se valjda naći ruka neka pepeo da razveje u nekom gaju, najradije među hrastove, drvo tvoga detinjstva. Ugledaj se na životinje. Njih se njihova smrt uopšte ne tiče. A zar čovek ne pripada toj vrsti? I nije baš u svemu najbolji primerak te vrste. Izvini, nije, jelde da nije, o oče Pafnucije?

U Hagu ulaziš s kišicom. Sitna, laka, prava oktobarska, novembarska. A park pun, prepun, prepučen, rekao bi tvoj Zagorac. Jok, kišuljak u Hagi danas nikome ne smeta. Niko neće da se odrekne skitnje zbog neke tamo rosice nebeskice. Svud lisnato, travnato, zeleno, ima pomalo i žutoga, jesene je tu negde iza brega, virka, prikrada se... Tu se i dolazi zbog trave, granja i tišine. Da se hoda ili da se leži na goljoj ledini, ili na nekoj prostirci u travi. Sam ili s nekim. Ponekad cela familija, pa i celo dvorište. Dođe se autom ili biciklom ili pešice, ili autobusom, leti možeš i vodom, u čamcu, kajaku ili u jahti. Poneko donese jelo i piće, a poneko se namiruje u pagodi na uzvišici. Ta pagoda, sad restoran, dete je ljubavi nekog švedskog kralja za kinesku gradnju. (Ima još takvih pagoda tu i po celoj kraljevini, a ona na Drottningholmu je kanda kruna svih, ne, nije, to je ona gore u Dalarni.) Tako to traje od snegova do snegova. Neki dolaze i zimi. Niz dolinu se možeš skijati do mile volje. Sankati se takođe. Haga ti tako sebe stavlja na raspolaganje u svako božje doba. Ako ti odgovara njena ponuda. A mnogima odgovara. Uvek će se tu sresti neko da šeta, da hoda, da trči, da vozi bicikl, da se skija, da se

maje sa svojim psom ili sa psima, da čuti na stenama iznad zaliva, da se izležava na travi, na klupama, ispod stonatih brestova, hrastova, platana, divljih kestenova, javorova i lipa, da zastane na obali zaliva i gleda to čudno talasavo carstvo, koje... šta si ono hteo da kažeš... koje pravi udovice. Je li? Ma nemoj, Radjarde od Džungle! Ne pravi ih more, Radjarde, nego usud! A dalje? Oj djevojko zelena jabuko, umriješću, ne popeh se na te! Oj mladiću moj debeli hlade, umriješću ne legoh pada te, lele! Živela vrela strast, dole sekstrafiking! Da ti je znati gde počiva Elvira Madigan! Otišao bi da poljubiš zemlju koja je pokriva već skoro 120 godina, a bile joj jedva 22 kad joj metak prosvira čelo ubavo, upisujući je u čudesnu skandinavsku mitologiju kobi. Kobi od ljubavi. Besmrtna smrt, dabome, a ptica tuge nek ćurliče, ipak, drugome.

Je, park dupke pun. Deca što su tek prohodala, deca u kolicima, na biciklima, majke, očevi, mladići, devojke, deke, bake, snaše, nane. Neko sedi za drvenim stolovima pred pagodom, pijucka čaj ili kafu, žvaće, čuti ili tiho priča s onim pored sebe, a kišica posustaje, posustaje, predomislila se, povlači se, žao joj da kviri štimung, doći će kasnije. Neka dođe kad god hoće, tebe nećeš zakahriti, jok, jok, kazačok! Jedna meleskinja, ni crna ni bela, tek malko osenčena, mlada, kojih dvadeset, možda ni toliko, u kabanici, sela na travu ispod lipe, izvadila termos, sir, hleb, čaj, zalaže se, i sva je tako spokojna, kao da je sav svet njen i kao da nikad neće umreti. Kakva senjorita! Srce da ti stane – toliko je lepa. Ne valja koliko je lijepa, rekla bi tvoja majka, Alah je pomilovao. (Kad god pomisliš na svoju majku – Bog je nesumnjiv.) Ruke smrzle da ugriješ na njenom pogledu kao na žaru. Ona lepota koju je grehota opisivati ili slikati, a još viša – ne videti je golim okom izbliza. Koja to sila, kakvo nadahnuće uspeva da stvori takav sklad od živa inasana! I priroda zna da podjebe: od jednoga napravi grdilo, a od drugog... opoj. U ove hurije ima krasote za deset misica sveta! Labanoviću, šta misliš, da li je nevina? (Ko je moj – blizu rupe stoj!) Da li je usvojenče ili se ovde rodila? Švedska je danas Kula vavilonska u devet miliona duša. Nema rase koje tu nema, ni vere, ni jezika. Ova čarobnica je cvet iz te bašte svega postojećeg. Blago onom čija je ili čija će biti, ali, istom, i jao njemu. Ne zato što lepe kolo vode, dok ružne kuću kuće, nego... lepota je plod koji grana teško održi a da se ne slomi. Ova lako garava ruža vetrova bar danas time ne zamara svoju glavu. I zašto bi. Osamila se, i u tom društvu joj je, bar u ovom

trenutku... super. No i njena lepota će minuti – o bože! – jer, kakogod okreneš, proljeće je naše žizni kratko. Vaj, i nju će jednog dana ili jedne noći zakačiti onaj vetar što pregrće onu knjigu. Žalosno, bolno! Stvorenja kao što je ova garuša trebalo bi da su večna, ili da se uopšte i ne rađaju! Jer i takvoj, o tugo, u svakom trenutku, može da se dogodi ono što nam se događa samo jednom u životu!

A na peščanu zaravan pristižu dvoje na zajedničkom, spojenom biciklu. I oni, oboje, u kratkim pantalonama i majicama. Eto, nisi jedini koga leto još nosi, moj Pintoroviću Arčibalde. (Babajić govoraše *Harćipalt.*) Koja te ono Vidinka ili Ulfeta tako zvala? Glavno je da se oblaci tanje, cepaju se, razilaze se, proviruje sunašce. Oj, sunašce, što razgoniš puste noći, silne tame... i ti si božje davanje, nego. Nešto kao božje gledence. Uživaj, golokraki Forko! Udri brigac na veseljac! Pamti: bolje ti je izgubiti glavu, nego svoju ogrešiti dušu. Ne zaboravi: bogata je teško darovati, sita gosta teško ugostiti. Po vetru i po oblacima otpravi selam svom vihoru Bihoru, majčinom grobu pod trešnjom na bregu, uželjenoj vodi Dobrači i Srebrenici, Bosna, gde bio si podjednako srećan i nesrećan – oboje pehar prepunilo. Tupa-lupa po sačini, nikli brci junačini, oooj! Kuća gori, a baba se češlja. Stegoh srce trabolospojasom, pa ti otidoh dragoj u svatove, oooj! Kad je budala pametna? Kad čuti. Iz čije se kuće nikad ne dimi? Iz puževe. Tačno. Zreo si za Ginesa, što rekne Semprun, bujan književni žbun, drugi Rašid el Harun.

Voziš putem koji je nekad gazio Nikita Hruščov. Jednog sunčanog avgustovskog popodneva na Cetinju igrao je ono dvospratno-trospratno crnogorsko oro, sav razdragan, a svoje podanike u svojoj imperiji znao je da rebne i s petnaest godina apsa samo zato sto su navukli farmerke, proklete buržujске gaće! Tage Erlander ga je u čamcu, veslajući, doveo do obale. Obojica su sad, odavno, prah. Nekad su gospodarili milionima duša, a Nikituška je drmao čak polovinom zemnog šara. Eno zamka u kome su vodili tzv. važne državne razgovore. Jedan nepredvidljivi Rus živahne ćudi i jedan beskrajno dugački Šved, koji je od svoje domovine, nekad siromašne skandinavske zabiti, napravio zemlju reda i slobode, posluha i slobode, zakona i slobode, bogatstva i slobode. Eh, da je mogao još klimu malko da narikta, da avgust bude bliži julu nego oktobru. Ali ne mari, herr Erlander. Laka ti zemlja u rodnom Ranseteru. I tebi i tvojoj Aini, orhideji iz jezerovite Suomi,

Finland. Tage, Aino, ne zamerite na pitanju, kako vam je išlo s onom stvari pri tolikoj nesrazmeri vašijeh dužina, to jest visina? Najposle, važno je da se sredine poklope, ne? Jeste, važno je da se sredine nađu, a za ostalo: jedno je ratna ekonomija, a drugo – zmija Velika Srbija!

Haga obožava divlje ruže, lešnike, bukve i borove, leptirove, golubove i galebove, veverice, kačune, kupine, borovnice i jagode, divlje patke i labudove, voli sladoled, čaj i kafu iz termosaa, svoju kraljevsku palatu, opalo lišće, grobove i grobnice svojih prinčeva i princeza, izletnike što dolaze da tu otkaae svoj zamor, da se okrepe zapahom godišnjih doba, nalazeći u svakom od njih neki svoj car, sve tamo do milovanja, pa i ševizma, u senci žbuna ili u krilu trave duboke... Gledajte, u onom vrtu iza one kuće, u zatoci, kraj marine, išđikali suncokreti kao u onom filmu onog proslavljenog (zeznutog?) sarajevskog emira što se najpre odrekao Hrista i prišljamčio se Pejgamberu, a potom se opet vratio u staro jato, premamio ga, biva, izvesni Milo Šević što sad drka u postojbini lalotulipana. Ali neće ti suncokreti stići da sazriju, neće stići, tugo, osim ako se jesen ne otegne barem do Mitrovadne, što je malo verovatno. Eno žutilovke koja cveta do snegova. Miris mladih bukava, siva kora, glatka, kao u bukava na Dobrači vodi Čamilovoj, miris prezrele kamilice... dodir jedne uspomene... bat jednog ustreptalog srca što se onog svetlog junskeg predvečerja pripijalo uz tebe, eno, dole, na dnu vrtače, na travici, u senčici, to bi parče tla trebalo osveštati i upisati u svetišta, bogami ti kažem, heruvime bihorski. Gde je sad ta vila, Leticija iz Temisoare, slična mladoj Liv Ullman, kao da je njena kopija? Zamisli, opet je sresti, opet je ovamo dovesti, i krčmiti je do besvesti... O, ko li je sada ljubi... da ti je to znati, ne bi mu zubi, ne bi mu zubi... Ne glupiraj se, gos'n biciklisto, nisi šiparac nego skoro babac. O Temisoarko, kruno Čaušeskuovog cvetnjaka, pišeš li još stihove o hlebu, vojacima i sumracima na planini iznad jezera u zavičaju tvomemu? Pozdrav tom jezeru. I Aliji u vojsku, kako rekne negramotni Montenegrin. Pozdrav na primer pesmom Vetar duva, šljive opadaju, tvoje mi se usne/ nozdrve/ uši/ oči/ veđe/ trepavice/ slepoočnice/ kose/ sise/ grudi/ guzice/ butine/ noge/ pete dopadaju, plus sjajna mesečina tvoga klitorisa, što ga Sandžak zove kličkom. Ili: Milicijo, puške na ramena, u poćeru, frljila mi žena. Ma, ne, sultane Foro ibn Lab, dajte se kontrolirati, uzmite si nešto naliveno snagom, lepotom i ozbiljnošću. Evo.

Dunjaluče, golem li si. Sarajevo, plaho li si, Bašćaršijo, gledna li si. Ćemalušo, duga li si. Latinluče, ravan li si. Tašlihane, širok li si. Leticijo, lepa li si, ženski care od Temisoare... Tek sad si potrefio, zapečati, markiraj i šalji. All right.

Pa zurück, natrag, kućausi, bradatobrkata zemljo polim-skaja. Vremešce je da nešto žvakneš, već devet časova si na pedalama, bez zalogaja i gutljaja. Srećan ti povratak u dom tvoj, anđele! Dušmani ti pod nogama bili, kao čavli konju u potkovu. Neka te bog čuva zla svakojega. I tebe, i tvoje sinove i kćeri, bračne i vanbračne, u šumi njih šestoro, njihove majke takođe, fina četiri komada, tvoju braću i sestre, i sve, sve, sve ispravne ljude, a u te – neka znade i nebo i zemlja – ne spada onaj zmijoglavi iz Bušingtona što je iz Bele kuće zavio u crno dobar deo dunjaluka. Ama i njegovo će proći. Sve jednom bude – bilo. I, stop. Za danas schluss, dibidus.

Никола Маџиров

ВРАЌАЊЕ

Ја отворам плашливо вратата
со зраците да исцртам граница
врз килимот.
Ми доаѓа глас да пуштам,
но ехото на ненаместената соба
е побрзо.
Не е моја потта врз кваката
и лишаите на мојот врат
не припаѓаат на овој свет.
Се остварив во неколку
Премачкани сеќавања,
мојата душа е утробен палимпсест
на далечна мајка.
Оттука премислата на враќањето
и тивкото крцкање на ментеџињата.

Со чекор би го проширил просторот
да ги зачестам зрнцата прав
и влакната што се струполуваат
долу, од светлината
секогаш бели.

РАСТАМ

Дојдоа срни пред мојот кревет
и зајаци
всушност
и коњи и овци
и козите беа тука
а потоа под креветот
почна да расте трева

Ете јас сè уште растам
и го допирам стомакот
на птиците што заборавиле да летаат.

ТОЈ СÈ УШТЕ ГО БАРА СЕМКАРОТ

Татко ми ме носеше на фудбал
а јас одев заради семките
Татко ми го носеше весникот за седење
а јас за дорешување начнати крстозбори
Татко ми стануваше во мигот
кога сите ќе станат
а јас кога ќе го здогледав семкарот

Беше тишина на стадионот
Присутните зјапаа во мене
кога ги грицкав семките
(главниот судија гризна од свирката)

Му се лутам на татко ми
што ме остави сам.

МАГИЧЕН ТЕАТАР

Звони
Поштарот е побрз од
звукот на вончето
Обвиен во ангелска наметка
секој ден носи
по една страница
од Новиот Завет
Над листот
го креирам театарот
(нема ништо освен воздух)
а јас го играм воздухот
Влегувам во утробите
на гледашите
им ги предвидувам соновите
два часа однапред
99 насто од луѓето
си прилепуваат крилја
а штом ги отворат очите
посегаат по чаша вода
и лажиче шеќер.

ПРИСУСТВО

Отидов во антикварница
книга да ти купам
и таму се вработив

Страница по страница
лист по лист
паѓа врз моето тело

далеку од есента
далеку од сенката
далеку од чие било
присуство.

КУБЕЊЕ

Со глас на светица
ме замоли
да го искубам
белото влакно
што ти ја грубеше
косата
Како да вадев
скршен клуч од брава
низ чија клучалка
ја гледав баба ти
како спокојно
го стега единственото
црно влакно во белината
да не се истури
среде ручек
чиј мирис ме канеше
тоа да го сторам
што побргу.

ИЗЛЕЗ

Понекогаш спијам
со главата свртена кон вратата
а нозете кон прозорецот
Понекогаш спијам
со главата свртена кон прозорецот
и нозете кон телевизорот
Понекогаш тоа го правам
со главата свртена кон телевизорот
а нозете кон шифоњерот
и никако да влезам
никако да излезам.

ИЛИ

Се сопна детска количка
од лименка на песочната плажа
под чадорот за сонце
каде спиеше забравената мајка
Таа се сврте
да ја убие белината
на кожата од грбот
и го виде својот род
паднат на земја
како од песок
си го гради домот
во облик на клучалка

негова страсна љубопитност
или
неодреденост меѓу два света.

СТУДЕНИ УТРА

Не ги сфаќам
студените утра
за кои зборува мајка ми

Ми вели да се покријам
преку глава

Ги оголувам стапалата

Таа истура мраз во цреповите
и ми вели да ги
повлечам колената
кон стомакот

Не ги сфаќам
студените утра
за кои зборува мајка ми

(во нејзината утроба е толку топло)

ПРЕЧЕКОР

Донеси ми лопата со твоите
зачувани стапки во снегот

Донеси ми вода во дланките
од вазната во која ги чуваш
голтките

Не ме оставај да ја испијам
чашата преку чие дно
те гледам уште подалеку

Позвони кога не сум дома

Прагот е поместен во собата
за гости.

ДЕНОВИ КОГА ТРЕБА ДА СЕ БИДЕ САМ

Вистина е дека градот
изникна како последица на лага
неопходна за луѓето
саксиите и питомите животни

(така се снабдувам со
потребните оправдувања)

Вистина е дека сите луѓе
излегуваат од зградите
(чиниш земјотрес)
и со вазна во рацете
одат кон ливадите

Се враќаат трипати потажни
со прашина во дланките
и неколку шумови
како дупки во сеќавањето

Потоа
пак заедничка тишина.

НЕ МОЖАМ

Паѓа дожд
Лежам со смрзнат поглед
во таванот

Чајникот дава знак дека гори
Шаховски фигури паѓаат
под креветот
Добивам понуда на мојот Е-маил
Рерната убива уште една птица
Сосетката доаѓа да водиме љубов
Нејзиниот маж на партија шах

Но не можам
навистина не можам

Паѓа дожд
а мајка ми вреска
како сум можел
креветот да го изнесам надвор.

МОЖЕБИ УШТЕ ПАТУВА

Најмила моја
Во писмото стои
дека се разделив од воздухот

Ќе прочиташ
Во третиот ред е подвлечено
со сино мастило
дека се откажав од асфалтот

И уште нешто
Ми се чини ти напишав дека
од велосипедот ги извадив
помошните тркала

Писмото сигурно ќе го добиеш
Ќе стигне
преку плодните ораници
закачено за трепките
што ги чувам склопени
поради силниот ветер

Најмила моја
Во писмото стои...

60% ОД ТЕЛОТО Е ВОДА

Навира вода
од ситните мравјалници
по рабовите на зидот.
Како писмо таа
се провлекува
под влезната врата
го бутка клучот и
во тело на клучалка
продира во собата.
Го подига креветот
преку сонот се нурнува
во моето тело,
веќе е 60%

Петграмската душа
ми се суши.

ДОЈДОВ ОД ДРУГ СВЕТ

“Сигурно избегала
од нечиј кафез”
вели мојата девојка
за шарената птица
врз липата

Подоцна дознав
оти птицата дошла од друг свет
по својата љубов
затворена во нечиј кафез

Ја гледам мојата девојка
со метални сенки врз лицето.

Nikola Madžirov

POVRATAK

Otvaram uplašeno vrata
zracima da iscrtam granicu
po tepihu.
Dođe mi glas da pustim
ali eho nenameštene sobe
je brži.
Nije moj znoj na vrhu kvake
i lišaji na koži mog vrata
ne pripadaju ovom svetu.
Ostvario sam se u nekoliko
premazanih sećanja,
moja duša je utrobni palimpsest
daleke majke.
Otuda promišljanje o povratku
i tiho škrpanje šarki na vratima.

Jednim korakom bih proširio prostor
kako bih zgusnuo zrnca prašine
i vlasi koje padaju
dole, od svetlosti
uvek bele

RASTEM

Došle su srne ispred moga kreveta
i zečevi
u stvari
i konji i ovce
i koze su bile tu
a onda je ispod kreveta
počela rasti trava

Eto ja još uvek rastem
i dodirujem stomak
pticama što su zaboravile leteti.

Sa makedonskog preveo
autor

ON JOŠ UVEK TRAŽI ČOVEKA KOJI PRODAJE SEMENKE

Tata me vodio na fudbal
a ja sam išao zbog semenki
Tata je nosio novine da bi mogao sest
a ja da bih dovršio započete ukrštenice
Tata bi ustao u trenutku
kad bi svi ustali
a ja kad bih ugledao
čoveka koji prodaje semenke

Bila je tišina na stadionu
Prisutni su buljili u mene
dok sam grickao semenke
(glavni sudija zagrizao je zviždaljku)

Ljut sam na oca
što me ostavio samog.

ČAROBNO POZORIŠTE

Zvoni
Pismonoša je brži nego
glas zvona
Ogrnut anđeoskim plaštom
svakoga dana nosi
po jednu stranicu
Novoga Zaveta
Iznad lista
kreiram pozorište
s praznom scenom
(nema ničega osim vazduha)
a ja glumim vazduh
Ulazim u utrobe
gledaoca
predviđam njihove snove
dva sata unapred
99 posto ljudi
slepljuje sebi krila

a čim otvore oči
posežu za čašom vode
i kašičicom šećera.

PRISUSTVO

Otišao sam u antikvarnicu
knjigu da ti kupim
i tamo sam se zaposlio

Stranica po stranica
list po list
padaju iznad moga tela

daleko od jeseni
daleko od senke
daleko od bilo čijeg
prisustva.

ČUPANJE

Glasom svetica
zamolila si me
da iščupam
sedu dlaku
koja ruži
tvoju kosu
Kao da sam vadio
slomljeni ključ iz brave
kroz čiju sam ključaonicu
video tvoju baku
kako staloženo
steže jedinu
crnu dlaku u belini
da joj ne bi upala
pravo u ručak
čiji me je miris
pozivao da to uradim
najbrže što mogu.

IZLAZ

Ponekad spavam
sa glavom okrenutom prema vratima
a nogama ka prozoru
Ponekad spavam
sa glavom okrenutom prema prozoru
i nogama ka televizoru
Ponekad to radim
sa glavom okrenutom prema televizoru
a nogama ka šifonjeru
i nikako da uđem
nikako da izađem.

ILI

Saplela su se dečija kolica
o konzervu na peščanoj plaži
dok je zaboravna majka spavala
pod suncobranom
Ona se okrenula
da ubije belinu
na leđima
i videla svoje
palo čedo
kako gradi dom od peska
u obliku kjučaonice -

njegovu strasnu radoznalost
ili
neodređenost između dva sveta.

HLADNA JUTRA

Ne razumem
hladna jutra
o kojima mama govori

Kaže mi da se pokrijem
preko glave

Otkrivam noge

Ona sipa led u crepove
i kaže mi da
povučem kolena
ka stomaku

Ne razumem
hladna jutra
o kojima mama govori

(u njenoj utrobi tako je toplo)

PREKORAČENJE

Donesi mi lopatu sa tvojim
stopama sačuvanim u snegu

Donesi mi vodu u dlanovima,
vodu iz vazne u kojoj čuvaš
gutljaje

Ne ostavljaj me da ispijam
čašu preko čijeg dna
te vidim sve dalju

Pozvoni kada nisam kod kuće

Prag je premešten u sobu
za goste.

Sa makedonskog prevela:
Ana Ristović

DANI KADA TREBA BITI SAM

Istina je da je grad
iznikao kao posledica laži
neophodne za ljude
saksije i pitome životinje

(tako se snabdevam
potrebnim opravdanjima.)

Istina je da svi ljudi
izlaze iz zgrada
(kao da je zemljotres),
nose vaznu u rukama
i hodaju ka livadama

Vraćaju se triput tužniji
prašnjavih dlanova
uz nekoliko šumova
poput rupa u sećanju

A onda,
ponovo, zajednička tišina.

NE MOGU

Pada kiša
Ležim, ukočen pogled
upirem ka tavanici

Čajnik daje znak da ključa
Šahovske figure padaju
pod krevet
Dobijam ponudu preko e-mail-a
Rerna ubija još jednu pticu
Susetka dolazi da vodimo ljubav
Njen muž na partiju šaha

Ali ne mogu
zaista ne mogu

Pada kiša
a majka viče
kako sam mogao
da iznesem krevet napolje.

MOŽDA JOŠ UVEK PUTUJE

Najdraža moja
U pismu piše
da sam se odvojio od vazduha

Pročitaeš
U trećem redu je podvučeno
plavim mastilom
da sam se lišio asfalta

I još nešto
Čini mi se da sam ti napisao da
sam sa velosipeda skinuo
pomoćne točkove

Pismo ćeš sigurno dobiti
Stići će
preko plodnih oranica
prikačeno za trepavice
koje držim skopljene
zbog snažnog vetra

Najdraža moja
U pismu piše ...

60% TELA JE VODA

Navire voda
iz sićušnih mravinjaka
preko ivica zidova.
Poput pisma
provlači se
pod ulazna vrata
u cev ključa i
u telo ključaonice
prodire u sobu.
Podiže krevet.
Kroz san se šunja
u moje telo,
već je 60%.

Suši mi se
petogramska duša.

DOĐOH SA DRUGOG SVETA

“Sigurno je pobjegla
iz nečijeg kaveza”
kaže moja devojka
za šarenu pticu
na lipi

Kasnije saznajem
da je ptica došla sa drugog sveta
po svoju ljubav
zatvorenu u nečijem kavezu

Gledam svoju devojku,
i metalne senke na njenom licu.

Srđan Valjarević

ZIMSKI DNEVNIK

(10 dana januara 2005.)

11. januar – utorak

Krenem u prodavnicu, uzmem novac i veliku kesu, i danas ću da kuvam špagete. I idem ka prodavnici, a iz ulaza jedne zgrade, u 11.20h izađe Gogi, mlađi pajtaš, iz komšiluka. Pozdravimo se. Izašao je da se prošeta, tako da će da mi pravi društvo, ne mrzi ga. I kaže mi da je Peja, isto mlađi pajtaš, izašao iz zatvora, pustili su ga. Dobro je, rekoh. I kaže mi da se Peja ugojio u zatvoru. A onda mi Gogi priča kako je igrao sa puno devojaka dok je slavio doček Nove godine, a to je i želeo, da ih bude što više oko njega, i da igraju, i želja mu se, eto, ostvarila. I priča mi o tome, dok ja kupujem juneće mleveno meso, i špagete, i parmezan, i Gogiju cigarete kao novogodišnji poklon, i onda se rastanemo. On se sjuri niz stepenice, a ja odem da spremim i sjurim špagete u želudac.

Ležim i dok ležim spremam se da odem. U 15.10h sam skroz u spremanju, na sve moguće načine, da zaistam odem. Noge su mi ispružene, i one se, pored ostalog, i tako spremaju. Sve drugo je već spremno, i ja i ostatak tela, i čekamo noge. A noge su strpljivije, i tamo je sva moja pamet koju trenutno imam. I noge rade, a ostali deo mene zadrema.

12. januar – sreda

Magla. 07.20h. Otvorio sam prozor, i ništa se ne vidi od magle. Samo čujem buku sa ulice. Nije loše. Sad nema ničeg napolju, sve je unutra. I sve mi je iznutra. Noćasnje dopisivanje sa prijateljicom iz Italije, i čvrst san. I sad ovo jutro: napolju ništa, a u sobi muzika. I slušam je. Od spolja više ništa i ne dolazi, i iznutra se spojim sa bubnjevima koje slušam. Jutro puno ritma. Maglovitog i čudesnog ritma.

Idem da obavim posao u 11.00h, krenuo sam da obavim posao, ali krenuo sam ranije, i hodao, i onda prvo ušao u jednu kafanu gde sam se nekad opijao, i pozdravio sam se sa konobarom, i popio sok, i on mi je rekao da je čuo da sam bolestan, i onda mi je ispričao šta se u međuvremenu dešavalo u toj kafani. Onda sam produžio i ušao u jedan kafić gde sam se opijao besomučno, tamo sam popio koka-kolu i pozdravio se sa Sarom i Draganom, šankericom i konobarom, i oni su mi ispričali neke detalje, u vezi sa kafićem, dok sam bio odsutan. Onda sam se spustio na Bulevar i ušao u kafanu gde sam se i opijao i jeo besomučno, i tamo sam se izljubio i sa Majom gazdaricom, i sa Bosom kelnericom, i sa kuvarem Duletom, i tu popio koka-kolu, i ispričao se sa njima. I onda otišao da obavim posao. Kupio sam novu kapu. 100 dinara.

U 12.50h sam se vratio kući, ali sam shvatio da ne mogu danas da budem u kući, tako da sam se samo ispišao i izašao napolje da skitam, u 12.55h. I skitao sam, i razmišljao kako bi mi prijalo da se šetam negde drugo, ali mi je u stvari više prijalo da razmišljam o tome, nego što bi mi stvarno prijalo da šetam negde drugo. Pošto sam još u strahu zbog nogu. I čekam 17. januar, tada imam kontrolu kod doktorke Kačar, i onda počnem da razmišljam šta će da mi kaže, i onda mi to razmišljanje skroz pokvari raspoloženje, i onda više ne hodam, nego se vučem ulicama. I tako naletim na automat za fotografisanje, i uđem unutra i namignem namerno i držim tako to jedno oko zatvoreno i aparat bljesne. I sačekam malo da izađe fotografija. To je za moju dragu prijateljicu iz Italije. Namignuo sam joj. I to mi popravlja raspoloženje dok čekam tu fotografiju, i bude mi bolje. A onda izađe fotografija i izlete mi glasno:

– Idi bre u kurac!

Jedan čovek se okrenuo kad sam opsovao. Stajao sam i gledao fotografiju. Izgledao sam kao budala. A šta sad, pomislih, poslaću joj pa nek se zgrane, nek vidi s kim se druži. I nastavljam da hodam. Drugačije nego ikad. A isto kao malopre.

13. januar – četvrtak

Moja želatinska stopala. U cipeli, kao u blatu. Ne osećam ništa, ne osećam ih uopšte. Samo kolena rade i dok gazim,

marširam. To je jedini način da ne padnem. I da osetim korak, da bih mogao da napravim sledeći. I nabadam štapom. I nemam pojma gde idem. Išao bih, a ne može. I pokvari mi se raspoloženje, u 17.30h, i nemam rešenja. Samo verujem da ima, to jedino. I tako kao da klizim po trotoaru, glavnom beogradskom ulicom Kralja Milana, i ljudi prolaze, a ja gledam u betonski pločnik od kojeg mi je muka. Putujem sa mukom. A putovao bih daleko. Samo ako može bez muke. A sada ne može, ne, ne može. I naletim na uličnog prodavca knjiga i stanem da se odmorim. Oslonim se o štap, i gledam knjige, i kupim “Francuski s izgovorom” – preko 4000 reči i izraza, 80 dinara, i stavim je u džep. Ne znam nijednu reč francuskog. I nastavim da hodam. Možda ipak odem u Francusku jednog dana. Zato i moram da hodam. I moram da kupim i “Švedski s izgovorom”, tamo imam prijatelje, a tamo mi se baš ide. Da vidim Aneli i Rolfa, i da vidim Skandinaviju, to bih, sad.

U 18.50h sam uporan, ali mi je i muka uporna. I opet kupim knjigu, putopisi Miloša Crnjanskog. Možda ja neću moći više da putujem daleko, ali Miloš je mogao, pa je o tome i pisao. I njegovo pisanje je uvek bilo kao pevanje. Koliko mi je samo značio njegov roman “Dnevnik o Černojeviću” dok sam bio u stacionaru, u lečilištu. Vraćala me u život ta knjiga. Propetavao sam i ja tamo, koliko sam mogao, naročito dok sam gledao veverice u šumi i medicinske sestre. Veverice su me zabavljale, medicinske sestre su mi bile lepe. I pevušio sam. I čitao tu knjigu. Bilo mi je bolje tako. Sad sam u džepu imao putopise Crnjanskog, i bio sam putnik sa mukom u sebi i štapom u desnoj ruci, koji se vuče ulicom.

Seo sam u jedan kafe da odmorim noge koje su se umorile, i stopala koja se nisu umorila, pošto nisu ni učestvovala u zamaranju. I meni nije bilo muka zbog njih, meni je bilo muka od mene. I onda sam čitao tu knjižicu u 20.25h i kao učio francuski jezik. I odmah prešao na rubriku “komplimenti” i tiho izgovarao te reči, trudio se da bar liči na francuski kakav sam znao iz filmova. Bio sam Žan Gaben. I povremeno Belmondo. A onda je naišla jedna devojka, prodavala je knjigu Miroslava Mandića. Knjiga, ali u formi obične dnevne novine. Uf, kako sam se obradovao! Kupio sam. Upoznao sam se sa tom devojkom, Brankom, i bilo mi je bolje. Zaboravio sam na stopala. Miroslav Mandić. Koliko je taj čovek meni pomogao

pre petnaestak godina! Pa i dalje. Neopisivo mi je pomogao. Do stida neopisivo. Tako da o tome mogu samo da ćutim.

14. januar – petak

Danas je rođendan Vasi Marinkoviću, sinu Mire i Zorana, mojih prijatelja, i nekadašnjih komšija, i tako da danas imam zadatak. Moram da mu kupim loptu. To je jedna stvar koju moram da učinim. Tako da imam zadatak za danas. A to je velika stvar za mene. Baš onoliko koliko mi je i lopta bila velika stvar kad sam imao godina koliko Vasa ima danas. Fudbal. Najvažnija stvar mog detinjstva. Sve drugo je došlo mnogo, mnogo kasnije. Prvo fudbal pa sve drugo. Džonatan Ričman. Posle fudbala je došla muzika. Između ostalog i Džonatan Ričman. I onda slušam to, zbog Vase. I poručujem mu: "Dragi Vaso, loptu i muziku, to ti želim celog života, da uživaš u tome!" Sad je tačno 11.05h i pun sam želja i zadataka. To ne može biti loše.

U 12.25h idem u prodavnicu da kupim pavlaku i cigarete, i žurim. I sretnem Mikija Japanca. Nekada je živeo u istoj zgradi. Bio je talentovan golman. Kao mladić, branio je u nekim klubovima, bio je rođen za to. Čudesno je hvatao lopte, i leteo kroz vazduh. Ne znam zašto je odustao od toga. Posle je postao glumac u pornografskim filmovima, domaćim. Delio je te kasete po kraju, nekima je i prodavao. Nisam ga nikada video u akciji, nisam gledao ni jedan film u kojem je glumio. Video sam jednom samo omot jedne od kasete, zaboravio sam naslov filma. Video sam ga golog sa nekom debelom ženom, u krevetu. Oralni seks, tako nešto. Nisam imao želju da gledam Mikija Japanca kako vodi ljubav sa debelom ženom, nemam ništa protiv pornografskih filmova, ali njega da gledam, nisam mogao. I sad me video sa štapom i uhvatio me za ruku i onda su usledila ona pitanja "šta se desilo", a mene izluđuje kad me neko uhvati za ruku i ne pušta me. Kratko sam rekao da imam probleme sa nogama i otrgao ruku. Onda je on rekao "kako nekome ko što si ti to da se desi" i ponovo me uhvatio za nadlakticu. Onda sam ja rekao "pa eto dešava se" i opet se otrgao. Onda je on rekao "da ne može da veruje da se to desilo" i opet me uhvatio za ruku. Onda sam ja rekao da mi pusti ruku. Onda mi je on pustio ruku. I onda sam ja

rekao “aj’ zdravo” i otišao u prodavnicu. Ruka mi je bila oslobođena. Nije loš taj tip Miki Japanac, ali mi je bolje kad me niko ne drži za ruku. I kupio sam pavlaku. To mi je trebalo za ručak.

Čitao sam u 15.15h, ležao na krevetu i čitao, ali misli su mi bile u nogama, i u želji da odem s njima daleko. I psovao sam. Nije se moglo daleko s takvim nogama. Jebem ti više ove noge, psovao sam u sebi, i zaspao. Punog psovki odneo me san. Tamo mi je bilo bolje.

15. januar – subota

Sneg. Ogromne, krupne pahulje, koje se istope još u vazduhu. A one koje i padnu negde, nestanu. Ništa od njih ne ostane. Čak ni ta voda od koje su nastale. To je zato što je preko nule u 9.15h. Ali lepo izgledaju u vazduhu, dok padaju ka zemlji, bar to. I ako te to zanima, da, jeste, mislim na tebe, ne zbog snega, nego i inače. Onako.

Naletim na mladića i devojkicu na istom mestu, na uglu Resavske i Kralja Milana, kao i pre neki dan, i nisam siguran, ali mislim da je bilo i u isto vreme, u 20.30h. Mladić mi je tada tražio novac i rekao da su on i devojkica ostali bez ičega i da nemaju za kartu do Novog Sada. Devojkica je stajala iza njega, u kratkoj bundici prekrštenih ruku na grudima, i tankim mršavim nogama cupkala je u mestu. Mladić, visok i kratko podšišan, imao je akcenat kakvim govore ljudi iz Vojvodine, ispijenog i rošavog lica. Nije bio ubedljiv dok je to tada govorio. Novac im je bio potreban za nešto drugo. To je ono što se zove “žickanje love na čošku”. Neku priču moraš da imaš kad prilaziš ljudima i tražiš novac. On je tada imao tu priču. Koristio je svoj vojvođanski akcenat. Video sam ga kako priča sa nekim ljudima na trotoaru, verovatno priča ono isto što je i meni pričao pre neko veče. Dao sam mu tada nešto novca, sitniš koji sam imao u džepu. Zahvalio se. Sada je radio to isto. I devojkica je pričala sa nekim drugim ljudima. Smenjivali su se. Ne znam da li su imali drugu priču za ovo veče. Krenuo je ka meni, taj mladić, i stao. Setio me se. Prepoznao me je. Zbog štapa, sigurno. Pogledao sam ga, i jeste, uhvatio sam mu onaj pogled, onaj kad si siguran da te je taj neko prepoznao. Nije

mi prišao. I devojka je spustila pogled na dole. Možda, pomislio sam, da je prišao i rekao: "Ej, slagali smo te ono veče, ne treba nam novac za kartu do Novog Sada, treba nam za piće", možda bih mu opet dao neki sitniš. Ali možda. Ne znam. Možda im treba i za drogu, nemam pojma. Ja svakako nisam od onih koji može da im kaže: "Nemojte to, to ne valja". Ili možda baš ja treba to da im kažem. Ko zna. Nemam pojma. Tako se završilo sve to, taj naš susret. Ono što je sigurno trebalo da im kažem je da promene ćošak. To ne bi bio loš savet, ali to je čudno, i oni koji žickaju novac imaju svoja mesta, valjda su to nekako odredili, procenili, da je tu, baš na tom ćošku dobro, isplativo. Jer, u svakom slučaju, pre ili kasnije, na njihovo mesto doći će neko drugi, i raditi to isto.

Tačno u 22.27h moja nasmejana prijateljica iz Italije mi poručuje da se najela dobre klope sa puno belog luka i ja joj kažem da i ja volim klopku kad ima puno belog luka i ona mi poručuje: "Pa navali, šta čekaš! Imali smo o mnogo čemu da pričamo, ali je najbitnije da smo se najeli belog luka! I da nam je komunikacija još bolja!" I poslušam je. Pojedem jedan čen belog luka sa margarinom i crnim hlebom. A slušam je i inače, rekla mi je da pijem što više vode, a naročito ujutru, na prazan stomak. I onda svakog jutra popijem pola litre vode. Dobro je slušati dobre ljude. Kad ti kažem.

16. januar – nedelja

Jato gavranova leti, u krug, iznad visokog krana kod jedne građevine. Taj deo, inače mutnog neba, tamni se od njih. Lete oko tog krana, visoko u vazduhu. Hladno je. Gledam ih kako lete. Ne znam zašto baš tu. Šta ih je dovelo baš na to mesto, baš iznad tog krana, nepomičnog, jer danas je nedelja, niko ne radi na toj građevini. U 8.40h gledam baš to, a onda nešto primetim i pomislim: a što ja uvek nakrivim glavu kad se u nešto zagledam? Što to radim?

Spreman sam da odem. Ali ne daleko. A i to je nešto. Za početak. I za početak, pogledam na sat, i u 11.45h vidim da kasnim. Treba da odnesem kasetofon, star sigurno dvadesetak godina, nasvirao se, i ne radi odavno, ali našao sam čoveka kojem treba zbog nekih delova, i dogovorili smo se za danas,

da mu donesem u podne. I brzo spakujem kasetofon u veliku kesu i izađem iz stana, i dođem do taksi stanice i uđem u vozilo, i žena mi kaže “dobar dan”. Nema mnogo žena taksista, barem ne u Beogradu. Čitala je knjigu, i kad sam se smestio, skinula je naočare i knjigu stavila u pored sedišta. Kesu sa kasetofonom sam spustio između nogu. Pričali smo. Rekla je da najviše voli da radi nedeljom, nema gužve u saobraćaju, i nema mnogo posla, i može da čita a usput, kad neko naleti, zaradi nešto novca, i odmori se tako, nedeljom. Radi, čita, zaradi, odmori se. Obična žena, taksistkinja, radi svoj posao. I stignemo do parka “Manjež” i tu izađem. Čovek me čeka, izvinim mu se za kašnjenje, pogleda kasetofon na klupi u parku, otvori ga, zatvori i kaže:

- Hiljadu dinara i disk sa muzikom po tvom izboru.
- Hiljadu dinara i dva diska-odgovorim.
- Može – kaže to posle kraćeg razmišljanja.

Uzmem hiljadu dinara i on otvori svoju torbu sa diskovima. Nije bio neki izbor, ali uzmem muziku Erika Satia i crnačke duhovne pesme koje peva Elvis Prisli. Čim sam uzeo taj drugi disk počeo sam da zviždućem melodiju koju i inače često zviždim, a to je pesma koju sam video da je ima i na tom disku: “You’ll Never Walk Alone”. I uzeo sam i hiljadu dinara, koje sam potrošio na još muzike, kod prodavaca “piratskih” izdanja. Bile su dve policijske racije dok sam se tuda muvao, na toj “crnoj pijaci”, a jedan prodavac mi je rekao da su već bile tri pre podne. Policija je bila uporna, i prodavci takođe, to je protivzakonito ali ja ne mogu da navijam za policiju. Obavio sam ono što sam imao i pevušio “You’ll Never Walk Alone”, tu staru, tačnu i dobru pesmu, koju pevaju i navijači fudbalskog kluba Liverpool, i kada tim gubi i kada dobija, to je i smisao te pesme, ja nisam fudbalski navijač, ja je pevam za sebe i za ljude koje volim. Tako je i sa fudbalom, nikad nisam bio navijač klubova, i kad sam igrao fudbal i posle, uvek sam navijao za pojedine fudbalere, od najranijeg detinjstva: Johan Krojff, Dragan Džajić, Keni Dalgliš, Jovan Kule Aćimović, Mišel Platini, Vladimir Petrović Pižon, Artur Antunes de Coimbra Ziko, Safet Sušić, Enco Franceskoli, Miodrag Belodedić, Dijego Armando Maradona, Alen Bokšić, Pol Gaskojn... i da ne nabram više, da završim sa jednim koji još igra, najveći kojeg sam ikad gledao, majstor, Zinedin Zidan. “Učitelj”, kako za njega kaže Pele, kojeg nikad nisam gledao, ali eto, to je sreća kad voliš nešto kao što ja volim fudbal pa si u prilici da pratiš jednog

majstora u onome što i sam voliš. Lepo. Toliko o fudbalu. Toliko i o toj pesmi, koju zviždućem i pevušim, dok se vraćam kući.

Idem ulicom Kralja Milana, hladno je, retki prolaznici, smrzavaju se kao i ja, i vidim jedan automobil kako dolazi iz pravca Terazija, velikom brzinom, i posle par sekundi, desnim retrovizorom zakači jednu devojkicu koja stoji na trotoaru, i devojkica pada, i retrovizor odleti i otkotrlja se, onaj automobil se nije zaustavio, vozač je pobegao, devojkica je ležala na boku, prešao sam ulicu, pritčala su još dvojica muškaraca i jedan taksista je izašao iz svog vozila, pridigli smo devojkicu, namestili je da sedne na sims izloga prodavnice na tom ćošku, devojkica je bila prestravljena, nije mogla da govori, širom otvorene oči i nepomičan pogled, niko nije video registarski broj tog automobila, svi koji smo se zatekli baš tu, tada, u tom trenutku, svima nam je pogled otišao na nju, na tu devojkicu, automobil je odjurio, ubrzo je stigao policajac, ne, niko nije video broj vozila, samo model i boju, devojkica se nije pomerila, nije ni menjala svoj ukočeni prestravljen pogled, nije ništa govorila, ubrzo se okupilo još ljudi, stigla su ambulanta kola, odvezli su devojkicu, neki ljudi su ostali na tom mestu, komentarisali su, bilo je osam sati uveče, nisam mogao ništa da mislim, samo sam otišao odatle...

17. januar – ponedeljak

Devet je sati i danas idem na kontrolu kod doktorke. I ja pomislim da li treba da uradim neke pripreme, jer ako mi kaže nešto što ne bih da čujem, može da mi bude loše, ali ne znam koje pripreme mogu da uradim i onda pomislim da je i ovo malo što sam do sada uradio u životu, dobrog ili lošeg, svejedno, sasvim dovoljno da budem pripremljen za bilo šta što doktorka može da kaže. I takav odem u bolnicu. Popnem se uz stepenice, taj miris, boje zidova, dok sam sedeo u kolicima, pre šest meseci, zapamtio sam sve to. Prolazim kroz hodnik i vrata od nekih soba su otvorena, vidim ljude kako leže, vidim njihove gole noge kako vire iz kreveta, sretnem momka koji me je gurao dok sam sedeo u kolicima, po bolnici, vodio na preglede i ispitivanja, skoro mesec dana, i sad me nije prepoznao. Nisam to ni očekivao, ne može mu biti lako da zapamti svakog pacijenta. Onda se setio, iznenada, i obradovao se.

Video me je kako mu prilazim i kako stojim pred njim, i rukovali smo se. A onda se pojavila i doktorka. Ona me je, naravno, prepoznala. I ona je bila nasmejana. Pa sam i ja bio nasmejan na kraju. A nisam bio u početku. I onda smo doktorka i ja popričali, i ona me je pregledala, postavljala je pitanja i ja sam odgovarao. Stopala, to je jedini problem. Tabani. I onda doktorka kaže:

– Nemoj više injekcije, samo magnezijum, vitamine, tablete koje sam ti rekla, i dođi 25. januara i onda ćemo sve da vidimo, sredićemo to.

Ja zapišem taj datum u sveščicu, i izađem iz bolnice. I stanim ispred bolnice. Znači: još čekanja. Znači: i dalje sve isto. Znači: nemam pojma gde da idem sada a išao bih negde što dalje od te bolnice. Znači: na beogradsku železničku stanicu, nema druge. Da gledam vozove. I donesem odluku da provedem tačno sat vremena na železničkoj stanici i da napišem pesmu koja se zove:

JEDAN SAT GLEDANJA VOZOVA I SPREMANJA NA PUT

Tačno je 13.00h i sedim na metalnoj stolici,
na peronu železničke stanice, hladno je, suvo i bez vetra,
ali hladno,
ima puno policajaca, smrzavaju se i oni, stoje i cupkaju,
čuje se ženski glas preko razglasa:
“Ekspresni voz broj 418 za Vinkovce i Minhen,
polazi sa drugog koloseka u 13.35h”,
sedim i pišem ovo, prsti mi se smrzavaju, stiže mi poruka
od nasmejane prijateljice iz Italije i pita me kako sam,
brine se, i ja joj napišem šta trenutno radim,
i ona me moli da se ne smrzavam i da odem odatle,
sa te odvratne stanice, brine se rekoh, ali poručujem joj
da ne mogu, da mi se sad baš ovo radi,
a stanica jeste odvratna, prekidam pisanje i
odlazim do klozeta, i platim deset dinara, i
uđem u taj smrad, jeziv smrad, otkopčam šlic,
nagnem se nad pisoar i tip stoji pored mene i
gleda u pravcu mog penisa i ja ga pogledam i
on skloni pogled sa mog penisa ali me zato pogleda u oči,
kakvo lice, jezivo, kao i taj smrad klozeta,

i ja vratim svoj pogled na svoj penis,
a i on ponovo vrati svoj pogled na moj penis,
i ja se pomokrih u taj pisoar, i zakopčavam šlic,
i opet pogledam tog tipa, on nije ni mokrio,
buljio je u mene, i ja ne izdržah:
“Pa, jebem ti, je l’ ti sad bolje, jesi se nagledao?”
onda se on zbuni, i ode, a meni psovke ispune mozak,
samo to, te psovke, i izađem iz tog klozeta,
kupim flašicu soka i vratim se na onu istu metalnu stolicu,
nastavim da pišem, prsti počinju da mi se koče,
ljudi čekaju na svoj voz, neki stoje sa torbama,
drugi se šetaju, hladno je, jedino ja sedim i
ne čekam voz, čekam 14.00h i čujem isti ženski glas
sa razglasa:
“Ekspresni voz za Niš i Skoplje polazi u 14.00h”,
jedna žena vuče kofer, putuje, a onda
stigne voz iz Bijelog Polja i izlaze putnici,
svi nose nešto sa sobom, torbe i kese,
jedna žena u tirkiznoj bundi se izdvaja od ostalih,
ta boja, drečava, ta njena bunda, tirkizna,
odjekne kao prodoran zvižduk,
iznenada, to je izdvaja,
i ispijem sok, i popušim jednu cigaretu,
sad je već vreme, tačno je 14.00h, voz za Niš i Skoplje
polazi na vreme, i ja ustajem sa stolice, prošlo je sat vremena,
i uđem u automat za fotografisanje i ubacim novčanicu i
izađe moja fotografija
kao dokaz moje želje i volje i potrebe za ljubavlju i
putovanjem i za svim onim što želim i
za zdravim tabanima, koji će me odvesti,
tamo.
Da. Baš tamo.

U 14.45h ulazim u stan. Smrzao sam se. Puštam muziku.
Neka tako bude zauvek. Nigde i nikad bez muzike.

18. januar – utorak

Tri izgubljene rukavice. Prva u Dušanovoj ulici, druga u
Jevrevskoj, treća u Dositejevoj. Za tako kratko vreme, čak tri
rukavice, na tako malom potezu, na Dorćolu. A moram da

gledam gde hodam, gde gazim, i onda nailazim na svašta. Pa brojim to što vidim. Zanimam se. U 12.30h uđem u kafe Street da popijem zeleni čaj i koka kolu. Ta kombinacija mi prija. Kad sam u tom kraju, uvek uđem u taj kafe. Tu nije loše. Niko me ne guši. Popričam malo sa Zlajom, momkom koji tu radi, onda mi on donese novine da čitam, ako hoću, pošto on mora da ide, ima obaveze. A ja sam prestao da čitam novine, samo prelistavam, i bacam pogled na naslove i to bude stvarno bačen pogled. A onda naletim na vest da su u Beogradu gostovali "Derviši plesa", sledbenici derviškog reda Mevlevija, i piše u novinama da je bilo lepo gledati ih i slušati tu muziku. To je bila lepa vest. Sve drugo, ništa. Mevlana Dželaludin Rumi, učitelj, pesnik i filozof iz 13. veka, lepo je rekao, još tada: "Dođi! Dođi ko god da si, ne mari i ako si nevernik, ne mari i ako si posrnuo hiljadu puta. Dođi! Dođi ko god da si! Jer ovo nisu vrata beznađa, dođi, takav kakav si!" A to važi i sada. Sve to.

U Makedonskoj ulici, baš u ulazu u jednu zgradu, u 14.10h, ljube se mladić i devojka. Čvrsto zagrljeni. Ljube se kao nikada pre, tako izgledaju. Ne ispuštaju jedno drugo iz zagrljaja. Mladićevo lice ne vidim, ali vidim lice te devojke, i dok se ljubi onda žmuri, a kad se ne ljube, gleda u njega, u mladićeve oči. Sad, to je taj trenutak, jedno drugom su sve na ovom svetu. Tako izgledaju. I tako jeste, ali u tom trenutku. Ono dalje, što sledi, biće slično onome što je prethodilo. I zove se život.

Noć je i ne mislim ni na šta posebno. Nema razloga ni da mislim. Ne znam kako se uneti i sav se predati odmaranju. Opuštanju. Nikada to nisam znao. A da lenstvujem, da, naravno, to mi je oduvek išlo od ruke. I još u ovo neko vreme, u ponoć, ispod jorgana. Da zurim u plafon. To umem. Odlično.

19. januar – sreda

Probudim se u deset do sedam i pitam te sasvim jasno: koliko si sigurniji kad ti život liči na život nekog drugog? Nekog ko živi kao i ti? Video si to u zatvoru, svi živite isto, svi ste isti, i u početku ti bude teško, ali ti se navikneš pa ti bude lakše, i preživiš jer se navikneš, a navikneš se da bi preživeo,

jer si samo tako sigurniji. A kad izađeš, podrazumeva se da je bilo teško. A onda, video si to i u bolnici, u početku isto teško, i isto se navikneš, isto se vučeš hodnicima, gutaš lekove, piješ čajeve, trpiš bolove, pored tebe su oni koji rade to isto, i ti si siguran, svi ste tu u istom, i bolje vam je kad ste isti, jer kako drugačije. A u sebi misliš: e, ali napolju... I u vojsci, isto. E, ali napolju... A onda, kad izađeš, i napolju isto. Preduzeća, kompanije, kancelarije, poslovi... Koliko si siguran kad znaš da živiš i radiš slično kao i onaj neko koji to isto živi i radi? Ustani, i skreni, desno, levo, idi negde, šta drugo sad da ti kažem, ovog jutra?

Prvo sam stao na noge, klimave noge, atrofiranih mišića. Pa onda napravio par koraka, pa stao, naslonjen na spravu koja je imala male točkove, i koju sam gurao. Pa sam se tako odmarao. Pa sam onda hodao malo više, sa tom spravom. Pa sam počeo da pravim korake bez nje, ali sa štapom. Pa sam onda napravio nekoliko koraka bez štapa. Pa sam se odmarao. Pa sam onda krenuo u šetnje, sa štapom. I šetao sam se. Sve više. Bile su to terapijske šetnje, i takmičenje sa samim sobom. Pa su se te šetnje pretvorile u obavezu, potrebu, sasvim prirodnu potrebu. U obavljanje toga, u šetanje. I iz te prirodne potrebe, nastala je ljubav. Velika ljubav. Prema šetanju. Ne mogu reći da je to nešto najlepše što postoji. Ali svakako mogu reći, sasvim siguran, da je neopisivo lepo. Ne mogu da to ne kažem, baš tako. Neopisivo. Kad šetaš, sa štapom ili bez njega, daleko od kuće...

... i u 15.10h došetam do jednog ćoška, i iz jedne ulice skrenem u drugu, i tu se setim da je tu stanovala, a možda još uvek i stanuje, jedna devojka, čoveče al' sam je voleo, baš tako, ili bio zaljubljen, nemam pojma, i čoveče, al' sam je zaboravio, i to skroz, i da nisam sad slučajno ušao u ovu njenu ulicu, ko zna kad bih se nje setio. Eto, vidiš kako to ide, kad ideš. Imala je predivne grudi i usta.

20. januar – četvrtak

Kad je oblačno, oblačno je. I nema druge. Zato ti budi vedar i spasi nekog kome sunce treba.

U 18.10h prođem pored zgrade na Crvenom krstu i vidim prozor od kupatila, mali prozor, malo kupatilo, mali stan, tu sam nekad živeo. Ali više ne živim tu. I neću više nikada. I kao da nisam ni živeo. A jesam. Pamtim i broj telefona tog stana, ali to je jedino što sam zapamtio a da mi nije mutno. Sve drugo mi je mutno, kad je taj stan u pitanju, i moj život u njemu, i život uopšte, i ta žena koja mi je izdavala taj stan, sve mi je mutno, i ja to ostavim tako, spustim u sebe, kao fasciklu, na kojoj piše: "Mulj".

U 21.15h neću da jedem. Ne moram. I neću.

ROSICINE LUTKE

Rosica je već poznavala veći dio ulica Sofije, iako je sad njena putanja kretanja uglavnom bila usmjerena ka Pirotskoj ulici. Kad je od gazde Rašida dva-tri puta dobila slobodan izlazak, uspjela je da pođe do Konjovice, a jednom i do Jučbunara da vidi da li se nešto promijenilo otkad su ona i Andon napustili ovaj sofijski kvart. Od dana kad je prije deset godina ponovo zakoračila u kafanu "Ciganski car", ne znajući zapravo kud da ode, njeni strahovi nisu više bili isti. Tumarala je tada cijelo prijepodne i popodne po nepoznatim ulicama Sofije i, iako ni ovog puta nije dozvolila da joj suze tope lice pred očima ljudi koji su je gledali, kad ju je večernja hladnoća donijela u Grobarsku ulicu, gotovo instinktom životinje u potrazi za toplom jazbinom osjetila je da mora tu da ostane ako želi da preživi zimu. Sva njena čula navijala su za to da ostane u Rašidovoj kafani. Čak i da se Magda nije zauzela kod Rašida da je zadrži kao pomoćnicu u kuhinji, ona bi se šćurila u šupi ili pod nadstrešnicom u dvorištu, ili čak u slami kraj male bijele kože koja ju je tad umiljato lizala svojim crvenim jezičkom. Strah ju je bio paralisao: nije znala da misli. Samo je jedna mala svjetiljka treperila u njoj. Da li je to bila misao, čežnja ili strah da Andona sasvim ne izgubi? Iako je ona od njega pobjegla, ta svjetiljka je trepetom svjetlucala: jednog će dana možda Andon ipak svratiti u kafanu "Ciganski car"? A gdje bi na drugo mjesto ako ne ovdje? Ovdje će je najlakše pronaći: a i ona će njega u "Ciganskom caru" najlakše sresti. Njihovi su se putevi najsigurnije ovdje mogli ukrstiti.

Prošle su godine dok Rosica u sebi nije smirila i ućaurila taj dugo sanjani susret s Andonom. Male bijele kože više nije bilo: gosti nisu tražili mlijeko, nego rakiju i pivo, a Rajčo, Magdina beba, izrastao je u štrkljastog i prgavog šiljega, koji mlijeko nije htio ni da pomiriše. U unutrašnjem dvorištu "Ciganskog cara" sad su držali svinju, koja je po čitav dan grotala i rila po svinjcu, a njen smrad je zapahivao još više noću, kad se sve smirivalo i kad bi se Rosica privila uz Rajčeta da bi ga mogla protresti čim on u svojim strašnim snovima zacijuče poput Rašidove svinje.

Sa makedonskog preveo
Nenad Vujadinović

Rosica je sad imala dvadeset i sedam godina. Da li su nje-
ne stare strahove zamijenili novi? U Bučinu i Prilepu imala je
otvorene neprijatelje; u Kučeviću je znala da su se pritajili
samo zbog poštovanja prema majci Stojni Bojkićevoj; kod
Nataniala su joj oduzeli spokoj, zato što, onako zbunjena, nije
uspjela da pronađe način na koji treba da se ponaša. Kako je
prolazilo vrijeme, sve je jasnije sagledavala da ljudi nisu
spremni da je poštede nevolja samo zato što nije stalno bila
prisutna. Ljudi su prvo bili dobri, zaključila je, ali budući da
su nosili u sebi nekakvu zlu klicu sličnu korovu, dozvoljavali
su s vremena na vrijeme da ih ta klica savlada: čak i kad su bili
ubijedjeni da govore istinu. Što samo dokazuje da ni istina nije
uvijek korisna. Rosica se, na primjer, plašila i Rašida. Ali da li
može da se kaže da Rašid nije bio dobar? On se na neki način
bio odrekao nje, iako je ona bila novo lice u njegovom svijetu,
pritom i lice koje nije moglo da prepričava njegove buda-
laštine. Ali bio je odustao i od Magde. I to iz razloga koje jedan
uličar njegove sorte možda i ne može lako da razumije. Magda
je došla u kafanu noseći pozdrav od jednog kresnenskog
vojvode od kojeg on nije imao mira – to je razumljivo. Ali
beba koju je Magda donijela sa sobom i koju je tako dirljivo
privijala uz grudi, sa svim tim njenim natopljenim krpama
koje su se cijedile, to dijete je pokosilo dječaka u Rašidovoj
duši: njegovo djetinjstvo, koje je pamtilo samo ozebla stopala,
glad i grubosti. Ukočio se pred slikom majčinstva i ostavio
Magdu na miru. Uz Rosicu je, pak, uspio dva-tri puta da legne,
da je žvalavi, gotovo s gađenjem škriceći zubima oko njenih
krupnih butina koje su mukom vrištale u tom poniženju: on
je gotovo jasno mogao da čuje to vrištanje, ali nemoćan da
učini nešto drugo, u njenoj je nijemosti ipak nalazio slasni
izvor svojih divljanja. Njegova tajna tonula je u dubok bunar,
mrak je zauvijek pokrivao, barem je u to Rašid bio uvjeren. Ali
nije izdržao pred Rosicinom trpeljivošću: ukočeno zagledana
u tavanke grede, ta gromada od kostiju, mesa i stopala, nije
mrdala, nije pokazivala razumijevanje za njegovu muku, nje-
na nijemost ga je osuđivala s neshvaćenim prezirom koji mu
je dotad bio nepoznat i koji ga je sad paralisao. Njegove su
kurve vikale, glumile strast, gurale njegove prljave prste u sebe
i previjale se kao zmije u njegovim šapama: to je ipak bilo
nešto za jadnog Rašida kome su beonjače već krvarile. Nije
znao da je baš patnja koja je pritom izbijala iz svake njegove
pore bila jedina stvar koja je Rosicu mogla učiniti strpljivom i

naizgled pokornom. Kad bi je na kraju, šutirajući je, izgurao na stepenište, nadajući se da će i to neke oči primijetiti, zatvarao bi se u sobicu nad krčmom i plakao glasno, a Rosica i Magda bi, zagrljene u susjednoj sobici, trepereći iščekivale njegovo smirivanje, koje je ubrzo prelazilo u hrapavo hrkanje.

Postojali su, uistinu, strahovi koji su za Rosicu vremenom postali nevažni: na primjer, strah od nepoznatih ulica. Baš u to vrijeme kad je napravila Andonovu lutku, a potom ubrzo i ostala bez nje, budući da ju je odmah prodala, čežnja da izađe sama u neku sofijsku ulicu kojom je prolazila s Andonom, snažno je stezala u grudima. Da li je smjela da ode do Jučbunara, a možda i da zaviri iza ugla "Srednje Gore"? Da vidi hoće li Andon slučajno izaći iz Kristinine kuće, ako je promijenio odluku i riješio da ostane kod nje? Jer je poslije izvjesnog vremena posumnjala da je Andonov odlazak možda bio samo pretvaranje s ciljem da, u stvari, ona ode, kako bi Andon i Kristina uspjeli da se oslobode njenog prisustva. Napravila je još jednu Andonovu lutku, ali je i nju ubrzo prodala jer je bila veoma lijepa. Zatim je napravila još jednu, pa još jednu; svaka je postajala sve ljepša od prethodne, kao što se i čežnja umnožavala, ne nalazeći smiraj: sve su se lutke brzo prodavale i ostala bi bez ijedne da nije odlučila da posljednju zadrži za sebe i da je sakrije ispod slamarice. Ipak, Magda je otkrila tu lutku, slatko razvukavši osmijeh na svom tamnom licu. Što je Magda mogla razumjeti? Koliko je ona mogla da prodre u Rosicinu dušu? Rosica je pravila svoje lutke noću, dok je Magda, uspavljujući Rajčeta na drugom krevetu, i sama tonula u san, polako, s opuštanjem koje je za Rosicu bilo skoro nedostižno i na kome nije smjela da joj zavidi.

Ona je ukočeno posmatrala ljude koje je susretala. Da li je mislila da to radi samo zato da bi lakše oblikovala lica lutaka koje je pravila noću? Zaista, kad god bi joj se ukazala mogućnost, već je bez straha htjela da prolazi ulicama u kojima je znala da će sresti Makedonce. Da li se pitala zašto je tijelo vuče prema njima, iako je teško mogla da im kaže nešto o sebi, ili o Magdi? Konjovica je bila prepuna izbjeglih Makedonaca, kao i Jučbunar: mala djeca rođena proteklih godina prljala su se u prašini, prskala se crpaljkama s iskrivljenim ručicama, čuškala odrpane lopte dok su stojeći grizla parčad hljeba namazana mašću i posuta alevom paprikom. Rosica bi se zagledala u lica žena koje su, kao i u Makedoniji, sjedile na velikom kamenju pred nakrivljenim kućicama od čerpića, blata i živog

kreča; svađale se na svom jeziku, klele na bugarskom, blagosiljale na crkvenoslovenskom. One su ipak više od svojih muževa žurile da se stope s novom sredinom. Bile su zagledane u bugarske gradske žene, koje bi suretale na pijaci, u prodavnici, u Vitoškoj: za njima se širio miris ružinog ulja i čistoće, miris koji je zavodio njihove muževe, a njih vraćao u đerize sela iz kojih su ponijele sve što ih je sad ponižavalo. Muževi su im okapavali u "Ciganskom caru", lokali na veresiju, tukli se ni za šta, umetali pogrešne bugarske izraze u svoj dijalekat, bistrili politiku i napregnuto čekali da ih neko pokupi u četu koja će biti ubačena u Makedoniju s krajnje nejasnim ciljevima i sa samo jednim jasnim – otimanjem. Ti su muževi, sigurni u sebe, junački obarali na leđa umišljene Bugarke, kočopereći se makedonskim "alatom" – ali nauštrb svojih žena, onih koje su u sebi prezirali, istovremeno ne dozvoljavajući ni pas da im se približi i tužno otkrivajući svoju žeđ za nekakvim sigurnim posjedovanjem, kakvo su imali kod kuće. Oni više nisu imali ništa, a i njihova djeca ne bi imala ništa da se nisu potrudila da to dobiju što prije, ovdje.

Ali bar jednom nedjeljno Rosica je išla i do Pirotske ulice i tamo sretala ista lica Makedonaca kao i u "Ciganskom caru". Bili su u nekakvom grozničavom iščekivanju koje ih je iscrpljivalo, isticali su svoje neodmjereno junaštvo, ne mireći se s tim da ga neko smatra beskorisnim. Na Pirotskoj, između "Sofronija" i "Antima Prvog", u dvije stolarske radionice koje su držali Makedonci, bar se radilo: vikali su, žalili se, ali dok su strugali daske pjevali su, bez obzira na to što bi na kraju dana neki od njih završavali u suzama u "Ciganskom caru". Pekara, pet metara dalje, pa prodavnica za sitne stvari, na kraju i dućan za anterije – svaki od njih kao odraz napuštenog gnijezda i protivrječnih sjećanja. Činilo se da postoje baš zbog inata tog neodmjereno junaštva koje nije priznavalo svoju beskorisnost. Ali u dućanu za anterije, kraj majstora Sofre, Rosica je nalazila neiscrпно bogatstvo komadića krpica za svoje lutke: ono je bilo dokaz mudrosti o bogatstvu koje je najčešće nevidljivo. U ove dvije stolarske radionice, međusobno povezane, Vasil Glavinov i Vele Markov poodavno su joj na derbangu oblikovali tijela koja je ona ranije punila slamom. Još jedan dokaz, eto, protiv beskorisnosti koju su i ovi ljudi odricali. Nekad bi im iz zahvalnosti pospremila radionice, nekad bi im samo izbacila smeće koje su oni gurali u ćošak. Opirali su se, kobajagi im je bilo neprijatno što im

vidio Rosicu istinski smirenu: dok se uspavljivao u za njega nameštenoj postelji, ona je tiho i pažljivo iz kartonske kutije vadila svoje krpice i drvena tijela napravljena na drebangu, i s nekakvom pamučnom blagošću i osmijehom koji se ne gasi, klanjala se svojim lutkama, kao pred ikonom. Gazda Rašid se ljutio što ona noću ostaje duže od svih, i što mu troši gas koji on teško i skupo nabavlja. Ulijetao je ponekad divljački u njihovu sobu i odnosio lampu uz tresak i viku, ali Rajčo je s čuđenjem primijetio da to Rosici ništa ne znači, zato što bi ona, bilo pod prigušenim svjetlom skupljenog fitilja lampe, bilo u tami, ipak nastavljala da radi prstima, gledajući naprijed u neku drugu svjetlost koja je samo njoj svijetlila.

Otkad je zaproljetilo Rosica je gotovo zamrla od neke čudne siline koja je udarila u njeno tijelo. Više nije pravila Andonovu lutku, ali je napravila desetine drugih lutaka s licima ljudi koje je sretala u Pirotskoj ili u "Ciganskom caru". To je, ipak, nije smirilo. Nije shvatala što joj je. Iako premorena, iako s kostima koje su vapile za odmorom, ona je ostajala budna do duboko u noć, radeći, ali i nemirno iščekujući. Vraćala se mislima u Jučbunar, među sirotinju, i niz Pirotsku, čiji su uglovi uveče bili jarko osvijetljeni malim dućančićima. Ona nije smjela da izlazi uveče, ali je slušala buku radnika koji su išli kućama, dodirujući u pocijepanim džepovima ključeve svojih siromašnih domova od dasaka i kartona. Jedinih koje su imali. Prodavači leblebija i sjemenki su radili na otvorenom, prosjaci su na ćemanim škripali tužne melodije, gomile bijednih i nesrećnih ljudi, na kraju dana, bez bilo kakve zarade, odlazile su u pohod kafanicama i baštama, čineći posljednji pokušaj da na sitno prodaju cvijeće, pertle za cipele, štapove, pletene čarape, kutije sa zalijepljenim pužićima... Bilo je to poniženje koje je boljelo i Rosicu. Otvarala je prozor i pokušavala da duboko udahne vazduh koji je dolazio s Vitoše, ali sad su svuda unaokolo uzbuđeni mačori i mačke oglašavali proljeće, zavijajući, dozivajući, zavodeći, i za njih nikakvo bijedno poniženje nije imalo drugo značenje. Pokrivala je Rajčeta preko glave: rano je bilo za njega, nije morao to da osjeti već sad. Oni su živjeli za trenutak i za njih se iščekivanje nije protezalo u nedogled.

Da je Andon bio pored nje, sigurno bi primijetio da i njene lutke pokazuju taj nemir. Rosica se smješkala misleći na to. Možda je Andon ostario za ovih deset godina? Možda je bio oženjen, možda je imao djecu? Ali što god da se dogodilo

s njim, on je za Rosicu imao isto lice, nepromijenjeno, prćast nosić, bradu koju je češkao dok razmišlja, blagi plavi pogled: Andon je postojao zauvijek u lutki koju je ona napravila i koja se nije mijenjala. Rajčo se čudio što Rosica svake večeri vadi ispod slamarice lutku koju stavlja nasuprot sebe i pred kojom se priprema da radi. Ko je bio model za tu lutku? Ona je ili voljela, ili mrzila čovjeka po čijem je liku lutku napravila? Rajčo je silno vjerovao u to da upravo razgovori koje je Rosica slušala dolje u kafani najviše mogu da je vežu za jedan ili za drugi lik. Kada je odlučila da napravi lutku onog Vasila Glavinova, momka iz jedne od stolarskih radionica na uglu "Sofronija" i "Antima Prvog", to nije bilo zbog samog Vasila, koji je ionako cijele prošle jeseni i zime redovno dolazio u kafanu zajedno s drugim kalfama, zidarima, ciglarskim radnicima, i koji je ćutljivo srkao toplu škembe-ćorbu, dodajući kašiku i ciganima-kovaćima, koji su kraj njega lakomo udisali paru. Nije to bilo zbog samog Vasila, i ne tada, već onda kad ga je ćula kako govori, kako kazuje o sebi, ali i o drugima. Što misli o njima, što bi im preporučio. Rajčo možda nije mogao da pretpostavi, ali Rosici je i kad je o Andonu rijeć upravo to nedostajalo: da sam kaže otvoreno nešto o drugima. Da li je taj Vasil imao 15 ili 16 godina? Ne, imao je 18, ali je bio mršav, iscrpljen. Bio je iz Velesa, rekao je. Ućio je drvodjeljski zanat, a prije dvije godine došao je na pećalbu u Sofiju zajedno s našim zidarima. Pomagao im je, dizao cigle, pravio cigle. Zatim je počeo da radi kao zanatlija. Imao je već momaću bradicu – lutka koju je Rosica napravila imala je upravo takvu bradicu: imala je dugu kosu podijeljenu razdjeljkom na sredini, imala je pokvarene zube, nos crven od kijanja, nokte kojima nije dozvoljavao da porastu i koje je redovno sjekao oštrim nožićem.

(odlomak iz romana)

nije nedostajalo; živjeli smo vrlo skromno, bili dovoljni jedno drugome.

Dok se naša zaljubljenost nije popela do vrhunca koji više nismo mogli nadmašiti. Ponovno ga dotaknuti, to je sve što nas je zaokupljalo, iz dana u dan. To je oltar na koji smo u groznici polagali sav naš združeni životni žar. A on se doimao sve višim. Sve smo teže prigrtali snagu za uspon.

Ona je počela pobolijevati. Ja sam trčao k njoj nakon posla, ili već u pauzi, ili sam ujutro javljao da ostajem kod kuće, kako bih je mogao njegovati. Sirote milo moje. Nositi tu pregolemu ljubav na plećima slomilo bi i besprizornog prostaka, kamoli tako precioznu dušu.

Prvotno, posrijedi su bile vrtoglavice, mučnine i nevidljive boli u raznim dijelovima tijela, zbog kojih smo se najprije obratili psihijatrima, zatim travarima, pa vidovnjakinjama. Svi su slijegali ramenima, ne videći ništa za popravljjanje. Čak je i tarot pokazivao apsolutnu sreću, bez ijedne zloguke karte. No ubrzo su se pojavile i sasvim opipljive vrućice, teški pušački kašalj premda moja supruga nije nikad zapalila ni cigaretu, i hramanje: ma koliko se trudila, hodala je klataći se kao da je jedna noga kraća. Čak ni stajati više nije mogla ravno već samo pod određenim kutem, što je u njezin izgled unosilo sumnjičavost, kao da me promatra iskosa, neće li prozrijeti kakvu zatajenu misao.

Više je nisam puštao iz stana, zbog straha da ne padne po stepenicama, a i ja sam izlazio samo u krajnjoj nuždi. I najkraća moja odsutnost mogla joj je izazvati čudovišnu patnju, a onda i posljedicu koju se ne usuđujem zamisliti.

Treba istaknuti da su obje naše obitelji pokazale iznimno razumijevanje za situaciju, pomagale nam izdašnim pozajmicama, uz nasmiješena uvjeravanja da to nije nikakav problem, da ćemo vratiti kad ona prizdravi i život se vrati u normalu. Zapravo me sram pred sobom što ponovno spominjem materijalnu stranu, groteskno beznačajnu u našoj tragediji. Ono bitno je susretljivost čitavog okruženja: premda mi nisu mogli čuvati mjesto, u poduzeću su povremeno pronalazili posliće koje sam mogao obaviti kod kuće; prijatelji su prestali navraćati, da nam svojom prisutnošću ne krađu od potpune, hermetične predanosti; susjedi bi, pak, redovito pozvonili iznoseći smeće, s ponudom da ponesu i naše.

Neka je svetost prožela našu ljubav, i zračila kroz zidove. Da je drugi osjećaju, posvjedočilo mi je divljenje u pogledima

koje sam susretao na stubištu. Ali unutra, agonija je trajala, i nezaustavljivo rasla. Najteže je bilo noću. U budnom stanju, u trenucima najveće lucidnosti i pažljivo biranim riječima, moglo se zazivati racio; ali u snu, nesvjesno je ubiralo danak: moja je voljena ispuštala jezovite krikove, kao da je ubadaju u slabine. Dok se nije dogodilo i to rebro.

Ponavljam, iz bolnice smo izašli ne samo oklopljeni gipsom nego i armirane odlučnosti da pobijedimo zlo koje nas razdire. I bili smo hrabri. Danju smo se držali za ruke i kao mantru ponavljali: *bit će sve u redu*. Noću, kad bi počeli njezini košmari, privijao bih je k sebi i mokru od ledena znoja lju-ljao kao dojenče. Tako su prolazili tjedni, i čak smo povratili neku vrstu stabilnosti, bolje rečeno staklene ravnoteže. A onda, jedne noći dok je mirno ležala na boku a ja bdio iščekujući da ponovno krene, nešto je škljocnulo, resko i nepovratno: pukla joj je kralješnica.

Upravo sam spalio pismo koje sam joj pisao satima, dvadeset stranica natopljenih suzama. Jer, izvjesno je, dok bi joj ga čitala medicinska sestra, nemoćnoj da pomakne ijedan dio oduzetog tijela a kamoli obriše vlastite suze, prepuklo bi joj srce. Nikada joj više neću pisati, i svima koji je posjećuju za-branit ću spomen mojeg imena. To je posljednja kušnja koju pred nas stavlja ljubav, za tu žrtvu treba prikupiti neizmjernu hrabrost. Ali nas dvoje to možemo, mi smo jači.

Foto: A. Šahbaz

Marija Fekete-Sullivan

ČUDAN PAR

Kad je umro, moj otac me je silno uvrijedio. U njegovom novčaniku nisam našao ni sliku svoje majke, ni sliku svoje dvije sestre, ni sliku njegove majke, oca... Bila je tu samo slika njegovog psa Gare. Kao što mu i samo ime kazuje, Garo je imao tamnu dlaku. Ništa posebno, najobičniji džukac, ako mene pitate.

Moj otac ga je nabavio pod stare dane, pred sami rat, da sa njim šeta po parku. Zbog Gare sam rjeđe dolazio ocu nego ranije. Nekad sam ga posjećivao i petkom i subotom. Poslije sam se vadio na udaljenost, živimo u suprotnim dijelovima grada. Dođem samo subotom. U ratu ga nisam mogao ni gledati, mislim Garu. Dođem kod oca, umoran iz rova, donesem mu konzervu mesa koju sam ugrabio iz humanitarne pomoći. Otac je otvori i podijeli na tri dijela, za mene, sebe i Garu. To sam doživljavao kao zločin protiv čovječnosti. Protiv čovječanstva! Pomišljao sam: ako sutra umrem, umrijeću gladan, i znam koga ću kriviti za to.

Ali, ništa nisam govorio. Bojao sam se, ukoliko dođe do konačnog odabira, između mene i Gare, da ću izvući deblji kraj. Jedino sam davao oduška pišući o tome sestrama. One su, srećom, izbjegle u Škotsku. Tamo se, priča moja mlađa sestra Katarina – sad je promijenila ime u Cate – ljudi mnogo brinu o životinjama. U tom malom mjestu Dunoonu. Naš tata bi tamo uživao. Najljepše je krajem avgusta, kad je more najtoplije. Vlasnici pasa vode svoje ljubimce na kupanje. Oni sami se ne kupaju jer je temperatura mora daleko od prihvatljive, čak i za nožne prste. Ali za cuke je to pravi raj. Malo trčanja po šljunkovitoj plaži. Malo brčkanja u vodi. Onda jurnjava za bačenom granom. Oh, kako šarmantno ti četveronošci tresu dlakom i kapljicama vode. Jeste, dođe vrijeme i za malo kanja po šljunku. Stvarno, nema mnogo onih koji poštuju upozorenje na kamenom zidu: Bez životinjskog izmeta! Molim te, hajde ti spriječi cuku ako možeš! Bolje bi im odgovarao natpis: počistite iza sebe! Tako je moja Cate nadugo vezla o tome kako bi trebalo educirati ljude, a ne cuke, u vezi sa ispuštenim fekalijama na plaži. Moja pisma su, obično, bila

vrlo kratka, i svodila su se na to da smo živi, da su neki od poznanika ranjeni, neki izbjegli, i da nam šalje pomoć kako god zna i umije. Ona je to redovno i činila. Čak je jednom poslala i konzerve za pse. Nadao sam se da će tata ovaj put podijeliti Garinu miomirisnu konzervu na tri dijela. Kao što dijeli naše sa njim. Ali, ne. Pseto je u nevjerici, sa krivicom u očima, pojelo cijelu konzervu, a onda pokunjeno otišlo da spava. Mislim mu je bila muka od svega.

Nagovarao sam oca da ode, konvojem, iz opkoljenog grada, kod sestre. Znaite šta me je pitao: A šta ću s Garom? Dobro je znao da bi Garu izbacili van, ako bi ga pokušao prošvercovati. Ispočetka sam sanjario o tome kako Garo izlazi da obavi nuždu i kako ga onaj s brda profijuče snajperom. Dovoljan je bio i mali geler da ružni, veliki cuko nestane. Pojela maca mrkog cuku! No, odmah bih pomislio na tatu. Nesretnik, presvisnuo bi. Uostalom, postalo mi je žao i tog dlakavog stvorenja. Gledam ga kako kopni. U očima mu isti, tužan, izraz kao u oca. Izraz koji kao da govori: šta se tu može, pseća vremena!

Zaista! Jednom me je, po noći, kad sam se vraćao s fronta, zasreo veliki, crni, pas. Potrčao je prema meni, lajući bez prestanka. Prepao sam se, ali strah mi nije bio veći od bijesa. Još mi je samo on falio poslije svega! Tek što sam odveo najboljeg prijatelja u bolnicu. Ruka mu je visila. Bilo je pitanje hoće li mu je doktori ikad skrpiti. Stao sam psovati psa toliko glasno da se stvor okrenuo i otišao. Čovjek je nekad najgori pas!

Evo, sačuvao sam jednu novinsku vijest s početka rata, jer mi se učinila nevjerovatnom. Riječ je o ljudima i životinjama:

Sarajevo, 4. studenog/novembra 1992. (BH press) – Posljednja životinja iz sarajevskog zoološkog vrta, jedan smeđi medvjed, umrla je od gladi. Tako je ovo, nekad omiljeno mjesto sarajevske djece već od ranije ispunjeno leševima lavova, tigrova, leoparda, vukova i orlova, ostalo bez svojih stanovnika. U Pionirskoj dolini se još povremeno mogu vidjeti samo paunovi u šetnji i poniji dok pasu travu. Za životinje sarajevskog zoološkog vrta okupacija se na taj način završila.

Sjećam se da sam plakao kad sam to čitao. Sada mislim da nisam ronio suze zbog pernatih i dlakavih kreatura. Nego zbog nevjerice da je nekom stalo do zoološkog vrta. U to vrijeme! Jao, jadni medo! Jao, jadni paun! Doduše, u onom tamo, slobodnijem svijetu, možda je ta vijest privukla više pažnje nego činjenica da je ovdje bio rat i da su u Sarajevu

svakog dana ginule desetine građana. Srušene kompletne zgrade, ispražnjene cijele ulice.

Mislim da sam na neki način i sam doprinio smrti tog smeđeg medvjeda. Jedna komšinica, mlada i nadobudna novinarka, mi je tih dana spomenula: Zamisli, u Sarajevo treba da stigne konvoj za spasavanje smeđeg medvjeda iz našeg zoološkog vrta! Razne međunarodne organizacije za zaštitu životinja su se digle i odlučile da to ne može tako, nije medo kriv što smo mi idioti i jedni druge uništavamo. Rekao sam joj da upita na tim svojim press konferencijama, hoće li medi biti obezbijeđena oružana pratnja. I šta ako neko udari po medi! Ne znam je li upitala to one tamo, na konferenciji, ali kasnije nije više spominjala konvoje za spasavanje mede. I tako, bojim se da je medo otišao u vječna lovišta, a meni možda i na dušu.

Ne smijem dozvoliti da se to ponovi sa Garom. Bez obzira što mi nije posebno drag. Moram reći da sam razvio poštovanje prema njemu što je rat preživio s nama, a da nikad nije ništa tražio za sebe. Bio je zadovoljan svim što mu se da. Skroman je bio, a ne kao sad. Skače, traži kocku šećera k'o god da se pojavi na vratima. Čak i od mene, mada osjeća da mi nije prirastao za srce. Doduše, sad mi se već nekako uvukao pod kožu.

Ne znam što me toliko pogodilo kad sam otvorio očevo novčanik, odakle su u mene zurile Garine oči. Znao sam i to da se tata brinuo šta će biti sa Garom kad on umre. A znalo se da će umrijeti. Imao je već dva srčana udara, i predosjećao je da mu od trećeg nema spasa. U oporuci je kazao da meni, kao prvorođenom sinu, ostavlja sve. Ne znam samo šta je mislio kad je rekao sve. Istina, dvosobni stan u novogradnji nije za odbaciti. Dakle, sve mi je ostavio pod uvjetom da se brinem o Gari. Nije mi, dakle, pružio šansu ni nakon smrti. Nije mi dao priliku da pokažem koliko mi je do njega bilo stalo, koliko sam se trudio da mu udovoljim. Za njegovu ljubav, naravno, prihvatio bih psa. Makar je to prava mrcina, olinjali, ofucani ker. A šta bi me koštalo, još nemam ni žene, ni kućeta, ni maćeta.

Garoi ja postali smo čudan par. Ujutro i naveče ga vodim u piš-šetnju, a kad se vratim s posla, jedemo zajedno i gledamo jedan u drugoga strijepeći. U njemu vidim poznati izraz lica. Suzdržan je, šutljiv i dalek kao moj otac.

MOJ ŽIVOT S ARISTOTELOM

Novi kauč u primaćoj sobi zove se Aristotel. Ne znam kakva je to moda: davati namještaju imena, ali grandioznom četverosjedu boje slonove kosti ime stvarno pristaje. U ovom slučaju inspiracija nije bio Aristotel Onazis, mada ni to ne bi škodilo. Ino-firma koja proizvodi namještaj sa imenima velikih filozofa sigurno zna šta radi. Svi njihovi modeli nazvani su po drevnim misliocima, opravdavaći valjda tako paprene cijene. Uvozni mislilac je danas skup, makar on bio od drveta i obložen jastucima. Razlog je očigledan: čim poželim da mi se javi neobično mudra zamisao, ispružim sve četiri na mekanom (ali ne suviše mekanom) mikro-vlaknastom kauču i odmah mi se u glavi roje duboke misli i krupna pitanja. Jedno od njih je: kako otplatiti kredit za Aristotela, ovog na kome ležim.

Kad bolje razmislim, to je sitnica! Otkazat ću jedan Internet program, budući da je vrlo spor i neefikasan. Okrenula sam jedanaestocifreni broj i saslušala sve upute: pritisnite to i to ako ste naš član; za ove i one usluge pritisnite pet i šest, za otkazivanje internet programa pritisnite sedam, ali imajte na umu da se obično čeka desetak minuta za uspostavu veze. Molim?! Da platim prekookeanski poziv samo da bih otkazala uslugu? Sačekala sam ne bi li mi telefonska sekretarica pružila još neku mogućnost, ali ne.

Štaviše, javio mi se strogi, aseksualni glas, rekavši:
"Vi ste nesposobni da se opredijelite! Doviđenja!"

Ja nesposobna! Bezveznjaković bezlični! Čini se da više ne postoji dugme koje razumna osoba može pritisnuti! Da imam malo više agresivnih gena tresnula bih telefon o pod. Čista uvreda! I to od strane aparata. Poštovani mazohisti, pritisnite to i to dugme radi uvrede i to se plaća po minuti...

Ponovo zovem u nadi da ću doći do operatera. Nakon višeminutnog čekanja javlja mi se muški glas sa južnoazijskim akcentom.

"Dobar dan"

"Zdravo. Da li razgovaram sa osobom ili sa aparatom?" riješih da stvari odmah istjeram na čistac.

"Ovdje Shelly Black, ha, ha. Zašto pitate?"

"Već petnaest minuta pokušavam razgovarati sa živim bićem, ali mi se stalno uključuje automatska poruka."

Ljubazni činovnik me saslušao sa velikim razumijevanjem, suočavao sa mnom, složio se sa svim mojim argumentima, dao mi referentni broj, objasnio šta i kako, i odmah mi rekao cijenu našeg telefonskog razgovora. Oko dvadeset dolara!

Oh, hvala i zbogom! Šta bi sada rekao jedan super-um kalibra Aristotela? Blago njemu, on je imao mišljenje o svemu.

“Svako se može naljutiti, to je lako. Ali biti ljut na pravu osobu i u pravo vrijeme, u pravoj mjeri, i s pravim razlogom, to je zaista umijeće”, citiram imenjaka svog kauča. Sa njim se u ovu kuću uselila i filozofija. Onaj moj kaže da sam pošandrala. Hodam po kući sa Metafizikom u ruci, ne idem ni u WC bez nje, i neprestano se divim mudrom Grku. No, kad je riječ o ženskom pitanju, tu me razočarao!

“Čuj! Žena treba da je rob mužu! E, onda mi se više sviđa Aristotel Onazis!”, gundam, posmatrajući reakciju moje jače polovice.

“Je li? A čime je Onazis oduševio ženski rod? Taj nije morao ništa govoriti. Vama, ženama, dovoljno je da se neko pojavi sa jahtom.”

“Hoćeš da znaš šta je brodovlasnik izjavio? Pa, srce slatko, smatra da bi svaki poslovni uspjeh bio besmislen da mu nije bilo njegovih žena”, konstatiram i bacam se na četverosjed.

On je zauzeo pozu na suprotnoj strani dugog kauča i dograbio omiljene novine. Naše ispružene noge ležale su, jedva se dotičući. U tome i jeste poenta. Za razliku od ugaonih kauča, ovdje su vam stopala bliska, a glave odvojene, tako da oboje možete neometano čitati i razmišljati koješta, a da se ne unosite u vidokrug onog drugog.

“Mama, znaš li kako se pravi pašteta od grisinija?”, u sobu je utrčala naša petogodišnja kćerka. Zagrlila sam je i poljubila njen debeli obraščić.

“Kako?”, rekoš.

“Uzmeš vode, malo grisinija, i to umiješaš, a onda dodaš onaj žuti i onaj crveni začim iz kuhinje.”

“Opet si mi dirala začine! Pa, stoput sam ti rekla da to ne radiš!”, povikah prije no što dijete pobježe u svoju sobu.

“Pusti malu, vidiš da je kreativna. Buduća dizajnerica! Na tatu, naravno!”

“Hoćeš li ti počistiti za njom njene ‘kreacije’?”

“Hoću, ja sam emancipiran roditelj.”

Dolazi kreatorka sa tanjurom punim paštete od grisinija i slanog keksa. Nudi nam da probamo.

“Hej, ovo nije loše!”, rekoh ližući prste. “Mogla bih to iskombinirati, recimo, sa tunjevinom i sjeckanim lukom i imale bismo novi kulinarski hit”. Uzeh malenu u krilo.

Rukom joj češljam dugu kosicu. Ona zna da ću je sada gnjaviti nebuloznim pitanjima, ali kao da to jedva čeka.

“Jesi l’ ti moje srce?” pitam.

“Jesam.”

“Moja duša?”

“Jeesam.”

“Moja maca?”

“Aha!”

“Moj cuko?”

“Nisam. Cuko je muško.”

“Moja cukica?”

“Jesam cukica sa rozom mašnom, ustvari sa crvenom.”

“Eh, dobro, sad furaj, donesi olovke za crtanje.”

“Ali, mama, nisi dovršila!”

“Šta?”

“Pa, ima još. Nisam samo maca i duša. I cukica.”

“Znam, ti si moje nebo, i sve!”

“I ti si meni! I tata je sladak, je l’ da?”

“Jeste.”

On se pravi da ništa od toga nije čuo. Kaže:

“Srećice, donesi tati pivu iz frižidera!”

“Nisam ja tvoj rob!” na to će srećica.

“Eto, vidiš, dijete sve čuje i upija!”, graknuo je na mene.

“Šta hoćeš, nisam rekla ništa loše, samo sam citirala Aristotela!”

Odlazim u kuhinju po njegovu pivu. Kad sam se pojavila sa čašom, vratilo mu se dobro raspoloženje. Pokazao mi je kolor stranicu u novinama.

“Jesi l’ vidjela ovo?”

Zurim u dugi naslov: “Naučnici otkrili tajnu posjedovanja bogatstva, zdravlja, ljubavi i svega što poželite!” Tekst krasi idilična ilustracija: zlatnorumeni sunčev zalazak, palme, pješčana plaža, dvije priljubljene figure (valjda?) suprotnog spola. Ispod slike je napisano: Raj je pronađen!

Sve me to silno intrigira. Ipak su to ozbiljne novine, čudim se da pišu takve stvari. Čitam dalje: “Tajna se sastoji u tome da sve što vas okružuje ispunjava čista energija, koju je moguće usmjeriti prema onome što želite. Samo treba znati kako.”

“Ufff, to je stara stvar!”, tvrdim. “Otkad psiholozi trube da se sve može postići uz pravilno raspoređivanje energije! Još je Aristotel govorio nešto slično.”

“Nećeš valja opet o Aristotelu?!”

“Pa, dobro, ako te ne zanima...!” reko, dureći se. Pošla sam u dječiju sobu da vidim šta radi mala. Zaspala je hraneći plišane mede i lutke. Oslobodila sam krevet od igračaka i hrane, smjestila je pod jorgan, skinula joj papuče... Zaputih se u radnu sobu. Sad je prilika...

“Šta to pišeš?”, prenula me njegova ruka. Položio je na moje rame, dok sam tipkala na kompjuteru.

“Priču.”

“Kakvu?”

“Ljubavnu. Svaka priča je ljubavna.”

“Stvarno?”

“Pa, da. Sve na svijetu dešava se zbog ljubavi i zbog nedostatka ljubavi. Rat, mir, suze...”

“Je li i to rek'o veličanstveni student Istine, Aristotel?”

“Ne, ja skontala.”

“A šta kaže Aristotel?”

“Tvrdi da većina ljudi više voli pružati nego primati ljubav. Šta ti misliš?”

Stavio je prst na sljepoočnicu, demonstrirajući umnu pozu.

“Cijelu noć ću razmišljati o tome!”, rekao je kreveljeći se.

“Nemoj dugo!”, cmoknuo je svoj kažiprst i puhnuo poljubac u mom pravcu. Potom sam čula kako uključuje noćnu lampu u spavačoj sobi.

Ja sam još neko vrijeme tipkala. Što više budem pisala, možda me proglašaju piscem. Tako to mora biti po Aristotelovoj logici stvari. Jer, ne određuje čovjeka ono što zna, nego ono što radi.

Telefon! Gotovo sam odskočila na stolici. Ko je sad?!

Mama!

“Spavate li?”, pita.

“Jesi li nazvala da me to pitaš? Oni su legli”, šapćem u telefonsku slušalicu.

“Ja nešto ne mogu zaspat”.

“Šta je bilo? Kako je stari?”

“Tvoj tata je otišao noćas.”

“Šta pričaš, gdje?!”, sad sam se prestravila.

“Spakovao se i otišao sa onom, onom...” glas joj je prekinuo jecaj.

“Daj, šta ti je! Tata?”

“Nisam ti prije htjela govoriti. Ali, već godinu dana, on i ona profuknjača iz mjesne zajednice...”

“Nije valjda?”

“Jeste.”

“I šta ćeš sad?”

“Ništa. Odmorit ću se malo od njega. A onda... ne znam.”

“Dođi kod nas! Danas smo kupili novi kauč. Možeš na njemu spavati.”

“Da znaš, dobra ideja! Otključaj vrata da ne zvonim”.

Došla je, pozamašna i sređena, namirisana i nalakirane kose, kao i uvijek.

“Baš je lijep!” tiho je rekla, gladeći Aristotela.

Nasmijala se kad sam ih upoznala: Aristotel! Moja mama! Sjedile smo neko vrijeme bez riječi. Onda se rasplakala. Bilo mi je žao, ali mi je bilo i smiješno. Vidi tate, mangupa, u tim godinama! Citiram joj onaj Aristotelov savjet o ljutnji. To je još više raspaljuje. Prijeti: “Ubit ću ga!”

Brzo prebirem po mislima ne bih li našla neku utješniju maksimu, ali mi to ne polazi za rukom.

“Idemo spavati, mama. Ti leži ovdje, evo ovdje!”

Telefon zvonit! Skačem na njega da se ne probude muž i dijete. Očev glas.

“Je li ona tvoja majka tamo?”

“Reci mu da nisam tu!” dobacuje ona, prepoznavši njegov grleni glas.

“Čujem je. Šta izvodi, odmah neka dođe kući!”

“Ona da dođe!? A ti? Neka te je sram!”, već me napušta aristotelovska smirenost. Mora da je iz mene izronio kutak za glupost. Jer, kako reče Aristotel, čak i u najmudrijem umu postoji takav kutak.

“Objasnit ću ti sve kada se vidimo”, veli otac.

“Šta ti imaš...! Kao da to treba objašnjavati! Ali, ne znam zašto zoveš!?”

“Prepao sam se za tvoju mamu. Da nešto ne učini! Da ne dignu ruku na sebe! Vratio sam se kući!”

“A, je li? Ne boj se ti za nju. Najbolje je da je se kloniš ovih dana. I mene, čuješ li?!”

“Ne dolazi u obzir. Stižem ovog časa!”, spustio je slušalicu. Za nekoliko minuta čulo se kucanje na vratima. Otvaram, šta ću! Stisnutih usana, bez riječi mu pokazujem Aristotela i uplakanu majku. Sjeo je, pokušava da je zagrlji. Ona neće s njim. On ni makac bez nje.

“Ja sad idem u krevet. A vas dvoje, radite šta god znate!”, velim. Strah me vlastitih riječi. I sna. Više puta se, po noći, šunjam do primaće sobe, osluškujem. Ništa!

Rano ujutro zatičem ih kako spavaju na suprotnim stranama četverosjeda. Ušuškavam ih pokrivačem kao bebe. Otac se budi, iznenađen što me vidi. Čudi se i novom kauču.

“Otkud ti ovo?”

“Na kredit. Zove se Aristotel.”

Klima glavom. Ne vjerujem da je išta čuo. Hvata se za čelo.

“Daj, napravi nam, kćeri, kavu, živ ti ja ovakav!” promrsio je.

“A njoj malo slađu”, dodaje, gledajući pregršt crne kose što proviruje ispod pokrivača na Aristotelu.

MOSTARSKÉ TRAUME

(listići autogeografije)

“Prekomanda”

Počelo je u Beogradu. Pozvao me na raport drug Tempo i kratko naredio: tu je objava i kuverta s kojom ćeš se javiti u Štab VI. Armije u Sarajevu. Pitao sam “zašto?” Odgovor nisam dobio. Od Bosanskog Broda putovao sam uskotračnim kolosijekom s udobnim mekim foteljama koje su se mogle spojiti pa bi se dobio ležaj austrijskog nasljeđa. U Sarajevu sam pronašao zgradu Štaba armije i javio se komesaru. Nisam čekao dugo i već sam stajao u stavu “mirno” pred časnikom kojega sam prepoznao, premda sam jedva vjerovao svojim očima: bio je to moj kolega iz I. razreda III. realne – Redžo. Pamtio sam ga po tome što je u svlačionici prije gombanja pokazivao pimpek i ponosio se time što je “obrezan”. U razredu nije bilo drugih Muslimana ni Židova, pa je Redžo postao osebuynom atrakcijom. I sada je taj “obrezani” dečko sjedio preda mnom i raspolagao mojom sudbinom. Jamačno me je i on prepoznao, ali smo obojica šutjeli. Pročitao je sadržaj kuverte i samo primijetio: “Ne piše ti se dobro!”. Dao mi je objavu za Štab 29. hercegovačke divizije. Vojnički sam ga pozdravio, okrenuo se i po noći stigao u Mostar. Tako je ujesen 1945. otpočelo moje jednogodišnje službovanje u Mostaru. Nikada nisam saznao zašto sam dobio “prekomandu” niti zašto mi nije ni tada dodijeljen nikakav oficirski čin, premda mi nisu oduzeta časnička prava. Znao sam: imao sam krivi pedigree, a jamačno je i moj odnos prema “bratskoj” veledržavi bio primijećen i zabilježen. Kratko rečeno: ono što mi je priznavao GŠ Hrvatske, nije priznao Generalštab u ulici Miloša Velikoga. Čini mi se ipak da je Redžo bio kolegijalan:

Mostar je bio pravi izbor

Ulijegao sam u taj grad sa sjevera i doživljavao ga kao svoje “orijentalno progonstvo”, nalik na Puškinovo ili Mickiewiczovo iz *Krimskih soneta*, ili pak Lermontovljevo – časničko

– na Kavkaz. Poslije raporta u štabu ispod pravoslavne crkve, dobio sam uputnicu za stan onstran starog mosta, kako se pokazalo u kući odbjeglog bega. Takve su kuće kasnije u Mostaru ili Trebinju pokazivali strancima za pregršt njihovih škuda. Morao sam oprati noge na česmi u avliji, dvije su se žene krile preda mnom, i ulazio sam u svoju nastambu s tepihom prostrtim po podu na kojemu se nalazio pripremljeni ležaj, sa sećijama duž tri zida, dok je četvrti zapremio veliki izrezbareni ormar. Bio sam isprva zadovoljan: evo me na orijentu! Svakog sam dana prelazio preko prazne ćuprije i čekao da sretnem “s ibrikom Eminu”. Ali su i Emine krile svoja lišca: nošenje feredži ili zara smatralo se još uvijek obvezatnim, pa se Olga, koja me je uskoro posjetila, znala narugati “pingvinima”. Ni južno podneblje nije dugo potrajalo: počele su duvati bure, a kako ulice još nisu bile asfaltirane, dizala se prašina koja se protivila gradskim šetnjama. Ulazila je u nos i uši pa sam i sâm poželio feredžu, džepna mahrama mi nije bila dovoljna. Pa ipak, sabahajle, prije odlaska na novu dužnost, odlazio bih do nekog ćepenka nalik na kafanicu, ispijao kahvu, smokćuci pridodani šećer i naručivao 10 dkg tahanhalve sve u čudu odakle kafedžiji sirovina za nju. Očigledno je bilo pomanjkanje bilo kakvih sirovina i preradevina. Živjelo se “na kartice”, a utješna je uzrečica onijeh dana bila: “Dao ti Bog i veliki Granap!”

GRANAP se smjestio na vrhu slova T koje čini ulica što je vodila od kolodvora prema središtu grada i ulice koje sijeku istočni dio grada i vode prema tepi (sadašnjih im imena ne znam, a ni stara nisam zapravo znao). Kuriozum je ondašnjih dana pred bacanje kuglica u kartonske kutije (to se zvalo izborima) bila pojava u GRANAP-u “ruske” čokolade. Bili su to stari požutjeli bomboni koji nisu mogli konkurirati domaćim slasticama. Prve “prinadležnosti” trošili smo tako na kremšnite i šampite u slastičarni...Bujrum!

Mostarske bolesti

Govorilo se kako prikrivene u ratu bolesti izliježu u miru. Osjetio sam to poslije zimskog puta kamionom u Široki Brijeg. Nazebao sam na vjetru, vratio se begovim hanumama s groznicom i pljuvanjem krvi. Očajavao sam: niotkuda hrane, niotkuda pomoći. Hanume nisu puštale nikoga krštenoga.

Naposljetku je ipak došao pravovjerni Faik sa zdjelicom juhe i šalicom čaja. Faik je smio... U bolnici mi je na rendgenu pronađen infiltrat, i nakon još nekih pretraga upućen sam u Sarajevo s time da odem u Kasindol na liječenje od TBC. Putem se desilo čudo. Na stanicu su me dovela bolnička kola na ležaju, ali sam pred jutro na Ivan planini otvorio prozor i stao udisati visinski zrak. Granulo je sunce, zaiskrio snijeg, odahnuo ja. Osjetio sam – zdravlje. Bolnička kola na sarajevskom kolodvoru otpustio sam: “mogu i sam”... Sjetio sam se da je daktilografkinji u Beogradu, rodom Sarajki, otac bio liječnik. Pronađoh ga negdje u sokaku iznad Marindvora, bio je pulmolog, imadijaše rendgen u kući, pa mi reče: “galopirajuća gripa ti je nadražila ožiljak na porebrici, a o infiltratu ni spomena ne ima”. Odoh tako s njegovim mišljenjem pred komisiju i – vratih se prvim vozom u Mostar. Zasniježeno, pak, Sarajevo neću nikada zaboraviti. Sve je bilo nekako svečano. Ali sam stan promijenio. Šetka mi je pronašao sobičak u neke dalmatinske obitelji. Bilo je to na katu, ali su mi vrata izlazila u bašču koja se protezala prema Podveležju. Dobio sam stoga čuvara od mogućih zmija: od sada me nisu čuvala hanume nego JEŽ, pa sam i za toplih noći mogao mirno spavati kraj prema Veležu otvorenih vrata i osluškiivati ježevo tapkanje... Ali ježevi nisu mačke: nemojte ih hraniti mlijekom!

U toj me gostoljubivoj kući dočekalo i ljeto, a znat ćete valjda ono hodžino tumačenje iz mejtefa što su bakterije: “To su vam mali hajvančići koji uđu u insana i on namah hava biva”, ili tako nekako. Ljeti su me malo veći hajvani znali ubosti. Dobio sam “papadači groznicu” od mjesnih komaraca, ali sam je doživljavao kao pravu malariju. Gazdarica Mara brinula se zdušno oko mene, a ionako mi je apetit popustio, a kinin skinuo groznicu. Vratio sam se Klubu povrh Neretve, a o Bajramu bih znao izlijeći na tepu i pozdravljati: “Bajram mubarek olsum”. Tepa mi je odgovarala: “Alah razolsum”.

Međutim, do tri puta Bog – odmaže. U Dubrovniku me jednoga dana uhvatila kiša i od Ploča do Gruža jurio sam kako bih uhvatio noćni vlak. Po noći sam, od petka na subotu, osjetio tegobe u slabinama, i odlučio sam da se što prije javim liječniku. Odoh do južnih kasarni. Primio me dežurni hećim: “I ti si mi neki student, intelektualac biva. Kila ti se uklještila, gangrena je na pomolu, a ti to nosiš u sebi... Stigao si u zadnji čas!” Pola sata poslije toga ležao sam na stolu pod lokalnom anestezijom, gledao u liječnikovu špiglu kako me kasapi i još

mi pred nos stavlja smrdljivi komadić trbušne opne, pokazujući mi zorno što bi bilo da se nisam u subotu javio! Uslijedilo je ležanje u sali s unovačenim negdje oko PiškopejeŠiptarima, upala pluća od nepokretna ležanja, ali – Bogu hvala! – rat je donio dva korisna izuma: mali otvarač za konzerve u obliku nožića i... penicilin. Hećimu nisam znao objasniti odakle mi zastarjela **hernia incarcerata**. Sjetio sam se samo jednog uspona s Bredom na Klek. Ali ni Klek “planina nije” – kao ni Prenj Nazoru. A ovdašnji “Bogovi” znaju insanu i treći put pomoći.

Mostarski jarani

Mostarska se mladež one poslijeratne (s ožiljcima) godine okupljala na čestim “igrankama”: čim je grad probeharao, one su se prenosile u bašće, bilo to “Napretkovu” bilo “Prosvjetinu” ili pak “Gajretovu”. Priređivane su i u Klubu, ali su se posjetiteljice regrutirale iz vojnog osoblja, a ni tadašnji časnici nisu bili vični europskim plesnim standardima: radije su ojkali gange ili u kolu zazivali “svijetlu majsku zoru”. Uostalom, na prvoj sam se (gimnazijskoj) igračici opekao: partnericu sam pitao za ime. Čuo sam “Majda”. Aha, rekoh Slovenka, iz obitelji koja se beamterski doselila u carevini. Međutim, prevario sam se. Rekla je: “Aida Bijedić”. Nisam joj se više približavao: Džemo je zapovijedao jedinicom izvan sastava Divizije, a bio sam distanciran prema višim činovima tko zna kakve specijalnosti... Upozoriše me jarani. Krug se jarana pomalo stvarao. U Klub me je bio uveo Silvio Maestro, bio je korektan, osim španjolskog znao je i druge jezike, prijateljski me je u Sarajevu uveo i u svoju porodicu: bile su to dvije sestre koje su preživjele nacistički logor jer su na njima vršeni pokusi s teškim posljedicama. Pokazivale su žigove na podlaktici. Međutim, Silvio je uskoro prekomandovan, navodno u OZN-u u Rajlovcu. Zamisljao sam kako budno pazi na putnike aviona strane registracije. Je li ih uopće bilo? Kasnije sam saznao da je karijera brzo završila: uhićen je 1948, nisam povjerovao da je kriv. Na njegovo je mjesto sjeo “Pop”, Popović ili Popadić. Imao je debela stakla u naočarima što nije svjedočilo o njegovoj inteligenciji, ali zločudan nije bio. Naočare su valjda pridonijele slučaju u dubrovačkoj Gradskoj kafani. Ulazili smo iz osunčana prostora, i odjednom se začula lomljava. Pop je htio pripaliti od dvojnika koji mu je krenuo u susret: razbio je

veliko ogledalo i raskrvario dlan....U Bileću takvih špiglova nije bilo! Pop se za moje poslove nije brinuo: prepuštao me je višim šaržama, štapskim politcnogorcima. Jarani su pak moji pripadali različitim narodima: najbliži mi je bio Isma koji je, ne znam zašto, još uvijek nosio pohabanu domobransku dolamu, zatim je tu bio domorodac iz Vrapčića – Gojko, a naposljetku crnomanjasti Nikica, unovačen nekoć na Mljetu. Dubrovački su gospari bili na cijeni u diviziji: Gozze Gučetić bio je tužitelj koji je kasnije sudjelovao u procesu protiv Draže, a ni kapetan Nobilo nije bio jamačno dalek od srodnih službi. Postrance je stajao i Njirić, likovni talent koji je primao i neke sitne porudžbine. Ne znam je li ukrasio koji prostor kipom bombaša, ali se afirmirao tek u Dubrovniku. Rado bih u klubu, međutim, čakulao s “domaćinom”. Bio je to čakavac iz Trogira, jamačno s najduljim partijskim stažem, koji je najradije “pričao” o zgodama unutar splitskih frakcija: spominjao je nekog Jelasku. Najpopularniji je ipak bio u Klubu Franz, njemački zarobljenik koji je obavljao sijaset malih tehničkih poslova. Zidao je, hoblaio, svrdlao, popravljao kurcšluse, izrađivao roštilje. Ukratko: bio je Švabo za sve... Pori-jeklom iz Istočne Pruske koja je sada pripala Poljskoj, nije znao kamo se ima vratiti. Poljski, dakako, nije znao. Kamo je god odlazio, rastanak je s njim bio dirljiv. Pili smo žilavku, jeli užički kajmak i pljeskavice.

S trojicom spomenutih jarana družio sam se najviše na Neretvi: odlazili bismo na koji sjeverniji sprud, tamo na vrelu suncu razbijali ohladene goleme lubenice, srkali njihov sok, i plovili nizvodno. Urođenici su upozoravali na virove koji bi, navodno, znali odnijeti po koji dalmatinski život. Naime, od rođenja plivači, majstori bi s mora potcjenjivali vrtloge kojima se nije smjelo odupirati. Neka te vuče – izbacit će te na površinu! Takve plovidbe unutar male ljudske flotile, pripale su najdražim uspomena: dalo se preživjeti i najnesnosnije tropske vrućine.

Dakako, jarani su me silom prilika upoznali i s Mostarkama. Bila je to Gojkova sestra Zora, stasita i kovrčava Ismetova sestra Hatidža, ali je, radi trojedinstva, falila Hrvatica. Međutim, valja primijetiti kako je trebalo biti na oprezu. Naime, na mostarskom korzu kretale su se cure odvojeno od momaka. Prekršitelji zakona kažnjavali su se otrovnim tračem. Prošećeš tako sa Zorom, čut ćeš idućeg dana kako Gojkova sestra misli poslije mature doći u Zagreb na studij, a za

Hatidžu će se pobrinuti njezini: “Kuda bolna, da cijelom svijetu pokažeš sramotu: ama gdje si onoga cvikeraša za dilbera odabrala?” Nijesam ja njoha čuo, ali mi je prolazila želja da ašikujem po Mostaru. Na kraju se pojavila i Hrvatica. Dvije sestre zavijene u sitoliku crninu redovno bi ponosno odvaljivale vazda istu gore-dolje putanju, a da im se nitko ni približiti nije smio. Crnina i neka izopćenost vezivala se u javnom mnijenju za pogibiju njina oca: govorkalo se da je bio “ustaša”. Pala mi je u oči jamačno starija, Zrinka po imenu. Nekako potkraj boravka u gradu, kada je već sve bilo jasno, i nitko mi više nije mogao nauditi, pristupio sam Zrinki, oslovljavajući je “gospođicom” i zbunjeno joj nešto govorio. Za inat javnosti. Tako je moje ašikovanje završilo bilansom minus jedan. Zrinku sam kasnije sreo u Jurišićevojoj; mislim da je studirala medicinu. Pozdravili smo se začuđeno, valjda nije ni fermala tko sam.

Balada o Mensuru

“Jašu, jašu konji vrani,
A na njima partizani”,

slušao sam pod pendžerom pjevno djevojčice dalmatinskoga roda i zgražavao se. Na stranu to što konji ne mogu “jahati”, pjesmica kao da nije odgovarala podneblju. Doduše, neka je srbijanska jedinica dojahala u svibnju 1945. do Zagreba, pa čak bila pripuštena paradi, ali tek onako kako je maršal Budennyj sukao svoju sablju na paradama u čast “velikog oktobra” pred naglašeno civilnim Hruščovom u vrijeme kada armijski ponos nisu tvorili tenkovi već vatrogasne lojtre raketnih postrojbi. Konjica je gdje gdje bila dio vojne tradicije, kozačke ili poljske. Ali dinarskom kršu više su odgovarale trofejne talijanske mazge, pa se i crnogorski pisac drznuo progovoriti o “Heroju na magarcu”. Ili, kraće rečeno: za “kamenje hercegovsko” konj nije bio lik “tipičan u tipičnim okolnostima”, kako su to od realizma tražili obrazovaniji sljedbenici Klasika od Kurilskog otočja do Brandenburških vrata. Pa ipak... Vranac se bio pojavio.

Mensa je bio moj srodnik po zvanju: referent za kulturu koji je i stol dijelio s referentom za obrazovanje. Imao je duguljasto lice kojemu su rožnate naočare pridavale neku čudnu strogoću. Završio je također gimnaziju i pričao o studiju na

fakultetu: brat mu je bio književnik. Međutim, naša kolegijalnost nije potrajala dugo. Mensa je na svoj zahtjev prekomandovan"! Nije prošlo mnogo vremena i htio mi se pohvaliti. Pozvao me u kasarnu i prikazao se u sjaju odore s "epoletuškama" i nalaštenim čizmama: postao je kapetanom JA. Zar se radilo o sigurnoj egzistenciji, takvu je priželjkivao, primjera radi, jedan časnik rodom iz Zagorja, koji je proplakao kada ga je pogodila "čistka" – kao i neke druge "prebjege" iz domobranstva? Ne, tamo, na *Exerzierplatz* stare austrijske vojarne, shvatio sam da je Mensina odluka bila druge naravi.

Najprije me pustio da se naslonim na ogradu vježbališta i kasom projahao mimo mene dižući oblak prašine: uštirkani konjanik s prijezirom se odnosio prema nekadašnjem plačidruhu, prašinaru bez epoleta. Gledao sam u njemu spodobu iz orijentalizma poljske romantike ili pak nekog Erolla Flynna na čelu "juriša lake konjice" i Lawrencea of Arabia, svakako kolonijalnog časnika na konju s burnusom ispod kape. Ali gdje je naš konjanik jurišao? Završivši smotru, Mensa je počeo pričati kako naganja "križare" između "Lištice" i Ljubuškog ili pak "škripare" duž Popova polja. Recept za iznuđivanje priznanja u traganju za jaticima bio je jednostavan: držiš četnika, staviš mu gumenu cijev u usta i lijevaš vodu sve dok se ne napuhne i da znak pristanka. Govorio je nešto i o žeravicama pod tabanima, ali sam ga već jedva slušao. Tako je, dakle, kapetan Mensa vodio mali rat usred hercegovačkog krša. Vido sam ga kako uz neku ogradu vezuje konja, doziva kojeg pješaka da mu asistira i vrši svoj ratnički obred. Balade redovno tužno završavaju, zar ne? Mickiewiczzevu *Alpujarru* s temom pada Granade uslijed unošenja smrtonosnih klica u tvrđavu Almanzorovu (Al Mensur?) znao sam napamet:

"Brani se jošte tvrda Granada,
Ali Granadom već zaraza vlada."

Svlačenje

Političko je vodstvo u štabu bilo u rukama Crnogoraca. Stasiti komesar s jednako visokom "drugaricom" na vrhu piramide, ispod njega major Mijović, a stepenicu niže – kapetan Veliša što je nadzirao moj rad oko organizacije brzometne nastave za neškolorane oficire u mostarskoj gimnaziji (dogovario

sam se s prof. Fuadom iz historije o "bremenitosti revolucijom" francuskog prosvjetiteljstva, a Kapustom o nastavi ruskoga, a držao se podalje od profesorice Nazečić koja je predavala i hrvatsku književnost, ali je zbog svog supruga pripadala mostarskoj eliti) ili pak u Trebinju (profesorica ruskog i engleskog pobjegla je na američkom brodu iz obližnje gruške luke, natovarivši mi dodatnu otežavajuću okolnost). Uglavnom, kada su se održavali prvi ispiti (s nizom olakšavajućih okolnosti), sustav je već bio podmazan, pa nisam vidio potrebe da tu ostanem. Postalo mi je jasno kako sam "potreban našoj armiji" samo zato jer sam pisao referate i predavanja kapetanu Veliši, a on je brao lovorike na moj račun. Odlučio sam se tada za skandal. Ishodio sam raport na vrhu piramide, popeo se do štapske zgrade i u stavu "mirno" počeo recitirati spremljeni prosvjed. Nije dosta da me bivši četnici (divizijski sudac) zovu "gestapovcem", nego me se upotrebljava u svrhe koje ne pripadaju sistematizaciji referenta za obrazovanje. Tražim da me što prije oslobodite dužnosti radi nastavka studija (dva mi je semestra već bila upisala Olga), u protivnom ću izići pred javnost sa zlouporabama mojih tekstova u povodu ovog ili onog jubileja. Nisam ja Velišin posilni! Rješenje je stiglo kroz dva tjedna. Smio sam svući zgužvanu bijelu dolamu i predati "Waltera" Popu. Farewell to the Arms! Otputovao sam najdražim itinerarijem – preko Splita. Poslije 1948. saznao sam da su i u nadležnim za to službama skinute objede na moj račun koje su me dovele Redži u zagrljaj i Mostaru u naručaj: zimi prašnjav – ljeti vreo. U Zagrebu nitko te objede nije uzimao ozbiljno. Naposljetku, bio sam među svojima.

Epiloški susret

U Mostaru nisam ostavio nikoga svoga. Tranzitno sam se zaustavljao, odlazio na Stari most, promatrao kako se mijenjaju Neretvine boje, busom se jednom odvezao na vrelo Bune, mjesto časničkih teferiča, gledao veliku robnu kuću na mjestu "Velikog Granapa", pio žilavku i jeo janjetinu. Veze sam održavao s Ismom i Nikicom: znali bi doći u Zagreb. Nikica mi je ponudio odmor u oficirskim Kugarima, a Isma je studirao na ALU. A kasnije je isplaniran treći rat. Zgražavao sam se, doživljavajući zbivanja u Zagrebu, ali nisam vjerovao da bi sve to moglo zahvatiti BiH. U Beču sam čak Sarajku Jagodu tješio

kako to nije moguće kao što nije moguće da neka od velesila aktivira atomsku gljivu. Učinak bi bio isti. I bio je! "Papci" su etničku bombu aktivirali. Nismo očekivali dalji domino. Igra se nastavila. Srušen je ponos Grada što ga je vedrim bojama bio naslikao slikar iz Pečuha – Csontváry. Zvao ga je "Rimskim mostom"!

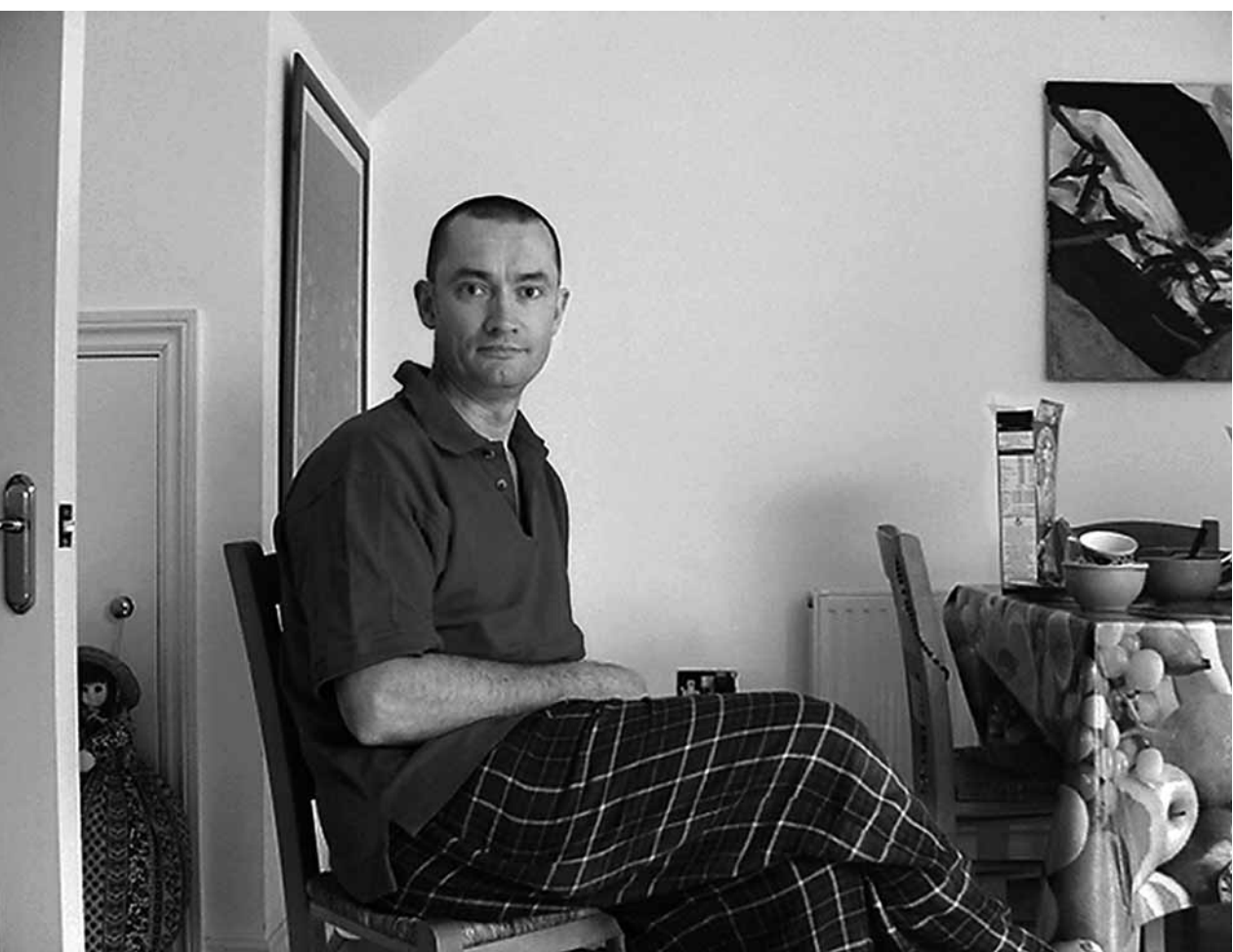
I onda sam se našao s Njime. U Kurelčevoj prišao mi je neznanac i s punom pravilno naglašenom vokalizacijom upitao za ulaz u Poštu. "Zgrada se reparira, ulazi se na mali haustor, pa malo sim – malo tam..." Pogledao me i rekao: "Purger!". Pogledah ja njega: "Mostarska liska". "Odakle Vam to?" – "Znam ja njija!" Odmah mi je pogodio i ime. "Bit će od Isme?". Bio sam čuo da je Isma obolio od raka i od očaja počinio samoubojstvo u hotelu "Europa" u Sarajevu. Salkova je priča bila drugačija, a osim toga zabranio mi je da našeg znanca zovem Ismom. "Za mene je on samo Ismet!" Pozvao sam ga u kafić u Staroj Vlaškoj, i tako je počelo naše zagrebačko druženje i mostarsko kazivanje.

U razgovorima u "Laksa" na dolačkoj terasi pripaliti mi je znao cigaretu s uzvikom "čak-mak", kako je to običaj u Stambolu odakle se namah vratio jer je tamo izlagao slike s rušenja Hajrudinova djela. Preko poznanstva s nekom Talijankom spremao se s istovjetnom izložbom u Milano i šire. Osobito se pak hvalio sačuvanim blagom mostarskog muzeja i neoštećenim (ni u ovom divljanju) nadgrobnim spomenicima na "hebrejskom" groblju. Pri tome nikada nije rekao ni "Židov" ni "Jevrejin", pa ni kada je u Zagrebu gostovao orkestar iz Izraela. Kazivao je: "Prolazim ja Praškom ulicom, a meni sučelice skupina. Zastavili me i pitaju za sinagogu. Pokažem im mjesto, kazujem imena koja sam zapamtio s mostarskoga groblja, i tako ti divanim s njima. Odosmo na kafu. Bilo je njija pet-šest. A znaš li tko je platio? Ja koji ovdje nemam ni konaka, niti mi tko novčano pomaže! Znaš, takvi su Hebreji... Ali su mi obećali koncert na Mostu!" Čuvao se i drugih termina: nikada nije spomenuo hrvatsko ime kada bi govorio o zločinima. Pitao sam ga za znance. Spremno je odgovorio na spomen Ismetove sestre: "Prodoše oni preko mosta i ubiše, među ostalima, i Hatidžu". "Hrvati" su ga, uostalom, ne suviše glasno, ljubazno primili u svojoj metropoli. Pozvao me je u jednu kulturnu ustanovu, u kojoj je čuvao svoje fotke. Službenice su ga ispričale, zamolile me da sačekam, i spremno odmah pripremile kavu: "Za Salka uvijek imamo". A zatim je

on raširio panoe preko cijeloga zida i tumačio slike. Šutio sam, bilo me je još uvijek stid hrvatske šutnje onijeh dana koju je, neposredno **tada**, prosvjedom prekinuo pokojni Radovan Ivančević. Uskoro je Salko otputovao onako kako je došao. Znao je svoje sokake...

Možda sam mu zaboravio pravo ime, ali njega kao osobu koja me je podsjetila na Mostar bivši i sada podijeljeni (sjetimo se: "igralo" se ipak na **tri** mjesta, sve dok "bratstvo" nije popustilo pred "jedinštvom", ne dopuštajući nacionalne, a kamo li vjerske kulturno-prosvjetne organizacije) nisam.

U Salku sam, rekoh, prepoznao "mostarsku lisku", ne smatrajući taj pridjev uvredljivim. Štoviše, u mene je potvrdno obojen. I neke svoje kolege obdario sam njime. Zar nije Predrag M., premda ruskog podrijetla, prava "mostarska liska"? Pazite: steći slavu na bezbroju knjiga o "Mediterranu" nije mogao nitko do "mostarske liske". On je shvatio da Mediteran počinje u Mostaru i širi se duž Neretve kao neka vrsta orijentalne Provanse (tako je bar izgledalo dok su uz cestu stajali minareti Počitelja kao urbanog kompleksa istočnjačke arhitekture), sve do "školja" na koje su se, mediteranske inspiracije radi, spuštali hercegovački poete što god mi o njima mislili. On je također shvatio da se samo izvana, u ovom slučaju s krajnje točke do koje mediteranski zrak (skupa s malarijskim groznicama) dopire, može shvatiti cjelovitost prostora koji proizvodi žilavku i kujundžušu ili pak gruzijski mukuzani i cinandali; koji se časti pilavom koji se na zapadu promeće u paellu, a da o kebabima (pazimo: "k" je u nas "č": "kenifa" = "čenifa"!)) ili maurskom slogu – od Alhambre do cesarske patvorine mostarskog hamama, ni ne zborimo. Neka, Predraže, ova moja pohvala dopre sve do Rima; vrijedi svim mostarskim liskama! A hvala budi i svemu čemu me je Mostar naučio, bolestima i traumama usprkos.

Mark Thompson

VIŠE BIBLIJSKI NEGO BALKANSKI

Za Danila Kiša, na njegov sedamdeseti

Dok evropsko dvadeseto stoljeće nestaje za horizontom bučne globalizacije našeg doba i sa sobom odnosi čitave biblioteke poezije i proze u dubine (koje će samo učenjaci posjećivati), mogli bismo se upitati da li je ta era stvorila *ijednog* pisca sa dovoljno tehničke vještine i moralnog suosjećanja da bi se zlodjela nedavne prošlosti sažela u književna djela koja pozdravljaju modernističku inovaciju, ali u isto vrijeme poštuju i stariju narativnu tradiciju, ne zakidajući potrebu čitaoca za upečatljivim pričama.

Ovo se pitanje nameće jer bih ja volio ponuditi odgovor. Danilo Kiš je rođen u Jugoslaviji prije sedamdeset godina, u februaru 1935., a umro je u Parizu 1989. godine. On je bio daleko najistaknutiji autor koji se pojavio u Titovoj Federaciji, a možda i jedini koji je uspio 'pobjeći brzini' gravitacije lokalnih problema i običaja. Malo je njegovih radova objavljeno, ali njih četiri ili pet su toliko dobri da su – dozvolite da posudim Mauroisovu počast Borgesu – "dovoljni da ga nazovemo velikim".

Osim kvalitetom zasebnih tekstova, Kišova dostignuća su osnažena i nečim neuhvatljivim, jednom dimenzijom koja se osjeća upoznavanjem njegovog opusa. To je plemenitost njegove nemirne predanosti književnosti – njegova potraga za vjerom u književnosti – što se može primijetiti od samog početka njegovog autorskog života.

Ovo nije retrospektivan opis skladnosti jedne karijere koja je inspirirana ličnom tragedijom, a brutalno prekinuta smrću od raka. Ovo je više skretanje pažnje na konzistentnost Kišove ciljane potrage za sredstvima (jezikom, formom) da iskaže pojedinačno iskustvo i kolektivnu katastrofu bez žrtvovanja istine ili finoće literarnog iskaza.

Kiš je brzo sazrijevaao kao autor, ali bez neminovnosti. Više od bilo kakvog posebnog talenta, njegove prve pjesme i priče otkrivaju brzinu i predanost kojom je učio zanat slova. Svoj debi je napravio pjesmom "Oproštaj s majkom". Početni stih ove prvoobjavljene pjesme je bio: "Majko! Tvoj stakleni pogled dušu moju muti". Nakon četiri jednostavne strofe sa

Sa engleskog prevela:
Nina Karadinović

rimom ABAB, pjesma se završava zazivajući “nježnu ljubav majke koje više nema!” To je jedno bljutavo djelo, skoro sramno, ali ipak nekako nezaboravno zbog odlučnosti mlađahnog autora da se čistom snagom emfaze *neposredno* dotakne najintimnijeg, bolnog iskustva.

Kiš je neke od tema koje je istraživao čitav svoj život – gubitak, patnja i njihov uticaj – pronalazio posebno u ‘krugu porodice’. On će postati izuzetno vješt u indirektnom prikazivanju ovih (i drugih) tema. Ipak, on neće izgubiti ambiciju da piše i o prvobitnom ljudskom iskustvu. U tom smislu, Kiš je bio na svom putu.

Do vremena kada mu je majka umrla od raka, 1951. godine, Kiš je već stekao užasno iskustvo patnje i gubitka. Njegov otac je bio mađarski Jevrej, a majka pravoslavka iz Crne Gore. Koračajući panonskim nizinama i dinarskim planinama, ovaj veoma neobičan par se sreo slučajno, što je Kiš smatrao odlukom sudbine. Eduard Kiš je radio kao željeznički inspektor nekoliko kilometara od granice sa Mađarskom. Godine 1930., upoznao je Milicu Dragičević, koja je bila u dužoj posjeti sestri. Vjenčali su se naredne godine, a njihovo prvo dijete, kćerka, je rođeno 1932. godine.

Eduard je bio nemirna priroda (“bolesnik, alkoholičar, neurastenik”, rekao bi njegov sin), koji je tokom tridesetih godina bio dva puta hospitaliziran. Kada je saznao da je dijagnoza njegovog oca “neuroza straha”, Danilo Kiš je to shvatio kao potvrdu da njegov otac dijeli patnju tipičnu za perceptivne srednjoevropske Jevreje u periodu između dva svjetska rata.

Nakon što je Mađarska – svrstavajući se u sile Osovine – usvojila anti-jevrejske zakone 1938. godine, roditelji su krstili djecu (kojoj je u rodnim listovima stajalo da su Jevreji) u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kako bi ih zaštitili od fašista, koji su predstavljali sve veću prijetnju. Hiljade mađarskih Jevreja su pokušali primijeniti istu očajničku strategiju. Vlada je na ovo odgovorila usvajanjem Drugog jevrejskog zakona koji kaže da će se “osoba smatrati Jevrejem ako su ona ili on, ili barem jedan od njihovih roditelja, ili barem dva roditelja od roditelja pripadnici židovske vjeroispovijesti”.

U oktobru 1940. godine, Jugoslavija je usvojila svoje anti-jevrejske mjere u sklopu “prilagođavanja” pritiscima Osovine.

Kada je nepopularna vlada u Beogradu zbačena narednog marta, šestogodišnji Kiš se pridružio drugovima iz razreda uzvikujući slogan protiv Osovine “*Bolje rat nego pakt!*”. On nije znao šta to znači, ali mu se sviđala “asonantna rima”.

Hitler je ubrzo izvršio invaziju na Jugoslaviju. Do polovine aprila 1941. godine, porodica Kiš je živjela pod mađarskom okupacijom u Novom Sadu, gradu na Dunavu. U januaru 1942. godine, mađarska policija i vojnici su krenuli u juriš na četiri hiljade novosadskih Jevreja. Pod punim pritiskom policijskog sata, pretresali su se i pljačkali jevrejski domovi, a Jevreji su ubijani na ulicama. Više od 1.400 muškaraca, žena i djece – većinom Jevreja – je odvedeno do smrznutog Dunava, pucano im je u leđa, a onda su gurani u rupu izbušenu eksplozivom u ledu. I više bi ih umrlo da rupa nije postala zagušena leševima. Iste večeri su stigle naredbe iz Budimpešte da se prestane sa ubijanjem. Ovo je odgodilo smaknuće nekoliko stotina preživjelih, uključujući i Eduarda Kiša.

Kiš je počeo vjerovati da je upravo ovaj šok slomio njegov oca. No, ako je i bilo tako, ovaj nije pokleknuo. Narednog mjeseca je premjestio svoju porodicu nekoliko stotina kilometara željeznicom i cestom do sela u jugozapadnoj Mađarskoj, mjesta u kojem je rođen. Stavljajući se na milost rođaka, izgubio je i ono što je preostalo od njegove otrcane nezavisnosti. Mora da je procijenio da je njegova porodica imala veće šanse da preživi u ovom dalekom uglu uže Mađarske.

Porodica Kiš se nekako krpila u Kerkobarabasu, mjestu od dva tuceta kuća povezanih sa vanjskim svijetom jednostrukim kolosijekom, kao kuglice na žici. Eduardova sestra im je dopustila da žive u pomoćnom objektu, dvosobnoj daščari koju će Kiš sa neskrivenim gnušanjem opisati četrdeset godina kasnije. Živjeli su u neimaštini. Milica je šila da bi zaradila novac. Dani, kako su ga znali u selu, je čuvao stoku i čistio seljačke kokošinjce. On i sestra su bosonogi išli u školu, gdje ih je pažljivi učitelj uključio u časove katekizma. Kišovu maštu su uzburkavale i progonile priče iz Starog testamenta, od kojih je jedna – Potop – kasnije imala strukturalnu ulogu u nekim od njegovih knjiga: kao biblijski oblik katastrofe koja je odnijela njegovog oca i njegov svijet.

Eduard Kiš je lutao selom i okolnom prirodom, često pijan, pjevajući, mamurajući pod živicom i stogovima sijena, optužujući svoje rođake za poniženja koja su vjerovatno bila i stvarna (kao i njegova tjeskoba) i imaginarna. Kada sam prije

nekoliko godina posjetio ovo selo (broj stanovnika: 330), ljudi su se još uvijek sjećali kako je “težak” on bio i upoređivali to sa jednostavnom ljubaznošću njegove supruge. Jedan im se pokret posebno usadio u sjećanje: kako je lepetao rukama po reverima, pokušavajući da sakrije žutu zvijezdu ušivenu u kaput. Kada sam upitao da li je porodica Kiš imala poteškoća u selu, jedan od Danijevih bivših drugova iz škole je rekao “Ne, nismo imali problema s njima – ne kao sada sa Ciganima ...”

Agonija odgođenog smaknuća se završila u maju 1944. godine, nakon što su nacisti okupirali Mađarsku. Eduard Kiš je odveden u obični geto, a onda deportovan u Auschwitz sa većinom svojih rođaka. Djeca su pošteđena, zajedno sa majkom. Godine 1947., Milicin brat ih je pronašao i oni su se vratili u svoju zemlju, u planinski grad Cetinje, nekadašnju prijestolnicu sitne nezavisne kraljevine Crne Gore, a sada zabit. Njegovi dječaćki prijatelji se sjećaju da je, nakon pet godina provedenih u mađarskoj školi, od njegovog srpsko-hrvatskog ostalo vrlo malo. U 12. godini je morao ponovo učiti svoj maternji jezik.

Njegov ujak je bio učenjak sa impresivnom privatnom bibliotekom. Tada učenik, Kiš je imao na raspolaganju ujakove knjige kako bi prebrodio zamorne večeri i beskrajne zime. U roku od oko jedne godine, međutim, njegova majka se razbolila od raka. Ona je bila njegov glavni oslonac, jedinstveni izvor ljubavi i sigurnosti u vrijeme opasnosti i oskudica tokom njegovog ratnog djetinjstva. Dvije godine kasnije, njegova se sestra udala i odselila. Gubitak je opet inspirirao poeziju:

Svatovi

Iz mog doma
izlaze svatovi

Crni su mi odnijeli
majku

a bijeli
sestru

Mome srcu jednako zvuči
pucaju li zvona
il' zvone puške

Iz mog doma
izlaze svatovi.

Dvadesetogodišnji Kiš je naučio osnovnu lekciju: da istina i snaga osjećaja ne daju istinsko i snažno pisanje. Umjesto banalnih izjava u pjesmi majci, suprotnosti su izvajane u jednom obliku koji se kružno vraća na početak uokvirujući ispovjedničku erupciju. Iznad svega, sad je spoznao vrijednost potiskivanja: svaki slog se važe.

Godine 1954. Kiš je otišao iz Crne Gore – gdje se i danas puca u svatovima – s namjerom da studira književost na univerzitetu u Beogradu. Jugoslovenska prijestolnica ga je privukla kao magnet: nikad više poslije toga neće živjeti van velikih gradova. Ovdje je, nakon toliko nesreće, imao dvije sreće. Jedan dinamični fakultetski profesor, Vojislav Đurić, je pretvorio dodiplomski predmet ‘Svjetska književnost’ u poseban odsjek. Kiš je bio prvi student koji je diplomirao na ovom novom odsjeku.

To je bio izrazito zahtjevan odsjek, koji je uključivao Homera i Williama Faulknera kao najpoznatije klasike zapadne književnosti, dotičući se usput antičke kineske, indijske, perzijske i arapske kulture. Đuriću je trebalo, a on je i dobio, političko odobrenje da koristi Bibliju (izabrani Psalami i Pjesme nad pjesmama). Studenti su morali učiti dva ili tri strana jezika. Na fakultetu su se osjećali kao prvi među jednakima.

Zajedno sa teorijskom komponentom, “Svjetska književnost” je obuhvatala i predavanja iz komparativne književnosti, istorijsko razumijevanje žanrova i kosmopolitske pristupe kulturi. Otvaranje ovog odsjeka je pokazalo ekspanzivnost političkog momenta: otvorenost doktrine i kulture koja je uslijedila nakon što je Staljin izbacio Jugoslaviju iz Kominterne 1948. godine.

Ovo vrenje je savršeno odgovaralo Kišu. Postao je instant preobraćenik na istorijski i komparativni pristup koji je upio u Beogradu. Nije imao nikakvog suosjećanja sa nacionalnim koncepcijama književnosti, koje su često duboko ukorijenjene u društvima u kojima se kultura koristila za političke projekte i izgradnju države i nacije. Ratno siročće, potomak nestalog svijeta, on se srodio sa književnošću. Njegova lojalnost *Weltliteratur*-u (volio je taj geteovski izraz) je bila doživotna i čini se baš prikladnim da je jedan od njegovih posljednjih poduhvata – u vrijeme kada mu je neizlječiva bolest skoro potpuno uništila volju za pisanjem – bio prijevod *Der Erlkoenig*-a.

Zaronio je u studentski život, imao dugo radno vrijeme u gradskoj biblioteci i učio da pije u beogradskim kafanama. U krugu prijatelja pjevao je za kafanskim stolovima pjesme na srpskom i mađarskom, prateći se na gitari. (Cijelog njegovog života ljudi su se divili njegovom pjevanju.) Također se i zaljubio u koleginicu sa fakulteta, Mirjanu Miočinović. To je bila njegova druga velika sreća. Vjenčali su se 1962. godine. (Njegova potreba za njenom podrškom nije se promijenila ni nakon boli prouzrokovane razvodom 1981. godine. Ni njegova smrt nije uticala na njenu lojalnost.)

Ubrzo nakon što je Kiš diplomirao 1958. godine, Đurić mu je otvorio vrata akademske karijere. "Možeš postati asistent sutra, ako želiš", rekao je dok su se vraćali sa seminara. Za jednog sirotog i kukavnog diplomca, koji nije imao drugih izgleda, u jednopartijskoj dogovornoj ekonomiji, ovo je bila rijetka prilika. Kiš je bio zahvalan, ali nepokolebljiv: "Profesore, izabrao sam drugi put. Više volim da sam pišem nego da predajem o onima koji su već pisali." Đurić se sjeća da je "on bio vrlo hrabar čovjek, izuzetan. Imao je unutrašnji sjaj. A bio je veoma osjetljiv.", dodaje on. "Uvredu je primao kao dete".

Osim dvije godine rada na poziciji dramaturga u beogradskom pozorištu kasnih šezdesetih godina, Kiš u Jugoslaviji nikad nije imao stalno zaposlenje. Krpio se kao književni prevodilac (sa ruskog, francuskog i mađarskog jezika) i gostujući lektor na francuskim univerzitetima. Mirjana je imala skromnu platu na univerzitetu, gdje je predavala istoriju pozorišta. Njihov prvi dom je bio minijaturni stan u centru Beograda, gdje nije bilo mjesta ni za sto: Kiš je pisao na krevetu, sa mašinom za kucanje posađenom na skrštenim nogama.

Do 1960. godine Kiš je postao profiliran književni novinar i usko je saradivao sa jednim poznatim kulturnim žurnalom, ali je pisao i oštre članke za dnevne novine. Dok je poštivao jugoslavske književne gigante, Ivu Andrića (1892-1975) i Miroslava Krležu (1893-1981), nisu ga mnogo impresionirali mladi talenti ili lokalna književna debata. Pogotovo nije volio dominantne konvencije realizma koje su, po njegovom mišljenju, podržavale banalnost na nekoliko načina – umjetnički, psihološki, intelektualni i politički. A banalnost je, po njegovom uvjerenju, bila jedan i jedini smrtni grijeh književnosti koji je trebalo izbjegavati po svaku cijenu.

S jednim izuzetkom. Kao već potvrđenog frankofila, impresionirala ga je smjelost *nouveau romancier*-a: Sarraute, Butor i Robbe-Grillet su osuđivali *donnees* i *cliches* realističke proze sa jednom polemičkom energijom u kojoj je Kiš uživao. Oni su potvrdili njegovu novu odbojnost prema izmišljenim pričama. I o njihovim pričama je, međutim, imao dvojbe. Ta razmetljiva geometrija, fetišizam svakodnevnih objekata, preferiranje gustog redanja motiva u odnosu na neposredno ili drammatizirano promišljanje o ljudskim dilemama, implicitna potraga za aktivnim čitateljem, želja da čitaoci iskuse konstrukciju romana – sve ovo je bilo vrlo pogodno za ukotvljavanje anahronizma (a otuda i banalnosti). Ali šta je sa sušom *nouveau roman*-a, njegovom hvalisavom nepovezanošću, neurotičnim strahom od bezobličja, antihumanizmom i omalovažavanjem metafizičkih potraga? Prema Kišu, ove tehnike radije treba koristiti da se, temeljnim temama određene epohe, ili možda bilo kojeg vremena, kao *književnost* ponovo angažira formiranje sebe kroz pripadanje i gubitak, glad za ljubavlju i smislom, neprihvatljivu istinu o nestajanju u smrti.

Godine 1960., Kiš je završio svoju prvu knjigu. *Skladište* je refleksivna fantazija, lagana kao puslica, ali manje slatka: priča koja je zbacila konvencije i očekivanja realizma. Kišova meta je uzurpirajuća moć literarne imaginacije. U njegovom jeziku se smjenjuju pučka jednostavnost i poetski poleti, sa primjesama poezije simbolizma koju je prethodno prevodio. Ovom alternacijom 'vještački raj' književnosti se istovremeno i priziva i ismijava. Vješto se priziva naratorova nesposobnost za praktičan život; čitalac dijeli njegovu nemogućnost da razlikuje pravi život od života u fantaziji.

Kišova slijedeća knjiga se veoma razlikovala po stilu i označila je autorovo otkriće temeljne teme: mostrouznost totalitarnih sistema ućahurenu u koncentracionim logorima. Kiš je kasnije ocijenio *Psalam 44* (1962) kao mladalački literarni poduhvat, napisan "za nepunih mesec dana, u svojoj dvadeset i petoj godini, za konkurs Saveza jevrejskih opština u Beogradu. ... Roman sam napisao na osnovu jedne kratke novinske reportaže (jedan bračni par sa detetom posećuje logor gde im se poslednih dana rata rodilo dete), tako da sam tu pomalo neobičnu intrigu mogao da prihvatim kao činjeničnu".

Ono što se danas posebno uočava u *Psalamu 44* je njegovo poštivanje konvencija realizma. To je jedino Kišovo djelo u

kojem on obilato koristi slobodni indirektni stil. (“Zato bih volela da to bude što pre. Razumeš: biće lakše”; no ona onda htede da sasvim rastereti svoju savest tih optužbi što ih sve više i više tovari na sebe pa sada i na Zanu i pomisli: *Možda Zana tek smišlja nešto i možda se nije ništa ni desilo...*”, itd.) Kiš je definirao slabost ove knjige kao “jedno fatalno odsustvo ironične distance”. Naprimjer, fraza “*Fuer Juden verboten*” je citirana nekoliko puta u tekstu; ovo je, kasnije je on smatrao, bilo neprihvatljivo grubo. Prava književnost ne izaziva automatske reakcije kod čitalaca. Naprotiv, ona im pomaže da vide stvari u drugom svjetlu.

Kiš je sigurno bio izrazito svjestan teškoće predstavljanja holokausta. Ipak, nije vjerovao da holokaust leži u jedinstvenom prostoru koji nije moguće opisati. Njegov je problem, zapravo, bio onaj već uobičajeni – problem izbjegavanja banalnosti (snagom umjetničke individualizacije) ostajući vjeran istorijskoj ili moralnoj istini. Same razmjere holokausta – i automatizam užasnutosti čitaoca – uvećale su ovaj problem, ali nisu promijenile njegovu prirodu. Za Kiša je opasnost falsificiranja istorije ležala u iskušenju da se piše u vidu *izvještanja* o logorima. Kao i njegove savremenike, i njega je rat duboko pogodio bez da ga je on neposredno iskusio, ili da ga je iskusio kao odrasla osoba.

Iako *Psalam 44* potiče od Kišovih sjećanja iz rata i onoga što je čuo od nekoliko očevih rođaka koji su preživjeli Auschwitz, on je počeo misliti da je podlegao ovom iskušenju. Kada je ponovo pisao o ratu, uvlačio je svoje sopstveno iskustvo. To iskustvo je podrazumijevalo – a kasnije se i fokusiralo – na lik njegovog oca. On, međutim, nije nastojao da zamisli šta se njemu desilo u periodu između deportacije i smrti; literarni izazov i moralni prigovor u vezi takvog poduhvata su se sigurno činili nepremostivim. Umjesto toga, on će u svojim narednim knjigama rekonstruirati svoj odnos sa ocem, a zatim i ratna iskustva svog oca *prije* deportacije.

Kišov osjećaj “srama” zbog *Psalama 44* nam govori o dimenzijama njegove savjesnosti kao umjetnika i njegove odlučnosti da se kloni sredstava realizma i njihovih konfekcijskih manipulacija. Mimo ovoga, još jedna ambicija je formirala njegove odluke: njegova umjetnost će biti uzorna. Neće

biti kompromisa sa društvom u kojem je živio, sa njegovim sveprisutnim političkim sistemom (koji se širi i uvlači u svaki kut života), niti sa općeprihvaćenim standardima njegovog poziva. Njegovi uzori će biti pisci čija su imena sinonimi za modernistički perfekcionizam, apsolutna predanost njihovom umijeću: Flaubert, Proust, Joyce, Isaac Babel i nekoliko drugih.

Njegova naredna knjiga je bila *Bašta, pepeo* (1965). Od samih uvodnih rečenica, ta knjiga nije sličila ničemu što je Kiš prije napisao: "U kasna letnja jutra majka je ulazila bešumno u sobu, noseći poslužavnik. Taj je poslužavnik već počeo da gubi tanku niklovanu glazuru kojom je nekad bio prevučen. Po ivicama, gde se plosnata površina izvija u malo uzdignuti-ji obod, još su se videli tragovi negdašnjeg sjaja – u ljuspastim plohamo nikla, sličnog staniolu istanjenom pod noktima". Elegijska, sinestetska, sjetna, intenzivna, ponekad komična, Kišova proza je pronašla novo, fleksibilno bogatstvo osjećaja identificirano sa gracioznošću Mnemozine, majke svih muza.

Priča je ustvari priča Kišove porodice za vrijeme rata; glavni likovi su Andreas Sam i njegov otac. Glavna tema je nastojanje naratora-sina da rekonstruira (izgradi, stvori) karakter i sudbinu izgubljenog oca. Kiš uspijeva u prenošenju stvarne istorije u prostor halucinirajuće živosti koja izbjegava banalnost i patos, a u isto vrijeme na tačan način prikazuje dječije iskustvo. Paranoičan, kihotovski, prezirući puke karte u korist ucrtavanja svog sopstvenog puta uz pomoć zvijezda, padajući na koljena da bi uzvratilo lavež režećim psima, Eduard Sam je beznadežno nesposoban za normalan život; ali ništa ionako nije normalno, tako da je Eduardova ludost u skladu sa epohom u kojoj se bitne zvijezde ne mogu naći na nebu – što Kiš pokazuje lijepom rečenicom o Eduardovim nagonским tumaranjima: "Koračao je poljima, zamišljen, zamahujući visoko svojim štapom, gazio je mesečarski, idući sa svojom zvezdom, koja bi se u suncokretima sasvim izgubila, i on bi je pronašao tek na kraju njive – na svom crnom, zamašćenom geroku."

Podtema knjige je sinov bijeg od brutalnosti činjenica u književnost – nejasna evolucija koju je s nelagodom podržavala njegova majka nakon "nestanka" njegovog oca, što rezultira stvaranjem pjesme, "autentičnog remek-djela nadahnuća" koje se sastoji od šest riječi "raspoređenih u idealnom i neponovljivoj poretku". Andreasovo veliko oslobođenje – na lijep način prožeto komedijom – poklapa se sa njegovom pobjedom nad strahom od smrti. To također daje uvod u prelaz ka narednom romanu.

Peščanik (1972) je njegovo remek-djelo. Kiš se bavi istim likovima i epizodama kao i u *Bašta, pepeo*, ali je ovaj put potpuni fokus na liku oca. Roman je strukturiran kao blistavi, dugi komentar na pismo koje je Eduard Kiš napisao jednoj od svojih sestara 1942. godine. (Ovo pismo je prekućano u posljednjem poglavlju knjige i nazvano "Sadržaj".) Dok Eduard Kiš dva puta spominje da ga je ispitivala policija, njegov izmišljeni alter ego, "E.S.", prolazi kroz dva duga ispitivanja. Aluzije na Marie Antoinette ili krompire u pismu izazivaju esejistička promišljanja u romanu.

Napuštajući strukturu sazdanu od sekvenci, Kiš gradi portret života E.S. i njegove opterećene svijesti tako što reda segmente četiri naracije u formu čiji se kohezivni oblik može samo intuitivno osjetiti. Uhvaćen u lucidnost ovih fragmenata, progonjen njihovom proročanskom nepotpunošću, čitalac uranja dublje u mađioničarev labirint. Kao i *Fineganovo bdenje*, to je noćni rad: E.S. sastavlja svoje pismo u noćnim satima. Pozadina, osvjetljena svjetlucanjem, ali bezimena, jeste evropska noć genocida. Izvanredno autonoman, *Peščanik* uspijeva u potpunosti odgovoriti istini i istoriji.

Čini se da Kiš implicira jedan normativni argument o etičkoj vezi između teme i forme proze. Umjetničko nastojanje da čitaoci vide temu svježim očima i bez predrasuda moralo je biti ekstremno kad se radilo o temi Holokausta. U tom smislu, za *Peščanik* se može reći da kritizira trivijalizaciju anti-humanističkih tehničkih otkrića od strane autora dvadesetog stoljeća. Kišov ekperimentalizam odaje konzervativnu vjeru u tradicionalnu naraciju.

Ova implikacija je bila gotovo eksplicitna u Kišovoj slijedećoj knjizi. *Grobnica za Borisa Davidoviča* (1976) sadrži sedam povezanih priča koje imaju – po prvi put u Kišovom djelu – jasnu političku svrhu: da potvrde monstruoznu prirodu sovjetskog totalitarizma. Ovu je knjigu napisao dok je predavao u Bordeaux-u, gdje je postao ogorčen ravnodušnošću francuskih ljevičara prema staljinističkim zločinima. Odlučan da knjiga treba da bude šokantna, on je pronašao savršenu inspiraciju u Borges-ovim pričama o varalicama u Buenos Airesu, koje su sabrane u *Općoj povijesti beščašća* (1935). Kiš je odlučio da Borgesov naslov nije tek tako neka slabašna šala: bio je sramotan u doba nacističkih i staljinističkih zlodjela. Borgesov stil – suh, zbijen, krcat prave i lažne učenosti – treba primijeniti na stvarnu *povijest* beščašća našeg vremena.

Oslanjajući se mnogo na priče svjedoka o sovjetskim uslovima, uključujući i sibirske logore, Kiš je sastavio biografije izmišljenih likova koji su u potpunosti živjeli u ideologiji. Ako su njihovi motivi bili slabo istraženi, to nije bilo zbog Kišove vječne odbojnosti prema “psihološkom” uvidu u prozi, već zbog njihovog sopstvenog odbijanja da pruže taj uvid. Kao predani revolucionari, ravnodušni prema drugim etičkim standardima, oni su se dehumanizirali i prije nego je staljinistički sistem završio svoj posao. Zlokobna saradnja između idealizma i tiranije je najbolje prikazana u naslovnoj priči: osramoćeni revolucionar Novsky i njegov ispitivač Fedukin se sukobe, a par su smrtnih mitomana, raspravljajući o značaju (ne o istini) života Novskog i njegove neminovne smrti.

Da je Kiš napisao ovu knjigu u ekstazi kreativnosti jasno je u mnogim dijelovima:

Vidim Verskojlsa kako se povlači iz Malage, peške, u kožnom kaputu kojeg je skinuo sa mrtvog falangiste (ispod kaputa bilo je samo golo mršavo telo i srebrni krst na kožnoj vrpici); vidim ga kako juriša na bajonet, nošen svojim sopstvenim pokličem kao krilima anđela istrebljenja; vidim ga kako se nadvikuje sa anarhistima koji su svoju crnu zastavu istakli na golim padinama kraj Gvadalahare, spremni da umru nekom uzvišenom i besmislenom smrću; vidim ga kako sluša, pod usijanim nebom, negde kraj nekog groblja u blizini Bilbaoa, predavanja u kojima se, kao pri stvaranju sveta, razgraničavaju smrt i život, nebo i zemlja, sloboda i tiranija.

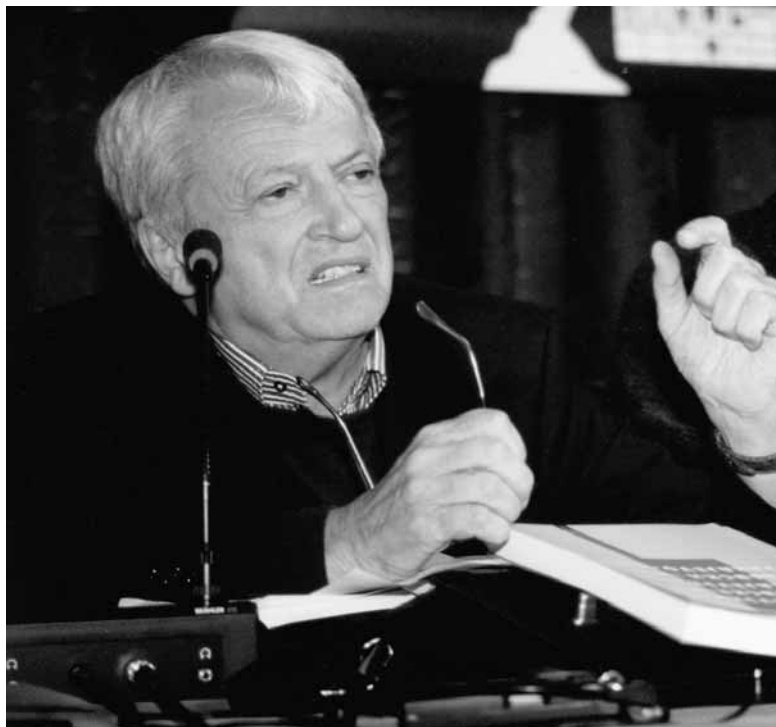
Čak i bez zadnje rečenice, biblijski eho bi dočarao milenij-sku samosvijest Marksizma-Lenjinizma. Ova knjiga postiže začuđujuću ravnotežu između navoda istorije i književnosti. Iako je kontekst Hladnog rata nestao, fundamentalistički fanatizam ponovo postaje uporište globalne geopolitike; *Grobnicu za Borisa Davidoviča* bi trebalo ponovo otkriti.

U beogradskim književnim krugovima *Boris Davidovič* je izazvao skandal koji je Kiša označio do kraja života. Apсурдно optužen za plagijat, uspješno se odbranio i na sudu i u brilijantnoj polemičkoj knjizi *Čas anatomije* (1978). Shvatio je da je osnovni prijestup njegove knjige bilo negiranje bilo kakve iskupljujuće utjehe u staljinističkim progonima. (Njegov glavni klevetnik se žalio da u Kišovoj knjizi, zamislite, potpuno

nedostaje “onog čudesnog optimizma i vere u budućnost” koja se isticala u svjedočenjima preživjelih zatvorenika sovjetskih koncentracionih logora.) Kišovi prijatelji u Beogradu podjednako krive čistu zavist i provincijsku ograničenost.

Koji god da je pravi razlog, ovaj skandal je imao udjela u Kišovoj odluci da se preseli u Francusku kasne 1979. godine. Poslije toga je objavio samo još jednu knjigu proze. *Enciklopedija mrtvih* (1983) je zbir devet priča koje se protežu od biblijske Samarije do savremenog Stockholma. Borges je, ponovo, glavni duh, ali Kišove priče sadrže suosjećanje i središnju jednostavnost koji su samo njegovi. Govorio je da su ljubav i smrt teme koje oblikuju knjigu, ali je jedinstvo postignuto i na osnovu implicitne kritike političke mitomanije. S obzirom na ulogu koju su se nacionalistički kreatori mitova spremali da odigraju u Jugoslaviji, izazivajući ratove koji će ubiti hiljade ljudi za manje od desetljeća nakon objavljivanja njegove knjige, Kiš ranih osamdesetih godina možda nije bio ništa manje dalekovid nego što je to njegov poluludi E.S. iz *Peščanika* bio 1942., kada je upozoravao svoje spokojne srodnike da će “pre no što Saveznici budu mogli bilo šta da učine, doći po nas Jahači Apokalipse... Čujem rzanje njihovih konja. I čujem kako pršti na vetru zalepršano perje na njihovim crnim šeširima.”

Nakon što mu je dijagnosticiran rak, 1986. godine, Kiš je pisao malo: nekoliko kratkih eseja, nekoliko kratkih govora za konferencije, neke prijevode. Njegov partner, Pascale Delpech, koji je veći dio njegovih djela preveo na francuski, pružao mu je ogromnu podršku. Kad bi ga pitali na čemu trenutno radi, slegnuo bi ramenima: ništa, sve je gotovo. “*On a deja écrit.*” Njegova domovina – koju nikad nije imenovao u svojoj prozi – nadživjela ga je za par godina. Njegova sabrana djela su objavljena 1995. godine, a novo izdanje je u pripremi.

Predrag Matvejević

MEDITERAN – NA PRAGU NOVOGA MILENIJA

Pišem odavno o Mediteranu, ne samo u obliku koji je poprimio “Mediteranski brevijar”. Knjige “Mediteran i Evropa – predavanja za Collège de France”, “Mediteranski izolarij”, “Mletački zaljev” objavio sam samo u inozemstvu, a i “Mediteranski brevijar”, koji je posljednji put izišao u Hrvatskoj 1991. godine, promijenio je prvotni opseg i pristup. Posljednjih godina sudjelovao sam u radu “Evropske komisije”, u takozvanoj “Grupi mudrih” koju je osnovao bivši predsjednik te ustanove Romano Prodi. To mi je, vjerojatno, pomoglo da preispitam stanovita pitanja s kojima sam se suočavao i o kojima sam prije pisao, da izdvojim ona koja mi još uvijek izgledaju aktualna u raspravi o Mediteranu.

Slika Mediterana na početku novoga milenija nije idilična. Sjeverna obala zaostaje za Evropom, južna za sjevernom. Cjelina bazena suočava se s teškoćama na sjeveru i na jugu. Može li se uopće smatrati *cjelinom* prostor kojeg razdiru dugotrajni sporovi i dijele duboka proturječja: Izrael i Palestina u sukobu, Turska i Grčka u zavadi, dva dijela Cipra u neprijateljstvu, Balkan u ratovima, arapske zemlje u nepravilnostima...

Evropska unija premalo brine o Mediteranu. Evropa zanemaruje "kolijevku Evrope". Najvažnije institucije nalaze se daleko od mediteranskih obala: Bruxelles, Strasbourg, Luxemburg, Frankfurt. Gradovi s mnogo više povijesti dobili su manje: Atena, Rim, Venecija, Barcelona. Objašnjenja koja se nude ne mogu uvjeriti one kojima su namijenjena. U njih možda ne vjeruju ni oni koji ih iznose. Težnje kontinenta ne podudaraju se s očekivanjima obale. Primorje često trpi od vlastitoga zaleđa. Odluke sudbonosne za *naše more* donose se izvan njega, ili bez njega. To rađa nepovjerenje i potiče nezadovoljstvo. Stvaraju se nove "unutarnje granice" i produbljuju stare – između kontinentalne i primorske Evrope, Sjevera u Jugu, sjevernih i južnih obala Mediterana.

Pred prizorima koje nam pružaju poznate nam ljepote našega mora ushiti su sve više prigodni i sve češće prolazni. Sutoni su se nadvili nad pejzažom, rezignacija pothranjuje filozofiju, "krepuskularizmi" nadahnjuju pjesništvo. Nesposojstvo se uvuklo u povijest – i u samo shvaćanje povijesti. Dijagonala Sjever-Jug postala je problematičnom u kulturi, u znanosti, u politici. Mediteran odavno izostaje u kronikama koje bilježe pothvate epohe.

Misao Juga budi se ipak u zaljevima, buni u lukama, protivi na otocima. Svjedoci smo nastojanja da se stanje promijeni, sudionici raznih prijedloga koji su upisani u povelje i uvršteni u programe: atenska, marsejska i đenovješka konvencija, "Plan akcije za Mediteran" (PAM) i napose "Plavi plan" (*Plan bleu*), donijet u Sofiji – Antipolisu kraj Nice s naznakama razvoja do "horizonta 2025. godine", sporazumi potpisani u Napulju, na Malti, u Tunisu, Splitu, Palma de Mallorki, među kojima je posebno značenje imala Konferencija održana u Barceloni 1995. godine, dugo i temeljito pripremana. Svi ti pokušaji, kao i obećanja koja su ih pratila, nisu ispunili očekivanja što su u njih polagana. Zavodljive najave "kooperacije", "partnerstva",

“razmjene”, “solidarnosti” itd. nisu dale ploda. U naumima se našlo više taktike nego strategije. Govor o Mediteranu izgubio je uvjerljivost – nije održao obećanja koja je davao. Nužno je zamijeniti ga ili obnoviti, ali ne znamo kako to postići.

Razmjena Evropske unije s mediteranskim bazenom osjetno je smanjena nakon rušenja *berlinskoga zida*: tržišta u Srednjoj i Istočnoj Evropi pokazala su se, unatoč svemu, zanimljivijim partnerima, unosnijim ulagačima, privlačnijim političarima. Zemlje na afričkoj obali dobivaju skromnu pomoć prije svega kao “zemlje u razvoju” ili “treći svijet”. Neke od njih ne prihvataju “mediteranstvo” – pribojavajući se da iza njega stoje zakašnjele ambicije kolonijalizma. Raznovrsne predrasude priječe da se ostaci prošlosti – njezinoga lošijega dijela – otklone ili prevladaju. Obje strane Mediterana, i južna i sjeverna, stekle su veću važnost na zemljovidima koje odmataju vojni komandanti nego na onima što razastiru ekonomisti.

Gotovo sve je rečeno o “velikom moru” (termin je biblijski) koje je postalo “morskim tjesnacem”. Njegovo se značenje mijenjalo u vremenu i prostoru – svijest o promjenama izostajala je na njemu samom. Mediteran je kasnio za modernitetom, nije prihvatao njegove zahtjeve, mjerila, znakove. Odupirao se racionalizmu, odbacivao laičnost. Dugo je bio središtem svijeta – teško je prihvatio spoznaju da postoje druga središta, značajnija od njega, prema kojima su vodili novi putovi i značajnija otkrića. “Baštinik historije” postao je žrtvom historicizma. “Postojbina mita” prepuštala se mitologijama koje je sama porodila ili koje su joj drugi nametnuli. Mišljenje se podređivalo ustaljenim obrascima mišljenja. “Ideja Mediterana” i sam Mediteran teško su se usklađivali. Predodžba o stvarnosti i sama stvarnost zamjenjivale su jedna drugu. Istinu o sebi prikrivali su prividi istine, samoljubivi i pristrani. *Identitet bića*, trajan i temeljan na mediteranskim obalama, teško se uspijevao uskladiti s *identitetom činjenja*, često nemoćnim ili onemogućenim – između jednoga i drugoga stvarao se procjep, ponegdje jaz.

Po staroj navadi, kojoj mnogi ne uspijevaju odoljeti, Mediteran se svodi na prošlost i vidi prije svega u prošlom vremenu. Divljenje “slavnoj prošlosti” nije mu mnogo koristilo: njemu je potrebna i sadašnjost, i budućnost. Velika djela

“Unutarnjega mora” prati misao odlaska i izгона. Uzaludno je ponavljati nevolje od kojih ono trpi. Ne koristi ih ni prešućivati: zagađeno priobalje, naružen okoliš, nedostatak reda i nedovoljnost organizacije, divlja gradnja, potkupljivost u prenesenom i doslovnom značenju, pomaci i selidbe iz zaleđa na obalu, s obale što dalje od vlastita zaleđa. Najbolje predaje – one što su nastojale združiti umjetnost s umijećem života – suprotstavljaju se takvoj sudbini. Mediteran je dočekuje kao nepravdu, ili kao kaznu.

U golemom amfiteatru, kojem nalikuje mediteranski bazen, predugo se izvodio isti ili sličan repertoar – riječi i geste u takvoj prilici postaju poznate i predvidive. Obrasci retorike, dijalektike, politike, raznih tekovina mediteranskoga duha, dugo su služili i trošili se. Odnosi središta i periferije, bliskosti i udaljenosti, simetrije i asimetrije poprimili su značenja kakva nisu imali u prošlosti. Euklidska geometrija već odavno nije dovoljna – otkrivene su druge i drugačije dimenzije prostora i trajanja. Uoči nove plovidbe nužno je provjeriti valjanost opreme i spremnost posade. Mediteran već dugo čeka vlastiti Preporod. Zamjenjuju ga razdoblja u kojima iluzije postaju privlačne, nostalgije zavodljive, zablude nepopravljive.

Sudionici u predstavi koja se ponavlja i nastavlja postavljaju mnogobrojna pitanja, ponekad proturječna, i traže odgovore na njih, koji također nisu lišeni proturječja:

“Postoji li Mediteran izvan naše uobrazilje?” – on nije isti u stvarnosti i u uobrazilji, to može biti isto toliko prednost koliko i nedostatak.

“Zasnovati alternativnu intermediteransku kulturu” – i taj smo prijedlog čuli na pozornici (čak i u “Grupi mudrih”, u Bruxellesu). On se ne može ostvariti ni lako ni brzo, bliži je utopici nego stvarnosti.

“Pomiriti različitosti naših gledanja na Mediteran”, to mi se čini ostvarivije, time bismo možda mogli započeti posao. Ali ni to neće ići samo od sebe.

“Stara užad, čiji su uzlovi vezali lađe i sudbine, leže na dnu.” Neznanje i nesnošljivost pokidali su ih tamo gdje ih nije izjelo more.

“Postoji li mediteranska kultura?” – na to se pitanje daju obično približni odgovori, oslonjeni više na dojmove nego na

analizu. Ne postoji *jedna* mediteranska kultura. Ima ih više u okrilju *jedinog* Mediterana. One su po nekim osobinama slične, po drugim različite. Rijetko su sjedinjene, nikad posve iste. Sličnosti duguju zajedničkome moru i susretu na njegovim obalama srodnih oblika, izraza, nadahnuća. Razlike među njima dolaze od porijekla, povijesti i pripadnosti. Ni sličnosti ni razlike nisu stalne ni apsolutne – jednom prevladavaju jedne, drugi put druge.

Ostalo je mitologija.

U jednom od svojih manje poznatih *codexa* Leonardo da Vinci je zapisao: *“Od Istoka do Zapada u svakoj točki je dioba”*. Trebalo se dogoditi sve što se dogodilo na Balkanu da se shvati težina toga suda: tolike *“diobe”*, na tijesnu prostoru, u kratku razmaku! Na Balkanskom poluotoku rođena je antička tragedija. Na Bliskom Istoku nastale su zavjetne knjige triju vjera u jednoga Boga. Rat koji traje već desetljećima u Svetoj Zemlji ne da se, kao ni onaj na Balkanu, sam od sebe ugasiti. Pokazalo se još jednom – ajme!– kako Mediteran nije u stanju, bez pomoći drugih, rješavati vlastitu sudbinu.

Naše more trpi ne samo od svoga stanja, nego i od događaja koji se zbivaju daleko od njega. Na samu početku novoga milenija, 11. septembra 2001. godine, rušenje dvaju golemih tornjeva u New Yorku odjeknulo je Mediteranom možda više nego drugim morima. Svjedoci smo još jednom kako se osuda zločina – zločina koji zaslužuje osudu – proizvoljno uopćava i neopravdano proširuje: islam i islamizam nisu jedno te isto; islamizam i islamski integralizam ne teba poistovjećivati; integralizam i fundamentalizam također nisu jednaki; a u samu fundamentalizmu razlikuje se mistična vjera od militantne ideologije, kakva se služi čudovišnim oblicima terorizma. Pogrešna tumačenja stvaraju krive odnose, koji možda više štete Mediteranu nego drugim morima.

Odavno je poznata tjeskoba starih pomoraca, koji su na krhkim korabljama plovili prema nepoznatim morima. Osjećaju je još uvijek oni koji izlaze na pučinu ne znajući što ih čeka ili se vraćaju u luku pitajući se tko će ih dočekati. Sama obala suočena je s pitanjima: kako spriječiti, od Zapada do Istoka, *“diobe u svakoj točki”* – one koje ničemu ne služe i koje nikome nisu nužne?

Odgovori na takva pitanja ne trpe odgađanja i ne zadovoljavaju se ispríkama.

Erica Johnson Debeljak

DOBIVENO U PRIJEVODU

U ranim satima jednog aprilskog jutra 1992. godine, imala sam randevu sa svojim *long-distance* ljubavnikom, Alešom, na Piazza Navone u Rimu. Doputovala sam transatlantskim letom s aerodroma JFK u New Yorku, a on je putovao vozom iz Slovenije, novonastale italijanske susjede na sjeveroistoku. Dok sam sjedila na klupi ispod Berninijeve Fontane dei Finni i čekala da se pojavi, otvorila sam knjigu koju sam započela čitati noć ranije u avionu: *Immortality* Milana Kundera. Iako vas priča o fiktivnim ljubavnicima teško može potpuno zaukupiti dok nasred jedne puste *piazze* čekate na stvarnog ljubavnika da se pojavi, Kunderin narativni domet i originalnost posve su me bili obuzeli. Završila sam jedno poglavlje – ono koje završava tako što Paul trči do Agnesine bolničke postelje, očajnički žudeći za posljednjim poljupcem – i okrenula stranicu da započnem sa sljedećim, kada sam pored sebe na hladnoj kamenoj klupi naslutila nekog i osjetila dodir ruke na potiljku. Okrenula sam se i vidjela lice svog, ne više *long-distance*, ljubavnika kako gleda u moje lice.

U tom su trenu Kunderini Paul i Agnes nestali na svijetlom osunčanom trgu. Aleš, nesvjesno preuzimajući Paulov izmišljeni impuls, nagnuo se da me poljubi. Činilo se da se urbana kakofonija svakodnevnog Rima pojačala za oktavu ili dvije, miris hiljada *espresso* kafa lebdio je u jutarnjem zraku, rijeke Berninijeve fontane – Dunav, Nil, Ganges i Rio della Planta sa četiri strane svijeta – izbacivale su ekstatične mlazove hladne vode iznad naših glava. Ali upravo kad su njegove usne doprle do mojih, on se zaustavio i uzviknuo od iznenađenja.

“Čekaj”, reče on i pokaza prema knjizi koju je spazio na mom krilu.

Sagnuo se da dohvati torbu koju je spustio na tlo kraj sebe. Nakon što ju je nekoliko sekundi pretresao, iz nje je izvukao svoju knjigu.

“Pogledaj”, reče trijumfalno.

Njegova knjiga bila je u mekom povezu, dok je moja bila u tvrdom i s drugačijim dizajnom korica, ali slučajnost je bila

Sa engleskog prevela:
Nermina Kožljak

nepogrešiva. Knjiga koju mi je Aleš pokazivao bila je *Nesmrt-nost* i napisao ju je niko drugi do Milan Kundera. Stavljajući svoju knjigu na moju, Aleš je obuhvatio moje lice rukama i zagledao se u mene svojim melanholičnim, srednjeevropskim očima.

“Čitamo istu knjigu”, prošaputao je.

Lice mu je bilo tako blizu mog da sam mogla osjetiti vrućinu njegovih riječi na svojoj koži, i od svih stvari koje sam mogla reći u tom trenu, od svih fraza koje sam mogla promrmljati, šapnuti ili jauknuti, odgovorila sam ovo:

“Samo što ti čitaš prijevod.”

Aleš se naglo odmaknuo od mene. “Oboje čitamo pre-vod”, ispravio me je, razmišljajući da li uopšte više želi da me poljubi. Glas mu je postao osobito hladan i činilo se mogućim da će nakon dugih mjeseci čekanja ljubavna veza završiti tu i u tom trenutku.

“Znam to, znala sam to”, mislila sam sa žaljenjem: “Na-ravno da oboje čitamo prijevod, Kundera je Čeh. To je razlog što sam ga uopšte počela čitati...da budem bliže tebi i tvom svijetu.”

Ali bilo je prekasno. Strašne, ignorantske, arogantne riječi su pale i nisam ih mogla vratiti. Zatvorila sam oči. Euforija nakon koje je uslijedio pad u očaj; počela sam osjećati posljedice neprospavane noći putovanja, zasljepljujuće blještavilo jutra; sve je to izgledalo previše za podnijeti.

Ali srećom, jad koji sam sama sebi zadala brzo se završio. Jer, nedugo nakon što sam sklopila oči – samo sekundu ili dvije – osjetila sam poljupce koji se spuštaju na sklopljene vjeđe, znala sam da je moj propust oprošten. Možda u iščekivanju putenih zadovoljstava naredne sedmice, ili možda u neizrečenoj počasti noćnim satima provedenim u odvojenom ali nekako zajedničkom čitanju, ne samo da je Aleš tog dav-nog aprilskog dana kulturnu imperijalistkinju počastio poljupcem, nego ju je ustvari oženio nakon nešto više od godinu dana, seleći je preko okeana iz sićušnog stana u New Yorku u sićušni stan u Ljubljani. Vrhunska ironija priče jeste ta da je ona – to jest ja – nakon nekoliko godina života provedenog u stranoj zemlji, postala prevodilac sa slovenačkog na engleski jezik. Sad, nakon više od decenije, kada uzmem roman ili sti-hozbirku u knjižari, knjigu prvo listam do stranice s autorskim pravima da vidim da li je prevedena, a onda do zadnje strani-ce da vidim zabilješke o biografiji prevodioca. Podrazumijeva

se da je proteklih godina – na službenim večerama i raznim međunarodnim društvenim događajima – bilo bezbroj prilika da se, kako to često i biva, povede razgovor o pitanju američke kulturne dominacije. U razgovoru bih tada uvijek mogla osjetiti upravo onaj trenutak kada se Aleš jedva suspreže da ne ispriča sada već besmrtnu anegdotu o svojoj supruzi – Amerikanki i *Immortality* Milana Kundere. Obično bih ga gurnula ispod stola ili ga molećivo pogledala kako bih spriječila svoje javno sramoćenje. Ali u posljednje vrijeme, sve lakše dopuštam tu anegdotu, možda zato što sam počela shvatati da moja *faux-pas* nije posve slučaj individualnog neznanja, nego je nastala pod utjecajem nacionalnih i književnih tradicija u kojima sam odgojena i nekoliko, većinom neistraženih, pretpostavki o prevodiocima i prijevodima.

Naravno, teško da bi bilo iznenađujuće ako bi zemlja koja uživa neupitnu kulturnu i strategijsku dominaciju, kakvu Sjedinjene Američke Države imaju na početku dvadeset i prvog vijeka, imala nejednoznačan stav u pogledu skromne umjetnosti prevođenja. Ipak, prijevod, pored ostalih mogućih značenja, iznad svega jeste čin pravljenja stranog razumljivim, i kao takav jeste neizbježno politički čin. Praksa prevođenja u moćnoj i inzularnoj zemlji kakva je Amerika, predodređena je da oslika nacionalni odnos prema stranom “drugom”. Ovaj je odnos sve opterećeniji posebno posljednjih godina, čak i s tradicionalnim kulturnim i političkim saveznicima Amerike na evropskom kontinentu. U svakom slučaju, opće nepoštovanje prevodilaca i prevođenja, pa prema tome i strane književnosti, u Sjedinjenim Američkim Državama odražava se u doslovno svakom aspektu izdavačke industrije: u broju prevedenih djela koja se prodaju svake godine, u brojkama prodatih primjeraka neameričkih književnih djela koja zaista stignu na police američkih knjižara, u honorarima i autorskim pravima datim prevodiocima, u načinu na koji se pišu recenzije prevedenih djela, i konačno u temeljnim pretpostavkama koje utječu na samo umijeće prevođenja.

U prvom poglavlju istraživačke knjige *Nevidljivost prevodioca: jedna historija prevođenja*, Lawrence Venuti ukazuje na sažet pregled izdavačke statistike, uvjeta ugovora i dijelove recenzija, kako bi predočio jedan slučaj poražavajućeg stanja prijevoda na američkom književnom tržištu. Najstrašniji statistički podatak pokazuje da prevedena djela općenito iznose negdje između 2% i 4% svih objavljenih knjiga u Sjedinjenim

Američkim Državama svake godine, što je zapanjujuće mali broj koji se malo promijenio u posljednjih nekoliko decenija. Brojke za Veliku Britaniju jednako su anemične, sugerirajući da ravnodušnost prema stranoj književnosti ne proizilazi samo iz političke i vojne, nego i iz jezičke, superiornosti. Engleski jezik neupitna je svjetska *lingua franca*; zaista, kaže se da je danas više onih koji govore engleski kao svoj drugi jezik, nego onih koji ga govore kao maternji. Ali ono što se ne može poreći jeste da zemlje za čije je stanovnike engleski jezik maternji i koje proizvode veliki broj tekstova na izvornom engleskom jeziku, kako kaže Venuti, "jesu agresivno jednojezične."¹ Nasuprot tome, ukupan broj prevedenih djela u glavnim zapadnoevropskim zemljama ima tendenciju kretanja između 7% i 14% od ukupnog broja izdanih djela, pri čemu otprilike polovinu štampanih stranih knjiga čine prijevodi sa engleskog jezika. Dodajući uvredi i finansijske nedaće, Venuti se poziva na istraživanja američkog PEN-a dokazujući kako američki prevodioci ne mogu zahtijevati honorare od kojih bi mogli živjeti, čak i ukoliko bi radili puno radno vrijeme, i da su svi osim najrenomiranijih tipično uposleni po "ugovoru o djelu" i uživaju malu ili nikakvu *copyright* zaštitu. Drugim riječima, čak i da se u neuobičajenom slučaju prevedeno djelo pretvori u nezadrživ bestseler, prevodilac od toga vjerovatno neće imati ništa.

Naravno, uz nekoliko izuzetaka (kao što su Milan Kundera, Gabriel Garcia Marques i slučajno strano djelo koje je odabrao Oprahin klub čitalaca – na primjer *The Reader* Bernharda Schlinka), prevedena djela rijetko dolaze na američke liste najprodavanijih knjiga. Zaista, strani se autori općenito ne nalaze na radaru čak niti sofisticiranog američkog čitateljstva sve dok ne dobiju neku prestižnu međunarodnu nagradu, po mogućnosti onu najprestižniju: Nobelovu nagradu za književnost. Ponekad čak ni to značajno postignuće ne upali. Kada je Imre Kertesz, mađarski pisac, osvojio Nobelovu nagradu 2002. godine, otkrilo se da su samo dvije njegove knjige prevedene i štampane na engleskom jeziku te da je uspješnija od njih, *Fateless* (Northwestern University Press), prodana u bijednih 3.500 primjeraka. Northwestern University Press kasnije je prodao još 40.000 primjeraka knjige, no i pored ovog skromnog uspjeha nedavno je smanjio obim književnih djela u okviru programa prevođenja. Donna Shear, direktorica ureda za medije, iskreno je objasnila ovo smanjenje u članku koji je nedavno objavio *New York Times*: "Skupo je, a baš se i ne prodaje."²

¹ Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A history of translation* (New York: Routledge, 1995.)

² Steven Kinzer, "America Yawns at Foreign Fiction," *New York Times*, 26. juli, 2003., <http://transcript-review.org/section.cfm>.

I izdavači u inozemstvu pobrajaju različite razloge zašto sve rjeđe preuzimaju rizik objavljivanja nepoznatih stranih autora. Na vrhu spiska je koncentracija vlasništva u izdavaštvu u nekoliko konglomerata usmjerenih samo na zaradu. Izdavači također primjećuju da većina američkih kuća upošljava tek ponekog urednika koji govori strane jezike, i oklijeva potražiti savjet od *outsidera* o tome koje bi strane knjige mogle osvojiti američku maštu. A za tu se neuhvatljivu američku maštu tvrdi da preferira priču i akciju a ne atmosferu i filozofiranje (obje karakteristike su češće u neameričkoj književnosti nego u američkoj). Pored toga, američki su se čitaoci navikli na književnost skrojenu prema njihovoj specifičnoj situaciji. Tek nekolicina suvremenih američkih djela napisana je s istinskom međunarodnom perspektivom. Čak i ona djela čija se radnja odvija u međunarodnom okruženju – kao što je *Prag* od Arthura Phillipa i dijelova romana Johnatana Franzena *Korekcije*, čija se radnja odvija u Litvaniji – rijetko prelaze američki mentalni okvir. U gorepomenutom članku *New York Timesa*, Esther Allen, predsjednica prevodilačkog odbora PEN-a, govorila je o razgranavanju koje takvi parohijalni izdavački trendovi imaju izvan američkih granica: “Kako je engleski jezik *lingua franca*, prevođenje knjige na engleski knjigu dovodi u poziciju da bude prevedena na mnogo raznih jezika. Mi smo začepljena arterija koja sprječava autore da dopru do čitalaca bilo gdje izvan njihove zemlje.”³

³ Kinzer.

Ipak, ma koliko bilo privlačno napraviti uzročnu vezu između imperijalnog kulturnog razmetanja i nepoštivanja strane književnosti i njezinih prevodilaca, u priču ulazi i mnoštvo drugih faktora, a upravo i sama priroda prevođenja u velikoj mjeri diktira univerzalniji odnos prema prijevodu kao književnoj aktivnosti. Usudila bih se reći da niti u jednoj kulturi, bez obzira koliko široke poglede imala ili kosmopolitska bila, prevedeno književno djelo nema jednak status kao originalno dijelo, niti prevodilac može imati uzvišenu ulogu kakvu ima autor. Čak i u maloj zemlji kakva je Slovenija, s jedva dva miliona stanovnika, zemlji koja aktivno promovira i subvencionira prijevode svojih književnih djela na druge svjetske jezike i *vice versa*, prevodilac jedva da sjedi na književnom pijedestalu. Moja snaha, odgajateljica u obdaništu, nedavno mi je ispričala apokrifnu priču o malom dječaku koji je jednog dana ponosno objavio da planira postati zidar kad odraste. Kada ga je pitala da li je njegov otac zidar, dječakov se ponos pretvorio u stid.

“Ne”, promumljao je jedva čujno: “On je prevodilac.”

Dječak je daleko od toga da bude usamljen u svom prekoru prema dosadnoj i većinom nevidljivoj ulozi književnog prevodioca. Ukoliko je prevodilac uradio dobar posao, kao što je slučaj sa prijevodom *Immortality* Petera Kussija, njegova intervencija jednostavno nestaje na stranicama knjige. Rad autora i rad prevodioca stapaju se u jedan skladan umjetnički iskaz za koji pisac dobiva lavovski dio priznanja. Ukoliko, sa druge strane, u prijevod uđu očigledne greške ili neprikladne riječi, prevodilac je izložen javnoj poruzi. U svakom slučaju, iz perspektive svog sina predškolske dobi, prevodilac je predodređen da izgleda kao krotka i neimpresivna osoba.

Još gore, čak i oni koji bi se trebali ponašati bolje – zaljubljenici knjige, pisci, čak i sami oklevetani prevodioci – preziru prevodioce. Vladimir Nabokov, koji je preveo Puškinova *Evgenija Onjegina* s ruskog na engleski, zauzeo je neobičan stav da se vrijednim prijevodom mogu smatrati samo doslovne transpozicije od riječi do riječi, odbacujući rad modernih komercijalnih prevodilaca sljedećom dosjetkom: “...erekcija školarca bila bi manja smijurija u odnosu na originalno remek djelo...”⁴ U eseju naslovljenom *Ugode i problemi prevođenja*, Donald Frame, prevodilac sabranih dijela Michaela de Montaignea, izrazio je u osnovi isto mišljenje, iako ponešto uglađenije od Nabokova: “Jasno je da je (prijevodu) mjesto prilično ispod dobre književne kreacije i ispod dobre književne analize.”⁵ Dobra književna analiza! Avaj, da li je to ono što bi razborit čitalac trebao očekivati da pročita na transatlantskim letovima ovih dana? Ali, ono što najviše boli u Frameovoj izjavi jeste samozadovoljstvo pridjeva “jasno”, koji odbija čak i mogućnost neslaganja.

Zašto prevodioci dobivaju tako lošu reputaciju? Naposljetku, Frame u istom eseju priznaje da prijevod “zahtijeva prilično isti senzibilitet” u književnoj kreaciji i književnoj analizi. Glavni praktični problem koji okupira prevodioce – i svakako utječe na reputaciju zanata – jeste utopijska priroda zadatka: priznata nemogućnost stvaranja savršenog, neprijevnog i nezamjenjivog prijevoda. Iako krajnje teško, moguće je, naravno, stvoriti savršeno i jedinstveno književno djelo – a to, naposljetku, jeste ono što veliki pisci i rade. Ali nikad nije moguće, čak niti najvještijim prevodiocima, stvoriti savršen i jedinstven prijevod za sva vremena. Nabokovljeva tvrdnja da je jedini legitimni prijevod onaj u kome stil prevodioca ni na

⁴ Vladimir Nabokov, “Problems of Translation: *Onegin* in English,” u *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ur.: Rainer Schulte i John Biguenet (Chicago: University of Chicago Press, 1992.)

⁵ Donald Frame, “Pleasures and Problems of Translation,” u *The Craft of Translation*, ur.: Rainer Schulte i John Biguenet (Chicago: University of Chicago Press, 1989.)

koji način ne smeta stilu originalnog autora (drugim riječima, u potpunosti neutralna, potpuna transliteracija) jeste samo drugi način da se kaže da prijevod nije legitiman rad, iz razloga što neutralan, apsolutno transparentan stil ne postoji. Neuhvatljiv, "bezličan" stil prevodioci mogu postići taman koliko i autori originalnih književnih djela. Ono što dodatno komplicira prevođenje jesu ne samo autori i prevodioci, nego i pojedini jezici i istorijska razdoblja tokom kojih su jezici, govoreni i pisani, također imali svoj osobni stil. Svaki jezik ima svoju vlastitu unutrašnju formu, vlastite gramatičke slučajnosti, svoj specifični rječnik s jedinstvenim kulturalnim konotacijama.

Svi smo čuli da jezici kojim govore Eskimi imaju bezbroj izraza za snijeg, ali smo rijetko razmišljali o teškoćama koje bi to predstavljalo za savjesnog prevodioca inuitske književnosti. Kako bi prevodilac prenio suptilnosti tako mnogo sinonima sa jednom jedinom riječju "snijeg"? Još manje smo razmišljali o tome kako se, s vremenom te teškoće mogu mijenjati u skladu sa razvojem jezika i kultura o kojima je riječ. U eseju "Bijeda i sjaj prevođenja", Jose Ortega y Gasset navodi primjer iz evropskih jezika: "Pošto su jezici formirani na različitim područjima, kroz razna iskustva, njihova nepodudarnost je prirodna. Lažno je, na primjer, pretpostaviti da je stvar koju Španci nazivaju *bosque* [šuma] ona koju Nijemci nazivaju *Wald*, a ipak rječnik nam kazuje da *Wald* znači *bosque*."⁶ Ortega govori o dubokoj iskustvenoj disonanci između kulturalnih stvarnosti. Naravno, ovaj bi osobiti primjer na praktičnom nivou predstavljao malo teškoća za prevodioca. Neometen nepodudarnostima u kulturalnim stvarnostima, on bi jednostavno ubacio imenicu i, zahvalan za naizgled nepostojeću dvosmislenost u njenom značenju, nastavio s radom.

Ali, ustvari, ima relativno malo izraza koji za prevodioca ne predstavljaju dilemu na koju aludira Ortega y Gasset. Prevodilac neprestano mora ne samo razumijevati nego i birati između širokog spektra riječi i izraza od kojih svaka nosi vlastitu kulturalnu implikaciju. Kada upotrijebiti arhaični izraz umjesto suvremenog? Kada se radije odlučiti za marginalni izraz nego za općeprihvaćeni, *slang* iskaz umjesto knjiškog, pompeznu riječ umjesto ustaljene: "slučajno" naspram "možda", "drotovi" umjesto "policija", "zuriti" umjesto "gledati"? Da li bi prevodilac poezije trebao iznad svega težiti da zadrži značenje, ili bi značenje trebao žrtvovati kako

⁶ Jose Ortega y Gasset, "The Misery and Splendor of Translation," u *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ur.: Rainer Schulte i John Biguenet (Chicago: University of Chicago Press, 1992.)

bi odgovorio zahtjevima forme i rime, asonance i aliteracije? Izboru ima bezbroj i ne postoje dva puta koja će dovesti do istog rezultata.

Izazovi postavljeni pri prevodenju povećali su broj izreka i truizama o zanatu. Jedna je kontraintuitivna misao da bi svako veliko književno djelo trebalo prevesti barem jedanput u svakoj generaciji. Na primjer, Danteov *Il inferno* preveden je barem devet puta samo u posljednje tri decenije. Kako bi prenijele veliku poemu 14. vijeka novim generacijama čitalaca, neke od ovih verzija nastoje imitirati Danteovu složenu *terza rima* (Robert Pinsky, 1994.), drugi koriste nepovezani *tercet* (John Ciardi, 1982.), a ostali se zadržavaju na prozi (Charles Singleton, 1970.). Nepotrebno je reći da je svaki od ovih prijevoda različit jedan od drugog koliko i od originalnog djela. Stoga pesimističnija poslovice koja se nudi u jeziku Dantea – *traduttore, traditore* (prevodilac, izdajnik) – implicira da, pošto je svaki pokušaj prevodenja sa jednog jezika na drugi neizbježno izdaja originalnog reme-kdjela, i samo jedan prevod – da ne spominjemo devet njih – mogao bi biti prijevod previše. Možda nije slučajno da manje poznata izreka također sadrži metaforu vjernosti. Izreka se osvrće ne samo na značenje i lingvističko-historijski kontekst originalnog teksta, već i na estetske kvalitete. “Prijevod je”, izreka kaže, “kao žena, ako je vjerna onda nije lijepa, a ako je lijepa onda nije vjerna.”

Ukoliko glavni pragmatični problem s kojim se susreće prevodilac počiva na utopijskoj prirodi njegovog zadatka, onda glavni razlog zbog kojeg mu je uskraćeno književno poštovanje proizilazi iz čisto epistemoloških problema, problema originalnosti. Istina, prevodilac mora biti odlično naoružan sredstvima: književni senzibilitet, spisateljska tehnika, tečno i vrhunsko poznavanje ne samo jezika i kulture originalnog teksta nego i jezika i kulture na koji se tekst prevodi. Ali ono što će njemu i njegovom prevodu uvijek nedostajati, bez obzira na intuiciju i upotrijebljenu vještinu, jeste umjetnička originalnost: neposredan kontakt s umom i perom originalnog tvorca. Nažalost po prevodioca, originalnost je valuta koju zapadna civilizacija izuzetno visoko cijeni. Ukoliko bi se otkrilo, na primjer, da je veoma cijenjeno djelo koje se pripisuje Rembrandtu naslikao član njegovog ateljea a ne sam majstor, onda bi upravo toj slici – bez obzira na njene umjetničke ocjene – ocjena opala za stupanj ili dva. Pad Jerzyja Kosinskyja, autora *The Painted Bird* i drugih djela, predstavlja

upozoravajuću priču iz književnih anala. Kada se saznalo da su urednici i asistenti (oni koji su “prevodili” Kosinskyjeva djela s njegovog lošeg poljskog engleskog na uglađeni engleski jezik) možda imali udjela u originalnoj kompoziciji djela, reputacija romana i autora naglo je opala.

Premda u jednu ruku razumljiva, glorifikacija originalnosti pokušava načiniti nerazumljivim druge aspekte kreacije umjetnosti i književnosti i njihov dugoročni značaj u evoluciji civilizacije: naime, to da kultura i umjetnost predstavljaju mnogo više od niza diskretnih originalnih djela koja su iznjedrili veliki majstori. Podjednako važno je i to da one predstavljaju neprekidni razgovor između različitih historijskih era i civilizacija. Ova konverzacija, ustvari, *jeste* ni manje ni više nego historija civilizacije, koja je, zahvaljujući velikim djelom i prevođenju, uspjela prevazići vremenske, geografske i kulturalne granice i postati dostupna čak i “najagresivnijim jednojezičkim” narodima. Ezra Pound, kontroverzna ličnost modernizma dvadesetog vijeka, također je imao kontroverznu (iako ne tako široko priznatu) ulogu u prevođenju u dvadesetom vijeku. On je zauzdao praksu viktorijanskih prevodilaca koji su pretvarali stari metar u jedan prilično pjesnički, i poticao je prevodioce da iznad svega “stvore nešto novo!” Poundovi prijevodi, iako su ih kritičari ocijenili kao previše “slobodne”, donijeli su snagu i energiju mnoštvu ličnosti čiji su su glasovi izgubili u ovom razgovoru između civilizacija – kineskom pjesniku iz 6. vijeka Liju Pou, italijanskom pjesniku renesanse Guidu Cavalcantiju, francuskim provansalskim trubadurima Danielu Arnautu i Bertranu de Bornu.

Tokom svoje duge karijere Pound nikad nije izgubio iz vida značaj tradicije i prevođenja – prenošenje velikih književnih djela iz jedne kulture u drugu. U svom eseju “Kako čitati”, on ukazuje na značaj prevođenja u historiji engleske književnosti: “... engleska književnost živi na prevođenju, hrani se prevođenjem; svaka nova bujnost, svaki novi uzlet stimuliran je prevođenjem, svako veliko doba jeste doba prevođenja, počevši s Geoffreyjem Chaucerom, tim *Le Grand Translateur...*”⁷ I u usputnoj primjedbi u istom eseju, Pound otkriva da neobična ambivalentnost (ili nesvjesnost) anglo-američke književne kulture prevođenja prethodi pojavljivanju engleskog jezika kao *lingua franca*, da i ne pominjemo iskrsavanje Amerike kao jedine globalne super sile: “Začuđujuće, istorija španske i italijanske književnosti uvijek uzima u obzir prevodioce. Istorija

⁷ Ezra Pound, *Literary Essays* (New York: New Directions, 1934.)

engleske književnosti uvijek previđa prijevode – pretpostavljam da je to kompleks manje vrijednosti – pa opet, neke od najboljih knjiga na engleskom jeziku su prijevodi.”⁸

⁸ Pound. Zbog Poundove ličnosti “veće od života” i privilegovane pozicije koju je dodijelio prevođenju u svom opusu, skoro da mu je uspjelo da ukloni loš stereotip o prevodiocu: da preokrene shvatanje da je prevodilac evnuh u haremu književnosti. Inspirisao je generaciju takozvanih prevodilaca modernista – Louisa Zukofskyja i Paula Blackburna između ostalih – koji su stremili tome da približe djela starih latinskih i provansalskih pjesnika na svjež, u potpunosti moderan, ponekad kontraverzan način i da tako uzburkaju strast novih čitalaca. U isto vrijeme, poundovski utjecaj malo je prisutan u suvremenom anglo-američkom prevođenju, koje sada radije prihvata vrstu transparentnog diskursa ili autoritativnog, prostog stila nego imitiranje viktorijskih stilističkih tehnika koje je Pound prezirao. U svakom slučaju, dominantne metode prevođenja (dominantne barem na tržištu, ako ne i na univerzitetu) naginju ka domestikaciji stranih tekstova, prevođenju tako uglađenom da čitalac koji govori engleski često ne shvaća da je djelo uopšte prevedeno. Bilo koji redovni čitalac recenzija prevedenih književnih djela primijetit će naklonost hvatljenu uglađenosti, savršenog vladanja jezikom i elokvencije kao i osudi znakova “prevođenja”: to su zanemarivanje sintakse, izbora riječi ili arhaičnog rječnika koji zadržava tragove strane kvalitete originala.

Ipak, dijelom zbog Poundova amaneta a dijelom zbog prevladavajućeg postmodernističkog diskursa na današnjoj akademiji, glavni sukob u izučavanju prevođenja istrajava između ova dva pola: a to je, između domestikacije i takozvanog “foreignizing” modela prevođenja. Iako su se dekonstrukcionisti latili problema sa novom i predvidljivom političkom žestinom, to i nije nova briga. Teolog Frederich Schleiermacher, uključio je u svoj esej iz 1813. naslovljen *O različitim metodama prevođenja* jednu jedinu rečenicu koja obuhvata fundamentalni izbor sa kojim se susretao svaki prevodilac tada kao što se susreće i danas: “Ili prevodilac ostavlja pisca na miru koliko je god moguće i približava čitaoca piscu, ili ostavlja čitaoca na miru koliko god je to moguće i približava pisca čitaocu.”⁹ Približavanje teksta čitaocu u prijevodu označava domestikiranje stranog teksta – eliminiranje njegovog esencijalnog stranog elementa. Približavanje čitaoca

⁹ Friedrich Schleiermacher, “On the Different Methods of Translating,” u *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ur.: Rainer Schulte i John Biguenet (Chicago: University of Chicago Press, 1992.)

originalu predstavlja ono što neki teoretičari nazivaju “foreignization” (foriniziranje) – a to je prenošenje elementa kulturne “drugosti” koja karakterizira strani tekst.

Ova rasprava me podsjeća na jedan događaj koji se odigrao tokom prvih mjeseci mog boravka u Sloveniji kada sam tek počinjala da učim jezik. To ima veze s jednim od velikih problema kako za prevodioce tako i za studente jezika: postojanje, u evropskim jezicima, formalnog obraćanja naspram neformalnog, konverzacijska konvencija koja pruža esencijalnu društvenu podsjetnicu u pisanom i govornom dijalogu. Za ovu se praksu vjeruje da je nepreводiva na engleski jezik, i ovaj događaj naizgled potvrđuje to stanovište. Sjedila sam u jednom ljubljanskom kafeu s prijateljem koji me je upoznao s njegovim veoma prijatnim poznanikom koji je savršeno govorio engleski. Nakon što smo se rukovali, mladić je sjeo preko puta mene i iskreno se zagledao u moje lice. “Mogu li ti se obraćati sa ‘ti’?”, uljudno je upitao. Ne želeći ga zbuniti, stidljivo sam pristala na njegov prijedlog i nakon ovog iskustva, koje bi se moglo nazvati ekstremnom domestifikacijom, razgovor se neometano nastavio.

Ipak, kako da se prevodilac odnosi prema ovom osobitom problemu kada ga susretne, kao što će se većina neizbježno susresti, u književnom djelu? Da li bi se trebao napregnuti da nađe englesku alternativu za poznatu formu (nešto kao “hey buddy”), ili bi trebao pribjeći arhaičnom obliku “thee” ili “thou”? Jednostavan i elegantan primjer “foriniziranja” u sličnom slučaju možemo naći u prijevodu *Sljepoće* Josea Saramaga, portugalskog autora koji je dobio Nobelovu nagradu za književnost 1998. godine. Suočen s eksplicitnom referencom na formalno nasuprot neformalnom obraćanju, Saramagoov prevodilac, Giovanni Pontiero, jednostavno je ostavio zamjenicu na originalnom portugalskom jeziku: “Moraš mi se obraćati sa ‘tu’”, kaže starija žena mlađoj u glavnom i dirljivom momentu njihovog poznanstva.¹⁰ Riječ i njena konotacija jasni su svima osim najglupljim čitaocima. No još je važnije da prevodilac ne pokušava stvoriti iluziju da se priča odvija u, na primjer, Clevelandu, u Ohiju. Drugim riječima, on ne ulaže napor da stvori iluziju da djelo nije prijevod. Čitalac je, u ovom primjeru, prilično graciozno i efikasno približen stranim tekstu.

Mnoga od najvrucih polemičkih pitanja koja razdvajaju teoretičare prijevoda mogla bi se barem djelomično razriješiti

¹⁰ Jose Saramago, *Blindness* (London: The Harvill Press, 1998.)

ukoliko bismo prevođenje smatrali posebnim žanrom naspram originalne književnosti. Ovo nije posve nezamislivo. Tako bi se stvorio prostor za mnogo različitih pristupa prevođenju: od Nabokovljevih grubih, doslovnih prijevoda do dvojezičnih izdanja i Poundovih slobodnih improvizacija originala. Pound je sam napravio razliku između “tumačćeg prijevoda” (“interpretive translation”) i “onog drugog” (“the other sort”). O “the other sort”, Pound je napisao: “Mislim na slučajeve kada ‘prevodilac’ definitivno stvara novu poemu, (koja) naprosto spada u domen originalnog djela, ili, ukoliko ne spada, mora biti cenzurirana prema jednakim standardima...”¹¹ Naposlijetku, neki strani tekstovi (oni koji se smatraju lako “prevodivim”), podložniji su književnom dodiru, dok drugi (manje “prevodiva” vrsta) zazivaju kreativnija rješenja pri čemu neki nesumnjivo dobijaju novi život pod snažnim autorskim perom kao što je Poundovo. Jedna šira definicija prevođenja, ona koja jasno pravi razliku od originalne kompozicije, mogla bi obuhvatiti sve njih. Definiranje prijevoda kao potpuno različitog žanra – kao i odvajanje prijevoda na policama u zasebni dio od originalne književnosti, kao što se rutinski radi u slovenskim knjižarama – uklonilo bi zbrku kakva me je preplavila na Piazzii Navone. Originalno djelo Jacka Kerouaca više se ne bi nalazilo na policama između prevoda Kafke i Kundere, a nama bi pala paučina sa očiju.

¹¹ Pound.

I dok bi promjena u definiranju mogla riješiti određene probleme prevođenja na anglo-američkom književnom tržištu, ostao bi neriješen glavni problem: opadanje ukupnog broja stranih djela koja se danas uopšte prevode. Kao što je dilema između domestifikacije i foreniziranja u prevođenju bila davna preteča postmodernizma, čak i modernizma, ista je stvar i sa sve problematičnijim pitanjem upotrebe stranih književnih djela i prijevoda kao metoda proširenja (ili poricanja) kulturnog utjecaja. Ne iznenađujuće, no ta je praksa stara koliko i kulturne imperije i prevođenje. Rimsko carstvo, s kojim danas ponekad porede Ameriku, iznjedrila je prvi izdanak književnih prevodilaca zapadnjačke civilizacije koji su bili arogantniji od današnjeg legla kulturnih imperijalista. Rimljani su ne samo domestificirali djela starih Grka, nego su ih u potpunosti asimilirali: latinsku su sintaksu pretpostavljali grčkoj, čak su mijenjali i toponime iz antičkih u novonastale latinske. Suprotno današnjoj izdavačkoj praksi koja je sklona umanjivanju uloge prevodioca, autor originalnog grčkog djela

ponekad bi bio potisnut na zadnju stranicu, dok bi rimski prevodilac bio istaknut na prvo mjesto. "U to doba", napomenuo je Nietzsche, "...prevoditi značilo je osvajati."¹²

Danas Hollywood široko koristi stare rimske metode, uzimajući dobre filmove kao što je *La Femme Nikita* i remek-djelo kao što je Godardov *Do posljednjeg daha* razvodnjavajući ih na američki način i ostavljajući tek poneku sličnost s originalima. Izdavačka industrija, s druge strane, usvojila je lukaviji model. I bez napora da se prevedu, a još manje da se asimiliraju strana djela, američki kulturni interesi osvajaju stranu književnost jednostavnim ignoriranjem. Na obje strane ove kulturne jednačine plaćena je previsoka cijena. Manje kulture ispaštaju jer njihova književnost ne cirkulira; ironično, osvajači bi mogli platiti čak i višu cijenu: zagušljivost i parohijalnost u sferi domaćeg književnog stvaranja kao i uskraćenost za moguće poticaje neophodne za pokretanje značajnog doba književnosti. Sva akademska prepiranja o dobrim i lošim prijevodima, vjernim i prelijepim prijevodima, "domesticiranim" i "forenziranim" prijevodima jesu zanimljivi, ali u trenutnoj kulturnoj bici, oni su konačno manje važni. To nalikuje staroj izreci da je od lošeg publiciteta gore jedino nepostojanje publiciteta. Slično tome, od lošeg prijevoda jedino je lošije njegovo nepostojanje.

Naravno da bi neki osporili ovo stajalište. Ipak, toliko je rečeno o tome šta se gubi u prijevodu (poznati komentar Roberta Frosta kaže da je poezija upravo ono što se izgubi u prijevodu), da često previdamo ogromne dobitke. Čitava škola puritanaca i radikalnih teoretičara prevoda mogli bi dokazivati da Aleš i ja, aprila 1992. godine, čak nismo čitali isto književno djelo dok smo putovali kroz noć ka našem zajedničkom odredištu. Gledajući iz određene perspektive, oni su u pravu. Ortega y Gasset (briljantni mislilac koji je, kao i više od pola istaknutih osoba citiranih u ovom ogledu, citiran u prijevodu) sročio je to ovako: "Jednostavna je činjenica da prijevod nije djelo, nego put prema djelu."¹³

Hajde da se za trenutak divimo toj riječi, najskromnijoj od svih riječi: put. Jer bez putova, kako stvarnih tako i metaforičkih, svi smo mi zaglavili na svom mjestu, nemoćni da se krećemo, nemoćni da komuniciramo ili razumijemo, nesposobni da nadiđemo vlastitu lokalnu situaciju. Alešov put – njegov prijevod Kundere, *Nesmrtnost*, ako dopustite – vodio ga je kroz novorođenu zemlju, preko bazena rijeke Po, iznad

¹² Friedrich Nietzsche, "On the Problems of Translation," u *Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*, ur.: Rainer Schulte i John Biguenet (Chicago: University of Chicago Press, 1992.)

¹³ Ortega y Gasset.

Apenina i konačno do Rima. Moj put, moj prilično drugačiji prijevod, vodio me je visoko u zrak, preko ogromnog oceana, s jedne divne kontinentalne mase na drugu. Ipak, uprkos udaljenim mjestima porijekla, našim različitim putanjama, činjenici da su prevozna sredstva kojim smo putovali bila tako različita jedno od drugog – njegovo, voz osuđen na kretanje po zemlji; moje, divlji mlazni motor koji prelazi 30.000 stopa iznad tla – oboje smo stigli na isto mjesto: hladnu kamenu klupu na skoro praznoj Piazza Navona. Ili, tačnije, stigli smo na mjesto koje je najbliže *istom* mjestu u mjeri u kojoj se dva ljudska bića tome uopšte mogu nadati.

To je ono što se dobije u prijevodu.

Keith Doubt

SOCIOCID U BOSNI¹

Tokom rata u Bosni i Hercegovini, gorio je dom za domom. Sa brda su metodično granatirane kuća za kućom duž ulica u selima, naseljima, i gradovima. Ako putujete kroz Bosnu, još uvijek možete vidjeti veličinu tog razaranja. Utvare spaljenih kuća krase brda. U svim dijelovima zemlje vide se goli zidovi kuća.

Zašto je ovakvo nasilje provedeno nad ljudima i zajednicama u Bosni? Razmotrimo značaj doma po tumačenju kulturnološkog antropologa Tone Bringa.

Često je trebalo deset do dvadeset godina da se završi moderna kuća. Tek kada shvatimo količinu i dužinu teškog rada i napora koji su porodice uložile u gradnju svojih kuća (i domova), možemo posve razumjeti tragediju sistematskog paljenja domova u ruralnim dijelovima Bosne i Hercegovine tokom rata i strašni učinak koji je to paljenje imalo na ljude. Kada izgube svoju kuću, oni gube sve za što su radili u prošlosti i mnogo toga za što su živjeli u budućnosti. Naročito za muškarca kao muža i oca, kuća koju je uspio sagraditi simbolizira njegovu društvenu vrijednost; to je dokaz njegovog vrijednog rada i predanosti njegovoj porodici i njihovom budućem blagostanju. No kuća je također predstavljala moralno jedinstvo domaćinstva i moralni kvalitet njegovih članova, i dok su muškarci bili graditelji kuće, žene su bile čuvari njenih moralnih vrijednosti.

Šta je značilo željeti tako bezrazložno uništiti tolike bosanske domove? Neprijatelji Bosne su udarali u srce njenog društva. Oni su tražili načina da unište njeno društvo, vitalnost i kičmu njene zajednice. Rad i životno djelo Rusmira Mahmutćehajića je da u potpunosti i kritički izloži socijalni, politički i teološki značaj ovog zla, ne samo za Bosance već i za čitav svijet.

Oružani sukobi su zadobili perverznu formu. Ne samo u Bosni, već i u Ruandi, Čečeniji, Bliskom Istoku, a sada i u Iraku, oružani sukob ima ludačku svrhu. Ne samo da se s namjerom ubijaju žene i djeca, već i sami gradovi, njihovi običaji

Sa engleskog prevela:
Danijela Valenta

¹ Rusmir Mahmutćehajić, *Learning From Bosnia: Approaching Tradition*, prijevod Francis R. Jones i Saba Risaluddin, New York: Fordham University Press, 2005.

*Knjiga je prvobitno objavljena kao djelo Rusmira Mahmutćehajića, *Bosanski odgovor: O modernosti i tradiciji* (Zagreb: Durieux, 2001). Tri nova prijevoda će biti objavljena tokom 2005. godine: *Una risposta bosniaca: Modernità e tradizione*, prijevod Diletta Bovino (Genova/Milano: Marietti, 2005); *Une réponse bosniaque: Modernité et tradition*, prijevod Paul Ballanfat (Zagreb/Frankfurt: Durieux, Textor 2005); i *Die bosnische Antwort: Über Modernität und Tradition*, prijevod Dagmar Schruf (Frankfurt: Textor, 2005).

i način života. Ne samo da se uništavaju određene grupe ljudi i njihova infrastruktura, već i simboli njihove historije i kolektivno pamćenje. Ne samo da se sadistički napada i uništava društveni sistem, već i samo društvo. U prvom slučaju, nasilje se naziva urbicid. U drugom slučaju, nasilje se naziva genocid. U trećem slučaju je neophodno uvesti treći termin, sociocid.

Šta je sociocid? Sociocid je novi koncept, a time je očigledno i nedovoljno teorijski obrađen. Nemoguće je neposredno razumijevanje zla, mada je moguće razumjeti perverzne posljedice zla. Sociocid predstavlja jedan način teorijske obrade posljedica zla. Mahmutćehajić ne samo da izlaže i razlaže ovaj ključni problem ispitivanja u ovom kritičnom dobu, već i na značajan način razrješava i prevazilazi ovaj problem.

U djelu *Vječni mir*, Kant piše: "Nijedna država neće tokom rata dozvoliti takve činove neprijateljstva zbog kojih bi uzajamno povjerenje u kasnijem miru postalo nemoguće". Ovom izjavom Kant zamišlja da je država toliko dalekovidna da razmišlja o budućem odnosu sa neprijateljem i toliko etična da osigura mogućnost uzajamnog povjerenja sa neprijateljem u kasnijem miru.

Neprijatelji Bosne su rat vodili upravo na suprotan način. Naročito Miloševićev beogradski režim, koji je ne samo dozvolio, nego i planirao činove neprijateljstva zbog kojih bi uzajamno povjerenje u kasnijem miru bilo nemoguće. Takvim načelima se rukovodilo nasilje koje je počinjeno nad ljudima i zajednicama u Bosni. Rat je vođen da bi se uništio odnos jedne države prema drugoj. Mahmutćehajićevo djelo se bori protiv ove svrhe sa istinom, razumom, i otvorenosću, ne samo zbog Bosne već i zbog njenih neprijatelja.

U ovome pomaže jasno razumijevanje pojma sociocid. Da bi se razvilo razumijevanje ovog pojma korisno je napraviti razliku između sociocida i genocida. U djelu *This Time We Knew*, Tom Cushman i Stjepan Meštrović definiraju genocid.

Općenito govoreći, genocid ne mora značiti direktno uništenje jedne nacije, osim kada se provodi masovnim ubijanjem svih pripadnika nacije. Genocid zapravo označava koordinirani plan provođenja različitih akcija koje su usmjerene ka uništenju osnovnih temelja života nacionalnih grupa, s ciljem uništenja grupe.

Ako je genocid koordinirani plan različitih akcija koje su usmjerene ka uništenju osnovnih temelja života nacionalne

grupe, onda je sociocid koordinirani plan različitih akcija koje su usmjerene ka uništenju osnovnih temelja društva.

Izjava Jonathana Schella objašnjava kako genocid može dovesti do sociocida.

Kada su zločini određene veličine i karaktera, oni poništavaju našu moć da na njih odgovorimo adekvatno jer razbijaju ljudski kontekst u kojem ljudski gubici za nas obično imaju značenje.

Koji je to ljudski kontekst u kojem ljudski gubici za nas dobijaju značenje? To je društveni kontekst. Kada su zločini protiv čovječnosti određene veličine i karaktera, oni rezultiraju uništenjem ljudskog konteksta u kojem ti gubici za nas imaju značenje. Ubijanjem društvenog, zločini strašnih proporcija se mogu počiniti nekažnjeno. Oni pretpostavljaju postojanje neograničenog konteksta. Ubijanje društvenog neophodno prati ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i genocid; ubijanje društvenog nije samo neočekivana posljedica; to je logična posljedica. Sociocid ide dalje od zla uništavanja pojedinaca, bez obzira o kolikom se broju radilo. Sociocid poništava ljudsku sposobnost odgovaranja na ove gubitke na adekvatan način jer sociocid sakati svijet života koji ima moć da ublaži pretrpljene ljudske gubitke. Svjetovna važnost Mahmutćehajićevog djela leži u tome da on ukazuje na to da moderna društvena nauka nije dovoljna da bi se riješilo ovo pitanje; teologija i razumijevanje božanskog su također potrebni.

Stoga je genocid možda nedovoljan termin za opisivanje posljedica oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim dijelovima svijeta. Iako moćan i historijski nabijen značenjem, genocid ipak ne opisuje na adekvatan način "etničko čišćenje" koje se odigralo u Bosni i Hercegovini. Moglo bi se desiti da Milošević ne bude proglašen krivim za genocid u Bosni i Hercegovini. Haški tužitelj možda neće biti "uspješan" u dokazivanju Miloševićeve krivice. U isto vrijeme, Milošević može biti kriv za sociocid. U Bosni je genocid postao izvedena posljedica zločina sociocida. Naravno, sociocid nije pravni termin, niti predstavlja historijski priznat zločin za koji se jedna osoba može optužiti i osuditi.

Zunec implicitno izražava mogućnost sociocida, pozivajući se na rad Hobbesa, ali ne vjeruje da je uistinu moguće ubiti društvo.

U smislu Hobbesove klasične filozofije društva, ovi ratovi brišu dostignuća *status civilis* i označavaju povratak na *status naturalis*. Hobbesov Warrre, u kojem civilizacija, kultura i samo *Društvo* nestaju, se mora razlučiti od rata kao oružanog sukoba u kojem, bez obzira na obim ljudskih gubitaka ili materijalne štete, *zajednička Moć* ne nestaje...i u kojem, bez obzira na ljudske gubitke, materijalnu štetu i socijalne gubitke, nema društvenih gubitaka, odnosno nema uništavanja društva kao takvog i svih njegovih osnovnih funkcija.

Zlo stoga priziva nezamislivo. Je li moguće da zajednička Moć nestaje? Da li je rat u Bosni bio jednak uništenju društvenog i doslovce svih njegovih funkcija?

Hobbes kaže da stanje prirode u kojem postoji rat svih protiv svih jer nema društva, predstavlja ideal, mit. U historiji nije nikada postojalo. Kao što je Zunec naveo, čak ni tokom rata društvo ne nestaje. Rat ipak uništava društveno. Hegel čak navodi da rat ponovno stvara društveno. Većina priča koje se prepričavaju iz rata u Bosni su one koje potvrđuju uzajamnu povezanost koju su ne samo građani već i vojnici različitih strana pokušavali održati tokom surovog i sadističkog rata kroz koji su prolazili. Mahmutćehajić piše na način koji podsjeća čitaoca na ovu fundamentalnu društvenu činjenicu.

Hobbes kaže da je stanje prirode isuviše bolno da bi ga izdržala ljudska rasa. Život je kratak, gadan i surov prema svima. Za Hobbesa, stanje prirode je tek heurističko sredstvo, hipotetička situacija, weberski idealni tip, kojim se objašnjava perverzna i poremećena orijentacija rata u Bosni i Hercegovini.

Ono što se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji jeste da je u interesu stvaranja novih nacija-država izvršen pokušaj ubijanja bosanskog društva. Ono, međutim, što je zapravo ubijeno je bilo jugoslavensko društvo. Danas nije moguće biti Jugosloven jer je uništen ljudski kontekst u kojem je biti Jugosloven imalo značenje i smisao. Pitanje koje se sada javlja jeste da li ove nove nacije-države koje su uspostavljene na ovaj način mogu postati funkcionalna društva ako je način na koji su postale bio da se uništi društvo koje im je prethodilo i na koje, u određenoj mjeri, se oni još i danas oslanjaju.

Jedna žrtva rata, mada ne smrtna, je i kolektivna predanost Bosne pluralističkom, tolerantnom, integriranom društvu. Nezamislivo nasilje i maliciozna propaganda su bili usmjereni

protiv njenog nasljeđa, kulturnih ubjeđenja, društvenih praksi i građanskog poretka, što je Bosni gotovo posve onemogućilo održavanje njenih multikonfesionalnih i sinkretističkih tradicija. Tone Bringa piše: “Ni bošnjački, ni srpski ni hrvatski identitet se ne može u potpunosti razumjeti samo u okviru islama odnosno u okviru kršćanstva, već se mora razmatrati u specifičnom bosanskom kontekstu koji je rezultat zajedničke historije i geografske pozicije Bosanaca islamske odnosno kršćanske vjere.” Kada se razmotri Bringina izjava, što i sam Mahmutćehajić pokazuje u vlastitom djelu, shvati se da je multikulturalizam krivi naziv za bosansko nasljeđe, bez obzira što se ovaj termin često koristi.

U Bosni i Hercegovini nije postojalo više kultura koje su koegzistirale u neposrednoj blizini. Postojala je posebna, bosanska kultura koja je uključivala sve etnicitete i činila različite vjeroispovjesti, uključujući kršćanstvo, islam, i judaizam, sinergetski uzajamno ovisnim. Bosna je bila, i još uvijek jeste, izrazito sofisticirano društvo, i ta sofisticiranost je njene neprijatelje isprovocirala da je pokušaju ubiti. Mahmutćehajićevo pisanje kritički razotkriva ovu perverznu i surovu motivaciju.

Kao što je nepobitno pokazano u radu Andrasa Riedlmayera, zlo etničkog čišćenja je bilo u tome da se što je potpunije moguće iskorijene dokazi o bosanskom nasljeđu. Poenta je bila u tome da se unište ne samo bosanske zajednice (mala sela, naselja i gradovi) sa mješovitim stanovništvom, već i kulturni materijal poput knjižnica, džamija, crkava, mostova, škola, koji su stajali kao svjedoci ostavštine bosanskog multinacionalnog nasljeđa. Ono što se desilo u Bosni i Hercegovini nije bio samo genocid, namjerno razaranje osnovnih temelja jedne određene zajednice ili grupe ljudi unutar društva. Naravno, genocid je bila posebna odlika nasilja koje je primjenjeno protiv Bosne. Ono što se desilo u Bosni se može dobro objasniti i kao sociocid, ubijanje progresivnog, kompleksnog, i prosvijećenog društva da bi se ono zamijenilo regresivnim, jednostavnim i vjerski netolerantnim društvom. Ivo Banac (1993:138-39) iznosi slijedeći kritički stav:

Da je Bosna bila kolektivitet odvojenih jedinica, onda bi ona bila mini-Jugoslavija. Ali ona nije to. Bosna predstavlja historijsko biće koje ima svoj vlastiti identitet i vlastitu historiju... Ja Bosnu vidim primarno kao funkcionalno

društvo što Jugoslavija nikad nije bila. Moje pitanje je kako održati jedinstvo jednog tako kompliciranog, kompleksnog bića kao što je Bosna i Hercegovina?

Ukoliko Jugoslavija više nije mogla biti to što jeste nakon secesije bivših republika Slovenije i Hrvatske, jugoslovenski nacionalisti su smatrali da onda ni Bosna ne može biti više to što jeste. Bosna, koja je predstavljala prvobitni kalup za društveni poredak Jugoslavije, se također morala razbiti.

Šta je u jerusalemskoj konfiguraciji vjeroispovjesti u Bosni — katoličanstvo, istočno pravoslavlje, judaizam i islam — Bosnu učinilo podložnom nacionalizmu njenih susjeda? Šta je to u enigmatičnoj mješavini bosanskih epoha, uključujući jedinstven, blistav i malo proučavan srednjovjekovni period od XIII do XV stoljeća, osmanski period od XV stoljeća, austro-ugarsku vladavinu tokom XIX stoljeća, i komunističku Jugoslaviju tokom XX stoljeća, Bosnu učinilo bespomoćnom pred naletom izgradnje nacionalnih država zasnovanih na monolitnom etnicitetu? Kada se prepozna načelni, progresivni karakter bosanske tradicije, koji je rječito opisan u Mahmut-čehajićevom djelu, čovjek bi pomislio da je Bosna posljednje mjesto na svijetu gdje bi se etničko čišćenje moglo odigrati sa takvom malicioznošću i sadizmom. Unutar Jugoslavije, Bosna je služila kao primjer građanskog poretka, model koji je prevazilazio formalni model unutar same Jugoslavije. Kada su Hrvatska i Srbija tražile način da izgrade države-nacije na osnovu antitetičkog, primitivnijeg modela građanskog poretka, zdraviji i progresivniji model građanskog poretka u Bosni je predstavljao prijetnju njenim susjedima. Zaista, elementi građanske vrline koji prožimaju bosanskohercegovačku tradiciju su prisutni u Hrvatskoj i Srbiji. Hrvatska i Srbija nisu mogle postati moderne nacije-države koje su željele postati bez da prvo unište suprostavljeni i prijeteci model na svojim granicama. Iako se Bosna često opisuje kao nepovezana sa Europom, ili nerazvijena u odnosu na europske zemlje, njeno nasljeđe kao pluralističkog, tolerantnog i otvorenog društva sa kompleksnom i jedinstvenom kulturnom tradicijom, služi kao nepriznati primjer europskih integracija koje se sada odvijaju.

Postoji veliki broj knjiga, među kojima ima mnogo dobrih, koje se bave Bosnom i značajem bosanske tragedije. Njih su pisali novinari, historičari, filozofi, sociolozi, diplomati, i politolozi. Ono što je izuzetno u pogledu nedavno

objavljenog djela Rusmira Mahmutćehajića, *Bosanski odgovor: O modernosti i tradiciji*, jeste da se on bosanskom tragedijom bavi bez pribjegavanja cinizmu, nihilizmu, mržnji, rezignaciji, ili nezasluzenoj konfuziji. Njegov projekat predstavlja otpor ovim negativnim odgovorima i edukaciju protiv njihovog ubjedljivog ali otrovnog karaktera. Ono što je takođe izuzetno u vezi Mahmutćehajićevo djela jeste da ono nije samo o Bosni. Tokom rata Bosna je postala centar svijeta. Svijet je posmatrao kako Bosna pati. Svijet, međutim, nije promatrao samo Bosnu; posmatrao je i sebe, svoje vlastito propadanje i bespomoćnost. Mahmutćehajić piše da bi eksplicirao ovu dijalektiku; on objašnjava uzajamnu ovisnost koja se razvila između Bosne i svijeta, uzajamnu povezanost koja, mislim i pored toga što naoko izgleda drugačije, još uvijek postoji.

Kao što pokazuju rani Mahmutćehajićevo djela, postoji transetnička kultura i historija koja je duboko usađena u bosansko društvo, a današnja tragedija Bosne je u tome što nema održivih i funkcionalnih transetničkih institucija koje bi podržale ovo nasljeđe. Titov komunizam je bio moderan u smislu institucija i ideologije i u njemu je bosanska tradicija transetničkih vrijednosti preživjela, mada u uskim okvirima. Najbolji Jugoslaveni, često se kaže, bili su Bosanci. Odnosno, građani širom Jugoslavije su se ugledali na Bosance kao primjer autentičnog i snažnog osjećaja građanske vrline. Bosanci su usvojili Titov pojam bratstva i jedinstva lakše od drugih u Jugoslaviji zbog toga što su već ranije usvojili širi i dublji princip. Mahmutćehajićev rad obnavlja ovo nasljeđe, ne samo za Bosance i Hercegovce, već i za njihove susjede i svijet. Zbog plitkog, instrumentaliziranog i formalističkog odnosa međunarodne zajednice prema Bosni, Bosna se bori da ponovo uspostavi transetničke institucije koje su joj očajnički potrebne za preživljavanje.

Mnogi ljudi koji su bili prisiljeni da izbjegnu iz Bosne tokom rata su bili iz mješovitih brakova. U većim gradovima Bosne i Hercegovine značajan postotak brakova su bili dvonacionalni. Gdje ove porodice mogu živjeti sigurno danas u Bosni, nakon njene podjele, nasilja i etničkog čišćenja? Ovaj element društva, iako ne većinski, predstavljao je stabilizator društva. Ovaj element je bio jezgro zajednice. Ohrabrivanjem migracije ovog ključnog dijela društva, međunarodna zajednica je djelovala u pravcu uništenja Bosne, odnosno djelovala je u skladu sa ciljevima neprijatelja Bosne. Mahmutćehajić

piše s ciljem očuvanja temeljne ostavštine bosanskohercegovačke dijaspore, očuvanja nasljeđa koje je od suštinskog značaja za ovu zemlju, usprkos zloguke propagande i perverznih praksi njenih neprijatelja.

Mahmutćehajićevo djelo je izuzetno važno za različitu publiku zbog političkih, filozofskih i teoloških razloga. Među bosanskom elitom kod kuće i u inostranstvu i među međunarodnim akterima koji žive i rade u Bosni i Hercegovini, Mahmutćehajić važi za poštovanog naučnog radnika i odgovornog građanskog lidera. U ranim danima sarajevske opsade, njegovo političko i vojno vođstvo je imalo odlučujući značaj u sprečavanju potpunog kolapsa grada.

Povremeno, mudrost i dubina autorova djela podsjeća čitatelje na odlomke Martina Bubera, kao što je autorova osjetljivost na ono što Buber naziva odnosom Ja-Ti i njegovim propadanjem u svijetu koji je prezasićen odnosima Ja-Ono. Ova vizija je ključ za Mahmutćehajićevo kritiku konkurentnih sekularnih i utilitarističkih verzija sada i ovdje u ovom svijetu.

Povremeno, autorovo vladanje dijalektičkim razmišljanjem i njegova sposobnost da sistematski iznosi suprotstavljena stajališta čitatelja podsjeća na Hegela. Poput Hegela, autor se ne boji koristiti riječ apsolutno, i koristiti je s pozitivnim konotacijama. Mahmutćehajić piše: "Svaki pojedinac, poput svakog društva, prihvata i svjedoči o svojoj nesavršenosti i svom potencijalu za okretanje Apsolutnom". Poput Hegela, autor je u stanju staviti se u poziciju drugog, čak i kada je taj drugi protivan autorovim najdubljim ubjedenjima. Autor se prema protivnicima odnosi na takav način koji bi putem ubjeđivanja naveo protivnike da svojom slobodnom voljom promijene svoje mišljenje. Mahmutćehajićevo sposobnost da objasni ukorjenjivanje nacionalizma i da kritizira njegovu prirodu punu manjkavosti koje su štetne za samog subjekta, nema premca među postojećim diskusijama nacionalizma.

Povremeno, način na koji autor brzo i po kratkom postupku odbacuje logički pozitivizam kao adekvatnu formu društveno-znanstvenog razumijevanja podsjeća čitatelje na Jürgena Habermasa. Mahmutćehajić igra oko naopako postavljene ontologije pozitivizma na isti nemilosrdni način koji odlikuje Habermasa.

Ponekad, autorovo kritičko, nevoljno, ali ipak puno simpatija shvatanje Zapada podsjeća čitatelje na Žižeka. Mahmutćehajić ne iskazuje primjerima svoje izučavanje suvremene

filozofije ili marksističke tradicije koja krase Žižeka. U svom teoriziranju, međutim, Mahmutćehajić je manje sugestivan od Žižeka i ima više povjerenja u dublju svrhu svojih istraživanja. U stilu postmoderne, Žižek se igra sa popularnošću svoje teme; u stilu klasike, Mahmutćehajić se suočava sa ozbiljnošću svoje teme, ne toliko u stilu Sokrata koliko u stilu proroka. Ponekad, Mahmutćehajićeva naracija zvuči poput molitve ili propovijedi.

Ponekad, autorova politička vizija pravca u kojem se kreće svijet, grešaka u državičkim potezima, i regresivnog karaktera države-nacije, podsjeća čitatelje na Havela. Obojica su ono što Platon naziva kraljevima filozofima.

Ponekad autorova naracija je zakučasta više no apstraktna, i čitatelj bi želio da su ključne tačke pravovremenije iznesene i pažljivije iskazane. Ipak, ima rečenica koje, čak i u prijevodu, stoje kao biseri mudrosti koje treba podijeliti i posvjedočiti. Ove bisere treba staviti na pijedestal da bi privukli i odrazili što je više moguće svjetla. Ova viđenja, zasnovana na razumu, vjeri, i dobroj namjeri, u potpunosti kompenziraju povremenu težinu proznog stila.

Ponekad autorovo pisanje podsjeća čitatelje na govore dr. Martina Luthera Kinga. Obojica pišu o moralnoj savjesti nacije i moralnoj savjesti nacije u odnosu prema univerzalnoj istini. Obojica formuliraju dobro u ljudima naglašavajući pozitivni i neophodno uključivi sadržaj njihove kolektivnosti. Obojica teoretiziraju miješanjem sociologije i teologije na takav način da obje nauke postaju jače. Evo jednog pasusa iz Mahmutćehajićevog djela koje je lako mogao napisati i King: "Jer zakoni koji potiču samo u nacionalne pripadnosti nisu više zakoni utoliko što više nisu dijelovima integralne strukture koja prava slabih štiti od jakih".

Autor vješto prikazuje konstruktivnu napetost između emske i etske perspektive bosanskih kulturnih vrijednosti. S jedne strane, on izražava i dijeli kulturološko razumijevanje bosanskohercegovačkog društva koje je samo po sebi za njega suštinsko kao za građanina Bosne i Hercegovine. S druge strane, on kritički i otvoreno koristi studije bosanskog društva koje se nalaze u djelima stranaca. Njegov glas je prirodan i globalan u isto vrijeme. Baveći se emskom i etskom perspektivom, on transcendirira paradokse koji mogu nastati iz njihove suprotstavljenosti. Ovaj dar je rijetkost i treba ga cijeniti. Pogledajte, na primjer, zanimljivi način na koji autor miješa

materijale od Maxa Webera i Ive Andrića da bi doveo do kritičkog shvatanja obojice.

Ponekad, autorova proza podsjeća čitatelja na duhovnost u pisanju Pierre Teilhard de Chardina, kojeg su duboko obilježila iskustva u rovovima i na bojišnicama Prvog svjetskog rata. Obojica su bila direktnim svjedocima nezamislivog klana, i njihove duše su odgovorile potrebom transcendiranja užasa njihovih iskustava da bi vratili duhovnu ljepotu ljudskog bića koje je stvoreno na božju sliku i priliku.

MOJ IZBOR

Peter Huchel
Christoph Meckel
Michael Krüger
Uwe Kolbe

ČETIRI
NJEMAČKA
PJESNIKA

Izbor i prijevod s njemačkog:

Stevan Tontić

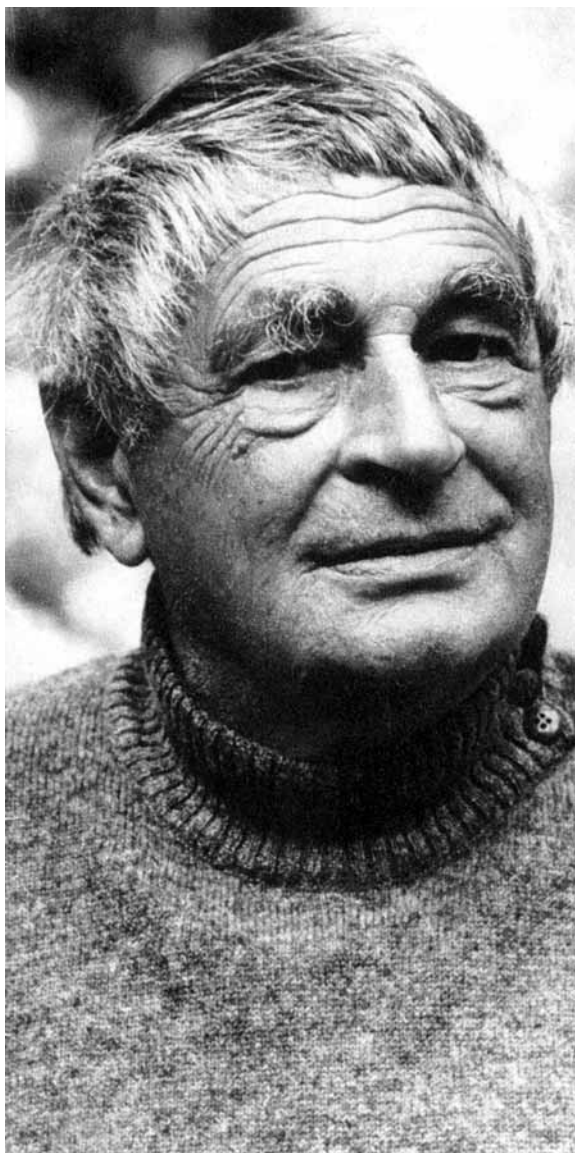

Foto: Regine Esser

Peter Huchel

IZVJEŠTAJ SVEŠTENIKA O PROPASTI NJEGOVE OPŠTINE

Dok Hristos je goreć tonuo s krsta – o strave smrti!
Rikale su trube anđela bronzane
Leteći kroz buru požara.
Cigle ko crveno lišće razvijane.
I s hukom se sòri toranj razdrti,
Vitlaše tesanikom zidina stara.
Ko da prsnu srž Zemljine kugle gvozdена.
O grade pod ognjem!
O vedro podne skoljeno vriskom –
Ko sijeno što tinja raspršena kosa žena.
A gdje na bjegunce kidisahu, u letu niskom,
Gola i krvava ležaše Zemlja, tijelo Gospodnje.

Ne bješe to da pakao se survava:
Kosti i lobanja ko da su kamenom
Tučene u bijesu što prašinu topi,
I sjedinjena sa svjetlošću prestravljenom,
Odlomi se s drveta Hristova glava.
Razmahali se eskadroni, sve se ori.
Odletješe nebom što crveno lopi,
Kao da su presjekli podneva venu.
Vidjeh: vatra tinja, ždere, gori –
I grob još bješe sav raskopan.
Ovdje ne bi zakona! Da Boga prepoznam,
Prekratak bješe moj dan.

Ovdje ne bi zakona. Jer opet noć bijesno
Iz hladnih nebesa vrelu šljaku baci.
Vjetar, čađ i sela – raspirene ćumurane.
A narod i stoka u prokopu tijesnom.
I jutrom mrtvi u tifus-baraci
Koje sahranilih, spopao me užas –
Ovdje ne bi zakona. Pismom od pepela
Pasnja pita: Ko može da ostane?
Jer blizu bješe čas.

O pusti grade, dockan li je sve,
Djeca i starci prašnjavih stopala
Prolaziše kroz moje molitve.
Gledah kako idu ulicama od provala.
I mada posrtahu pod teretom
I padahu, suze zaleđene,
Nikad kroz maglu dugom zimskom cestom
Ne dođe neki Simon iz Kirene.

SEOSKO PREDANJE

Seljani kazuju: našli jednog dana
u močvari sa šašom služavku sitnosopstvenika,
mlađana, visila je unakrst svezana,
suknju ispod koljena stegla lika,
zadavljena rupcem, podugačkim, tkanim,
klateć se na niskoj orahovoj grani.

Seljani kazuju da od toga dana
ni kljuse ne mari list oraha da jede
i da stoka, unaokolo napasana,
s otrovne mu sjenke odvraća poglede.

Seljani prenose da ljeti širom dola
zelenbube sliste zelen drveća do gola.

NJEMAČKA

I

Ako se pod teškim šumskim korijenima
i sklonilo žara i zlata dosta,
Njemačka je mračna, u Njemačkoj zima.

Tamo gdje s plamenom čađ kruži,
tu na krčagu so od suze osta,
kroz pokrov pròcuri krv što tuži.

Al nikad ne krenu jutarnjom rosom,
s okom koje raskinje strast žarka,
jasno pozvana, pod jakim zanosom,
jedna bosonoga Žana od Arka.

1927.

II

Sinovi najpozniji, vi se ne hvastajte,
sinovi osamljeni, svjetlost sačuvajte.
Da o vama još kazuje istorija,
da ne zveči lanac koji sija;
lagano, sinovi, duh prekivajte.

1933.

III

Svijet vukova, svijet pacova.
Krv i strv u hladnoj ognjišta memli.
Ali još sjenke mrtvih bogova
tumaraju po zemlji.

Božanstven je čovjek i pomiren.
I opet će do slobodnog daha doći.
I mada rulja s podsmijehom nadire,
ona će proći.

1939.

POVRATAK KUĆI

Pod srpom mjeseca što opada
vratih se kući i vidjeh selo
u otužnom vonju grobova i livada.

Treba li ko sjenka zidova razbucanih
da u kršu prebivam, umrlo ožalim,
zar da crnu mahunu ljuštim
koju na plotu ljeto zaboravi,
sabirem ovas žučkast, ispucali,
koji razjede ledena kiša?
Natrula stabljika na natruluom polju –
niko ljetinu pod krov ne stavi.
Kopriva buja, kukuta i loboda,
ljutić stežuć obujima kamen.

Al idućeg jutra dođe
kroz hladnu rumen,
kad se još pod mrazom
izvor svjetlosti zaledi,
neka žena iz lužičkosrpske šume.
Tražeći stoku izmršavjelu
izgubljenu u gustišu luga,
pođe ispucalom stazom.
Vidje li već lastu i niklo sjeme?
Čekićem stuče rđu s pluga.

Bješe to majka rane zore,
pod starim nebom
mati narodima.
Idaše kroz maglu i vjetar.
Uzev kamenitu njivu da ore,
tjeraše goveče s crnim mrljama,
sa srpastim rogovima.

USAMLJENI

Jadikujemo u sebi i plaćemo nijemi.
Neko tužno Zašto zasjelo u ženi.
Tragamo za svjetlošću nad stazom ozvjezdanom,
a dodirnemo se s čovjekom, s riječju napipanom,
duboko znajuć: sami i udaljeni.

TEBE SHVATITI – KO JE U STANJU?

Mi samo mislimo na te,
o umiranje u sazrijevanju,
o bezvremeni sate.

PRESUDA

Kao što vrtlar leje trijebi,
okopa, ograbi i zalije,
hoću da plijevim korov u sebi,
dok dobro sjeme ne izbije.

Hoću vodama dobrog čina
da škropim sebe – sebe cijela,
da iz mrke gline padina
usjev poraste, ljetina zrela.

Foto: Renate van Mangoldt

Christoph Meckel

PREGLED

Kako si na svijet doš'o? Čovjek što rođen bi,
vrli me svijet nebom po glavi udari.
Tvoje godine? Sedam ratova i jedno preživljenje.
Veličina? Ko kovčeg za svih naroda pokoljenje.
Tvoje srce? Mišić što studen prežvakava.
Tvoja usta? Pustih da strofama se opeku.
Oči? Gledah često: noć se razvedrava.
Uši? Slušah često u peći jada dreku.
Šta smjeraš? Da se još jednom preživi
i kaže: mi jahasmo ragu ovu,
hoćemo da boljom se krmom gotivi
i da molimo uzdu novu.
Kako ti se zemlja zove? Ne zove se, ne postoji,
trulo ništa, žicom i zidom opasana.
A gdje si doma? Bježanija, kud koji,
pjesma nad pjesmama svud pjevana.
Čovjek pa tako da zbori – s liste si brisan!
Kao muzikant si nikakav, utuvi! –
Izvjerno – natežem se na verglu sam
i zviždec vučem kroz pakao gluvi.

U VREMENU DOLAZEĆEM

Naš brod što tone napustiše pacovi,
mi ćemo s palube kud nas oni vode,
možda nas dok tonemo vide galebovi,
a možda ljudi što Mjesecom hode.

Prvi se gutljaj mučno pije, treći
bezbolno curi, unutra klizne zatim,
i voda nas u središte uzima pjeneći
i dno nam pokaže gdje ćemo ležati.

Smrt nam oda tajnu te uzmemo,
kameleoni, podzemnoga svijeta boje.
Zamjenjujemo sebe sjenkom i šemom,
i ne staje nam dah od smrti svoje.

Velik gutljaj smrti uđe u usta mirno,
iz posljednjeg grgolja već slava nas čeka
u noći bez jutra što hladno nam dno
produbljuje múkom svoga pamtivijeka.

MIŠOLOV

Jurišah kroz prazan dom
i lovih miša za mišom
mašicama štapom mlatačom
oglobih ga repom i čupom.

Jeđahu mačke pred domom
pjevahu o jednom te istom:
smrt miševima! Mišolom!
a sad pacov svraća u dom.

ČOVJEK

Jer ga poznajem i dakle znam:
on živi samo od toga
što još prepoznat nije
još nije izdan
još uvijek nije ubijen

Jer glas njegov čujem i znam:
disanje mu je odobreno
do opoziva
kosa mu je u dlaku tačno izbrojana
jezik udaren žigom

Jer vidim kako spava i znam:
njegov život
manje vrijedi od njegova potpisa
taj nikad i nigdje
neće doseći vrijednost sopstvene adrese

Jer ga na svjetlu posmatram
i uviđam: njegov smijeh zna da pokaže zube
njegova opuštenost vara
on je u tami čovjek druge vrste
pri upotrebi riječi
mnogo se ćutanjem ispomaže

Jer vidim kako se smije i znam:
znaci akata, pribilješke
drže ga se bez štete, on neće umrijeti
od gasa, eksploziva, gvožđa
već od previše il premalo papira
u najmanju ruku od smijeha
koji će mu prisjesti

Jer ga grlim i sigurno znam:
ništa se protiv njega ne iznosi
osim okolnosti da živi
i svojom glavom misli

Jer ga poznajem i dakle znam:
dok on sa mnom razgovara
jednog ljetnog dana pri otvorenim vratima
izdaje se nalog protiv njegovih očiju
traži i nalazi razlog
da ga se najzad ubije, telefonom
i brnjicom, papirom
na brz ili polagan način

Jer ga poznajem i znam: on je
sa svojom nadom na kraju
ne smije se više, čeka, očajava
nije više raspoložen, ne zabavlja se više
stane na ulici, uđe mi u kuću –

- kako smo živjeli, kako živimo
jedan pored drugog, jedan mimo drugog
s jedva vidljivim licem. Polovina
našeg ogrtača i naše nade
za nas same prijanja, i ne grije nas.

*A bratu njegovu bješe ime Juval;
od njega se narodiše gudači i svirači.
(Prva knjiga Mojsijeve, IV, 21)*

DA SAMO SE NAJVAŽNIJI

imenuju:
Juval, danguba
Popa, noćobdija
Lilit, ljepotica očiju brzih
more, pustinja, zemlja Ofir
i ti, i ja
to su već sedam
cesta prema Villededonu
i Jahjah, mađioničar
to su već devet
i dan ljetni?
crni sljez?
telefon?
i drhtavica iza očiju
stršljenovi, stršljenovi
šta još

KO BI MOGAO DA ZAUZME MJESTO

Ko bi mogao da zauzme mjesto
u pravednosti
sa svojim prtljagom, svojom pticom rugalicom, svojim imenom
siguran u prijateljstvo hljeba, i siguran
da voda podnosi njegov pogled
i da ga ljubav poštuje –
ko bi mogao da se odmori kod stubova i kaže:
ovdje sam, u so
i svjetlost uključen.

Neće u pravednosti dobro pomjerati fotelju.
Ošamućen i nagrđen
njenim prijekorom
još uvijek na rubu ulice čuči
i ko mačka svojih sedam života broji
nepomirljiv, gladan
ništa ga ne tješi.

Foto: Ingo Allwardt

Michael Krüger

PROSJACI

Pred katedralom Saint Pierre
sjede u hladu Porte de Midi
tri prosjaka ispod iskeženog zmaja.
Svaki ima svoju zlu sudbinu na kartonu
napisanu, bolest debelo podvučenu,
tri stiha balade o bijedi svijeta.
Pred njihovim prekrštenim nogama korpice
od ljeskovog pruća, kao po šestaru zaokrugljene.
Monasi siromaštva, straha i smrti,
pogleda strogo u zemlju uperenog.
Samo pas što kod njih leži
pogleda me očima pepeljastosivim.
Uza zid se oslonili dvozubi štapovi,
na njima njihove obješene kape ko mrtvačke glave.
Moram kraj njih jer je danas pazarni dan
u prolazima oko katedrale, već miriše voće
poslije tamjana. Kome treba da dam taj
jedan gvozdenjak koji imam?
Strahu, siromaštvu ili smrti?
Nijemo prolazim kraj očiju psa
i osjećam kosti u tijelu.

KASNO SUNCE

Nad jezerom koje se u ovo doba ljulja
i neku zelenu sluz proizvodi,
lak za šljunak, koje –
u podne, kad sunce se pokaže –
ulovi sunce što neprolazno
iz zakrpa od oblaka istupi,
blijedo od dugog odvikavanja,
nad jezerom stoji ptica
ko neka mala, crna pjesmica,
neprimjetno drhteć kad valja da se
jedan redak prelomi.
Stojim na obali, oklijevajući, pod
hrastom koji stenje,
skupa s njim zapisujem, prelistavam, sabiram
ono što je sebi godina navukla pa
iz vida izgubila, kao da je htjela
da mi dokaže koliko sam beznačajan.
Ptica se okreće i kao po naredbi
istočnog vjetra, i s istočnim vjetrom
munjevito svjetlosti se hvata.
Slutim, kao da bi putanja njenog leta
bila još razaznatljiva, svjetliji jedan trag
u vatastoj tmuni,
koji jednu usamljenost dijeli
od druge.

SVITA ZA ČELO

Gledam sa prozora
voz koji dolazi -
zardali insekt
s raširenim očima.
Kako lako vuče škrinje
kroz sunčanu dolinu!
Dvadesetjedna, dvadesetdvije...
Jesu li pune ili prazne?
Sad šišteći ispušta paru
što blago se k meni vuče
ko neka nejasna poruka.
Puštam glasnije radio,
jednu svitu za čelo, u pozadini
se jasno čuje
hripavo disanje muzičara.

GOVOR SPOROGA

Istorija se ubrzava,
uskoro će nas stići i
žurnim korakom trčati ispred nas.
Tada ćemo ledeno doba
vidjeti otpozadi, Grčku,
Rim, Francusku revoluciju,
Staljinov potiljak, zadnja svjetla
Hitlerova auta.
Čudno da se ona ne umori
i ne padne.
Ponekad se okrene
i pokaže nam svoje lice
s otvorenim ustima
i sagnjilim zubima.

GOVOR FILOZOFA

Noću,
kada svijet ima neku šansu,
ja počinjem s radom.
Ali ne očekujte sistem.
Smjelost mi je uvijek bila strana,
za neku školu bio sam preumoran,
strano me je plašilo.
Neku budućnost mišljenja
ne mogu da zamislim,
razdaljina od pojma do pojma
raste, a iznad prošloga
teški oblaci vise.
Sve što još vidim
jeste nekoliko otisaka stopala izdaleka
koja brižljivo prevodim
prije no što se izgube.
Od moje knjige o etici
napisao sam samo riječ "Ja",
i to nesigurnom rukom.
Ponekad mi djetinjstvo napiše
kartu: Sjećaš li se?
Ali to, strogo uzevši,
nije filozofija.

MARX GOVORI

Ponekad, kad se na Zapadu razvedri,
posmatram svjetlucave rijeke novca
koje se pjeneć prelivaju preko obala
i upravo još posnu zemlju plàve.
Mene zabavlja diktatura brbljanja
koja se naplaćuje kao Teorija društva,
ako smijem da povjerujem
vijestima odozdo. Meni je dobro.
Ponekad vidim Boga. Izgleda dobro oporavljen.
Govorimo, ne bez dosjetki i silno dijalektički
verzirani, o metafizičkim pitanjima.
Nedavno me je pitao za izdanje
mojih Sabranih djela jer ih
navodno nigdje nije mogao nabaviti.
Ne da hoću da vjerujem u to, reče,
ali to ne može uopšte da škodi.
Dadoh mu svoj ručni primjerak, posljednje
plavo izdanje sa komentarima.
Uostalom, obrazovaniji je nego što sam mislio,
Teologija ga gnjavi, Dekonstrukciji baca klipove pod noge,
Psihoanalizu smatra besmislicom i ne uzima je
u usta. Začuđujuće su njegove predrasude.
Nietzscheu, na primjer, oprašta svaki,
ma koliko budalast obrt, Hegela naprotiv
ne može da podnese. Zbog bojažljivosti
nikad ne govori o svome projektu. Molim,
reče nedavno nakon dugog pogleda
na Zemlju, molim, budite spremni.

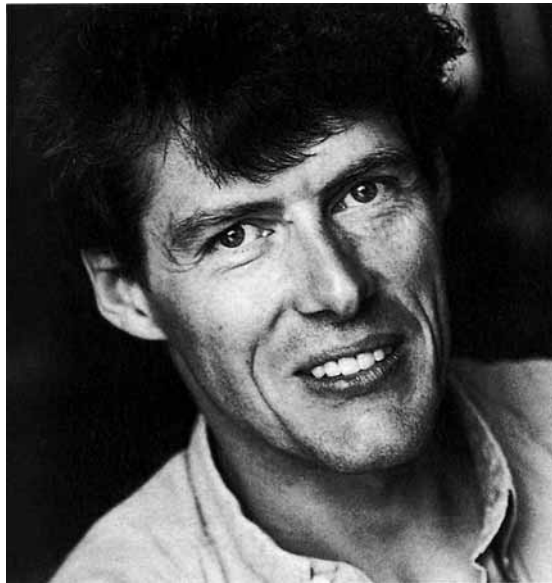

Foto: Ute Karen Seggelke

Uwe Kolbe

MLAĐANI SVJETSKI MIR

riding with Patti Smith

Strpljivo odgoni rastuća noć sunce
šiba vjetar stabla što se lome
Strpljivo se rasprsne čaša između ruke i ruke
žderu besani tablete
Strpljivo raspoređuju teroristi zapaljiva punjenja
spaljuju inkvizitori strpljive jeretike
Strpljivo se širi naftna kuga
pjenuša se krv u opijenosti čajem
Strpljivo ubija televizijski junak antijunaka
svijaju pauci muve
Strpljivo izgara zaposjednuti hotel
bore se mali moćnici protiv velikih radikala
Strpljivo nišane snajperisti
cijepa pisac svoj papir
Strpljivo stežu grčevi svoje stomake
ždere kiselina krv ko što pacovi djecu žderu
Strpljivo se podriva nestrpljivost
zrači Satana radioaktivno
Strpljivo odgovara Bog sa brzim neutronima
puca koža glave pod gumenim palicama
Strpljivo interveniše rezervna policija
provaljuju izbjeglice
Strpljivo odbacuju vukovi ovčiju dlaku
priprema lijepu smrt sifilis
Strpljivo ih ranije oslobađa muka umrli mozak

PITAJUĆI OCA ŠTA BI ISKUSIO TAJZAMENOS, KRALJ SPARTE

Jedan predak stavio je navodno svoje dijete
za obrok pred bogove i postao slavan
kao pokajnik. Može li neko biti tako lud?
Možda su to izmislili zavidni susjedi.
Pradjed je, s bilo kojim razlogom,
nosio jedno raskošno umjetno rame.
Svoju ženu dobio je na utrci kolima.
Oba sina, djed moj i rođeni mu brat,
bili u zavadi, premda su prethodno zajedno
uklonili polubrata.
Nije li to moralo tu dvojicu jače
međusobno da veže? Svađa oko novca ili moći,
ili oko oboga, razdvoji ih.
Isti brat zavede kasnije djedovu ženu
samo da bi je napujdao protiv njega.
Djed, kakav već sazdan bješe, otjera ga
a ženu strmoglavu preko litica u more.
Sasvim drugačije moj otac.
Taj ode u rat za čast brata svoga.
Poslije mnogo godina vrati se kući.
Ali čemu? Da bi podlijom smrću umro.
Žena ga njegova ubije, ili njen ljubavnik koji
je povrh toga srodnik, ili oboje.
U svakom slučaju, ne osta mi ništa osim osvete.
Morao sam, nema druge. I ta žena,
ona je to u najmanju ruku sa mnom smislila.
Tako postah – ne zove li se to siročetom?
Stoga ti, sine moj, živiš u sređenim vremenima.

ŽIVIMO

Živimo u prostorima
između znakova kucanja mrtvih,
između njihovih šifri
u našim riječima
i njihovih bronzanih imena
ispod njihovih signala na pola jarbola.
Živimo, mi zakrivljena slova,
zmiije i daždevnjaci.
Mrtvi stanuju dublje
i, izvadimo li ih, uspravno još
u kamenu za kaldrmu.
Naš krivi, upitni hod
po njenom horskom slogu.

ZA ALLENA GINSBERGA, UMRLOG 5. APRILA 1997.

Nisi bio tu kad sam prvi put u životu
septembra 1987. došao u New York.
Zatekoh samo tvoju fabriku, samo pjesničku radionicu.
Ljudi su radili na kopir-aparatima i faksovima.
Neko mi je pokazao sobu s tvojim krevetom.
Nisam pitao za to, ali sam se pribojavao.
Nisi bio tu, a ja sam se zabavljao i ustručavao
“This is the shrine and where he meditates!” “I see...”
Ostavio si debelu crvenu knjigu tvojih *Collected Poems*
opskrbljenu jednim crtežom
i s posvetom: “For Uwe Kolbe & Friends”.
Nisi znao ništa o mome pojedinačnom hodu.
Čak mi je posveta tvojih Sabranih pjesama
tvojim roditeljima ostala tad nekako strana.
Nismo jedan drugog poznavali, a ja sam pripadao
maltene drugoj iza tvoje generaciji u Dvonjemačkoj.
Poezija bitnika bila je takva da smo svi morali
postati vašim sljedbenicima.
To da te Burroughs još nadživi,
niko nije mogao predvidjeti.
Svakako jer nije bio tako odvratn da ostane u Tangeru,
kao što si pretpostavio u svojoj pjesmi *America*.

Tvoj rad bio je ljubavni zagrljaj svijeta.
Spadao si među one koji mogu mnogo izdržati.
Nisi izostavio ni tona na tvojim propovjedničkim orguljama.
O tvom nastupu u Istočnom Berlinu, izraslom na đubretu
Saše A., tada, polovinom osamdesetih, nisam bio
blagovremeno čuo, jer ne bijah Sedmi.
U NjDR je navodno svaki sedmi imao telefon,
vjerovatno ih je bilo manje.
Ali kasetu s tonskim snimkom nastupa još imam.
Može se dobro čuti kako su Istočnoberlinčani
bili stisnuti u svom nedužno lošem engleskom.
Tvoj glas sada se lagano gubi
u šumu iz pozadine.
Bluz o *Fathers Death* ostaje moja omiljena pjesma
onih godina. *Bird Brain* bješe njen veličanstveno lak rezime.
Samo se 1993. sve složilo i mogoh te live slušati,
udruženju "Orplid und Co." nek je hvala. Došao si iz Sarajeva.
Na toj si večeri pozvao na kulturni "Blitzkrieg"
i htio nas njemačke intelektualce sve skupa
poslati tamo direktno iz Café Clara. Tu riječ
si upotrijebio kao neko ko to smije.
Od toga ništa nije bilo.
Ni tvoje veselo ophođenje s jebačinom nije kod nas
dobilo pravo građanstva. Ni u Americi, zna se.
Pritom bismo ga baš sad mogli upotrijebiti,
kratko pred Anno Domini 2000. Znaš ti kako to danas izgleda.
Prilično brutalna sloboda. Prilično teško izdržati
bez tebe.

Bilješke o pjesnicima

Peter Huchel (1903, Berlin – 1981, *Staufen im Breisgau*),
jedan od najznačajnijih njemačkih

pjesnika 20. stoljeća. Zbirke pjesama: *Die Gedichte* (1948), *Chausseen Chausseen* (1963), *Die Sternenreue* (1967), *Gezaehlte Tage* (1972), *Die neunte Stunde* (1979). U periodu 1949 – 1962. bio je glavni urednik poznatog istočnoberlinskog časopisa *Sinn und Form*, da bi poslije iznuđene ostavke i višegodišnje izolacije 1971. iselio iz Istočne u Zapadnu Njemačku, u kojoj je njegovo djelo doživjelo opšte i zasluženno priznanje.

Christoph Meckel (1935, Berlin), pjesnik, prozni pisac i grafičar, jedan od vodećih u svojoj generaciji. Objavio je preko stotinu naslova, među kojima se ističu pjesničke zbirke *Wildnisse* (1962), *Die Balladen des Thomas Balkan* (1969), *Wen es angeht* (1974), *Souterrain* (1984) i druge. Veliki uspjeh postigao je pripovijetkom *Licht* (*Svjetlost*, 1978), kao i romanima čiji su glavni likovi njegov otac i njegova majka, viđeni očima nepotkupljivog svjedoka. Živi između Berlina i jednog malog mjesta u Francuskoj.

Michael Krüger (1943, Wittgendorf, Saksonija) jedan je od istaknutijih savremenih njemačkih pjesnika i urednik poznatih književnih časopisa (*Akzente*) i godišnjaka (*Tintenfisch*). Neke od važnijih zbirki: *Diderots Katze* (1978), *Aus der Ebene* (1982), *Die Dronte* (1985). Piše i prozu. Živi u Münchenu, gdje radi u uglednoj izdavačkoj kući Hanser Verlag.

Uwe Kolbe (1957, Berlin, istočni), pjesnik koji je Njemačku Demokratsku Republiku napustio malo prije pada Berlinskog zida, dočekan je već sa svojom prvom pjesničkom zbirkom *Hineingeboren* (1980) kao istinski “*novo pjesničko ime*”. Zbirke koje su uslijedile (kao *Bornholm II*, 1986, *Nicht wirklich platonisch*, 1994. i druge) potvrdile su taj rano stečeni renome. Živi u Berlinu.

HITLER, MOJ BRAT

Slobodan Šnajder
Bernard-Henri Levy
Andre Glucksmann
Benjamin Korn
Manfred Riedel

Slobodan Šnajder

HITLER, MOJ BRAT

Godine 1967. pjesnik Paul Celan došao je “na noge” filozofu Martinu Heideggeru – po *jednu riječ*. André Glucksmann komemorira ovaj događaj: samo tri godine nakon njega komemoriran je i sam pjesnik. Od te godine bilo je još susreta; jedan se desio 1970, a detaljnije ga opisuje Rüdiger Safranski u svojoj monografiji o Heideggeru koja uzajmljuje naslov od jedne antologijske Celanove pjesme:

Jedan majstor iz Njemačke. Heidegger i njegovo doba.

Kod Safranskoga čitam o tome da je Heidegger planirao pokazati prijatelju “Hölderlinov pejzaž gornjeg Dunava”, ali do tog susreta više nije došlo. Zadnji je susret pao na Veliki četvrtak te rečene 1970, za Hölderlina tada nije bilo vremena, Celan je čitao vlastitu liriku. Sa šetnje potom, u koju su krenuli zajedno, vratili su se odvojeno. Heidegger kazao je, vrativši se kući sam, jednom drugom poznaniku: “Celan je bolestan...nema mu spasa.”

Potom je Celan, odlukom za “slobodnu smrt”, još tog istog proljeća skončao na dnu rijeke. Heidegger nastavio je filozofijski opisivati Bitak-k-smrti, i umro je u krevetu. Od 1967., do Velikog četvrtka Paul Celan čekao je *riječ*. Mislilac velike rječitosti, kao što je bio Heidegger, umjesto *riječi*, izrekao mu je dijagnozu. A i prognozu.

Koja je to riječ imala biti?

Da li *confiteor* u konfesionalnom smislu? Neko objašnjenje, uputa, neko samo-opravljanje?

Celan pitao je, među inim i zaista velikom pjesmom – *Smrt je majstor iz Njemačke* – pak bi onda Safranski svojim naslovom vezao Majstora, Gospodara (filozofije) i Smrt u jednu osobu – *kako je to bilo moguće*. Kako je bila moguća ta veza. Kako se Heidegger mogao tako prevariti: da odjednom u Adolfu Hitleru prepozna Pastira Bitka. Da u nacionalsocijalizmu odjednom vidi poželjnu praksu svojih filozofema, dakle, svoje teorije. Poopćeno: Kako to da je “narod mislilaca i pjesnika”, kao stado ovaca, krenuo za pastirom koji se baš i nije posebno prerusavao, koji Heideggera, čak niti Nietzschea, po svoj prilici nikada nije čitao, i koji nikakvom svojom osobitom teorijom nije krio praksu kojoj će otvoriti vrata (*Mein Kampf* nije filozofijski jako ambiciozna knjiga).

Ovo je pitanje svih pitanja. Ono se tiče vrhunaca građanske kulture, a neka druga dosad jedva da je poznata.

Lakše je s banalnijim huljama, kakav je očito bio i jedan Celine, danas važan stup novije povijesti francuske književnosti, koji je samo čudom izbjegao francuski Bleiburg.

Heidegger se doduše ponešto i opirao. On je ponešto i shvatio. Uz minimum osobnog rizika, njemački se filozof na primjer suprotstavio nacističkom kultu Nietzschea, više gestom nego tekstovima. Odustao je, dosta rano, od želje da filozofijski inspirira studente u smislu nacističkih doktrina. Rasist i anti-semit nije bio, premda nije dovoljno zaštitio ugrožene kolege, pa ni takve kojima je dugovao mnogo toga. Gadamer proglasio ga je velikim misliocem, a uz to huljom. Frankfurterer su bjesnjeli...itd.

Riječ koju Heidegger, u solitarnim šetnjama s Celanom po pejsažu koji je bio inspiracija njegove filozofije (Schwarzwald), nije izrekao. Kajanja tu nije bilo. On je, implicitno i nekim gestama, priznao stanovitu “grešku u perspektivi”, kao da se uistinu o tome radilo. U čuvenom Pismu o humanizmu on je poslije rata ponešto koncedirao i marksizmu. Ali on nikada

nije filozofijski priznao da njegov Bitak-k-Smrti (Sein-zum-Tode), u aspektu jednoga Aushwitza, ne znači baš ništa. Da nije toliko strašno što ljudi umiru (Levy tu vidi "religiozni optimizam", obećanje onostranog, čak radost), već je strašno to što ljudi bivaju ubijani. I to u ime doktrine, pa čak i filozofije. Pa u nekom smislu, čak i njegove filozofije. Tako su naprimjer ubijeni Celanovi roditelji.

Paul Celan došao je po tu jednu riječ, da bi ga Heidegger u stvari milosrdno otpustio tvrdnjom da je pjesnik neizlječiv. Heidegger, pak, osim malih najava u vezi sa srcem, bijaše uglavnom zdrav. Filozof je planinario i skijao. Nije mnogo mario za etiketu i svoju je snobovsku publiku često puta znao zaskočiti pojavom u skijaškom odijelu. To zvuči nevažno, ali ukazuje na to da si je veliki mislilac cijeloga života odobravao vrlo mnoge popuste. I da svoj propust – da prepozna smjesta što je i tko je Adolf Hitler – nije nikada priznao, ni u kakvom *confiteoru*, pa čak niti na uho velikom pjesniku, kojega je obožavao, i s kojim se na mahove gledao vrlo prijateljski; kao da su orođeni.

Heidegger je otklonio *riječ*, Celan otklonio je mogućnost *srodstva po izboru*. I skočio u Seinu.

Otud je u ovim priložima riječ o ljudskim izborima koji će zauvijek ostati različiti i razlike se kojih ne mogu rastopiti u općem mediju visoke, građanske kulture. Pjesništvo i filozofija stanuju na odvojenim vrhuncima, pisao je Heidegger, hoteci istodobno iskazati i bliskost i razliku. Celan i Heidegger, svak u svojoj vrsti vječnosti, međutim, stanuju posve odvojeno. Prvi je neizlječivo obolio od čovječanstva, drugi je umro u zdravlju svojih propusta i popusta.

⁴ Emmanuel Levinas, *Totalité et Infini*, Le livre de Poche, Biblio, str. 38; "Comme un consentement à l'horrible", *Le Nouvel Observateur*, 22. 01. 1988, str. 82.

"podređuje relaciju sa drugim relaciji sa Bitkom općenito" i koja, čineći to, produžava "tiraniju koja ne predstavlja tek samo proširivanje tehnike na opredmećene ljude", nikada nisam zažalio niti porekao to mladalačko oduševljenje.⁴

Cijela jedna epoha se, drugim riječima, pozivala na mišlioca za kojeg se znalo, već odmah nakon rata, da je, kako Levinas, sramežljivo, ipak priznaje, ispoljavao "naklonost" prema nacional-socijalizmu.

Cijelo jedno historijsko razdoblje misli prepoznalo se u autoru o čijim se zabludama pobliže možda nije ni znalo (za pojedinosti, za nacistički amblem kojeg je "najveći filozof XX stoljeća" ponosito nosio na reveru svoga kaputa, za pisma koja su se, dugi niz godina, završavala pozdravom "Heil Hitler!", za članarinu koja je Partiji uplaćivana do samog kraja rata, trebalo je za to sačekati knjigu Hugo Otta, potom knjigu Victora Fariasa), ali za kojeg se umjesto toga znalo, i to odmah, da je uistinu bio "upisan" u Partiju, da je, u svakom slučaju tokom razdoblja nazvanog razdobljem Rektorata, bio gorljiv hitlerovac i da je u pokretu koji je onda žario i palio Evropom vidio nadu za "unutarnje ujedinjenje" i "preporod" njemačkog naroda "pod okriljem Adolfa Hitlera" (up. Koyréove članke koji su se nakon Oslobođenja pojavili u *Critique* – zatim polemiku objavljenu počev od 1946., u prva tri broja *Temps modernes* a u kojoj se sučeljavaju, s jedne strane, optužbom Eric Weil i Karl Löwith a, sa druge strane, odbranom Alphonse de Waelhens, Frédéric de Towarnicki, Maurice de Gandillac...).

Cijela je to jedna epoha, od koje se nećemo uskoro rastati, a koja je, imajući u vidu sve njezine razvojne tokove, dakle do Levinasa, i čak Hannah Arendt, prihvatila da za svog učitelja prizna čovjeka koji, ne samo što je prihvatio najzločinačiju ideologiju XX stoljeća, ne samo što za taj zločin nikada nije iskazao ni riječi žaljenja, niti odricanja, nego je do kraja, ne rata, nego svoga života, zadržao stavove o kojima najblaže što se može kazati jeste to da oni ne izražavaju ni najmanju griznju savjesti: radikalna kritika savremenog svijeta; ustrajna nesklonost prema "obrazovanim ljudima" (*die Gebildeten*), prema "intelektualcima" (*die Intelligenz*), prema "iskorjenjenicima" (*die Bodenlosen*); postojanost njegove odbojnosti prema liberalizmu, pacifizmu, planovima trajnog mira, univerzalizmu, katolicizmu, Internacionalama, ukratko, prema svemu onome za što se smatra da proističe iz svetog

ideala demokrata i da se udaljava od “völkisch” duha za kojeg je uvijek vjerovao da će pobijediti; i zar, napokon, i osuda demokratskog ideala kao takvog – ponovo ne potvrđuje, u razgovoru za *Spiegel* iz 1966. da on još uvijek “nije uvjeren” u sposobnost “demokratije” da odgovori na “odsudno pitanje o tome kako se općenito jedan politički sistem može uskladiti sa tehničkim dobom i kakav bi to sistem mogao biti”? I zar on opet, 1974. u jednom od posljednjih pisama, upućenih svom učeniku i prijatelju, umjetničkom kritičaru Heinrichu Wiegandu Petzetu, ne navodi jednu Burckhardtovu rečenicu kao potvrdu vlastite ubijedenosti da “naša Evropa” upravo doživljava “brodolom zbog demokratije”?⁵

Da sve to predstavlja problem sasvim je očigledno.

Da u središtu Sartreove misli, bolje rečeno: da u središtu Sartreovog stoljeća postoji “pitanje Heideggera” koje je jednako goruće, ako ne i više, nego što je to bilo pitanje Marxa, čini mi se posve jasnim.

Na to pitanje želim barem podsjetiti. Udaljujući se malo od slučaja Sartre i koristeći priliku koju mi pruža to putovanje kroz Sartreovo stoljeće, želim se zadržati na dvostrukoj zagonetki tog Heideggerovog nacizma i te potrebe koju je imala epoha, šta više, i prije svega, njeni najneprikosnoveniji znalci, da se prepozna u misli čovjeka za kojeg se znalo da je bio nacista.

Nakon Marxa, Heidegger? I to Heidegger koji bi, sada kada je marksizam izgubio svoj utjecaj, mogao, u preraspoređivanju rasprava epohe, ponovo preuzeti, jednim dijelom, svoju funkciju kritičke misli, vične sumnji, itd.? Možda. Nužno je, dakle, pojašnjenje. I to pojašnjenje koje se ne može zadovoljiti, kako je to, primjerice, učinila Arendtova u svome *Heidegger ima osamdeset godina*, pozivanjem na presedan svih onih filozofa koji su se, prije njega, kompromitirali sa “tiranijom”: kao da je Hitler bio nekakav novi Dionizije iz Sirakuze, a *Rektorski govor* savremena i tek nešto kruća verzija znamenitog *Sedmog pisma*...

Dokazi

Najprije činjenice. One su, ponavljam to, dobro znane. I to već odavno. A podsjetit ću tek samo na one među tim činjenicama koje niko ne osporava, i za koje su oduvijek znali ne samo Sartre nego i Levinas, Foucault, Althusser, Lacan, Derrida.

⁵ H.W. Petzet, *Auf einen Stern zugehen*, Societät-Verlag, Frankfurt, 1983, str. 231-232.

Postoji prvo razdoblje, zvano razdobljem Rektorata. Veliki filozof slavi tri vida služenja, “radom”, “znanjem” i “odbranom” koja su dužni obnašati profesori ukoliko se iole osjećaju suodgovornim za “čast” i “sudbinu” “njemačkog tu-bitka”. On podstiče pozvane studente (u govoru 12. novembra 1933) da izgrade “buduću visoku školu njemačkog duha”, da se pokažu što “strožijim”, “jasnijim” i “sigurnijim” kako u “odbijanju” tako i u “vjernosti” i “poslušnosti” (*Gefolgschaft*), da, jednom riječju, sudjeluju u “preokretu koji je u toku” podržavajući “Führera” jer “on i jedino on jest sadašnja i buduća njemačka stvarnost, i njen zakon”. On veliča “vojnika Schlagetera”, onog mladog dobrovoljca iz rata 1914. koji se 1918., pridružio “Dobrovoljačkim odredima” suprotstavljenim francuskoj okupaciji Ruhra, a kojeg su, pod optužbom sabotaže, uhapsile i potom, 1923., u Düsseldorfu, strijeljale okupacione trupe: “vojnici Schlageter” je u “pravom smislu riječi” simbolička figura prvih godina nacizma; to je, kaže izričito Hitler, koji je već u *Mein Kampf* od njega stvorio istinski kult, “prvi nacional-socijalistički njemački vojnič”; i tako dakle, on, Martin Heidegger, autor *Sein und Zeit*-a, a potom i jednog izvanrednog *Nietzschea*, slavi, poput bilo kojeg hitlerovskog propagatora, “mladog njemačkog heroja” “jake volje” i “čiستا srca” koji je “sam”, “uspravno stojeći”, “bez oružja pred francuskim puškama”, u “tmini, poniženju, izdaji” morao “umrijeti najtežom i najuzvišenijom smrću”.⁶ On potkazuje nacističkim vlastima profesora hemije, budućeg nobelovca, Hermanna Staudingera. Sastavlja i Führeru upućuje čuveni “izvještaj Baumgarten” o nacional-socijalističkim profesorima iz Göttingena, u kojem otkriva da “doktor Baumgarten”, njegov susjed u Freiburgu, njegov prijatelj, “po svojoj porodici potiče iz kruga liberalno-demokratskih intelektualaca okupljenih oko Maxa Webera”, da je “blisko povezan sa Jevrejinom Fraenkelom” i da se, samim tim, čini nezamislivim da on bude uključen “kako u SA” tako i u nastavu”. On zahtijeva preobražaj univerziteta, kako bi ovaj mogao služiti “novom Reichu” i njegovoj “volji egzistencije”. Raduje se kada vidi da je sa spomenutog univerziteta “potisnuta” “toliko hvaljena univerzitetska sloboda” budući da ona predstavlja samo “neautentičnu, negativnu slobodu”. On podržava pokrete solidarnosti sa “osamnaest miliona Nijemaca” koji “premda predstavljaju dio naroda, ipak ne pripadaju Reichu jer žive izvan granica” – poziv, tek jedva prikriiven, za pripajanje teritorija

⁶ Victor Farias, *Heidegger et le nazisme*, Verdier, 1987, rééd. Biblio, 1989, pp.117-124.

* SA – skraćenica za njemačko *Sturmabteilungen* – jurišni odredi (poluvojnička udarna organizacija njemačkih nacista). (Nap. prev.)

Čehoslovačke i Poljske naseljenih Nijemcima. On odobrava "Führerovu" odluku da "se povuče iz Društva naroda", jedinim uvjetom kako bi se osigurala "briga i vladanje nad sudbinom našega naroda" – još jedan izrazito politički gest podrške režimu, njegovoj strategiji i njegovim ratnim ciljevima. Ukratko, umjesto da sačeka da oluja prođe, umjesto da obavlja svoj posao intelektualca, štaviše i profesora, osiguravajući u svemu ostalom neku vrstu minimalnog ideološkog služenja, on se tijelom i dušom angažira, oglašava se mnoštvom napisa, poruka, govora upućenih radnicima i studentima, članaka, ostrašćenih direktiva i ushićenih izjava – pokazuje aktivnost, trebalo bi reći aktivizam, dostojne jednog "velikog" hitlerovskog rektora.

U razdoblju koje slijedi, odmah nakon onog ključnog datuma, 30. juna 1934., koji predstavlja datum "Noći dugih noževa" ali i – a upravo će on smatrati bitnim da ga tačno odredi, odmah nakon rata, u rukopisu koji je povjerio svom sinu Hermannu – trenutak u kome on uočava da se njegove "iluzije" gube kako u pogledu "mogućih posljedica" njegove "ostavke u rektoratu" tako i u pogledu pravog lica ljudi "sa kojima" se on bio "angažirao", u tom dugom razdoblju u kojem više ne obnaša dužnost rektora i u kojem se od njega očekuje da se distancira od režima kome je, čineći "veliku glupost", služio godinu dana, slika je gotovo još mučnija. Sam izbor datuma, da se krene samo od toga, ono uporno nastojanje da se on istakne, onaj način da svoju sudbinu, drugačije rečeno, poveže sa onim "pokretom Röhm grupe" koja je bila najtvrđe krilo nacizma i sa kojom je doista bio povezan osobito preko Heinricha von zur Mühlena, Führera jurišnih vodova studenata iz Freibourga, sve bi to prije naginjalo dokazu da je on bio nacist najradikalnije vrste: manje mu smeta groznica nego njezino opadanje, manje ideologija nego njezina normalizacija – on se udaljava (to je Fariasova tvrdnja, a ona se teško može osporiti) kada osjeti, ne da nacistički rukovodioci sve dublje tonu u nacizam, nego, naprotiv, kada od njega odstupe, kada izdaju njegova temeljna načela, kada poprime malograđanske navike. To uspostavljanje distance ga ne sprečava da i dalje drži predavanja uz Göringa, Goebbelsa, Rosenberga ili Rudolfa Hessa, na Berlinskoj Deutsche Hochschule für Politik, najznamenitijoj političkoj školi vladajućeg režima; ono ga ne sprečava da se poveže, ili da i dalje ostane povezan, sa ratnim zločincem Hansom Franckom ili sa

Eugenom Fischerom, direktorom Instituta za antropologiju i rasnu higijenu iz Berlina koji je odgovoran za najgore “medicinske” pokuse esesovaca, čiji je asistent bio Josef Mengele⁷, i sa kojim će ostati u vezi sve do kraja pedesetih godina; ono ga ne sprečava da pristane da njegova supruga, Elfriede, objavi jedan tekst izrazito nacional-socijalistički nadahnut u kojem ona poziva “njemačku ženu” da preuzme na sebe odgovornost za “dragocjeno rasno nasljeđe naše germanštine” i ukazuje na “kobnu pogrešku vjerovanja u jednakost svih ljudskih bića” tamo gdje vlada “raznolikost rasa i naroda”⁸; to uspostavljanje distance unosi u njega tako malo smutnje, tako malo mijenja njegovo ponašanje da on, Karl Löwithu, kada mu ovaj dolazi nagovoriti ga da se pokaje, da prizna svoju zabludu, odgovara da se nema zbog čega kajati, da nema ničeg, apsolutno ničeg, što bi imao priznati: jedino žalim, govori on gromkim glasom, zaogrnut ponovo svojim nacističkim znamenjem, što su se ta vajna “gospoda” sa Univerziteta smatrala “odviše otmjenim da bi se angažirali i što sam se našao “posve sam” u pokušaju da izliječim nacističku revoluciju⁹; nepokolebljiv, on nastavlja da piše svom učeniku, Carlu Ulmeru, koji služi na Istočnom frontu, da je upravo on, Ulmer, u pravu i da on živi jedinim životom “dostojnim jednog Nijemca”¹⁰; jednom drugom bivšem učeniku¹¹, predsjedniku komisije za političko čišćenje, on piše da je vjerovao, do kraja, da će Hitler, nakon što je 1933. preuzeo “odgovornost cijelog naroda”, biti na visini “svoje zapadnjačke odgovornosti”; on nastavlja da vjeruje – i da piše – da je uvijek imao samo jedan cilj, angažujući se u nacizmu, a da je taj cilj bio da radi na “spasjenju” Zapada!

Antisemitizam? Općenito se smatra da Heidegger nije bio antisemita. Već pedeset godina heideggerovci nam ponavljaju da je filozof “tu-bitka” i “brige” mogao samo odbaciti diskurs u kome se pomoću riječi “krv”, “rasa” i “premjeravanje lubanja” tumači “völkisch” izgled njemačke zajednice. Strana mu je čak i sama ideja “biologizma”, naglašavaju oni. A jedino mu i može biti strana budući da je pojmovno uzeta iz područja onog “metafizičkog subjektivizma” koji je njegov osnovni teorijski neprijatelj. Uostalom, cijeli njegov *Nitzsche*, svo to neizmerno razmišljanje, kome se posvetio od 1936. do 1941., upravo i ima za cilj da ukaže na to iskušenje “biologizma” kojem je autor *Volje za moći* znao podleći, a što su nacisti vješto iskoristili. A išlo se čak i dotle da se tvrdi – Jacques

⁷ Jean-Pierre Faye, *Le Piège*, Baland, str. 20

⁸ Victor Farias, op. cit., str. 281-283.

⁹ Karl Löwith, *Ma vie en Allemagne avant et après 1933*, Hachette, 1988, str. 78.

¹⁰ Hugo Ott, *Martin Heidegger, éléments pour une biographie*, Payot, 1990, str. 165.

¹¹ Lettre à Constantin von Dietze, 15. 12. 1945, *ibid.*, str. 338.

Derrida, u *O duhu* – da je ustrajavanje, u nekim od njegovih najkompromitovanijih tekstova, naročito u “Rektorskom govoru”, na ideji “Geist-a”, to jest njemačkog “duha” pozvanog da preporodi Evropu, njegov postupak da, u spomenutim tekstovima, izostavi navodnike koji su, u čisto filozofskim tekstovima, ograničavali i relativizirali taj tako malo heideggerovski pojam “Geist-a”, dakle, onaj manir pribjegavanja jednom posve spiritualističkom pojmu koji bi istinski Heidegger, onaj od prije i nakon “velike gluposti” prvi ismijao i koga, očividno, nikada ne bi prihvatio u svoj teorijski Okvir, da je sve to predstavljalo jedan “lukav” ratni taktički potez povučan, raspoloživim sredstvima, protiv državnog rasizma zasnovanog na biologizmu, dakle na naturalizmu. Pa prihvatimo da je i tako! Ali šta, u tom slučaju, misliti o njegovim postupcima potkazivanja? Šta misliti o onom povjerljivom saopćenju Petzeta koji, u jednoj knjizi koju je Elfriede pomno pregledala, govori o njegovoj odbojnosti prema “mondenskom duhu jevrejskih krugova koji su dominirali velikim zapadnim prijestolnicama”?¹² Zar radi onih nekoliko prijatelja Jevreja kojima je on doista pomogao, zar radi imena profesora Tannhau-sera i von Hevesya, te dvojice “dragocjenih Jevreja” – upravo te riječi on koristi – za koje pokušava dokazati, u jednom pismu iz 1933. u kome se trudi da jasno naznači da on uopće ne dovodi u pitanje “zakon koji se odnosi na reorganiziranje javne službe”, da bi njihovo isključivanje škodilo ugledu njemačke nauke kao i ugledu novog Reicha i njegove misije,¹³ zar radi imena njegove učenice Helene Weiss, zar radi odbijanje autodafea i oglašavanja *Juden plakata*, treba zaboraviti slučaj Baumgarten, ili slučaj onog drugog učenika, Maxa Müllera, za kojeg je smatrao da mora upozoriti da nije “sklon režimu”, ili ono užasno pismo, koje je prethodilo trijumfu nacizma, ali koje je 1989. obznanio sedmičnik *Die Zeit*, u kome autor *Sein und Zeit-a* iznosi nužnost suprotstavljanja rastućem “pojevrejivanju” (*Verjudung*), “u užem i širem značenju te riječi” “njemačkog duhovnog života”? Kako tumačiti činjenicu da je on podržao prve mjere “dezemancipacije” koje je poduzeo Treći Reich i da je, u Freiburgu, primijenio, bez revnosti ali i bez otpora, upute o službenom penzionisanju nastavnika Jevreja? I zabranu jevrejskih studentskih udruženja? I raspis kojim se lišavaju svojih povlastica jevrejski studenti čiji su očevi, od 1914. do 1918., svoju krv lili za domovinu? I uskraćivanje posvete *Sein und Zeit-a* Husserlu (jedinom

¹² Victor Farias, op.cit., str. 289.

¹³ Ibid., str. 153-154.

od svih tih postupaka povodom kojeg, ali pri samom kraju, on prihvata da govori o “slabosti” ili o “pogrešci”)? I njegovu neobičnu vjernost, tokom čitavog života, Abrahamu a Santa Clara, tom augustinskom redovniku iz XVII stoljeća koji je bio propovjednik na Austrijskom dvoru i žestoki antisemit? I, u *Rektorskom govoru*, tvrdnju prema kojoj “duhovne snage jednog naroda” ne čini samo “superstruktura jedne kulture niti još manje ogromna količina znanja i upotrebljivih vrijednosti” nego je to jednostavno “jakost najdubljeg očuvanja njegovih snaga tla i krvi – ert und bluthaften Kräfte”?

Sve to, sav taj antisemitizam koji samim tim što nije ortodoksan nije i manje realan i žestok, Heidegger nikada nije porekao. Ne samo da od toga ništa nije porekao nego on, kada 1952. objavljuje, pod naslovom *Uvod u metafiziku*, svoja predavanja iz ljeta 1935., zadržava onu užasnu rečenicu o “unutarnjoj istini i veličini” nacional-socijalističkoga pokreta – nalazimo se u 1952. godini, prošlo je sedam godina od otvaranja koncentracionih logora i otkrivanja gasnih komora, a on nastavlja da govori o “unutarnjoj istini” i “veličini” u kontekstu nacional-socijalističkoga pokreta! Štaviše, nanovo 1966., kada *Spiegelu* daje svoj posljednji intervju, koji će biti objavljen nakon njegove smrti, koji je ravan testamentu,¹⁴ i u kome se nalazi ona aluzija, povodom Husserla, na “slabost” i “pogrešku” (*Versagen*), on nastavlja da tvrdi: ako je istina da je čitav problem epohe bio “situacija čovjeka u svijetu planetarne tehnike”, ako je istina da je hitno potrebno “pomoći čovjeku da uspostavi zadovoljavajući odnos” sa “tehtnikom” koja je, u biti, imala dva lica, lice “amerikanizma” i lice “komunističkog pokreta”, onda je “nacional-socijalizam doista išao u tom pravcu” i imao neosporivu “unutarnju istinu i veličinu”. A što se tiče *Shoah*, glasovi su se, nakon rata, uzaludno podizali, pritisci su se umnožavali da bi mu iznudili, ako ne priznavanje greške, barem sažaljenje, on neće popustiti ni Paulu Celanu, ni Hannah Arendt, ni Mauriceu Blanchotu, ni Franzu Rosenzweigu. Štaviše on će Marcuseu izreći jednu kratku rečenicu o Saveznicima koji su jednako toga učinili Istočnim Nijemcima. U jednom od četiri predavanja o tehnici, održana u Bremenu 1949., nalazimo onu, užasnu, drugu rečenicu: “preradba leševa u gasnim komorama i logorima za uništavanje” je, “u biti”, “ista stvar” kao i “prisiljavanje zemlje na glad”, “proizvodnja hidrogenskih bombi” ili “mašinizacija prehrambene industrije”.¹⁵

¹⁴ Martin Heidegger, *Réponses et questions sur l'histoire et la politique*, Mercure de France, 1977.

¹⁵ Domenico Losurdo, *Heidegger et l'idéologie de la guerre*, PUF, 1998, str. 187.

To da je istrebljivanje predstavljalo isto toliko industrijski koliko i politički fenomen, te da je ono jedan dio svoje specifičnosti dugovalo činjenici da su, da bi se ono izvelo, morala biti pokrenuta tehnička, dakle industrijska sredstva bez presešana, da ta nečuvana mobilizacija, to izmišljanje novih tehničkih uređaja, primjerice, pojavljivanje kamiona i gasnih komora, u općoj historiji pokolja, primoravaju, kao što je to vidio, i pokazao, Lanzmann u svom izvrsnom *Shoah*, da se pitanju “kako” dade prvenstvo u odnosu na pitanje “zašto” koje je nerješivo i vrlo često bestidno, očigledno je tačno. Ali svesti jedno na drugo, promatrati taj Događaj jedino sa industrijskog, dakle tehničkog stanovišta, ništa ne kazati, primjerice, o činjenici da je to bilo i po prvi puta da se, u historiji čovječanstva, imala namjera uništiti jedan narod bez i najmanjih političkih ili vojnih povoda, razloga ili argumenata, drugim riječima, prešutjeti suludo htijenje da se izvrši uništavanje tako da iza njega ne bude, ne samo nikakvog ostatka nego nikakvog traga niti sjećanja, ne znači li to ćutanju pridodati i uvredu? Ne znači li to krenuti putem banaliziranja koga bi, u nekim drugim vremenima, označili kao revizionističko? I ne znači li to, čak i sa stanovišta heideggerijanizma, zaobići ono što je doista predstavljalo istinu o tom Događaju, “tehničku” ili ne, o jednom “Zapadu” koji je dosegaio krajnju tačku potpunog nihilizma?

Jedno “Protiv Sainte-Beuvea” za Heideggera?

Toliko što se tiče činjenica. Te činjenice, ti stavovi – od kojih spominjem samo one koje nijedan historičar, uključujući i one iz vremena Sartrea, ne bi ni pomišljao osporavati – su to što jesu i dovoljne su da, kako je to pisalo u “uvodniku” u *Les Temps modernes* prilikom predstavljanja prvog Gandillacovog teksta, diskvalificiraju čovjeka čija “hrabrost” i “politička vidovitost” zaista nisu vrijedile “bogzna šta”. Ostaje drugo pitanje, istinsko i, na izvjestan način, jedino pitanje, a to je ili pitanje utjecaja tog nacističkog angažmana na djelo, ili pak pitanje onoga što je, u spomenutom djelu, moglo na taj angažman navesti, proizvesti ga, programirati ga. Ostaje ono pitanje, koje postavlja isti taj uvodnik, a koji je po svoj prilici napisao Sartre, o tome “šta je u Heideggerovom egzistencijalizmu moglo biti razlogom prihvatanja nacizma” ili, obrnuto,

šta je prihvaćanjem nacizma moglo biti uneseno u njegov egzistencijalizam. Drugim riječima, ostaje problem koji je postavio, opet u *Les Temps modernes*, ali dva mjeseca kasnije, Alphonse de Waelhens pitajući se da li je “njegova filozofija bitno vezana za nacional-socijalizam”, da li ona njemu “logično vodi” i to “ukoliko se zanemare lične reakcije privatne osobe, sretne ili kobne, pravične ili nepravične, suvisle ili nesuvisle, hrabre, kukavičke ili zločinačke” – ili su, naprotiv, ova dva područja, područje filozofije i područje politike, ostala temeljno i na sreću “odvojena”.

Jer, na kraju krajeva, mogla bi se zamisliti i nepropustljivost između privatne osobe i filozofa. Mogla bi se pretpostaviti dvostruka biografija: biografija privatnog čovjeka, rektora, itd., žigosana najgorim beščašćem (Sartre, nanovo: “Heidegger nema karaktera, i to je ta istina”); i biografija velikog filozofa, udubljenog u svoje sanjarije, s glavom u oblacima i koji je, na kraju, poput Talesa, skončao u dubinama nacističke “velike gluposti”, a da pri tome, razumije se, njegove sanjarije njome nisu bile okaljane (Sartre, i dalje: da li ćemo se, polazeći od toga da Heidegger nema karaktera, usuditi “zaključiti da je njegova filozofija apologija kukavičluka”? da li treba “osuditi *Društveni ugovor* zato što je Rousseau napustio svoju djecu”?¹⁶).

¹⁶ *Les Ecrits de Sartre*, op. cit., str. 654.

Moglo bi se kazati, bilo bi dobro kada bi se moglo kazati, o stvarnom Heideggeru, o istinskom filozofu, velikom autoru *Sein und Zeit-a*, ono što je on sam govorio o Aristotelu: “rodio se, radio je, umro je”; voljelo bi se dati za pravo onima koji, poput Diogena Laertija, žele da biografiju filozofa svedu na nekoliko nestvarnih crta i svečanih otrcanih fraza – a da se ostalo, sve ostalo, uključujući i nacistički angažman, predstavi kao epifenomen, kao nešto sporedno na “misaonom putu”, kao slučajnost.

Mašta se i, a priori, nije bezrazložno maštati, o jednom novom *Protiv Sainte –Beuvea* kojim bi se utvrdilo da i filozofi žive dvostrukim životom: jednim površinskim ja, koje se, u životu, upisuje u nacističku partiju i, ako se za to ukaže potreba, potpisuje prigodne tekstove, koji opravdavaju, prate, organiziraju to angažiranje – i potom jedno dubinsko ja netaknuto, zaštićeno od zagađivanja, čudesno slobodno i sposobno, prije svega, da stvori tekstove koji će biti potpisani istim imenom jedino usljed nesporazuma koji je propisno upisan u historiju literature i koji bi tu pronašao, u području filozofije, jednu novu i sjajnu ilustraciju. Nepodnošljiva bi, onda, bila

smicalica onih koji bi se pretvarali da ne znaju za tu nevidljivu, ali nepremostivu granicu... Omraza misli, odvratna demagogija bila bi kod onih koji bi za izliku uzimali osobne zablude autora kako bi sebe ovlastili da spale njegove knjige... Kako li je to zgodno! Koje li sretne okolnosti da se samo na jednog može prebaciti obostrana odgovornost: kao što to čini Adorno koji je, kada su se raspitivali o jednom tekstu, koji se pojavio u junu 1934. u *Die Musik*, "službenom glasilu rukovodstva mladeži Reicha", u kome brani ideju jednog "novog romantizma" nedvosmisleno pod uplivom Goebbelsova "romantičarskog realizma", prešao u protunapad ukazujući na, daleko ozbiljniji, problem filozofije Heideggera, "fašiste do svoje najdublje nutrine"!¹⁷ Kako to dobro dođe, kakva srećna okolnost, da se, kada se "ne može napasti rasuđivanje", napada, kako je govorio Valéry, "rasuđivač"¹⁸; i tako, već pedeset godina, svaki put kada ponovo na površinu ispliva, i gotovo uvijek u istim terminima, vječito "pitanje Heideggera", svaki put kada se iz ormara ponovo izvade isti spisi iz istog dosjea, ista igra lijenih đaka koji se raduju, rasterećeni što, napokon, imaju "pravi" razlog da ne čitaju.

Nevolja je u tome što, u slučaju Heideggera, svidalo se to ili ne heideggerovcima, a i samom Heideggeru, koji su često navodili ovu Valéryevu izreku, ova shema ne funkcionira.

A ne funkcionira, i nemoguće je na nju se pozvati iz vrlo jednostavnog razloga što, nasuprot drugim filozofima, nasuprot čak i drugim piscima, nasuprot primjerice Célineu, čija su dva registra, uzevši sve u obzir, na dosta čudnovat način razdvojena i čiji su romani, oni prvi ali i *Rigodon (Rigodonka)*, *Nord (Sjever)* ili *D'un chateau l'autre (Od zamka do zamka)*, koji su pisani nakon antisemitskog razdoblja, izuzimajući *L'Eglise (Crkva)*, pošteđeni onog delirija koji okužuje sva tri pamfleta, Heidegger je originalan po tome što je, u istim tekstovima, i zadržavajući isti način izražavanja i, u biti, iste riječi, istodobno i genijalan filozof i nacista: njegove nacističke ideje ne nalaze se u prigodnim tekstovima, pisanim u tu svrhu, a pored kojih bi izrastalo, jednim mirnijim ritmom, u eteru čiste misli, njegovo "istinsko" filozofsko djelo – naprotiv, upravo iz samog tog djela, iz srži njegovih najuspjelijih tekstova, pomiješana sa onim najboljim, najuzvišenijim, najplodnijim i prividno najnepristrasnijim iz njegova konceptualnoga rada, iskrsavaju njegova očitovanja vjernosti Hitleru, njegovi angažirani komentari o aktualnosti rata i izgradnji nacional-socijalizma u

¹⁷ Cit. Philippe Lacoue-Labarthe, *La Fiction du politique*, Christian Bourgeois, 1987, str. 150-151.

¹⁸ *Tel Quel*, "Autres Rhumbs", *Oeuvres II*, Gallimard, 1960, str. 685.

Njemačkoj, ukratko – gadost. Nema prekida u načinu izražavanja. Nema prekida misli. Nego nekakva neobična, jedinstvena mješavina (izuzevši, možda, tekstove o Traklu i Rilkeu, i *Šta je stvar?* iz 1935.) najzahtjevnije misli i najgadnijih prelazaka u djelovanje, u većini velikih tekstova: i to, što posebno ističem, pri kraju kakve stranice ili kakve dedukcije, bez upozorenja, a da pri tom taj prelazak u djelovanje, samim tim, stvarno ne mijenja vrsnoću analize u koju je, takoreći, ubačen.

Primjeri¹⁹

¹⁹ Martin Heidegger, *Nietzsche I*, Gallimard, 1971; *Qu'est-ce que la métaphysique?*, Gallimard; *Les Concepts fondamentaux de la métaphysique*, Gallimard, 1992; *Les Hymnes de Hölderlin, la Germanie et le Rhin*, 1988. Domenico Losurdo, op. cit., Nicolas Tertulian, *La Quinzaine littéraire*, 15-30. 09. 1984.

Ona rečenica o “unutarnjoj istini” i “veličini” nacional-socijalizma se ne pojavljuje, kao što bi se to moglo i očekivati, u kakvom propagandnom tekstu nego u *Uvodu u metafiziku*.

U istom *Uvodu u metafiziku*, u velikom tekstu koji postavlja pitanje “Bitka bića” i, prema tome, “fundamentalne ontologije”, hvalospjev “historijskom zadatku našeg naroda smještenom u središte Zapada” ili oštra osuda upućena “ Rusiji i Americi” koje “sa stanovišta metafizike” predstavljaju “jedno te isto” – udvojenju figuru istog “ludila pobješnjele tehnike”, istog “ustrojstva bez korijenja normiranog čovjeka”.

U predavanju o Hölderlinu, u ljeto 1942, u toku jednog snažnog razmišljanja, između dva nadahnuta tumačenja Hölderlinovog *Leitworte*, koja su i sama po sebi poetična, on izvaljuje da je “boljševizam” – upravo tako kaže – jedna varijanta “amerikanizma”

U predavanju o Heraklitu, u ljeto 1943., može se pročitati – uvijek u kontekstu iste odiseje Bitka: “planeta je u požaru, bit čovjeka se potpuno poremetila, historijsko-svjetsko promišljanje može doći samo od Nijemaca, pod pretpostavkom da pronađu i odbrane alemanstvo”.

Kritiku amerikanizma ponovo nalazimo u *Putevima koji nikuda ne vode*.

Potom u *Heraklitu*, fragment 33, gdje, usred jednog teorijsko-poetskog izlaganja o ratu shvaćenom kao “očinstvo svih stvari” on kaže (a nalazimo se u 1934. godini): “da bi se stvarno shvatile ove Heraklitove rečenice, trebalo je imati svijest o egzistenciji čovjeka i naroda drugačiju od one koju smo mi imali do prošle godine” – trebala je 1933. godina, dolazak Hitlera, pobjedonosnog nacizma.

Ponovo, u *Horderlins Hymne*, analiza ulaska SAD-a u rat: neka je "sram" SAD-a, kaže on (i kako tada ne osjetiti, čak i u ubrzavanju rečenice, izboru riječi, naglasku, da se jedan drugi glas pojavljuje, da kroz prvi prodiere, da ga u jednom trenutku nadjačava, da se potom povlači), neka se, dakle, zbog "odsustva historičnosti" (Geschichtslosigkeit) i sklonosti ka "samo-uništenju" (Selbstverwüstung) srami taj narod koji zaslužuje samo "preziran pogled"! slava "autentičnoj njemačkoj zajednici", tom "metafizičkom narodu" u pravom smislu riječi za koji je napokon možda kucnuo čas "konačne pobjede"!

Na jednoj drugoj stranici *Heraklita* on upozorava Nijemce da "ona najveća, ona istinska kušnja" tek predstoji: da li su pripravnici da, "osim spremnosti da umru", dosegnu i "istinu bitka"? da li će umjeti spasiti "ono Inicijalno u njegovom skromnom uresu" (das Anfängliche in seine unscheinbare Zier)? Znaju li oni da je tlo Njemačke u ratu ni više ni manje nego "sveto središte naroda" Zapada?

U *Parmenidu*, to jest, još jedanput, u samom središtu tog "opsežnog tumačenja predsokratovske misli" o kojem posthumno objavljeni razgovor sa *Spiegelom* kaže da je on, te godine, 1942-1943, činio suštinu njegovog "rada" i čija je izuzetna strogost, po njegovom mišljenju, bila dovoljna da uspostavi distancu između njega i "događaja", u Parmenidu se, dakle, susreće ona neobična stranica, u kojoj on podsjeća na približavanje "jednog trenutka historije" čiji "ulog" daleko nadilazi "Bitak" ili "Ne-Bitak" jednog "historijskog naroda" ili jedne "evropske kulture" budući da se "tiče Bitka i Ne-Bitka u njegovoj suštini, u istinitosti njegove suštine" – a sve to, te lijepe riječi, ta neobuzdanost besprijekorne filozofije, ta forma analize bliska pravim heideggerovcima, ta poetska savršenost, ta proročanska poezija, taj meditacijski i gotovo molitveni ton povodom... poraza kod Staljingrada!

Predavanja o Nietzscheu, održana između 1936. i 1940., oskrnavljena su jednom stranicom na kojoj je "filmovana reportaža" o skokovima padobranaca iznad Skandinavije uzdignuta na razinu "metafizičkog procesa" – Heidegger, tom stranicom, postiže upravo suprotno od onoga što je činio Bataille prije rata: umjesto da Nietzschea proglasi nevinim i da ga oslobodi, umjesto da nacistima kaže "ruke k sebi! ne dirajte filozofa!", on im ga izručuje, lično ga svrstava pod njihovu zastavu i čini to, ponovo, upravo jezikom najzahtjevnije filozofije.

Ili da pomenemo onaj drugi odlomak istog *Nietzschea* u kome se, sa “tenkovima”, “avionima”, “sredstvima za vezu” u pozadini – da, da, to uistinu Heidegger govori! još uvijek smo u *Nietzscheu*, a govori se kratko i jasno o tenkovima, avionima, i sredstvima za vezu! – pojavljuje pitanje pobjede Njemačke nad Francuskom 1940.: to je pobjeda, kaže on, “potpunog i aktivnog nihilizma” nad “nepotpunim nihilizmom”; to je dolazak jedne “nove čovječnosti” – ništa manje! – koja “seže dalje od današnjeg čovjeka” i dostiže “razinu neuvjetovane mehaničke ekonomije”; “potpuna motorizacija Wehrmachta” nije znak “tehnicizma” ili “materijalizma” nego bitan “metafizički čin”; i, obrnuto, poraz Francuske potiče otuda što ona nije znala da stvarno bude “na razini metafizičkog ishoda svoje vlastite historije”.

Šta to ovu tehniku razlikuje od one druge? Po čemu bi njemački tenkovi i avioni nosili u sebi aktivniji nihilizam nego francuska sredstva za vezu? Pitanje nije stvarno ni postavljeno. Ali, u suštini, ono i nema važnosti. Navodi bi se mogli umnogostručiti. Pronaći gotovo posvuda. Problem bi se mogao i obratno postaviti razmatranjem izravno političkih tekstova, čije su objavljivanje njegovi sljedbenici tako dugo odlagali, i pokazati da su jednako ispunjeni filozofijom kao što su i filozofski tekstovi prepuni politike.²⁰ Moglo bi se ponovo vratiti *Rektorskom govoru* u užem smislu, koji se završava jednim Platonovim citatom (“sve što je veliko dešava se u oluji”). Pozivu na plebiscit od 12. novembra 1933. kada, povodom povlačenja Njemačke iz Društva naroda, on daje tumačenje propraćeno objašnjenjima o “htijenjuznanja” koje “određuje potrebu za znanjem”. U jednom drugom prigodnom tekstu naslovljenom “Poziv njemačkim nastavnicima”, koji je plitko i otvoreno politički, on ipak nalazi načina da provede znalačku i istančanu analizu “savremenog oblika” rada, “ontološkog” prekida koji on otkriva, opozicije “tehničke” i “poiesis”, autentičnog “bitka-u-djelovanju” i “bitka-obuzetog-bićem”: a sve to da bi, vraćajući se zahtjevima trenutka, na kraju zauzeo stav u korist prvih “radnih logora” koje on smatra školom “uzajamne odgovornosti” i “žrtvovanja”, mjestom gdje nestaje razlika između “manuelnog” i “intelektualnog” rada – “otkrovenjem” autentičnog “narodnog zajedništva” na ruševinama buržoaskog društva. To nabranje je mučno. Jer, bilo u jednom bilo u drugom smislu, zakonitost je uvijek ista. To je zakonitost potpune, ničim ograničene isprepletenosti

²⁰ Martin Heidegger, “Textes politiques 1933-1934”, *Le Débat*, br. 48, januar-februar 1988, prev. François Fédier, str. 176-192.

dvaju motiva, i misli i beščašća u dvostrukoj priči . To je zakonitost dvostrukog glasa, ovijenog oko samog sebe, nerazlučivih boja.

Parenteza. Čitam i iznova iščitavam taj “poticaj njemačkim nastavnicima” na “novi oblik rada”. Čitam i iznova također iščitavam, tekst o podržavanju odluke o izlasku iz Društva naroda. A zatim, još jedanput, *Govor radnicima* održan 22. januara 1934. Bodrenje da se prevaziđe podjela između “manuelnog” i “intelektualnog” rada...Uvjerенost da su “mladi drugovi sa Univerziteta” spremni, kaže rektor, da svoje “znanje” prenesu radnicima...Činjenica da su isto tako “spremni” da, po njegovom mišljenju, saslušaju “pitanja”, “potrebe”, “poteškoće” i “dvojbe” radnika, da zajedno s njima “o njima razmišljaju” i da im, “kroz zajednički rad, pomognu da ih razjasne”...Taj “živi most” koji će se uspostaviti između “manuelnog radnika i intelektualnog radnika”... Činjenica da će, onoga dana, kada taj most bude uspostavljen, “ono što smo podrazumijevali” pod riječima “znanje” i “nauka” dobiti jedno drugo značenje”...Spekulativno decentriranje koje će, zacijelo, dati “jedno drugo značenje” “onome što smo podrazumijevali pod riječima “radnik” i “rad”...Promjena položaja nauke koja je, dosada, uvijek bila “svojina povlaštenog društvenog sloja građana” mada “radnici” i “oni koji posjeduju pravo naučno znanje” nisu suprotstavljene grupe”, a znanje naučnika se “u svojoj biti nikako ne razlikuje od znanja seljaka, drvosječe, radnika sa njive i u rudniku, zanatlije”...Ukratko, izvjesnost da je “svaki radnik na svoj način neko ko ima istinsko znanje” i da “upravo zato što ima takvo znanje, sve u svemu, i može raditi”...

Ovaj je tekst nacistički tekst. Završava se gromkim poklikom “za čovjeka one nevjerovatne volje, našeg Führera Adolfa Hitlera, trostruki “Sieg Heil”. No pomalo istančano uho ne može a da, konačno, u tome ne razazna i jednu dobro poznatu i noviju retoriku. Ono ne može a da pri tome ne nazre odjek onoga što će se, trideset godine kasnije, u Parizu, čuti u ljevičarskim ili u maoističkim krugovima, o nužnoj “ustanovi” pismenih i ukidanju podjele između intelektualnih i manuelnih radnika. Ono ne može a da, iza te ratoborne i radikalne retorike, u samom tonu, načinu izražavanja, uravnoteženosti rečenica koje izričito nalažu ljudima od nauke da svoje znanje prenesu puku, ne prepozna staru priču iz onih čuvenih “Predavanja iz filozofije za naučnike” koje je Louis

Althusser držao na Ecole normale, 1966., i u kojima on, gromkim i ratobornim tonom kojem je onda bio posebno sklon, ispredajući složenu metaforu koja nikoga nije zavaravala, podstiče “filozofe” da se približe “naučnim radnicima” kao “intelektualci” “proletarijatu”. A čovjek ne može a da se, prije svega, ne prisjeti tema, parola i sanjarija, na kraju krvavih, jedne druge revolucije koja je, četrdeset godina nakon nacizma, ali na drugom kraju svijeta, također strasno željela da ponovno odredi pojam nauke, da ukine podjelu između intelektualnog i manualnog rada, da približi znanje drvosječe znanju proizvođača pojmovi i da, u biti, raskrsti sa tim nadznanjem kojeg je ovaj drugi oteo onom prvom – plan koji se, kao što je poznato, potpuno ostvario u jednom drugom genocidu. Da li je Heidegger posredni inspirator pristalica Pola Pota? Da li je Heidegger teoretičar, preuranjeno, na liniji “crvenih straža”, potom “Crvenih Khmera”, i, prema tome, kambodžanske tragedije? Naravno da nije. Predstavljeno na ovakav način, to poređenje ne bi imalo smisla. No u isto vrijeme... Da li se zna kako se prenose velike misli? Da li je stvarno nezamislivo da razbijene krhotine nekog Teksta tajanstveno zasvjetlucaju dalje od njih samih? Posljednje Heideggerovo lukavstvo... Njegova istinska prepređena strategija...

Da budem sasvim jasan. Ne kritikujem ja naravno sam princip miješanja političkih i filozofskih žanrova. Nemam ja ništa protiv toga da jedan filozof pokazuje zanimanje za problem radnih logora – isto kao, uostalom, i za izlazak Njemačke iz Društva naroda, za potpunu motorizaciju Wehrmachta, za napredovanje tenkova prema Francuskoj 1940., za skokove padobranaca iznad Skandinavije ili bitku za Staljingrad. I dobro znam da se i Hegel, da pomenem samo njega, onaj Hegel za kojeg je čitanje novina predstavljalo filozofovu jutarnju molitvu i koji je prolazak Napoleona, ispod svojih prozora, doživio kao važan metafizički događaj, u vrijeme *Bambergških novina*, živo zanimao za takve “mondenske” događaje kakvi su bili bitka kod Friedlanda i Jene, zauzimanje Dantziga, francuski pohod na Portugal, bombardovanje Kopenhagena od strane francuske mornarice, Erfurtski dogovor, Tilsitski mir. Ne. Mene, ponajprije, razumije se, zaokuplja činjenica da su Heideggerova opredjeljenja, njegovi mondenni događaji, njegov Erfurt, njegov Tilsit, i način na koji se on njima bavi, uvijek išli u pravcu najgoreg. Ali, isto tako, i prije svega, vrlo neobična struktura njegovih tekstova i, prema tome, njegove

duše ili, da kažemo poput Prousta, njegovih dviju duša – ona činjenica da su oba sloja u njoj toliko tijesno isprepletena da je nemoguće, kao kod Hegela ili čak kod Marxa, uzeti u obzir slučajnosti i izdvojiti njegov nacizam.

Naglašavam još jedanput. Heidegger se ponekad branio predstavljajući svoja hitlerovska uvjerenja kao varke. Ponovo je posegnuo za starim argumentom – navodeći Spinozu, pa ponovo Hegela, tolike druge... – o prijekoj nužnosti pretvaranja, dvostrukog jezika ili dvostruke filozofije, kojoj filozof mora pribjeći kada piše pod prismotrom barbara. A kazao je, primjerice – izraelskom istraživaču S. Zemachu²¹, u jednom pismu iz marta 1968.– da su one rečenice o porazu Francuske, o istini i veličini nacizma, o spuštanju padobranaca u Skandinaviju, sve bile elementi dezinformacije namijenjeni nacističkim špijunima eventualno prisutnim u amfiteatrima, a da, što se tiče ostalog, on dobro zna šta da misli. Taj argument, u osnovi, nije bio neprihvatljiv. I mogao bi se, doista, zamisliti tekst sa dvojnim ulazom: ulazom barbara, to jest cenzora, i ulazom, skrivenijim, daleko manje posjećivanim, kojeg je on namijenio ljubiteljima “philosophia perennis”. Samo što, ni ovdje, to ne ide. Jer se, još jedanput, spoticemo o očiglednost teksta u kome su žanrovi isprepleteni, potpuno nerazdvojivi. Spoticemo se o tu strukturu, jedinstvenu, to posebno naglašavam, u historiji misli, jednog teksta koji se neprekidno kreće između Ideje i Stvari, do krajnosti razrađenog pojma i najbebidnije političke aluzije. Suočeni smo sa krajnjom osobenošću te pojmovne rapsodije u kojoj se, protivno onome što se dešava, da opet podsjetimo, u Hegelovom ili Marxovom korpusu, ili kod Célinea, ili kod Aragona, ili kod bilo kojeg pisca ili filozofa koji se, u svom životu, više ili manje ozbiljno, poigravao sa gnusnim, oba glasa stapaju, uvlače jedan u drugi i, jednom riječju, postaju nerazpoznatljivi.

Da li to filozof ili pak nacist njemački narod definira kao “metafizički narod u pravom smislu riječi”? Da li to nacional-socijalizam transponira “fundamentalnu ontologiju” ili pak “fundamentalna ontologija” programira nacional-socijalizam kada on, hitlerovski “pokret”, i pored njegovih nedostataka i njegovih surovosti, smatra dalekosežnijom tekovinom koja će možda jednoga dana dovesti do usredotočenosti na zapadnjačku i historijsku bit onoga što je njemačko”²² Postoji samo jedan Heidegger, eto u tome je istina. Jedan jedini stil. Jedan jedini glas. Ili, tačnije, možda postoje i dva. Može se, ukoliko

²¹ Cit. u Nicolas Tertulian, op.cit., str. 23.

²² Martin Heidegger, “Le Rectorat 1933-34”, preveo François Fédier, u *Le Débat*, br. 27, novembar 1983, str. 86.

se to baš želi, i nastaviti tvrditi da je, “sa jedne strane”, filozof, a “sa druge”, nacist. Ali granica ne prolazi između knjiga. Ona prolazi kroz svaku knjigu. Bolje reći, prolazi u svakoj knjizi, kroz svaku stranicu i, čak, svaku riječ ili, barem, svaki pojam. Nju je nemoguće povući. Nemoguće ju je čak i misliti. Ukoliko i postoje “dva Heideggera”, oni opstaju zajedno ne samo pod istim imenom, u istoj glavi, nego i u istim figurama jezika i misli. I upravo je to ono što čini nemogućom, i apsurdnom, izliku koja se zasnivala na tome da se kaže: “ostavimo nacistu, zadržimo filozofa; zaboravimo potkaziivačka pisma, prisjetimo se razmišljanja o pjesnicima; čak i ako imamo u vidu lukavstva ili lične kukavičluke – činjenica je da ipak preostaju besmrtni tekstovi bez kojih bi se upravo zadaci misli, zadugo, našli u kritičnoj situaciji.”

Heidegger je nerazdvojiva cjelina.

Kako se može istovremeno biti i najveći filozof XX stoljeća i nacist?

Otuda i posljednje pitanje.

Šta je to nerazdvojiva cjelina u filozofiji?

Kako funkcionira ta nerazdvojiva cjelina u stvarnoj djelatnosti misli?

U čemu je tajna te filozofije kroz čije je same pojmove povučena jedna tako užasna granica: rascijepljena, sa dva lica, jednim licem okrenutim ka beščašću, drugim ka strogosti misli – samo kad bi i to bilo tako! – ali pretjerano je i govoriti o dva lica, jer iskaz je isti i, na izvjestan način, i lice je isto?

Kako se stoljeće koje se bliži kraju (Althusser, Foucault, Lacan i, ponajprije, naravno, Sartre) zadovoljilo tim pojmovima koji su, kada se shvate na jedan način, navodili na razmišljanje, a kada se shvate na drugi, podsjećali na najgore? I kako će stoljeće koje nastupa (isti, uz još nekoliko drugih) moći, morati, udovoljiti tom dvostrukom zahtjevu da niti može misliti bez Heideggera niti može misliti s njim?

Primjeri.

Dakle riječi ili, bolje, pojmovi.

Odabirem četiri, koji su glavne figure tog nastranog ustrojstva.

1. Pitanje subjekta. Spekulativno decentriranje koje je izvršio Heidegger, već od *Sein und Zeit-a*, a koje ima dvostruku

svrhu da otkrije metafizičke presupozicije pojma Subjekta i da podsjeti da filozofsko pitanje u pravom smislu riječi nije pitanje "Subjekta" nego je pitanje "Bitka". "Aletheia", a ne "Dasein", kaže on. Ili pak "Dasein", ali pod uvjetom da se on shvati u potpuno neantropološkom smislu – pod uvjetom da se čin raskida dovrši i da se, jednom zauvijek, otkloni nespo- razum sartreovskog tipa: jedno "Dasein" anonimno i bez svi- jesti; jedno "Dasein" koje više ne označava "vlastitost čovje- ka" budući da ta "vlastitost" ne postoji; jednom riječju, jedno "Dasein" oslobođeno hipoteka humanizma.

Taj je stav novijeg datuma. Svaki savremeni antihumani- zam, kako sam već rekao, ovdje otpočinje. Svaki misaoni pravac koji nam kazuje da "čovjek nije ni najstariji, ni naju- strajniji, problem koji se postavio pred ljudski um", da je on "izum" čije bi "ne tako davno pojavljivanje" i "skori kraj" jedna "arheologija" lahko dokazala, nalazi tu svoje istinsko ishodište. Zaboravite Heideggera. Zaboravite ove jednostavne riječi: "tubivstvovanje nije ništa drugo do bivstvovanje-vre- menosti – Dasein ist nichts anderes als Zeit-Sein". Čitav onaj savremeni tok misli postaje nezamisliv i nemoguć. Imena po- put Foucaulta, ali i Lacana, Althussera, Barthesa, Lévi-Straussa nestaju iz XX stoljeća. Polovina francuske savremene misli, u isti mah, iščezava "kao, na morskoj obali, lik u pijesku"...

Taj je stav politički i, politički gledano, bolje reći podesan. Ponajprije zato što kazati da ustoličenje subjekta i pretvaranje čovjeka u "teglaču marvu", pokretačku snagu "tehničkog- stasanja planete", koji jedino brine kako će uvećati svoju moć, konačno dovode do jednog oblika "pustoši", ili "uništenja", kakvi su ranijim stoljećima bili nepoznati, očito nije pogrešno – svako može, svakoga dana, oko sebe, a i na svojoj koži isku- sivši, to uočiti. Potom i zato što ono što od "ljudskog" ostaje u "Dasein-u" kada nestanu utjecaji kantovskog ili husserlov- skog "supstancijalnog Ja" ili "transcendentalnog Ega", ono što od "subjekta" ostaje u jednom svijetu oslobođenom svih nje- govih subjektivističkih i esencijalističkih nostalgija, postaje, samim tim, veoma osobito, obilježeno pečatom onoga što je sam Heidegger nazivao "je-meinig", "uvijek moje" – tako da ideja subjekta bez definicije i vlastitosti, pojam pojedinca bez ideje o rodu ili vrsti čiji bi on bio modalitet, ima za, nesum- njivo paradoksalnu, ali neizbježnu posljedicu, jačanje prava pretjeranog subjektiviteta. Konačno, i prije svega, zato što su se totalitarni režimi uvijek oslanjali na ideju koju su sebi stvar-

ali o “vlastitosti čovjeka”, o njegovoj “biti”, o njegovoj “istini”, kako bi pokušali da pročiste, oplemene, preoblikuju onaj dio koji se, u konkretnoj ljudskosti, toj ideji nije prilagođavao i prema tome nije apsurdno smatrati da bi jedna dosljedna heideggerovska politika, lišavajući staljinizam, ili hitlerizam, njihove idealne definicije Čovjeka, učinila pojmovno nezamislivim zadatak stvaranja “Novog čovjeka” koji je bio u središtu njihovog dvostrukog plana.

Ali je taj stav istovremeno i opasan. On je podesan i opasan. Jer od tog čovjeka bez supstancije, dakle bez kvaliteta i svojstava, od tog decentriranog Subjekta za koga se ne može više reći ni šta je on, ni šta hoće, ni šta je još, u njemu, neprikladno, šta je preostalo da bi se štitilo? šta jamči da on neće biti obeščašćen? u ime čega će mu se jamčiti da on neće biti mučen, zlostavljan, ubijan? Na to pitanje, “loš” heideggerovac Sartre, kako će se vidjeti, odgovara “spašavajući” minimalnu figuru subjekta istrgnutu, nesumnjivo, iz vidokruga esencijalizma ali koja, poput kakvog odbojnog zida djeluje na želju za ubijanjem. Novoheideggerovac Levinas, slikom “odabranog”, štaviše “nadahnutog” subjekta, koji bi se uklopio u jednu vremenost, ne “historijsku”, nego proročansku i u kojoj bi prebivala ideja beskonačnosti. Mislioci strukturalisti na to pitanje ne odgovaraju, ali brinu o njemu, i prisjećam se kako se Foucault, sa Clavelom, tjeskobno propituje o paradoksu koji je njega, najavljiivača “smrti čovjeka”, nagnao da, pod imenom “ljudskih prava”, brani prava jednog mrtvog čovjeka. Za Heideggera se to pitanje i ne postavlja. Ono ne može ni biti postavljeno. On odbija čak i sam princip onog neznatnog djelića autonomnosti potrebnog subjektu da bi se on, primjerice, uklopio u prostor nekog Prava, navodeći kao razlog da bi to bio otvoreni put trijumfu “htijenja volje” i “neobuzdane tehnike”. I tako isti onaj Heideggerizam koji pomaže, i koji će još dugo pomagati, da se shvati nepristupačna osobitost subjekta istrgnutog iz humanističke općenitosti i apstrakcije zabranjuje nam, u istim tekstovima i, ponavljam to, u istim pojmovima, da uklopimo taj osobiti subjekt u prostor ili vrijeme onoga što se zove demokratija.

2. Pitanje povijesti. Sljepilo Zapada pred svojom vlastitom historičnošću. Dugotrajna i neobična naivnost koja je učinila da on smatra vječitim, ili prirodnim, ono što je predstavljalo obilježje epohe. Ta metafizička prostodušnost zbog koje on,

drugim riječima, “zanemaruje” povezanost svakoga sa poviješću, povijesti sa njom samom i svake epohe sa jednom “eidetikom” koja će joj propisati pravila onoga što će, za nju, biti čujno ili nečujno, vidljivo ili nevidljivo.

Sve je historija, kratko odgovara Heidegger ovim naivcima. Sve. I čovjek, dakako. Njegova riječ. Vrijednosti u koje vjeruje i koje je u svojoj naivnosti projicirao u nekakvo nebo čistih idealiteta. Ali i svijet oko njega. Priroda. Da, i sama priroda je historijska, piše on, na jednoj od najljepših stranica *Sein und Zeit*-a. Nesumnjivo, “ona to “nije” kada govorimo o prirodopisu”. Ali “ona to jednostavno jest kao krajolik, kao područje naseljavanja i iskorištavanja, kao bojno polje ili kulturno mjesto”. I dodaje: “to unutar-svjetsko biće kao takvo jest historijsko, a njegova historija ne predstavlja nekakav “vanjski” okvir koji bi naprosto pratio “unutarnju” historiju duše. To biće nazivamo *svjetsko-povijesnim*”.²³

²³ *Sein und Zeit*, op.cit., str. 267.

I opet se tu radi o modernom stavu. Foucaultu, naravno, i njegovim “epistemama”. Althusseru koji, u tekstu *Za Marxa*, ali daleko bliže *Sein und Zeit*-u nego *Kapitalu* ili *Grundrisse*-u, objašnjava kako svaka epoha treba da uspostavi prostor unutar kojeg će se rasporediti, za nju, vidljivo i nevidljivo. Principu epistemologije i čak znanstvenog rada savremenih nauka: nema “znanja”, kaže savremena nauka, ni “teorije”, niti čak “činjenice”, koje ne bi bile historijski ustrojene i prema tome podložne preispitivanju. Zaboravite i ovdje Heideggera. Prebrišite ove obične riječi: “sve je historija – sve su stvari (Čovjek... Država... vjerovanje u Boga i u Sotonu... vrijednosti... krajolici... teorije gravitacije ili relativiteta... pojmovi o negativnoj masi, o materiji, o antimateriji...) imale neki datum rođenja i imat će neki datum smrti” – i ponovo se brišu šezdesete godine, strukturalizam, Lacan, savremena antropologija, epistemologija, nauka. Kakvog li gubitka!

I tu se opet radi o političkom stavu. Najprije zato što ta historizacija svih stvari ima oslobađajuća dejstva: ako je sve povijest, onda učitelji više ne mogu polagati pravo na to da ovjekovjećuju svoje učenje! nema više ni poretka ni stanja stvari koji ne bi bili na isti način obilježeni, i prema tome učinjeni nestalnijim, tom konstitutivnom historičnošću! Drugim riječima, kod Heideggera se može pronaći ontološko opravdanje duha revolta – kako su uostalom i postupili, ne samo Sartre, nego i pokreti intelektualaca, studenata, itd., koji su, uz sve dvosmislenosti koje su im bile svojstvene, žudeći za

“radikalnim”, ponovno nadahnuli šezdesete godine i doveli do maja ‘68. Ali i zato jer ako je sve historija, ako svaki subjekt, svaki narod jesu to što jesu samo zahvaljujući onome što je Historija od njih načinila, zar to ne predstavlja – između ostalog – kraj naturalizma? Dakle napuštanje biologizma koji je bio, i koji ostaje, najčvršća osnova svih ranijih, sadašnjih i budućih fašizama? I mada se Heidegger nije znao držati svojih načela, mada nije znao niti htio ići do kraja svog političkog stava, mada ga je sama logika djela nagnala da porekne, onog časa kada je to izrekao, ono odbijanje rasnog antisemitizma čiji je on, teorijski, bio odlučni protivnik, nasuprot Krieku, Baumleru, Rosenbergu, i svim esesovskim ideolozima, kako ne uočiti da je ipak polazeći odatle, polazeći od tog segmenta heideggerizma i samo od njega polazeći, nastavak stoljeća – Sartre ponovo, barem u *Razmatranjima o jevrejskom pitanju* – mogao izraziti principe svoga odbijanja, načelo svoga antirasizma i svoga anti-antisemitizma? kako zanemariti važnost onoga “sve je historija” u teorijskim rješenjima koja će, već sutra, spriječiti ponavljanje užasa?

Ali i ovdje je nužno biti oprezan! Dvosmislen stav! Dvustrukog značenja! Prije svega zato jer ukoliko je sve historija, ukoliko su, ne samo “ljudi”, nego i “vrijednosti” na koje se oni pozivaju, obilježeni pečatom te historičnosti i, prema tome, te relativnosti, opet se više ne vidi na čemu se može temeljiti, primjerice, zabrana ubijanja – ne vidi se više šta će to spriječiti da se prema egzistirajućem ne postupa onako kako to upravo više ne bi trebalo, to jest kao prema običnoj “stvari”, izuzetoj iz svoje historičnosti, i prolaznoj poput svake stvari. Potom i zato što se “historičnost” upotrebljava u, barem, dva značenja. Pojedince, bez sumnje. Tu-bitka u jednici. Ali isto tako, a kako bi se to moglo spriječiti? i one druge “historijske jedinice” koja se zove narod i za koju Heidegger s pravom kaže da je isto toliko “konkretna” koliko i historijska jedinica predstavljena u jednom tijelu i jednom mozgu, da nije manje precizno “određena”, i da se ona, jednako, suprotstavlja apstraktnoj univerzalnosti ljudskog roda, praznoj i bez historije. A koji je, onda, način da se ona prva pretpostavi ovoj drugoj? Iz kojeg se onda razloga, kada se historičnost utemeljuje kao najviši princip, odabire historičnost “ličnog tu-bitka” onakvog kakav je proizilazio iz egzistencijalne analitike umjesto historičnosti jednog “populističko-etatičkog tu-bitka” koji je smatran njegovom “sudbinom” i koji će narode

suprotstaviti pojedincima, partikularno singularnom, patos "Gemeinschaft-a" ("zajednice") strasti "Jemeinigkeit-a" ("u-vijek mojosti")? Istina je da ništa, baš ništa, u izrazu "sve je historija", ne omogućuje da se izbjegne to užasno pomjeranje smisla koje otpočinje, uostalom, već od *Sein und Zeit*-a. Kada subjektivizam, primjerice, pokazuje "skretanje u nebitno"²⁴, ništa ne može spriječiti da se, da bi se spasilo "bitno", u igru ne uvedu "nove jedinice ukorjenjivanja"²⁵, protiv "osamljenosti" "čovjeka usred bića". Ništa, više ništa, ne sprečava da se, kako bi se reklo današnjim rječnikom, narodi suprotstave subjektima, različnost i posebnost subjektivitetu... I potom kao treće, i konačno, taj princip povijesnosti nalaže i posljednje pomjeranje koje je u pravom smislu riječi katastrofalno. Šta naime učiniti, pita Heidegger, kada se nađemo pred jednom "historijskom situacijom" obilježenom mehanizmom, materijalizmom, tehnicizmom, ukratko rastućom nivelizacijom svega onoga što čini historičnost, ne samo pojedinaca, nego i naroda? Šta učiniti kada se planeta posveti onome što je Thomas Mann nazivao "čistom kulturom korisnosti" i prema tome okrene leđa historičnosti bića? Preostaje da se obnovi ta povijesnost. Preostaje da se ona ponovno stvori ili čak da se stvori. I preostaje da se prepozna narod koji je predodređen da, budući da se, poput Helena prema Aristotelu, našao u "središnjem položaju" ili tačnije, kako je govorio Burckhardt, u sredini između one "dvije vrste barbara" kakvi su Rusi i Amerikanci, postane "povijesni narod u pravom smislu riječi", "domovina historičnosti" i, prema tome, spasitelj "Zapada". Preostaje da se napravi hvalospjev njemačkom narodu za koji je prvi Thomas Mann, onaj iz doba ultranacionalizma, već govorio, dvadeset godina prije dolaska Hitlera, da je "metafizički narod" i da je on jedini kadar da se odupre uniformizirajućem pritisku zapadnjačke "Zivilisation" i njenog "esperanta". Isto to čini i Heidegger, dvadeset godina poslije Manna. U to se on upušta – i to u trenutku kada "metafizički narod", opčinjen, neobuzdan, slavi kako je već poznato Ubu-ja barbarina.

3. Pitanje jezika.

Tu je opet i genijalna ideja o jeziku koji nije više "oruđe" nego sastavni dio Bitka, njegovo stanište, moje stanište, materija od koje sam sačinjen i istodobno materija od koje su satkane stvari: zar se istom riječju ne označava i stvar (*Ding*) i

²⁴ *Chemins qui mènent nulle part*, Gallimard, 1980, str. 84.

²⁵ "Service du travail et université", *Le Débat*, br. 48, str. 180.

govorenje (*dichten*)? Ima li drugog načina da se “otkrije” Bitak bića (stvari, ali i bića kakvi su subjekti, svijesti) osim da se on obznani riječju?

Ideja o jednom jeziku koji je, zbog toga, po definiciji, stariji od onih koji u njemu obitavaju. Kažem “ja govorim” kao da upravo to “ja” čini, djeluje, nalazi se na komandnom položaju i kao da svoj jezik posjeduje kao kakvu svojinu. Kakve li pogreške! kaže Heidegger. Kakvog li sljepila! Upravo jezik nada mnom vlada. Kroz mene on govori. Jezik je taj koji mnome raspoláže, a ne raspolážem ja jezikom. Ja, naravno, govorim, ako baš hoćete. Ali je to govorenje uvijek drugo po redu. Ono uvijek odgovara nekom govoru koji mu je već prethodio. Ja, ustvari, živim u žagoru lutajućih riječi, neprekidnom žamoru i bez stvarnih govornika – i upravo taj žamor, to neprestano brujanje, isprekidano, ponekad, i ponekom pojedinačnom riječju, iznova to ponavljam, mene čini.

U tom slučaju ideja je to o jednom bogatom jeziku. Živom. Ideja o jednom jeziku čije su riječi, kao i predmeti koje je stvorila Historija, ispunjeni smislom koji se u njima nataložio i za koji se pretpostavlja da je održao vezu sa izgubljenim bitkom stvari. Ideja, kako bi kazao Aristotel koga je Heidegger ponovo iščitao, o apofantičkoj funkciji jezika koji je postao dom Bitka, zaklon Nezaštićenom, mjesto otkrivanja istine. Da li preći preko jezika? Ne. Držati se njega. Ostati u njemu. Prihvatiti ono što nude riječi jer je tu, u riječi, stvaralačka snaga svijeta.

Postoje, da pomenemo samo Grke, dva stava koja se suprotstavljaju i iz kojih proizilaze, govorio je Lacan, dvije posve različite tradicije u pogledu odnosa jezika i stvarnosti. S jedne strane Protagora, Gorgija, sofisti, koji, dvije hiljade pet stotina godina prije Saussurea, ukazuju na proizvoljnu prirodu označitelja, njegovu nepovezanost sa označenim, nepredvidljivost jednog jezika svedenog na njegovu čistu ludičku vanjštinu. S druge strane “Kratil pomenutog Platona” koji je i stvoren – kako kaže Lacan – u “nastojanju da se pokaže da zaista mora postojati nekakav odnos” između određenog “označenog” i nekog “označitelja”, što “samo po sebi nešto kazuje” i što će, onda, biti tretirano u potpunosti kao filozofski materijal: rad na riječima, iznenađujuće etimologije, prirodni saodnos između stvari i fonema, između stvari koje odgovaraju na proziv svoga imena i imenica koje, obrnuto posmatrano, imaju svu težinu pravih stvari.

Heidegger je, dakle, pobornik kratilizma i on, svojom manijom za nevjerovatnim etimologijama, svojim pitijskim postupcima putem kojih, poput kakvog proročanstva, do njega dopire poruka koju je oslobodila kakva dobro izvedena etimologija, svojim gotovo poetskim načinom bavljenja filozofijom, svojim htijenjem da riječ otvori njoj samoj, da je razbije, da u nju nasilno proдре, da je probije, da je oskrnavi, da je izbatina ili primora na priznanje, da je pritjera uza zid, da je nagna da vrati nepravedno stečeno ili da, obrnuto, povrati izgubljeni smisao, svojom strašću prema tumačenju, svojim poimanjem tumačenja kao muke, svojim prodorima u riječi, svojim prošnjecima, svojim načinom da iz riječi iznudi onu prikrivenu i zaboravljenu energiju, da smisao zamijeni istinu, kategorija tumačenja kategoriju teorije, svojom zamjenom dijalektičkog postupka postupkom egzegeze – on ne kaže tačno egzegeza nego “hermeneia”, ili “Aus-legung” što znači odgonetanje zamagljenog, prikrivenog, nerazumljivog, ali “izloženog” značenja – on predstavlja vremenski posljednji, i najplodniji među pokušajima da se aktualizira staro kratilovsko iskušenje. Gorgija ili Kratil? Saussure ili Heidegger? To je predmet spora. To je rasprava koja prožima savremenu misao i suprotstavlja, unutar samog Fregeovog “velikog jezičkog zaokreta”, Lacana i, primjerice, Foucaulta. Tako da se, i ovdje nanovo, jasno vidi šta se sve, bez Heideggera, gubi: ne samo Foucault, nego i Lacan; ono najbolje iz Lacanovog djela i, prema tome, i iz Freudovog: svi oni koji su jezik učinili povlaštenim mjestom otkrivanja Historije i istine.

Ali i ovdje ponovo treba biti oprezan!

Jer počevši odavde, postoje dva načina zaključivanja i, u suštini, dva moguća puta – kojima je, i jednim i drugim, kako jednim tako i drugim, krenuo Heidegger.

Čas jedan Heidegger, vjeran principu historičnosti, kaže: ne postoji “prirodni” jezik; nema prvobitnog ili osnovnog jezika koji bi pripadao nekoj neodređenoj ljudskoj prirodi, nehistorijskoj i bez budućnosti; jezici, neosporno, uranjaju u neku riznicu i ta je riznica zajednička riznica; ali “zajednička riznica” nije “jezik”; da bi se “jezik” dogodio, treba prethodno izaći iz te “riznice”; čim se jezik pojavio, čim je on postao jezik nekog subjekta, ili čak neke skupine subjekata i nekog naroda, on označava početak novog doba, znamenit događaj, dakle historiju, i, samom tom činjenicom, izmiče prirodnoj naravi nastajanja; jedan datum, u tom redosljedu, vrijedi koliko i

drugi; jedan događaj vrijedi koliko i drugi; i nema načina da se, među jezicima, uspostavi pravo prvenstva ili hijerarhija.

Čas opet jedan drugi Heidegger kaže: uza sve to ipak, postoji! Možda ne postoji "prirodni" jezik, ali postoje jezici, ako ne prirodni, onda barem "stariji" i "autentičniji" od drugih; postoje jezici koji su bogatiji, življi, ispunjeniji smislom i pamćenjem; postoji, nadasve, jedan jezik, jezik Kratila i Gorgije, Protagore i Aristotela, koji je bio jezik više no ma koji drugi i koji je upravo jezik historičnosti, jezik stručnjaka historičnosti; i na osnovu principa kojim se tvrdi da ono što "je bilo" može, po definiciji "ponovo biti", na osnovu jednostavne ideje prema kojoj ono što "je bilo" ali "se izgubilo" može, i mora, biti "ponovno pronađeno" naporom misli, pojavljuje se sada onaj drugi Heidegger koji počinje da osluškuje grčki jezik, postaje vatrenim zagovornikom tog gotovo svetog jezika – i koji, drugim putem, ali iz iste pobude, počinje da ispituje tragove tog grčkog jezika, njegovog naslijeđa, njegovih baštinka i koji, malo po malo, ali posve prirodno, njih nalazi kod Nijemaca koji su imenovani čuvarima jedinog jezika koji je u stanju održati vezu s tim zaboravljenim grčkim jezikom.

Postoji jedan narod, kaže najprije Heidegger, koji je, bez obzira na načelo historičnosti o kojem sam maločas ipak govorio, više historijski nego drugi, i veći znalac historičnosti: to je grčki narod. Postoji jedan jezik, kaže on potom, koji je, bez obzira na isto načelo vremenske određenosti, bez obzira na načelo po kome "narod" nikada nije "subjekt", postao spremištem onoga najboljeg što je jezik grčkog naroda mogao ostaviti: taj jezik je njemački jezik. Sve je tu. Sve je u tom dvostrukom stavu i u toj osovini Atina – Berlin. Sve je u vezi sa tom idejom o njemačkom uskrснуću Grčke i jednom tragu, u onom vidljivom njemačkom, onoga od sada nevidljivog grčkog. Može se, naravno, i osuditi taj krivi zaključak. Može se on izvrći i ruglu. Isto kao što se može osuditi i izvrći ruglu tvrdnja, izrečena još 1966., u razgovoru objavljenom u *Spiegelu*, prema kojoj onda kada neki Francuz počinje da misli on govori...njemački! Ona se ne može izbrisati. Niti se možemo pretvarati kao da je nije ni bilo. Upravo taj san o njemačkoj inkarnaciji predsokratovskog svijeta i, prikazujući taj san mogućim, upravo to brkanje "Mitsein-a" sa takozvanom "supstancijom" jednog naroda zaduženog za spomenuto uskrснуće, i čine da Heideggerovo rješenje sunovraćuje u gnusno.

Pitanje bitka, na kraju.

Samo pitanje Bitka je, u pravom smislu riječi, pitanje heideggerijanizma, ali i u njemu će se zbiti isti sunovrat.

I tamo sve dobro otpočinje.

Filozofija je, do Heideggera, uvijek znala postavljati samo pitanje bića a kada postavlja, ili vjeruje da postavlja, ono što Aristotel naziva pitanjem "Bitka kao bitka", taj Bitak o kojem ona postavlja pitanje uvijek je samo jedno biće između drugih bića – nesumnjivo prvo, najistaknutije, ali pri svemu tome ipak biće: ne "bitak-Sein" nego "bitak-Seiendes", kaže Levinas u *Od postojanja do postojećeg*; ne tajna bitka, zagonetka koja čini da bitci jesu, nego bitci, ljudi, mikro-tajne svijeta, njegove zagonetke, ukratko, kako kaže Brentano, "mnogostruka značenja bića".

Heidegger, pak, po prvi put, postavlja pitanje Bitka "u odnosu na njegov smisao i njegovu istinu". On postavlja pitanje Bitka koji više nije ni uzrok, ni temelj, ni Bog, niti čak neka stvar sama po sebi skrivena iza te pojave i, ni u kom slučaju, neko biće. Njegovo polje istraživanja nije više, kao kod Husserla, odnos svakog bića, pa bilo ono i najuzvišenije, sa ovim ili onim drugim bićem, čak i bića sa samim sobom, nego njegova veza sa "bitkom" drugih bića, čak i sa "vlastitim bitkom" bića kojeg i on predstavlja. A pravi problem, zagonetka koju on pokušava odgonetnuti je, onda, zaborav tog pitanja Bitka, i čak, što je još čudnije, zaborav tog zaborava na jednom Zapadu koji je, već od Početka, to jest još od vremena Grka, neprekidno u zalasku.

Može se i ne biti heideggerovac. Patos, ili meditativni stil učitelja iz Freiburga mogu izazivati gnušanje. Treba samo znati da je on jedini, upravo od vremena Grka, našao načina da postavi to pitanje o Bitku i o njegovom Zaboravu – treba samo znati da je on jedini savremeni filozof koji je sebi postavio, i sa koliko li samo pretjerane strogosti! to pitanje "ontološke razlike", dakle tog "određenja" "bitka" i "bića", što predstavlja suštinsko pitanje filozofije.

Između dvije stvari treba, dakle, izabrati jednu. Ili da ozbiljno shvatimo potrebu za filozofijom i njen predmet, da se, primjerice, prisjetimo činjenice da jedino to pitanje Bitka izdvaja filozofski diskurs i posebno ga razlikuje od tehničkog i naučnog diskursa: u tom slučaju, svakako treba, na ovaj ili onaj način, podnijeti Heideggera i zanemariti deklamatorski stil, neprikosnoveno, "veliku glupost" i ostalo. Ili pak, odbijemo

li i samu ideju da mislimo sa Heideggerom, isključimo li, iz principa, zbog njegove ličnosti, njegove biografije, njegovog stila, pitanja koja je on postavio, trebat će se oprostiti i od same ideje nekakvog filozofskog propitivanja koje bi bilo nešto drugačije od nekakve forme tehnicizma, trebat će se pomiriti sa kantovskom zabranom u historiji filozofije, trebat će se odlučiti da se filozofijom nazove jedan osrednji diskurs koji pitanje Bitka smješta u red nemogućeg ili onoga što je Bergson nazivao “lažnim problemima” – ukratko, trebat će pristati da se ponovo postane bergsonovcem.

Osim što se, ponovo, otvaraju dva puta. I čak i pod uvjetom da se na to pitanje odgovori “potvrđno”, pod uvjetom da se procijeni da je zbog budućnosti filozofije nužno napraviti ustupak kada je u pitanju Heidegger i da se odluči prenebnegnuti gnušanje koje opravdano može izazvati ono što se zna, ne o autorovim “angažmanima”, nego o cjelovitom i potpunom “angažmanu” njegovog djela u hitlerovsku “epohalnost” i o odjecima tog angažmana koji se susreću i unutar najljepših, najsnažnijih stranica toga djela, postoje, opet, dva rješenja koja se nude, a u vezi su sa dva načina na koja on postavlja to pitanje Bitka i njegovog Zaborava ili, bolje reći, dvije upotrebe metafore “Grčke” kao “rodnog tla”, u njegovim tekstovima.

Sa jedne strane jedan Heidegger koji nas uvjerava da on vrijeme Grka i, poimenice, predsokratovaca koristi metaforički da bi označio početak tog iskršavanja Bitka, a potom taj Zaborav. Kažem: na početku bijahu Grci, brani se on. Ali nemojmo brkati kategoriju hronološkog sa kategorijom ontološkog. Ne zaboravimo da je taj “početak” trenutak Bitka a ne vremena. I nemojmo predstavljati kao nekakvo “obnavljanje” ili nekakav “preporod” to vraćanje Grcima koje ja zagovaram. Propast je vječna. Opadanje je strukturno. To opadanje je nekakvo “egzistencijalno” koje, kao i ona druga dva “egzistencijalna”, “egzistencija” i “fakticitet”, predstavlja “način postojanja” svakog “Dasein-a”.²⁶ Upravo već od samog prapočetka, u stvari, baš tu na mjestu tog pretpostavljenog grčkog početka, otpočinje i zaborav i povlačenje Bitka. I upravo cijela historija filozofije, ne samo kod Grka nego i kasnije, svjedoči o tom miješanju autentičnog i neautentičnog, onoga što je svojstveno “Dasein-u” i onoga što on u pravom smislu nije – onoga što se, u njemu, otvara Bitku i onoga što, naprotiv, sprječava taj prodor u Bitak kojeg filozof priželjkuje. Drugačije rečeno,

²⁶ Luc Ferry et Alain Renaut, *Heidegger et les modernes*, Grasset, 1988, str. 82-84.

ni kod Grka nije baš sve savršeno: i njima je izmakao početak; i oni su bili loši pastiri. I obratno, nije baš sve tako loše ni kod savremenih filozofa: i oni, kao i Grci, naziru pitanje Bitka i kod svih velikana postoje, uronjene u tminu, izrazito nihilističke misli, “šumske staze”, prokopi, prosjeke, koje vode prema “proplanku Bitka”: Kant i “transcendentalno”, Husserl i njegova “redukcija”, transformacija metafizike u ontologiju kod Hegela, a da se i ne govori o nietzscheovskom naporu da prevaziđe nihilizam... Nema ničega što bi, kod tog prvog Heideggera, upućivalo na prisustvo nekakve nostalgije “za dobrim starim vremenima”. Griješe oni koji heideggerizam smatraju nekakvom ko zna kojom po redu preinakom teorema o izgubljenosti čistoti. U zabludi je onaj koji doslovce poima onaj poznati “korak unazad” (Schritt zurück) “vraćanja ka temelju metafizike”. I prema tome odbijanje svake politike koja bi htjela da otkrije, hic et nunc, onaj pravi agens tog vraćanja nekakvoj postojbini koju više niko nema ovlaštenja ponovo pronalaziti budući da je ona izmišljena.

A zatim postoje i drugi tekstovi – ili pak isti tekstovi, ali čitani, naglašavani i, u biti, pisani drugačije – u kojima se teorijski pogled iznenada u potpunosti mijenja. Takav je *Rektorski govor* u kome se od njemačkog naroda zahtijeva da se podredi “ponovo djelotvornoj snazi početka” (*Anfang*), podrazumijevajući da je “taj početak oslobađajući proboj (*Aufbruch*) grčke filozofije” i da se on nalazi “već dvije hiljade pet stotina godina iza nas (premda se isto tako kaže da je početak “ispred nas”, “ispred svega onoga što dolazi već i preko nas”). Ali i drugi tekstovi koji nisu obavezno tekstovi iz vremena Rektorata i u kojima, kao i na prvoj stranici *Sein und Zeit*-a, Heidegger kaže da se pitanje Bitka, “negda vidjelu izloženo”, “danas” izgubilo “u pomrčini”: da je ono, već od samog svog “grčkog začetka” i uistinu već od svoga grčkog začetka, “prešlo u predanje”: i da se, samim tim, vrlo lako može zamisliti jedno novo doba Bitka koje ne bi više predstavljalo samo jedan novi način njegova povlačenja i koje bi omogućilo da se taj zaborav otkloni oživljavanjem veze sa tim prapočetkom. Za tog drugog Heideggera taj prapočetak je uistinu početak. Postoji jedan istinski prvobitni trenutak i taj trenutak je doista grčki. Postoji jedna istinska, divljenja vrijedna zajednica, koja je bila zajednica prvobitnih Grka i koja je predstavljala jednu istinsku zajednicu. Ali od tada se desilo istinsko propadanje (*Verfall, Verfallenheit, Hinfall, vergehen*) koje je bilo istinska

katastrofa sa istinskim etapama, istinskom historijom i, u biti, istinskim odgovornim licima. A budući da je, po definiciji, sve što je historijsko i reverzibilno, sasvim je moguće prekinuti taj proces, zaustaviti mehanizam slabljenja; sasvim je moguće, primjerice (a upravo su toj temi i posvećena predavanja o Hölderlinu od 1940. do 1942.) donijeti “veliku odluku” da se figura “Logosa” očisti od natruha koje je na nju nanijela kršćanska tradicija i da se, dakle, prekine sa svim tumačenjima te riječi u značenjima “naredba”, “zapovijed”, “govor” da bi se obnovila veza sa izvornim značenjem jedne riječi koja je, kod Grka, to jest kod Savršenih, značila “Bitak” ili “Phusis”; pojmljivo je, drugim riječima, da ponovno postanemo pastiri Bitka kakvi smo bili u vrijeme tih prvobitnih Grka i jedino nas je naš nemar odvratilo od toga da to i ne nastavimo biti; i ništa nas ne sprečava, da bi se to i ostvarilo, da se oslonimo na “metafizički narod u pravom smislu riječi, postojbinu historičnosti”, koji, istim odnošenjem prevage kao i u slučaju jezika, historičnosti i subjekta, postaje metafizički ojačan u svojim najpolitičnijim zahtjevima. Nije li već Heraklit bio, prema tom tadašnjem Heideggeru, neka vrsta Nijemca (“izvor na snaga, govorio je on, historijskog, zapadno-germanskog postojanja” – *Urmacht des abendländisch-germanischen Daseins*)? Ne radi li se o istom “svetom jezgru”, istoj “sudbinskoj moći” (*das Schickliche*), istoj sklonosti ka “Početnom” (*das Anfängliche*) koji, prema predavanjima o Hölderlinu iz 1942, podstiču i grčki “Polis” i “Njemačku domovinu”? I zar nam predavanje o Parmenidu nije govorilo da je konačna pobjeda, ne samo Njemačke, nego i Nijemstva (*das Deutschtum*) eshatologijom Bitka postala neizbježnom? Gdje se, još jedanput, vidi kako jedan od najvećih filozofa XX stoljeća u djelo provodi okrutno Nietzscheovo proročanstvo: krene se u potragu za Grcima – a pronađu se Nijemci; krene se u potragu za iskonskim, a padne se u zamku onih koji su, u I stoljeću naše ere, tvrdili da mjesec nad Atinom nadmašuje mjesec nad Korintom – samo što je pri tom Hitlerovska Njemačka Perikleova Atena!

Veći Grci i od samih Grka? Nijemci.

“Grčka najvećeg dometa” njegovih snova? Njemačka.

I tu ponovo, i to sasvim prirodno, “najuzvišeniije” razmišljanje tone u barbarstvo.

Sažmimo ukratko.

Postoje, zaista, u izvjesnom smislu, dva Heideggera.

Postoji, ako se baš hoće, jedan “dobri” i jedan “loši” Heidegger.

Samo što to, sada, više nisu “političar” i “filozof”.

Ne radi se više o odvratnom nacisti i dobrom Talesu, utonulom u svoje sanjarije, ravnodušnom prema užasu epohe, i kojeg bi trebalo, kao što se to htjelo u *Les temps modernes*, iščupati iz kandži onog prvog.

Podjela se dešava unutar filozofije.

Ta partija, istinska partija, igra se usred samog razmišljanja.

I, poput dviju sila suprotnog smjera, dvije se Heideggerove filozofije prepiru oko istih tekstova i, ponavljam to, istih pojmova.

S jedne je strane pesimistički Heidegger, strahovito mračan, koji vjeruje da je slabljenje nepopravljivo i, budući da izlaza nema, očividno nije spreman da bilo kakvu prednost dade ovom ili onom obliku uređenja Historije ili misli. Planetarni razvoj tehnike, za tog Heideggera, uvijek je samo predpredzadnja posljedica jedne metafizike subjektiviteta koja otpočinje sa Platonom, a završava se, privremeno, jednim nacional-socijalizmom koji je i sam tek posljedica te posljedice, vremenski posljednja karika tog lanca. Bilo bi mu zaista drago kada bi taj nacional-socijalizam predstavljao nekakvo “ponovno grčko otpočinjanje”. Ali, nikada nije ni bilo istinskog otpočinjanja. Kako bi onda moglo i biti istinskog ponovnog otpočinjanja? Nacizam je prema tome samo inkarnacija, možda posljednja, a možda i ne, milenijskog zaborava Bitka. Ako i nema mnogo nade da će ga se pobijediti i, prema tome, ni mnogo razloga boriti se s njim, još manje ima razloga pristajati uz njega. Taj prvi Heidegger je zaista, sve u svemu, isuviše mračan da bi, barem i nakratko, čvrsto povjerovao u tobožnju “preporoditeljsku” ulogu nacističkog prevrata.

A, sa druge strane, susreće se jedan pozitivniji, odvažniji Heidegger i koji, najednom, više ne prihvata tu beskonačnost slabljenja kakvu je prethodno ustanovio. To je isti Heidegger koji na isti način opisuje “planetarno širenje tehnike” i “duhovno nazadovanje svijeta”. To je isti veliki filozof koji osuđuje zaborav Bitka i činjenicu da, zbog tog zaborava, čovječanstvo neprekidno živi u tmimi. Jedino se čini kao da se on, iznenada, više ne zadovoljava tom zlokobnom slikom – čini se kao da on u tom pesimizmu vidi jedan oblik čangrizavog

naslađivanja, a u tom naslađivanju, posljedicu tog nihilizma čijem je nastavku i sam doprinio i čija se pustoš neprestano uvećava. Moram li, i ja, dopustiti da se pustoš uvećava? Ne, čini se da on kaže. Dosta mi je pustoši. I on donosi “veliku odluku” da sasvim neznatno skrene svoj diskurs, da se upita ne bi li bilo načina da se, oh! tek jedva malo! neprimijetno! otpočne ispravljati krivina pada i zaborava: odriče se tekovina analitike “Dasein-a”; vraća se svojoj doktrini o historičnosti, svojoj teoriji o jeziku, svom shvaćanju zaborava ucrtanog u samo prapočelo Bitka; i prepoznaje u Njemačkoj i, preko Njemačke, u nacizmu sredstva koja će mu omogućiti da ponovo krene putem grčkog praskozorja misli.

Upravo onda kada je optimističan, Heidegger postaje nacista.

Upravo onda kada počne da vjeruje da je slabljenje popravljivo, da se može kretati smjerom obrnutim toku katastrofe i, dakle, kada postaje progresivan, on se pridružuje hitlerizmu.

Heideggerov hitlerizam nije tmina duše, nego je trenutak svjetlosti – to je trenutak kada on odluči da, u tminu stoljeća, unese zraku nade i svjetlosti.

Takav je princip razdvajanja između dva Heideggera.

Takav je princip te stvarne podjele, u doslovnom značenju te “kritike”, koju su na činjenicama izvršili, a da je izričito nisu i formulirali, Sartre i ostali.

Takav je, dakako, oblik kritike kojem ćemo ponovo morati pribjeći ukoliko, sada kada je na nas došao red, želimo izbjeći bezizlazno stanje koje se daje izraziti na sljedeći način: nemoguće je biti heideggerovac, nemoguće je to ne biti.

Takva je ukratko pouka ove kritike: to što nam ona kazuje o stoljeću koje se završilo; to što nam ona kazuje o stoljeću koje nastupa; kao i to da je totalitarizam – kako je to dobro uočio Sartre – oduvijek prije bio djelo dana nego noći.

Peto poglavlje prvog dijela knjige

Bernard-Henri Lévy, Le siècle de Sartre, Paris, Grasset, 2000, str. 181-217.

André Glucksmann

DOBRO I ZLO

Pismo XI

Susret pjesnika i mislioca

Nema Kanose – Možda nije ni bilo Drugog svjetskog rata – Ko ne istražuje svoje ponore ne razmišlja, ili više ne razmišlja – Heidegger, kameno srce i raskrsnica – Celan, ničija ruža.

Iz Berlina

Sumnjam da će tvoja obrana Voltairea uvjeriti i preobratiti moje sugrađane, koji svi, redom, pripadaju Saveznoj republici pjesnika i mislioca. Tvoj kralj francuske komedije nema dovoljno snage. Mada je usmjerio na Njemačku svoj najfilozofskiji roman, nikada mu nećemo biti zahvalni. Istina, opisao je, i to nekoliko stoljeća ranije, taj svijet dobrih namjera u koji se zatvaraju gospodari naše društvene tržišne ekonomije čim su sigurni u svoju penziju i čim steknu osnovna znanja iz psihologije. Mi provodimo dane, sretne kao nekada, u zamku Thunder-ten-Tronckh, ali ipak tvog sarkastičnog prozora ne priznajemo. Još kada ga obdariš neočekivanim predviđanjima o poletnoj generaciji “prosvijećenih despota” i o malo prosvijećenom poštovanju, kojim ih je naš dobri narod darežljivo obasuo, ta kritika optimizma u politici para naše uši i odaje više neukus, nego mudrost.

Prvi voltaireovci, koje smo upoznali, bili su vitezovi avanturisti, bilo intelektualci ili bijednici zadnjeg reda, koji se nisu uspjeli probiti u Parizu Louisa XV. Dolazili su tražiti sreću u germanskim provincijama, gdje se konkurencija pokvarenjaka činila manje surovom. Oni su sa visine gledali naše male provincijske dvorove, zaskakali naše precioze i kačiperke, varali građanina¹. Nemate čime braniti dobar ugled vaših Prosvjetitelja, utoliko više što su te *missos dominicos* nametljivce zamijenili pomalo razuzdani dobošari Revolucije, doseljeni kradljivci i odista drski Napoleonovi oklopnici. Eto, tako kod

Prevela
Nermina Štraus

¹ O tenziji između frankofobije i frankofilije u njemačkom Aufklärungu i društvu XVIII stoljeća, o Voltaireu, Lessingovoj “crnoj zvijeri”, vidjeti Wenera Kraussa, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, Rutten und Loening, Berlin, 1963, str. 401-468.

nas Voltaire postaje privilegij happy fewa, a široke mase ga se užasavaju. Čuo sam da su se vaši profesori filozofije konačno priklonili našem razmišljanju i da rado zamjenjuju Rousseaua Gadamerom, Diderota Habermasom i Voltairea Heideggerom.

Žao mi je, kao i tebi, zbog filozofskog prezira prema *Candideu*. Žestina koja ponekad ovdje eksplodira, zapanjuje svijet, a onda i nas same koji ispitujemo, iz generacije u generaciju, strašne stihove Apollinaireovih Schinderhannesa.

I cijela družina
se raznježi, onako po njemački,
prije nego što krene ubijati.

Označujući “po njemački” način raznježavanja, a ne ubijanja, pjesnik pokazuje više suptilnosti nego historičari, mislioci i propovjednici koji smještaju Auschwitz u lokalnu historiju, taj poznati “zasebni put” – *Sonderweg* – koji će voditi njemački narod, iz zablude u zabludu, do konačnog genocida. Takav scenarij jeftino oslobađa odgovornosti i susjedne narode i one, zakašnjele, koji pohranjuju u muzeje uniforme svojih djedova. Slična vremenska i prostorna egzotizacija zločina protiv čovječnosti izgleda mi isto tako opasno slijepa kao što su i brojna pojednostavljenja, koja prihvataju ubijanja, pokolje, krvoprolića i konačno rješenje. Ali od opakih nitkova, koji su ustrojili logore smrti, više zabrinjavaju čestiti ljudi, koji nisu ništa činili, milostivi prije, za vrijeme i poslije, njegujući ruže, slaveći pjesnike, održavajući misleću misao i lijepo ponašanje. Ubijanje nije i nikada nije bila njemačka specijalnost. Optimizam, koji mu otvara put, jeste.

Rođena između Rajne i Odre, bolest učitelja Panglossa se nije dugo zadržala u tom novom Jeruzalemu idealizma. Poduzimljiva i zarazna, ona je objavila dobru vijest modernoj Evropi i tako zarazila cijelu planetu. Ako vjerski, zatim metafizički i ideologijski optimizam označavaju originalni njemački put po svršetku vjerskih ratova, onda je danas nužno zaključiti da se takav mentalni izbor širi na pet kontinenata. Svuda i sve nas potiče da izbacimo, ako ne iz stvarnosti ono bar iz naših mišljenja, ono što je neprijatno.

Reklame, izborna obećanja i poticajna literatura složno podržavaju dobru stranu događanja, koja veličaju ili najavljuju. I kada sekte, Crkve ili njihovi mrzovoljni doktori govore o propasti, kraju, užasima i katastrofama, oni odmah nude i

neki čudotvorni lijek. Izmišljenim paklom i tobožnjim propastima se maše kao strašilima koja će pomoći neosnovanim govorima, nedorečenim prijedlozima i pukim obećanjima. Ova najobičnija manihejska strategija omogućuje optimisti da ponovo oživi: nesreće su tu, svijet ih snažno pomaže, a ja, koji ih otkrivam, ja sam oličenje čistoće, nevinosti i lucidnosti. Hiljadu načina da se napadne stvarnost, isključujući sebe, negativno potvrđuje vjeru jednog suvremenog Panglossa koji, ostajući odlučno pri svojim stavovima, sugerira: ako je ostao samo jedan razlog da se bude optimist, ja ću biti taj razlog.

Stvarni optimisti su suptilniji od svojih karikatura-fikcija. Oni ne poriču aktualnost nesreće, već je odbijaju; oni je priznaju, ali je umanjuju i smatraju zanemarivom, "prolaznom". Bilo da su sporedni događaji u prostoru ili prijelazne epizode u vremenu, nesreće se smatraju beznačajnim u odnosu na veliki poredak svijeta, kozmički ili historijski. Velike akrobacije Hegela, Leibniza i Schellinga nisu isključivo vješte obmane. Rane i grbe svakodnevnog života, prema njihovom mišljenju, mogu se liječiti opsjenarstvom koje je blisko znanstvenim terapijama "lukavstva razuma".

Alkemija bola, koja pomaže da se pasivno prihvata patnja drugih, a ponekada čak i aktivno traži lična patnja, predstavlja nec plus ultra optimističkog katekizma.

Operacija igre skrivanja je dobila različita imena, ovisno o duhu jezika. Njemački ističe *Verneinung*, poricanje, kojim, prema Freudu, neki subjekt dopušta, ali ne prihvata, potvrđenu stvarnost, koju on, međutim, nastoji izbrisati.

U francuskom, Jacques Maritain uskrsava glagol "ekskogitirati" – više se upotrebljava ekskogitiranje – čime bi se moglo označiti gomilanje preveliko, i tako reći hemoragično, misli koje bi trebale, svojom rječitošću i svojom prekomjernošću, pokopati ono što one proriču. Grci su nazvali eufemizmom složenu operaciju, koja se može pojednostaviti tako što se u njoj prihvata samo emisija riječi koje najavljuju ono što je povoljno. Tačnije, radi se o tome, kako primjećuje Benéviste, da se "obrne učinak mračnog prizivanja". Glagol *euphéméin* se upotrebljava u imperativu: ne govorite o nesreći! Ne izgovarajte riječi zle slutnje! Zbog toga se eufemizam može sastojati u šutnji – pristojna šutnja – kao i u kazivanju lijepih riječi – koje sakrivaju loše. To zaobilazanje izražava prvobitni strah, koji ono savladava, ne isključujući ga, trudeći se neprekidno da zašije ranu izazvanu strahom, koja se time samo ponovo otvara.

Voltaire je ipak predosjetio lukavu složenost optimističkog mehanizma, jer se u drugom dijelu *Candide*a iznenada pojavljuju manihejac Martin (svijet je stvoren da bi nas natjerao u bijes) i venecijanski vlastelin Pococurante (“ništa mu nije po volji”). Nesretni optimist i očajni optimist. Obojica predstavljaju simetrične i obrnute dublete Panglossa. Sva naša tri pajaca prilaze stvarima sa visine. Oni sve promatraju izvan svega i odlučuju a priori sjedeći skrštenih ruku. Optimistička teorija ne želi ništa vidjeti, ona traži dobro i samo dobro. Ako nema dobrog, onda treba sve odbaciti. Apsolutni pesimist je nepopravljivi optimist koji sebe ne pozna. On je razočaran u sve osim u svoje nastojanje da sve bude savršeno. Iako ove tri ličnosti propovijedaju proturječne teze o svijetu – je li on dobar? je li rđav? – Voltaire nagovještava da, svojim skrivenim načelom, svaki od njih predstavlja, u ogledalu, sliku druge dvojice. Pošto se nijedan od njih iskreno ne opredjeljuje za bilo kakvu stvarnost, oni lebde, nigdje ne pripadajući, oko vanjskog svijeta i iznad svog unutarnjeg svijeta. Žele malo, još manje vole, njihov život je “bez brige”, na šta podsjeća ime venecijanskog vlastelina ili Friedrichov dvor.

Velika porodica optimista, sa otriježnjenima (Martin) i nihilistima (Pococurante), je povezana u istoj ideji o boljem svijetu, zamišljenom kao svijet u kome nema mnogo briga. Za koga su brige? Pangloss i njemu obrnuto slični čine, i ne znajući, zajednicu neodgovornih, koja prenosi na jedno uzvišeno Bivstvo – leibnizeovski Bog ili loš manihejski stvoritelj – brigu o univerzumu koji, božanski ili đavolski, ostaje gospodar posao, a ne njihov. Ne naš. Time se imperativ na kraju *Candide*a, “obrađujemo svoj vrt”, radikalno suprotstavlja kvijetizmu trojice lukavaca, koji prepuštaju upravljanje tuđeg “vrta” krajnjem Tuđincu koji je naizmjenice dobronamjeran, zlonamjeran ili jednostavno odsutan. O čemu briga? Bilo kako da se ocjenjuje njegov rad, Najuzvišeniji, zadužen da o svemu brine, je najprije autoritet, prosuđivan na osnovu upravljanja stvarima koje ne idu dobro, obavezan da nas spasi od vanjskih i unutarnjih nevolja. Bilo da se čini da djeluje ili odustaje, njegovo je, a priori, da riješi problem zla, na osam hiljada milja iznad svake nastanjene zemlje. Trubadurske pjesme Panglossa, ali i Martina i Pococurantea, su jasne: zlo nije naša stvar. Vrhovni vrtlar mora organizirati raspodjelu gnojiva, sakupljanje izmeta, štednju đubreta.

Da je otkrio, sa više preciznosti, kako je načelo svetog optimističkog jedinstva neodgovornost pred zlom, Voltaire bi, priznajem ti, preduhitrio i osporio misao koja je vladala tri stoljeća. Ipak, morao bi napustiti svoj militantni antiklerikalizam i priznati da nije odlučujuće pitanje slika nebeskog vlasnika, koga hvalimo ili napadamo, već ideja zla koju imamo na umu (ili odbijamo). Potvrda ili poricanje Boga, kao osvetnika, spasioaca, nagraditelja ili časovnika svijeta, manje je važna nego opće isključenje đavola, koje je misleća Europa prihvatila onog dana kada je naučno zaključila da Lucifer nema kopita i sumporni zadah.

Od momenta kada je Voltaire proglasio praznovjerje ili vjerski fanatizam izvorom svih zala – “uništite ono sramno” – on sebi dozvoljava pojednostavljenje isto tako proizvoljno kao i pojednostavljenje koje susrećemo kod onih koji preziru ateizam: uništite bezbožnika! U suprotstavljenim prozelitizmima slobodnog mislioca i čovjeka vjere ogleda se isto nerazumno obećanje o sasvim lijepom svijetu, okruglom, očišćenom od zlih. Tako ćeš shvatiti da Voltaire nema snagu da se suprotstavi našem velikom idealizmu; izgleda da se vaš istančani duh, sve u svemu, poziva na sličan program i propovijeda, još naivnije, isto iskupljenje Satane. Zbog toga, njegov kritički rad o optimizmu naglo mijenja smjer i dozvoljava teoretičarima da pokažu još više euforije ljuteći se na propuste u razmišljanju pripovjedača koji, bar, odbija spaliti nevolje svijeta.

Jesu li Nijemci posrnuli pred stalno ponavljanim prevelikim dozama optimizma? Treba li tako shvatiti oduševljeni doček Firera? *Heil! Heil!* Zadihane grudi, ushićeni osmjesi, pruzene ruke i vatreno hura? Dijagnoza nije pogrešna, ali malo prekratka. Mnogi odgovaraju da treba više okriviti nedostatak povjerenja u sebe. Da je više vjerovao u vlastitu snagu, narod ne bi prenio na Hitlera sve buduće nade za sva vremena. Neki opet kažu: ako smo se prevarili u idealu, nismo griješili što idealiziramo, bilo je dovoljno zamijeniti jedan optimizam nekim drugim, ne uznemiravajući stanje naše duše. Da bi dotakao samu srž, moraš produbiti analizu i ne vjerovati optimistima na riječ. Oni traže žrtvovanje jednom pozitivnom programu i određenje prema poretku svijeta, ali možda njihovi motivi nisu baš tako grandiozni.

Zar nije taj strašni optimizam samo drugorazredna strast? Više prestrašeni bijeg, nego uzvišeni zanos, reakcija koja ne

priznaje da je takva, ružno odbacivanje? Panika? Pred čim? Pred panikom. Genealogijski, čini mi se da naš optimizam sažima strah na kvadrat udružujući shvaćanje božanskog bijesa (O, Lutheru!) i prozaična, ali strašna, sjećanja na ratna pustošenja. Kaže se da je mirom Westphalena, 1648., naša zemlja izgubila šest od deset stanovnika. Njemačka je bila stoljećima zemlja velikih pokolja. Uz sam ponor, odbacujući sjećanje, odbijajući da ga istraži, ona se iselila u oblake, u najbolji od svih svjetova, sklonjena u nirvanu idealizma. Shvati da naše uzdizanje prema najvišem Bivstvu dugujemo samo našem strahu da ne padnemo u krajnje ne-bivstvo.

Da bi uravnotežio taj optimizam rođen iz zebnji, koje ga hrane, napuhuju i održavaju, Voltaire se ne trudi previše, on je van toga i kao da se to njega mnogo ne tiče. Naprotiv, naši pjesnici su se suočili sa tim opijenostima i tim gromovima. Nekada i po cijenu svog života i svog razuma, često sa lucidnošću odlučnom i oslobođenom iluzija, koja našim učiteljima-mislionicima, sklonim blaženstvu, nedostaje. Takav je Kleist koji priča o zemljotresu u Santijagu, kao što Candide priča o zemljotresu u Lisabonu. Takav je Büchner koji se ruga na kraju *Leonce und Lena*: "I sada se samo treba opružiti u hladovini moleći Boga da nas zaspe makaronima, dinjama i smokvama, da nam da melodična grla, tijela poput antičkih i vjeru [...] ugodnu." A Heine:

"Jednom sam vidio karikaturu koja predstavlja fihteovsku gusku. Jetra sirote životinje je postala tako velika da ona više ne zna da li je guska ili jetra. Na njenom trbuhu je napisano $Ja=Ja^2$."

² Henri Heine, *De l'Allemagne, op. cit.*, str. 86. O razmišljanju Anselmea de Canterburya koje slijedi. cf. *De casu diaboli*, tekst i prijevod, izd. Cerf, u *Œuvres*, t. II, 1986., str. 275 i dalje.

Paul Celan nastavlja četrdesetih godina. U mojim očima, on je najveći pjesnik iza Drugog svjetskog rata. On dovodi do usijanja stoljetnu raspravu. Odlučno, ne štedeći nikog, pa ni samog sebe. Ubio se skočivši u Senu, jednog dana 1970. godine. On se odmah opredjeljuje za novi lirizam, lišen svakog prerusavanja, svakog "poetiziranja" stvarnosti, nepovjerljiv prema uzdizanju Lijepoga, oslobođen naporne želje za harmonijom, oslobođen sklonosti ka euforiji – *Wohlklang*. Odbacuje tu zbrku koja, oko njega, nastavlja bezbrižno modularati, kada izbija najgore. Kada je riječ o užasu, Celan je bio zreo i obaviješten. Njegovi roditelji, Jevreji iz Černovica, u Bukovini (kao i tvoj otac), bili su zatvoreni u jednom njemačkom logoru.

Otac je umro od iscrpljenosti, majka od metka u potiljak. Pjesnik je volio svoju majku, od nje je naslijedio ljubav prema njemačkom jeziku i pisanju.

*Onaj koji čupa srce iz svojih grudi, noću, pruža ruku prema ruži.
Bodlja i list su za njega.
Ona polaže svjetlo u njegov tanjur
ona puni njegove čaše mirisima,
za njega trepere sjene ljubavi.
Onaj koji čupa srce iz svojih grudi, noću, i vitla ga u nebo:
gađa uvijek pravo
kamenuje kamen,
krv sata zvonu za njega,
vrijeme otkucava sat u njegovoj ruci,
moći će se igrati sa najljepšim balonima
i govoriti o tebi i o meni.*

Pošto je iskusio nacističke i mjesne logore, pjesnik bježi iz komunističke Rumunije i živi u Parizu. Oktobra 1960., prima u Darmstadtu nagradu Georg-Büchner. Zahvaljuje jednim govorom, rijetkim proznim tekstom, koji nam je ostavio. On navodi Büchnerov šaljivi izraz, na koji sam te podsjetio, i podvlači da mu je više stalo do verzije “ugodna religija” nego do “buduća religija” (*kommendes*, češće u drugim transkripcijama). Religiozna ugodnost, koju je već Büchner napadao, predstavlja, za Celana, ferment naše optimističke gluhoće. Ona čini našu kulturu neopreznom i neosjetljivom na strašno. Prevodilac Shakespearea, Mandelštama, Chara, Dostojevskog... veliki ljubitelj filozofa i mistika, Celan radi na više registara, i, iako izjavljuje da pjesnik može pisati samo na jednom jeziku, svom maternjem, za njega je to njemački, njegova inspiracija crpi iz mnoštva kultura i znanja, iz mnogo izvora.

Možda je on to znao – ali ako je riječ o nehotičnoj podudarnosti, ona je ipak značajna – da jedno od glavnih zapadnjačkih razmišljanja o zlu prihvata tu želju za ugodnošću da bi je suprotstavilo želji za pravdom. Negdje smo u 1085. godini. Jedan kršćanski filozof koji, tada, postavlja pitanje o zlu, nužno razmišlja o đavolu, ali ne raspravlja ni o njegovim rogovima, ni njegovom repu, ni njegovom smradu. On istražuje njegov “pad”, to jeste mogućnost da se misleće biće odredi pred Bogom ili protiv Njega, ili pak da želi zlo nasuprot dobru, da izabere ništavilo nasuprot bivstvu. Autor čuvenog

“ontologijskog argumenta”, kasnije će se reći “antologijskog dokaza”, Anselme, ne ublažava suprotnosti. Za razliku od drugih svetaca – prije njega, Augustin, poslije, Thomas D’Aquina – on sebi nije dozvolio da neprimjetno skrene sa dobra-za-mene na dobro-po-sebi. Nikada ne pada u paralogizam, koji ide od premise: sve što želim, čini mi se dobro, preko tvrdnje: mogu željeti samo dobro i nastavlja do zaključka: ako želim zlo, to je nehotice, greškom ili nesvjesno. I sam Fichte, koji je međutim malo poštivao teologiju, teško će izbjeći ovaj krug koji definira željeno kao dobro i konačno svodi dobro na željeno: “Ne postoji čovjek koji voli zlo zato što je to zlo, on voli u zlu samo prednosti i uživanja koje ono nudi.”

Naravno, čovjek uvijek želi svoje dobro, ali Anselme iz toga ne zaključuje da se želi Dobro. Čovjek nikada ne želi svoje zlo, ali Anselme iz toga ne zaključuje da se nikada ne želi Zlo. Naprotiv. “Pad đavola” (sposobnost anđela Lucifera da padne birajući izopačenost) počiva upravo u tom cijepanju između želje za pravdom (Dobro) i (samo) želje za udobnim (svoje dobro). Odlučiti se za pravdu (*justicia*) ili se odlučiti za udobnost (*commodum*), prema Anselmeu, to je izbor pred Prvim Grješnikom; alternativa isto toliko neumoljiva kao i “*To be or not to be*” sa kojom se suočio Hamlet. Ništa manje izbaviteljska, jer počinje potvrđivanjem slobode onoga koji je u iskušenju. Zao čovjek je odgovoran ako, i samo ako, svjesno želi zlo koje čini. Voljeti svoje dobro je nešto neizbježno, ali to ne znači voljeti dobro, i to ne isključuje mogućnost da se voli zlo. Anselme odlučno kaže, isto kao i vaši klasici: samoljublje – ili traženje udobnosti – nipošto ne podrazumijeva ljubav prema Bivstvu ili milosrđe; ono dopušta njihovo suprotstavljanje ili falsificiranje. Jedan od prvih evropskih intelektualaca – Anselme nije više razmišljao u okviru Rimskog carstva, ni u okviru kasnog helenizma – unaprijed obara optimistički argument onoga koji je zao uprkos svoje volje, za koga se smatra da ne može željeti zločine koje čini. Anselme, *ergo* Chalamov, *ergo* Celan: odbacivanje teorija o neodgovornosti pred zlom je staro, naime poteklo na Zapadu.

Kritika “udobnog” je, najčešće, izvedena i svedena na osudu potrošačkog duha. Sve nevolje modernog čovjeka dolaze tobože zbog toga što se on otuđuje u traženju bezvrijednih stvari da bi osigurao svoju sreću, koja ga neizbježno napušta. Celan zna da jedan automobil ne čini sreću. On

dopušta da je u trivijalnom osporavanju potrošačkog društva jedno zrno istine. On se time ne zadovoljava. "Udobne" iluzije koje uljuljukuju suvremenike ne ograničavaju se na ludilo tržišnih tokova. Snovi i romantika tradicionalne "pjesničke" sentimentalnosti, nebeska harmonija i neukusna sladunjavost, politički slogani i veleučene propovijedi, sve je to efikasan način da se ljudi omame i zagluše. Pred veličinom nesreća ovog stoljeća potrebno je prihvatiti ono što je očigledno: umjetnost, religija, misao, ove apsolutne vrijednosti, koje je njemački idealizam proglašavao neospornim, su iznevjerile. Ne samo da nisu upozorile ili zadržale prosječnog Evropljanina, nego su olakšale njegov bijeg, one su pratile njegova odustajanja. Sada je na Umjetnosti, Religiji i Misli da se vrate sebi i da sve srede.

Ovaj samokritični zahtjev određuje novi pojam lirizma koji nameće Paul Celan, pojam cvjetova bez boje, simbola prisustva, "ovdje je ruža, ovdje ti plešeš" (Hegel), ali prisustva bez punoće, zajednica u odsustvu prije nego parusija, ekstaza, entuzijazam.

*Najbjelja golubica odlijeće: imam pravo voljeti te
Lagano krilo udara u laganom prozoru
Nepomično drvo je ušlo u nepomičnu sobu.
Ti si tako blizu: kao da nisi ovdje.
Iz moje ruke, ti uzimaš veliki cvijet:
On nije bijel, ni crven, ni plav – ali ti ga uzimaš.*

Pjesnik bogohuli. Otvoreno. On ponekada traži izraz. Njegovo cijelo djelo je napad, ako ne na sramežljivost, a ono na nevinost koju je cijenilo XIX stoljeće i njegovi nasljednici – a to smo mi. Ništa ne umiče strijelama Paula Celana, ni umjetnost, ni dobri Bog, ni, što je vrhunac drskosti, misleća misao i njen patrijarh.

Julij 1967. Možemo lako zamisliti bujicu prigovora koja se sručila na Celana, kada je odlučio da se sretne sa Heideggerom. Najslavniji živi filozof na svijetu nije baš javno objavljivaio svoj curriculum vitae, koji nije bio bez mrlja. Daleko od toga. Mada se trudio da te mrlje izbriše, njegovi javni pozivi u korist Hitlera, njegovo pristupanje NSDAPu ostali su u sjećanju i podijelili akademsku Njemačku. Jedni su smatrali njegove grijehove neznatnim, s obzirom na ugled njegovog djela.

“Heidegger je bio jedan od najvećih mislilaca, a jedan od najbjeđnijih ljudi”, piše Gadamer. Drugi su bili odlučni u potpunoj osudi misli i djela profesora koji je politički bio vrlo kompromitiran. Frankfurtska škola je odjekivala od osude, zaboravljajući da je njen šef, Adorno, i sam, istina kratko, laskao vođi Hitlerjugenda.

Sprema se svađa, nazvana “svađom historičara”. Svako sebi pripisuje vrlinu napadajući suprotni tabor. U toj paničnoj graji, Celan je izuzetak. On sve zna, ne želi ništa zaboraviti, ali on ne izopćava.

Celan dolazi u Forêt Noire, u Todtnauberg, gdje se povukao Mislilac. Traži, vrlo diskretno, polaganje računa. Na jednoj stranici zlatne knjige, koju slavni starac nudi uglednim posjetiocima, on piše: “[...] sa nadom, u srcu, da će biti jedna riječ, 25. juli. Paul Celan.” Pjesmom, koju će napisati nedjelju kasnije, on ponavlja:

*Njegova nada, sada, u srcu:
da će biti
jedna riječ –
jednog mislioca.*

Ta “riječ” – objašnjenja? suosjećanja? izvinjenja? kajanja? – nije prešla preko usana filozofa, koji se pravio da ništa ne razumije. Poslije smrti ove dvojice sugovornika, gospođa Heidegger je, u jednom pismu, povjerala gospođi Celan da njen muž nije znao ni da je Celan Jevrej, ni da je njegova porodica nestala u nacističkoj buri. Ako je Heideggerovo neznanje odglumljeno, onda ono svjedoči o njegovoj zbunjenosti. Ako je to, zaista, bilo neznanje, ono zbunjuje obožavaoce domaćina, čija narcisoidnost ide do autizma i koji se malo, tako malo zanimao za pjesnika, koga je sa velikom pompom dočekao. Da je Heidegger pročitao samo nekoliko redaka, znao bi. Tužna Celanova biografija izranja iz njegovih stihova.

Sindikalna i profesionalna solidarnost obavezuju; većina filozofa i diplomiranih mislilaca, ne samo kod nas, je smatrala da je posjeta bila hommage, “jevrejskog pjesnika” “njemačkom misliocu³”. Jedni su žalili što Celan nije dobio odgovor na svoju “molbu”. Drugi su mislili da mu je Heidegger unaprijed odgovorio u svom komentaru o Hölderlinu: jer “tamo gdje je opasnost, tamo je i ono što liječi”. Neki su opet smatrali i

³ Ove dvije kvalifikacije, koje se često podrazumijevaju, su dobro istaknute: “pred Heideggera, mislioca – njemačkog mislioca – Celan, pjesnik – jevrejski pjesnik – došao je samo s jednom molbom [...].” Philippe Lacoue-Labarthe, *Aléa*, n° 5, 1984.

da ta šutnja nešto znači, jer ontologijsko razmišljanje “ne gubi nijednu riječ” pred pitanjem zaista ontičkim, slučajnim i subjektivnim. Pjesnik je mogao doći i da potraži smirenje u susretu sa Velikim Misliocem čije su mu Velike Misli prošle iznad glave.⁴

Prijatelj Paula Celana, helenista J. Bollack priznaje da je dugo bio zbunjen. Celan nije išao u Kanosu. Ne radi se o padanju pred noge papi Misli. On nije očekivao ni ozdravljenje, ni titulu viteza. Naprotiv, on je želio Heideggera pritjerati uza zid. Znači li to da se nadao da će iznuditi odgovor i da će se vratiti sa “riječju”? To bi bilo naivno i značilo bi da ne pozna upornu strategiju učitelja koji, iz toma u tom, jasno pokazuje odlučnost da odbije svako javno priznavanje grijeha. Kako je Celan, vrlo upućen u vrdanja i okolišanja heideggerovske misli, mogao makar i za jedan trenutak povjerovati da će suočavanje, u jednom kratkom susretu, poljuljati tako brižno izgrađivan stav? Pošto se dugo čudio i pitao, J. Bollack zaključuje da je pjesnik pretpostavio i tražio fijasko, da bi nas natjerao da se spotaknemo na šutnju filozofa. Ta šutnja, iz koje njegova poezija crpi svoje značenje, je kamen na kome on gradi nevidljivi hram svoje misli:

*Oni viču: vi hulite boga!
Mi to znamo već odavno.
Mi to znamo već odavno. A onda?
Vaši mlinovi smrti melju bijelo brašno obećanja,*

*Vi ga služite našoj braći, našim sestrama –
Mi tresemo bijelu kosu vremena.
Vi nas podsjećate na red: vi hulite boga!
Mi to dobro znamo⁵,[...]*

Ovo treba čitati obrnuto. Mučno penjanje skromnog pjesnika u eteru čiste duhovnosti prikriva čin povratka prema dole. Pošto je potražio Heideggera u njegovoj “kolibi”, mjestu gdje se povukao, Orfej-Celan ga prisiljava na silazak u podzemni svijet. Poziva ga u običnu šetnju autom, a onda i pješice, u okolne močvare. Šetnja koja prelazi, zahvaljujući pjesmi, u svečano ponovno otkrivanje prošlosti, brižno potisnute. Mjesta, po kojima gaze pjesnik i mislilac, su tajnovita, što nije čudno dvojici vjernih Hölderlinu.

Mjesto, Todtnauberg, planina doline mrtvih, podsjeća i na nacističku organizaciju Todt, koja je upravljala tolikim

⁴ Jean Bollack, u *Lignes*, n° od 29. oktobra 1996., daje sliku tumačenja.

⁵ Paul Celan, “Tard et profond” u *Pavot et Mémoire*, izd. Christian Bourgois, 1987., str.75. Navodim prijevod koji je predložio Bollack u *Pierre de Cœur*, izd. Pierre Fanlac, 1991., str. 15.

“radnim” logorima. Na visoke barovite zaravni (Hochmoor), gdje se završava šetnja, podsjećaju brojne pjesme Celana i pjesma deportiranih – “daleko u beskraj pružaju se velike barovite doline”. Tako je Heidegger licem u lice sa svojom prošlošću; ili razumije i smatra da nema šta reći, ili ne razumije i, još jednom, smatra da nema šta vidjeti. U oba slučaja, on se ograđuje zidom šutnje, a Celanu uspijeva zorno pokazivanje. Sada je očigledan njegov dugotrajni otpor, koji se ne bi mogao pripisati gluposti ili slučajnoj nepažnji. Upravo tu jaku mentalnu utvrdu cilja, opkoljava i napada pjesnička strategija Celana.

Šta Celan zamjera Heideggeru? Što je bio nacista? Što je svojim govorima i svojom šutnjom odobrio užase počinjene između 1933. i 1945? Što se prevario? Ne! Pjesnik ne pokušava nikakvu policijsku istragu o onome što je bilo u prošlosti. Ne upušta se u sređivanje zakašnjelih računa, on prihvata diskusiju čovjeka sa čovjekom, pjesnika sa misliocem, sa bićem o kome zna sve, koga ne smatra kužnim. Za razliku od Adornoa i Lukacsa, ili nekih malo blažih, Fariasa, on ne optužuje cijelo djelo, on ne isključuje iz svoje lektire niti prestaje da se poziva na ono što je Heidegger napisao prije, za vrijeme ili poslije svog fašističkog angažmana. On kritizira komentar o Hölderlinu, ali ga ne otpisuje pod izgovorom da je autor nacista. Sigurno, on vidi krivicu. Celan to i pokazuje i odbija da se slika uz Heideggera, međutim, kao Sperber ili Jaspers, ni on ne želi zatvoriti krivca u njegovu grešku. Fino upozorenje od 25. jula 1967. ne odnosi se, u prvom redu, na Heideggerovu prošlost, ma kako da je optužujuća, već na sadašnjost. Celan pokušava rasvijetliti aktualnu nemoć. Ona počinje krajem rata i nastavlja se sve do smrti.

Sramotnija od jučerašnje sramote je ta tvrdoglavost koja se upinje da ta sramota ne progovori. Više zabrinjava šutnja poslije svega i treba se pitati je li to samo rezultat nemoći da se rasvijetli zločin ili diskretni znak saučestvovanja, koje se nastavlja. Usmjeravajući se na ovdje i sada, pokazujući koliko odnos sa prošlošću postaje bitniji od same prošlosti, Celan prekida, politički korektna, nadmudrivanja. Ne pokušavajmo, mi koji smo došli kasno ili koji smo preživjeli, da se okitimo onim “bolji smo” od Heideggera. *Chi lo sa?* Ali, naučimo misliti drugačije nego što bi on htio da mislimo i vidimo.

Dosta je razmetanja! Ako se poslije trideset, četrdeset, pedeset godina, o strahotama Drugog svjetskog rata ne bude razmišljalo, postoji opasnost da se tako nastavi i u budućnosti.

Ako kritički duh – makar se radilo i o najvećem filozofu – ne reagira, jedna, uvijek uznemirujuća, stvarnost može povjerovati da joj je sve dopušteno. Kako kontrolirati, čak i djelomično, ono o čemu nemamo predstavu?

Kada se Heidegger vraća na bezrezervno oduševljenje, koje je potakao Hitler, on ne pripisuje svoju “veliku glupost” lošem izboru, izboru nacizma protiv demokracije. Do smrti je tvrdio da o demokraciji ništa ne može reći. On sugerira da je za tu “glupost” odgovoran Führer, ali na stranu on, bilo bi dobro obnoviti i njegovati “unutarnju istinu i veličinu tog pokreta (nacional-socijalističkog)”. Heidegger se onda suprotstavlja Nietzscheu, a njegovo objašnjenje se vrti oko prikrivene misli: Hitler se pokazao vrlo (naivno) nietzscheovski orijentiran, a Nietzsche suviše moderan, drugim riječima suviše (naivno) “kartezijanski”.

Oličjenje komandora, Hölderlin je predstavnik autentičnog germanizma i uzdignut je do simetričnog pandana Zaratustre i mislioca želje za moći. Hitler srlja u svoju propast, jer je isuviše posuđivao od neprijatelja. Umjesto da se digao oštro protiv Zapada i Prosvjetitelja, Führer se protiv njih borio mentalnim oružjem, koje im je ukrao i koje se okrenulo protiv njega. Pada u zamku od koje ga može zaštititi samo švapski profesor. Poraz nacizma označava pozapadanjanje planete: nijedan zločin ne bi mogao, u očima heideggerovaca, umaći univerzalnoj vladavini tehnike. I sudci iz Nuremberga nepravedno odbacuju jednog sebi sličnog, jednog brata: “Poljoprivreda je danas mehanizovana prehrambena industrija, što se tiče same naravi, isto što i pravljenje leševa u plinskoj komori i logori za uništavanje, isto što i opsada i prisiljavanje zemlje na glad, isto što i pravljenje hidrogenskih bombi.”⁶ Isto! Sve nesreće svijeta stavljene u istu ravan i neriješene. Jevreji i povrci! Poljoprivredna mehanizacija i konačno rješenje! Sada, kakav izlaz tražiti za krvoproliće, ako se unaprijed zna da napor, da se ono uguši, znači da će se ono proširiti? Šta činiti? Prije svega ništa, “samo jedan Bog...”, odgovara proročanski mislilac Bivstva, u jednom inertvju objavljenom, u velikom tiražu, post mortem.

Tako jedan heideggerizam, rasprostranjen i konfuzan, postaje zajednički nazivnik razočaranih marksista, ultrakonzervativaca koji se jedva obuzdavaju, ekologa fundamentalista i univerzitaraca koji izjednačuju svoju želju za povlačenjem sa Povlačenjem Bivstva. Kao duhovno opravdanje i raskrsnica neodgovornosti krajem stoljeća, Heidegger nije mogao zavesti Celana.

⁶ Rečenica iz 1949. Predavanje nije objavljeno. Vjerodostojnost citata nije osporena, vidjeti Philippe Lacoue-Labarthe, *La fiction du politique*, izd. Christian Bourgois, 1987., str.58.

Benjamin Korn

PUTOVANJE DO NAKRAJ NOĆI: SLUČAJ CELINE

- polemika u povodu 100. rođendana pjesnikovog
27. svibnja 1994 -

Louis-Ferdinand Destouches alias Celine bio bi kao kolaboracionist stavljen pred specijalni sud ili po kratkom postupku strijeljan, da su ga se osloboditelji Pariza dočepali 1945. godine. Danas Francuzi stavljaju Louis-Ferdinanda uz bok Marcelu Proustu i slave ga kao jednog od najvećih pjesnika stoljeća.

Kad je točno prije pedeset godina, neposredno nakon iskravanja saveznika na Normandiju, Celine pakirao svoje kofere, čistio svoje bankovne račune i imetak od milijun franaka dao ušiti u svoj ogrtač, nije se radilo o njegovoj slavi ni o njegovom ugledu nego o njegovom životu. Ni u snu se nije smio nadati da će književna Francuska u jesen 1993. godine grozničavo iščekivati objavljivanje četvrtog sveska njegovih sabranih djela, da će ga diljem zemlje slaviti kao preporoditelja francuskog jezika, izvornog stilskog genija (prepoznatljiva na prvi pogled na stranicama osutim točkama, kao da je netko po njima mlatio vrškom vretena), niti da će njegove zloglasne, huškačke pisanije biti sasvim zaboravljene, povučene iz prometa, dokinute u svom fizičkom postojanju i da ih, izuzimajući mali broj opčinjenih stručnjaka koji ih po astronomskim cijenama kupuju na crnom tržištu knjiga, nitko neće voditi na svojim popisima, kao što ni Povijesna biblioteka Pariza ne bi lježi niti jedan primjerak *Malenkosti za pokolj* ili *Škole kadavera*.

Na pojavljivanje istih još će se dugo morati čekati, jer prijatelj i neprijatelj urotili su se u grotesknom savezu kako bi tlačili tri središnja djela svjetski slavnog autora: Celine odredbom svoga testamenta a država zakonom. Želja autora da se ugled njegovih ljepoduhih djela ne umrlja, dvostruko je zapečaćena i zabravljena zabranom spisa koji huškaju narod.

Da jedan službenik Povijesne biblioteke nije pokazao puno razumijevanje za moju posvemašnju bespomoćnost, stavivši mi na raspolaganje svoj primjerak *Malenkosti za pokolj*, iz

Prevela
Ivica Duhović - Žaknić

opsežne sekundarne literature ne bih osjetio niti djelić onog silovitog električnog naboja mržnje koja Celineove antisemitske pamflete čini mučnima a njihovu zabranu negdašnjim skandalom u suvremenoj europskoj književnosti; skandal o kojemu se izvan Francuske ništa ne zna a unutar Francuske ništa ne govori. Sve dok njegovi središnji rasistički elaborati ne budu dostupni čitateljima, Celine ostaje nepoznat autor o kojemu je sve što se kaže pogrešno. Celine cenzurira sam sebe, Francuska cenzurira Celinea a cenzurirajući njega Francuska cenzurira i svoju vlastitu povijest: povijest antisemitizma i kolaboracije s njemačkom okupatorskom vlašću.

Ernst Jünger, časnik njemačkog Wehrmachta u Parizu, zabilježio je u svoj dnevnik od 22. lipnja 1944. godine sljedeće: "Heller, koji se vratio iz Berlina i čiji vlak je napadnut s brodova..., ispričao mi je da je Celine odmah po iskrcavanju tražio papire od veleposlanstva i da je već pobjegao u Njemačku. Čudnovato je kako ljudi koji hladnokrvno zahtijevaju glave milijuna drugih strahuju za svoj vlastiti bijedni život."

Jedva 48 sati poslije pomorskih i zračnih napada na francuskoj sjevernoj obali, koji su bili odlučujući za ishod rata, 8. lipnja, Celine si je priskrbio dvije inozemne putovnice s vizom, ispraznio je zlato iz svojega sefa u Credit Lyonnais banci, pohranio svoje rukopise kod prijatelja i suradnika i nikome, osim vlastitoj majci, nije rekao niti riječi o predstojećem bijegu.

Celine se osjećao ugroženim. Bio je primio tri zlokobna mala kovčega i više anonimnih pisama. Nije se usuđivao izlaziti iz kuće bez pištolja, koji mu je kao dokaz povjerenja u okupiranom Parizu, zajedno s dozvolom za nošenje oružja, predao osobno Hermann Bickler, šef političkog prosvjeđivanja neprijatelja za Zapadnu Europu. Osjećao se uhođenim, okružen neprijateljima koji su sanjali jedino kako će ga preparati i poslati na onaj svijet. Osjećao je kako pod krovovima Pariza, na koje je gledao iz svog stana na Montmartreu, bujaju milijuni ubojitih nakana usmjerenih protiv njega. Znao je da je na crnoj listi.

Kratko nakon njegovog odlaska, samo koji mjesec prije oslobođanja Pariza, prijetnje su se počele ostvarivati, egzekucije i osude na smrt izvršavane su u kućnim vežama, na vratima stanova ili na ulici. U prosincu 1944. godine prilikom mišenjanja automobilske gume na Bulevaru invalida, pod ni nerazjašnjenim okolnostima, s leđa je ustrijeljen Celineov

izdavač Denoel. Celine, njegov književni ortak, bio je izvan dohvata.

Dana 17. lipnja 1944. godine, saveznici su u međuvremenu podigli mostobran na Normandiji, hitao je Celine sa svojom ženom, plesačicom Lucette Almanson, prema Gare de l'Est. Osim puno kofera s garderobom plesačice, nosili su i njezin čajnik i njezinu mačku Bebert, za koju je Celine također morao zatražiti zdravstvenu putovnicu (i koja u njegovom romanu iz njemačkih vremena *Od dvorca do dvorca* umire najdirljivijom smrću kakvu nije podario nijednom živom biću iz svojih romana), zatim dvije krivotvorene putovnice s izmišljenim imenima, koje je Celine dobio početkom veljače, no prije svega i za svaki slučaj: dvije ampule cijankalija.

A kamo su hitali? Njegovom novcu. Celine je htio do svoga novca. Bila je to jedina mogućnost za preživljavanje. Još prije rata bio je položio novac u jednu banku u Danskoj. I sada je hitao po taj novac, lavovski dio prihoda stečenih od *Putovanja do nakraj noći*, koje je prema vlastitom iskazu napisao da bi na posljetku imao novaca. Novac! U šifriranim pismima svojoj nekadanjoj danskoj ljubavnici Karen Marie Jansen s nježnošću ga naziva "moja djeca", a ona je uzvratila da su njegova djeca dobro i dobro se osjećaju u svome vrtu.

Zaputio se Celine prema tom danskom vrtu u kojem je ležalo zakopano njegovo blago, iako je potrajalo dok puno kasnije nije došao do njega putujući posljednjim vlakom pod kišom bombi kroz posljednji izlaz prema sjeveru.

Za početak putovao je prema onoj Njemačkoj na čijim granicama se odigravaju prva poglavlja njegovog legendarnog romana, s ogromnom razlikom što je 1914. branio od zakletih neprijatelja *boche*-a one kod kojih je sada, na kraju II. svjetskog rata tražio utočište. Hitler je već peti dan napadao Englesku, a toga dana napadima se pridružila i njegova V-r, "svemoćno nacističko oružje", sijući još jedanput prije skončanja svog zločinačkog režima uništavanje i smrt. Točno tjedan dana ranije SS-divizija "Das Reich" zatukla je sve živo u Oradour-sur-Glane. Celine je opet putovao. I noć se činila beskrajom.

Tko je jedanput pročitao te stranice, od kojih se čovjeku zamuti u glavi, teško da će ih zaboraviti. Kroz beskrajnu noć jezdi oklopljeni konjanik Bardamu na skeletu svoga apokaliptičnoga konja, vraća se iz boja pored povorki ranjenih i redova mrtvih, kroz kišu metaka, ususret smaknućima i strijeljanjima,

da bi se na kraju, ugledavši svježe zaklanu telad i svinje, skrhao i pao u nesvjest.

Strah je riječ vodilja romana *Putovanje do nakraj noći*, uzavreli, sudbinski strah u koji su uvučeni prijatelji i neprijatelji, strah u metežu bitke, bestijalni strah, strah od smrti, strah kreatura, strah što se dimi poput lave, kaotični strah, strahurina kao srž čovjekove duše, strah nezamislivih razmjera, kao da je netko skupio u sebi strah cijelog svemira. Celineovi opisi bitke sličje prizorima iz pakla Hieronima Boscha, a prizori sela, sjenika i zvonika koji nestaju u ognju mogu se po upečatljivosti mjeriti sa strašnim vizijama srednjovjekovnih slikara koji nas pritišću iz naših prasjecanja.

Celine nije 'iznašao' svoj neusporedivi stil pisanja, toliko osoben i srodan mitraljeskom staccatu, rečenice kratka daha sa znamenite tri točke na kraju. One su odraz njegove duše. S njim su u bijegu, s bjelinom u očima, one šikljaju iz točki poput nagaznih mina pod nogama bjegunaca, iznebuha slomljene rečenice koje kao da se pritaje, osluškuju a onda nenadano kao divlji zečevi dadu petama vjetra, otpočete, prekinute rečenice, smrtno pogođene u samo srce.

Celine ne opisuje. On je unutarnji portret čovjeka zapaljenog ratom, kojega proždire plamen, a on urla i psuje i proklinje rat i opčinjen je njime i izgara u njemu. Roman je egzorcist a Celine je opsjednuti. No, strah se češće pretvara u mržnju nego u ljubav i koraljno meka osjećajnost okamenjuje se u Celineu u greben mržnje na koji će se krvavo nasukati njegovi neprijatelji.

Gotovo je nemoguće zamisliti kakav je dojam ostavio na suvremenike ovaj antiratni roman iz 1932. godine. Aragonova supruga Elsa Triolet prevela je knjigu na ruski, a Simone de Beauvoir tvrdi da je Sartre znao napamet cijele pasuse knjige u kojoj je junaštvo životinjsko a kukavičluk ljudski. ("Jesam li ja doista jedini kukavica na kugli zemaljskoj, jedincati zalutali među dva milijuna junačkih, do zuba naoružanih luđaka?")

Celine je bio miljenik francuske ljevice i miljenik francuskih desničara, miljenik plesačica koje je volio i miljenik sviju. Populistička desnica obožavala je cinika ("Čovjek upražnjava bratstvo s dosadom a ubijanje s oduševljenjem"), jer nitko kao on nije vladao *argotom* i govorio čistim, raskošnim jezikom širokih narodnih masa. Pacifisti su cijenili protivnika rata, premda je Celine mrzeći rat svim svojim protivnicima želio trenutnu smrt i osobno bio najdublje ratničke

naravi. Ljevičari su cijenili čovjeka iz naroda, protivnika kolonijalizma koji se rugao francuskoj nazočnosti u Africi, a pritom nisu iščitavali kako su crnci za Celineov alter ego - Bardamu bili "pasivni zbog otupjelosti", a njihova plemena "potpuno oglopjavljela totemima".

Tek nakon što se pozabavimo malo lektirom njegovih rasističkih pamfleta, postaje razvidno da on jazz u svojoj profašističkoj tvorbi riječi naziva "židovsko-crnačko-anglosaksonskom glazbom". Trocki, veliki poznavatelj i ljubitelj svjetske književnosti, cijenio je Celinea i svrstavao ga u red sočnih francuskih narodnih pisaca predvođenih Rabelaisom. Samo je Maksim Gorki u svojem izvješću na prvom kongresu sovjetskih pisaca čudesnom vidovitošću prorekao da je "Celine zreo za fašizam".

Da nije bio gost njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, Celine jedva da bi si mogao priuštiti odsjedanje u "Brenner s Park Hotel" u Baden-Badenu. Bio je to hotel samo za tajkune, visoke funkcionere Trećeg Reicha, generale i njihove supruge koji su imali povlasticu boraviti u njemu i koji su si to mogli dopustiti. Usred rata u njemu je bilo svega i svačega. Dok su saveznici nadlijetali lječilište i trusili teret bombi na velike gradove Južne Njemačke, direktor hotela Josef Schelmann dao je dopremati zrakoplovima u Baden-Baden delikatase iz cijeloga svijeta: bilo je tu maslaca i ušćerenog voća, divljači i šampanjca, lososa i kavijara, a znameniti *bouillabaisse* posluživao se u "Brenner s Park Hotel" možda jednako izdašno i na sve moguće načine kao i u "Tour d'Argent", gdje ga je jeo Ernst Jünger. Riba, školjke i plodovi mora stizali su s novoskrojjenih granica Reicha, s maurskih ili španjolskih obala, torte iz Beča, a vino iz Bordeauxa.

Celine je sjedio kao na žeravici, iz Francuske su nadirali kolaboracionisti, uglednici i ministri u bijegu, poput kokoši u jatima. Glavu je morao skloniti u nekakav pregrađeni stan, sobicu, iz koje ga je izvukao Karl Epting, glavar Njemačkog instituta u Parizu, također izbjeglica iz francuskoga glavnog grada. Pribavio mu je propusnicu za Berlin, otvorio put prema sjeveru kamo ga je nezadrživo vuklo.

Tih mjeseci Epting se pokazao Celineovim velikim svecem zaštitnikom. Otvorio mu je svaki mogući put za bijeg između Pariza i Kopenhagena. Još u Parizu nabavljao je piscu papir za tiskanje i pretisak njegovih djela kojim se oskudijevalo, još u travnju 1944. u časopisu *La Gerbe* glorificirao je

Celineovo prednjačenje u kolaboraciji s Nijemcima: “Bespoštedni Celineov antisemitizam bio je tada (1937) istinski čin hrabrosti, značajan kao uzor... Celine pripada Francuzima koji su duboko ukorijenjeni u europskom duhu. On nam je srodna duša...” ‘Europski duh’ je biološki rasizam i nauk o “arijskom” nadčovjeku. Celine (“Fanatični, savršeni rasizam ili smrt!”) neumorno je ukazivao na svoje bretonsko i flamansko podrijetlo nazivajući sebe biserom bijele rase.

Neizbježno je pitanje gdje je njegova neizmjerena mržnja prema Židovima našla svoj vratak. Što su mu Židovi učinili? Celineova neusporediva zloća nadilazi sve što se u usporedivim spisima daje pročitati. On Židove vidi posvuda, u svakoj uroti, oni vladaju Hollywoodom, Ujedinjenim narodima, pariškim medijima, zapovijedaju Roosveltu, vode rusku revoluciju, liječničke komore, književnu kritiku, banke, pare se s najdražesnijim arijevkama, uniformiraju i razvodnjavaju kulturu, razrijeđuju bijelu krv (Židov je neka vrsta bijelog crnca, i kao kod svih crnaca njihov duhovni razvoj okončava se u devetoj godini života, sposobni su samo za lijenost, parazitizam, bez istinskih nadarenosti i s golemim seksualnim apetitom).

No, u Celineovoj odvratnosti prema svemu židovskome ne čuči biološki rasizam, kojega dijeli sa stotinama tisuća nacionalsocijalista u Njemačkoj i nebrojenim tisućama u Francuskoj, u toj odvratnosti čuči bajoslovna doza tjelesnog gnušanja, gađenja, vrijeđanja uha i čula mirisa, podražaja na bljuvanje po Židovima i svemu židovskome, tako da je nužno predočiti najmučnije karikature njemačkih novina koje Židove predstavljaju kao štakore, govnovalje i vampire, da bi se pojmio samo djelić mržnje utjelovljene u Celineovu biću. U *Beaux draps* (1942) opisuje način govora blazirane, “poživdovljene” francuske kulturne elite: “Način kojim kroz usta seru po svemu što nema okus po Židovima i što ne vonja na dragocjeno židovsko govno.”

U ovom svom trećem rasističkom spisu Celine ide tako daleko da Židove optužuje za prevlast u Francuskoj, iako su im ukinuta sva civilna prava, iako su zatvoreni u internacijske logore gdje je “meso štakora postalo delikatesa” kao što veli emigrant Hans Sahl, iako bivaju uhićeni na ulicama Pariza i deportirani. Ernst Jünger ganut je prizorom djevojaka koje nose židovsku zvijezdu, Parižani na ulicama stanu kao gro-mom ošinuti kad trinaestogodišnji dječak, koji je ne želi nositi, sebi oduzima život skokom kroz prozor. Celinea to ne dira.

Emocionalna smrt gora je od teoretskog rasizma. Između nje i naših pojašnjenja zjapi provalija, koja nas dovodi do očajanja.

“Rasizam iznad svega! Dezinfekcija! Čišćenje! Jedna jedincata rasa u Europi, arijska! ... Židovi, afro-azijatski polutani, polucnci ili četvrtnci, bliskoistočnjaci, revni prilježnici nemaju što tražiti u našoj zemlji. Moraju otići! ... To su paraziti koji se ne daju asimilirati, pogubni i rušilački u svakom pogledu, biološki, moralno i društveno, krvopije koje smrde na gnjiloću. Židovi su na našu nesreću tu. I donose nam samo nesreću... Ili ćemo se osloboditi Židova ili ćemo krepiti sa Židovima, u ratu, u burlesknom križanju, u ubojstvenom pocrnčenju. Problem rase prevladava, poništava i briše sve druge probleme” (*Škola kadavera*, 1939).

Celineova škola rasizma bila je “Dreyfus afera stoljeća”, koja je oko 1900. godine rasizam u Francuskoj dovela do točke usijanja. Otac mu je nezaustavljivo bjesnio na masone, *bochese*, Židove, tiradama mržnje protiv tobožnjih izdajnika domovine kao vrućim željezom u podatni i poput toplog voska meki dječji mozak utiskivao je otpor prema svemu židovskome.

Onaj tko je pročitao Celineov autobiografski roman *Smrt na kredit*, ne može zaboraviti sliku pariške četvrti u kojoj je Celine odrastao, među “urinom, izmetom i glibom”, gdje kuće tonu u smradu začepljenih zahoda u kojima “mu ne dopuštaju ni guzicu obrisati” (obrisao ju je kasnije o ljude, društvo i svijet), gdje se “židovi znoje od straha pred oskudicom”, i gdje je drama njegova djetinjstva prolazila toliko nemilosrdno i brutalno da se čovjek više nego jedanput osjeća ponukanim pomilovati po glavi maloga Ferdinanda i zaštititi ga od mržnje koja pustoši u njemu brišući svaku mekoću i nježnost: “Istinska mržnja dolazi iz samog dna dubine, iz mladosti koja se bespomoćno krhala među huljama. I ona je onda tolika da se od nje krepava...”

Kod Celinea se može govoriti o otupljivanju jedne polovine mozga, o svojevrsnoj sljepoći na jedno oko uz istodobnu prenaplašenu izoštrenost drugoga. Njegov klavir ne poznaje srednje oktave, još u djetinjstvu su mu ih iščupali, a između idealiziranja ljubavlu (koju nikad nije imenovao: “Ljubav nije riječ koju izgovara muškarac”) i zasljepljivanja mržnjom - između prekrasnog opisa one Engleskinje “čije je meso bilo slatkoće od koje se raspadaš” i napadaja mahnitosti njegovog oca koji se iskaljivao na namještaju (ili na njemu i majci), Celine je tražio pribježište, izlaz u bezosjećajnosti.

“Nikad nije govorio o osjećajima, zbog toga ga obožavam”, pisao je o svojem ujaku, a majka, ona gnusna šepavica iz *Smrti na kredit* koja se nije umjela smijati, rekla mu je: “Imaš ti srce, Ferdinande, no ono je izmučeno”. A Celine, kojemu je sve bilo jasno i koji se od svega branio pišući, podigao je svojim roditeljima strašan spomenik, spomenik ženi opsjednutoj bacilima koja ga je prisiljavala neprestano prati ruke i koja je danonoćno kuhala tjesteninu kako bi čipke iz svog dućana zaštitila od mirisa jela; spomenik ocu, naprasitu i mrzovoljnu čovjeku “mučenu umobolnim slikama... U njegovoj tikvi rojili su se mrakovi u mjeri dostatnoj za dvadeset umobolnica...”

Roditelje je Celine opisao s mučnom, fantastičnom podrobnošću, prezirao ih je, rugao im se. Ipak, kao usuprot njegovoj volji, slika oca izranjala je u njemu poput negativa koji se nenadano razvija u original. Fašizam koji je uzlijetao u Europi, probudio je u njemu, tri godine nakon iznimnog psihičkog otpora njegovog autobiografskog romana stare febrilne fantazije i užegao ranu antisemitizma u njegovom mozgu.

Celineov rasizam nepobitno dokazuje da predrasuda, ukoliko je dovoljno žestoka, ne posustaje ni pred kakvim iskustvenim saznanjima i, usprkos neospornim nadarenostima, inficira glupošću i opustjelošću cijela područja mozga. Antisemitizam, koji je u Celineu djelovao poput morskih mijena, nevidljiv na obzoru za vrijeme oseke dok je za vrijeme plime sve silovito potapao, toliko je snažan da čovjek ostaje preneražen pred spoznajom kolika je poznanstva sa Židovima Celine u životu imao i kolike ljubavi sa Židovkama.

Židova Freuda Celine je nazivao svojim velikim uzorom, “velikim učiteljem sviju nas”. Židovkama Cillie Pam i Eriki Irrgang pisao je još prijateljska, pomalo seksualno obojena pisma kad je *Sitnice...* dao u tisak. I Celineova karakterna crta da su mu pojedini znanci Židovi i dalje dragi i da im se divi, iako ih kao cjelinu mrzi kao kugu, doživljava tek krajem tridesetih godina svoju punu i nerješivu proturječnost, izazivajući iskričave sukobe, dok Celine u pismima proganjanim židovskim kolegama liječnicima u Njemačkoj ne zamijeni uloge predstavljajući sebe kao žrtvu čije napuštanje Pariza posljedica je urote Židova.

On je žrtva a Židovi su napadači. On je postupao u samoobrani u ime cijele Francuske. I postao je pas čuvar rasizma.

U mnogobrojnim pismima koje je potpisujući kao čitatelj objavljivao u francuskim novinama Celine je denuncirao

Židove, direktora Nacionalne biblioteke Huysmansa, ministra Spinassea, znamenitog koreografa Sergea Lifara čije sposobnosti je poricao i prijavio ga Gestapou samo zato što je odbio jedan njegov libreto za balet, denuncirao je i plesačicu Pavlovu kao "polužidovku".

No, za Celinea nije bilo polužidova, isto kao što nije bilo "polubacila". Polužidov Proust provlačio je svoj "talmudski sluzavi trag" kroz francusku književnost poput stopostotnog Židova. Crkva je za Celinea predstavljala najveću smjesu svih rasa i nacisti su je trebali likvidirati ali su zaboravili; ovakvo razmišljanje dijelio je s ostalima upućenima u strog nauk kao naprimjer s Martinom Heideggerom u Njemačkoj. Krist je bio Židov, papa je požidovljen, kršćanstvo je židovski izum.

Francuze, koji su usuprot rasnim zakonima tri četvrtine francuskih Židova sakrili po samostanima, na seljačkim imanjima, po privatnim stanovima, u podrumima i ambarima, riskirajući time vlastiti život, koji su zviždali njemačkim kino žurnalima sve dok okupatori nisu počeli ostavljati upaljeno svjetlo u gledalištu, nazvao je nepopravljivim prijateljima Židova, "drogiranim filosemitima neosjetljivima na rasnu ugroženost. Naravno da smo ugroženi, pedeset tisuća židovskih zvijezda ne mijenja ništa na stvari!" Rasna mržnja utisnuta u njegovu glavu plamtjela je poput Kainova usuda, i ona izvjesnost osjećaja o kojemu je pisao: "Beskrajna mržnja drži me na životu, živio bih još tisuću godina kad bih bio siguran u crkavanje ovoga svijeta", potpuno ga je obuzela, "mržnja koja je tako golema da se od nje krepava... preplavit će svijet, zatrovati ga tako da će u njemu cvjetati još samo svinjarije, između mrtvih, između živih..."

Kad je Celine krajem listopada 1944. došao vlakom u Sigmaringen, imao je za sobom uzbudljivo putovanje preko Berlina do Rostocka. Berlin je izgledao puput dimnih kulisa s redovima kuća iza čijih lica zjapila je ruševna praznina. U Rostocku se uvjerio koliko je ilegalno prebacivanje u Dansku, kroz njemačku ratnu flotu i patrolne čamce bilo samoubojstveni poduhvat.

Odlučio se potražiti francusku koloniju u Sigmaringenu, stvorenu dva mjeseca ranije oko dvorca Hohenzollern, gdje su na veoma uskom prostoru - stiješnjeni uz stanovnike dvorca - živjeli vrhunski francuski kolaboracionisti, krema francuskih suradnika s okupatorom. U potkrovlju je živio maršal Petain sa svojom pratnjom i cijelim generalštabom, smatrajući sebe

ratnim zarobljenikom nakon što su ga Nijemci 20. kolovoza silom odveli iz Francuske. Luksuzne prostore Hohenzollerna dijelili su s njim njegov zamjenik Laval i cijeli buket izabраниh ministara. Gostoprимstvo sela oko dvorca uživalo je još 2000 kolaboracionista, kojima je nad glavom visjelo 100.000 godina strogog zatvora i utamničenja, uračunavajući i smrtne kazne. Nastanjivali su prenoćišta, škole i adaptirane sportske dvorane. Žene, koje su kao što je Celine rekao, zgriješile “horizontalnu kolaboraciju”, rađale su djecu u jednoj dvorani samostana Fidelis, posebno prilagođenoj za tu svrhu.

U Sigmaringenu, u dvorcu i u selu, posvetio se Celine svom liječničkom zanimanju, požrtvovan kao uvijek. Svojim pacijentima bio je na usluzi besplatno, nabavljao im je lijekove i analgetike podmićivanjem i krijumčarenjem, plaćajući ih iz vlastitog džepa. (Istina je da je Celine cijeli život bio siromašni liječnik siromašnih, no istina je i to da je pišući o tome postao bogati književnik). Svaki stanovnik Sigmaringena bolovao je od svraba i skoro se svaki razbolijevao od hladnoće.

Uz trpezu gdje je jelo bogato zalivano crnim vinom i za kojom su sjedili intelektualci, Celine je ne samo ponovio svoje proročanstvo o porazu Njemačke, nego je i predskazao da će na kraju ovog plesa luđaka francuski kolaboratori sve izgubiti: čast, posjed, život. Konferencija je održavana uz paklenu buku avionskih eskadrila koje su uništavale Dresden a iz daljina su se čuli topovi francuske vojske koja je prodirala u Schwarzwald.

Dvorska luda Celine svakako je znao granicu pristojnoga i dopuštenoga i plesao je na njoj mjesečarski drsko, nazivajući sebe kasnije zbog te i sličnih besramnosti “oporbenjakom Sigmaringena, koji je teutonskom čudovištu... usred fosfornih oluja” hladnokrvno preokao poraz.

Opereta je dopjevana. Prije nego što je umjetnik preživljavanja Celine, koji je među prvima pobjegao u Njemačku i sada ju je prvi napuštao, okrenuo leđa dekoru, maštovitim uniformama i kitnjastom dvorcu koji ga je podsjećao na “bijelog konjića”, razmijenio je s Lavalom dozu cijankalija za naslov guvernera francuskog prekomorskog otoka Saint-Pierre-Miquelon. U međuvremenu se general Leclerc sa svojim elitnim afričkim postrojbama, nazvanim od Celinea “senegalski krvnici”, zaputio na Sigmaringen.

Treba spašavati goli život, kako se zna i umije. Domoљubni osjećaji preobražavaju se u instinkt kokošjeg jata.

Celine se sa suprugom Lucette i jednim pratiteljem ukrcao u vlak 22. ožujka. Prošli su pored Ulma, gledali iz daljine kako ga proždire plamen, onda preko Nuernberga, Fuertha, Bebra, Goettingena, Hannovera, do Hamburga. Dvadeset puta su presjedali. Nije bilo ni putnih karata ni kontrolora, šalteri su bili prazni. Izgubili su dio svojih kofera, Lucettine kastanjete i nakit. Rat je u svoje pandže zgrabio Celinea i činilo se da ga silovito drži. Dana 26. ožujka u šest sati izjutra prolazio je konvoj švedskog Crvenog križa polako kroz željezničku postaju u Flensburgu. Priča se da je Lucette Almansor, kako bi ga zaustavila, skočila na jedan vagon pri čemu bi jamačno završila pod kotačima da vlakovođa nije zakočio. Tako su u svitanje brzali k nepoznatoj obali.

Iza njih rušio se Treći Reich. U Sigmaringenu je zavlдалa panika. Peten je otputovao u Francusku. "Verdunski junak", na čiji grob je predsjednik Mitterrand donedavno još polagao cvijeće, dobio je doživotnu robiju. Laval je pobjegao u Španjolsku odakle ga je Franco protjerao; po kratkom postupku osuđen je na smrt i strijeljan. Le Vigan je protjeran najprije iz Švicarske, a potom i iz Austrije, Luchaire iz Italije. Novinar Brasillach izveden je pred poseban sud i strijeljan. Pisac Alphonse de Chateaubriant nestao je u šumama Tiroła. U Parizu antisemitski autor Drieu la Rochelle, oženjen Židovkom samo zbog njezina miraza a mrzio ju je!, izvršio je samoubojstvo istodobno plinom, otrovom i prerezavši vene. No, Celine je i ovaj put bio neuhvatljiv.

Točno osam mjeseci nakon svog dolaska u Kopenhagen, 17. prosinca 1945. godine, Celine je uhićen. Prilikom uhićenja najprije je mislio da su tri muškarca u civilu plaćeni ubojice, napunjen revolver strpao je u džep i pokušao pobjeći preko krova. Još po dolasku u Kopenhagen pustio je bradu da ga ne bi prepoznali, no netko ga je vidio, prepoznao i prijavio. Pariz je zahtijevao njegovo izručenje optužujući ga za izdaju, kolaboraciju i urotu s neprijateljem. Optužbe koje su za posljedicu imale smrtnu kaznu.

Pred zatvorom stražarili su stari pripadnici pokreta otpora i članovi komunističke partije kako bi Celinea, koji je ionako bio iscrpljen i bolovao stare ratne rane, onemogućili u bijegu. U međuvremenu Celine je napisao roman *Feerie*, u kojemu poriče bilo kakvu suodgovornost za strahote rata i sebe predstavlja kao žrtvu koja ispašta i sjedi u zatvoru za sve kolaboracioniste, profitere i njihove sljedbenike, od Montherlanta do

Guitrya, od Cocteaua s njegovom svečanom pjesmom posvećenoj Arnou Brekeru, do Claudela s njegovom odom Petaineu.

Celine se ne kaje i ne opoziva ono što je govorio ni ono što je činio. Niti jednom jedinom riječju. Niti jedna vjerodostojna riječ žaljenja nije prešla preko njegovih usana; vijesti o logorima uništenja i plinskim komorama mogle su mu biti povod da zastane i postavi si pitanje nisu li riječi njegove i riječi svih drugih koji su u svojim glavama ubijali i istrjebli-vali, proizvodile noževe, mučilačke sprave, smrtne muke i visoke peći kojima je činjen genocid.

Jer Celineovi branitelji, neprestano dokazujući kako Celine u stvarnome životu ni mrava ne bi zgazio, zaboravlja-ju kako su u našem stoljeću riječi jednako ubijale kao i ruke, govori jednako kao i vojske a knjige jednako kao i odličnici koji su ih pisali i svoje čitatelje i učenike potom slali u rat, kao što je činio i Ferdinand Celine. Svoje mlađe podložnike – za pravog “Celineovca” svaka riječ, svaki prdac učitelj su poput hostije i truna križa – odgajao je kao oduševljene pristaše francuske legije Doriots koja je uništavala po Rusiji. Ili kao što je činio u Njemačkoj Heidegger, koji je ideološko trabunjanje nacista pretvorio na njemačkim sveučilištima u dostojanstven nauk upućujući svoje poslušnike studente u fašističke bande..., ili pak Ernst Jünger koji je paranje trbuha i skidanje glava proglasio aktivnošću koja dolikuje čovjeku i svoje mlade čitatelje oduševljavao umijećem klanja.

Tko je brojio mrtve na njihovoj savjesti? Ili ih oni možda i nemaju na svojoj savjesti, budući da nitko od navedenih muškaraca nije sebi bio upitan i nijedan se nije izjasnio kako je pogriješio. Kad je nakon rata od Heideggera neki kolega zatražio *confessiones*, on je to grubo izbjegao, a Celine je u romanu *Ferrie* napisao “Moja savjest je bez ijedne mrlje.”

Obožavatelji Celinea naravno pokušavaju, pokazujući sve simptome zasljepljenosti zaljubljenošću, svoga idola prikazivati boljim, iako on nikad nije prihvatio prosječne moralne vrijednosti svojih pristaša; a takozvana “Heideggerova šutnja” u Njemačkoj jednako je prezriva koliko i isprazno Celineovo govorenje i samo su dokaz koliko su oni do kraja života ostali privrženi svojim idejama. A možda je kod obožavatelja riječ o samoprijevari, jer njih upravo najviše privlače i vežu barske namisli njihovih učitelja kojima posramljeni okreću leđa.

Celine je do kraja mrzio Židove. Prikazivao je sebe njihovom žrtvom, "novim Dreyfusom" nad kojim je počinjen pravni zločin, kad je ponovno htio biti građanin koji se umije ponašati poslužio se njima uspoređujući svoje jade s njihovima; svoja tri "njemačka" romana, u kojima je početni entuzijazam njegovih djela zamijenjen ledenim sarkazmom, počistio je temeljito, iz svojih komentara o epohalnim zbivanjima, o ratu u Alžiru, hladnom ratu, Hirošimi i rock and rollu pomeo je sve što je u njima mirisalo na ubojstvo naroda.

U njegovim kasnim djelima preovladava jadikovanje nad vlastitom sudbinom i šutnja o ubijenima. Celine je majstor blebetanja koja ne kazuju ništa, jer iako mu ne manjka divnih i šaljivih primjećivanja, iako u romanu *Od dvorca do dvorca*, koji je napisao u Sigmaringenu, vapaj osuđenika na smrt za posljednom cigaretom pojašnjava tvrdnjom da su ljudi u naravi rođeni sanjari, cijela njegova (uspješna!) strategija sastoji se u tome da izgoni mrtve koji se skupljaju pred vratima njegovih kasnih romana, da im začepi usta i spriječi ih ući u roman i ukazati na njegove riječi koje su u rukama drugih postale ubojito oružje, riječi koje uskršavaju danas kroz usta Žirinovskog, Le Pena i svih europskih fašista od Beograda do Rima, od Moskve do Muenchena, uskršavaju i zahtijevaju nova ubijanja i skidanja glava.

Celine je svoj proces vodio majstorskom rukom iz Danske, najprije iz zatvora a potom s imanja svoga danskog odvjetnika Mikkelsena, koji je spriječio njegovo izručenje Francuskoj. U odsutnosti osuđen je 21. veljače 1950. na godinu dana zatvora, kaznu koju je već odsjedio u Danskoj, na novčanu kaznu od 50.000 franaka i gubitak građanskih prava. Pet godina poslije svršetka rata i s obzirom da je bio optužen za izdaju, presuda je sličila oslobađajućoj.

Mogli bismo sada slučaj Celine proglasiti zaključenim, mogli bismo ga pohraniti zajedno sa spisima drugih pjesnika koji su se, možda malo manje strasno, zapisali kod fašista: Ezre Pounda, koji je iz Mussolinijeva Rima na kratkom valu obasipao pogrdama Roosvelta i Židove, ili velikog Knuta Hamsuna čija su djela nakon rata građani u Oslu bacali u njegov vrt, Gottfrieda Benna koji je simpatizirao naciste u Njemačkoj, prije nego je utekao u svoju, kako ju je običavao nazvati "unutarnju emigraciju", d'Annunzia koji je Mussolinija proglasio uzorom Nietzscheova *Übermensch-a*, i zauzvrat bio kneževski uzdržavan od dučea - da se slučaju Celine, koji ipak

nije samo sudski slučaj, ujesen 1951. godine nije pridružio i drugi koji je također došao pred sud i postao veoma važan za njemačku povijest: slučaj Ernst Jünger - Celine.

Ernst Jünger kao da je imao sreću doživjeti svoju posmrtnu slavu, doživjeti naime da čovječanstvo iskazuje privrženost ratničkim idejama više nego miroljubivim i da je stara desnica opet mlada, a mlada ljevica ostarjela.

Kao što je Celine proživio oba svjetska rata, Jünger je proživio cijelo stoljeće. No, kad su se oba spisatelja, jedan uvjereni nacist a drugi nacistički plaćenik, sreli u Parizu nisu ni slutili da će svaki od njih kroz svoja djela simbolizirati jedan dio povijesti svojega naroda. Među njima razvila se netrpeljivost na prvi pogled, nijednoj osobi u Jüngerovim dnevnicima nije dodijeljeno toliko nenaklonosti, psihičkog gnusanja kao Celineu - ali ne zato što je Celine nacist.

Jünger pripada onoj vrsti njemačkih intelektualaca koji su poslušno, u stopu slijedili svoje zemaljske nalogodavce a svoje pobunjeničke porive zadovoljavali time što su ih u dnevnicima nazivali slobodom mišljenja. Tom slobodom mišljenja nepravedno se hrani naše sjećanje. Jer Jünger je u stvarnosti prijateljivao sa svima s popisa pariških kolaboracionista, primao je darove od kazalištarca Sacha Guitrya koji je bio više ratni profiter nego kolaboracionist, pisma od Leona Bloya, Octave Mirbeau i Debussyja, posjećivao je često novinare anti-semitskog tiska poput Drieua La Rochella i Abela Bonnarda i naravno sjedište Wehrmachta u Parizu. Vraćajući se sa strijeljanja jednog dezertera, pisao je o emocionalnim bojama samoglasnika, a nakon jednog bombardiranja Pariza izjavio je sjajeći od sreće kako je konačno pročitao oba dijela Biblije. Prijatelji su mu bili nacistički državnopravni službenik Carl Schmidt i nacistički kipar Arno Breker, a u vlaku, kojim pred kraj rata putuje kroz Njemačku, označava razgovor između dva njemačka časnika koji zahtijevaju strijeljanja više talaca kao "pocrnčen", što je dokaz u prilog tvrdnji da nije moguće nekažnjeno biti plaćenik barbara, jer ideje tih barbara zaraze i plaćenike.

Ovaj junački svijetli lik njemačke povijesti, antinacist Ernst Jünger, koji se u Parizu zabavlja poslovima nacista, susreće Louis-Ferdinanda Celinea i taj susret je pikantan i paradoksalan jer je riječ o najznamenitijem njemačkom ratnom piscu I. svjetskog rata koji je u svojim *Čeličnim olujama* vođe jurišnih postrojbi nazvao "kneževima rovova", i najznamenitijem

antiratnom piscu Francuske koji je nezaboravnim riječima opjevao kukavičluk pred neprijateljem.

Celine u svojim djelima nikad nije otvoreno zahtijevao ubijanje Židova. Htio ih je doduše protjerati, poslati na Mjesec, htio im je vratiti biračko pravo samo pod uvjetom: "Francuzima biračko pravo, Židovima urne" – no, izuzimajući ove lako odgonetljive dvosmislenosti, izrečene žargonom primjerenim fašistima, nikad nije pozivao na ubijanje.

I odjedanput, u rujnu 1951. godine, u izdanju Julliarda pojavljuje se pariški ratni dnevnik Ernsta Jüngerera, nazvan *Zračnja*. U njemu je pod datumom 7. prosinca 1941. godine zabilježeno izjašnjavanje glumice Arletti o Celineu kao dojmljivo lijepom čovjeku, kojega Jünger opisuje kao "visokog, koščatog i snažnog, s pogledom manično okrenutim u sebe... Izrazio je svoje čuđenje i zaprepaštenje da mi vojnici ne strijeljamo, vješamo i ne istrebljujemo Židove – čudno je da netko tko ima bajunete u rukama ne upotrebljava ih neograničeno". *"Boljševici bi trebali doći u Pariz i naučiti vas poslu, pokazati vam kako se čisti i pročešljava stanovništvo, kuću po kuću. Da imam bajunete znao bih što mi je činiti..."*

Sablazan ovog dnevnickog zapisa i danas ima svoj učinak. Celineovi biografi Gibault, Vitoux, čak i kritični Almeras pokušavaju naći drugi smisao rečenog: Jünger nije razumio Celineov "crni humor", njegovu potrebu za "pretjerivanjem i provokacijom", ili je ipak pretjerivao Jünger a ne Celine *et cetera*.

No, Celine je neosporno izrekao navedene riječi, a Jünger nije imao razloga izmisliti ih i znao je koliko dalekosežne će biti posljedice objavljivanja istih, pa je u svojem rukopisu ime Celine zamijenio imenom Merline. Nejasno ostaje tko je potom, neka sotona tiskarske greške ili pak neki anđeo, potajno vratio pravo ime u spis; kako bilo da bilo ono se pojavilo jasno i bjelodano.

Jünger je ponudio Celineu, kako bi ga izvukao iz neprilike, da će pod prisegom dati izjavu kako nije mislio na Celinea, nego nekog esesovca imenom Merline, koji je uistinu i postojao. Celine, pak, koji sadržaj ovih riječi nikad nije porekao, već je samo običavao reći kako to nije njegov stil, pokrivan Jüngerom – jer obojica su od vrste umjetnika preživljavanja koja se bez obzira na sva razmimoilaženja međusobno pokriva – tužio je sudu Jüngerova izdavača. Ovaj je opet sudu predočio pismo Ernsta Jüngerera u kojemu on pojašnjava kako iza imena Merline doista stoji Celine. Proces tijekom

kojega su suprotstavljene strane kao krunski dokaz sucu prezentirale dva međusobno isključiva Jüngerova pisma, pretvorio se u lakrdiju. Svoje krivokletstvo Jünger je kasnije obradio riječima da nikome nije htio nauditi.

No, zar nije već Hannah Arendt rekla za intelektualce, misleći pritom na svojega bivšeg ljubavnika Martina Heideggera, da su opasniji nego obični ljudi, jer ne samo da su sposobni za svakakve nitkowluke, nego su ih u stanju i moralno opravdati?

Ujesen 1992. godine Louis-Ferdinand Celine pljeskom publike i hvalospjevima kritičara javno je rehabilitiran. Dramu "Crkva", napisanu krajem dvadesetih kad je zapravo bila stanovita najava *Putovanja do nakraj noći*, veličali su iznimnom jednodušnošću svi, od takozvanih desnih do isto takozvanih lijevih novina, od *Figaroa* do *Liberationa*. Nikome se nije učinilo spornim što je Celineov literarni prvijenac, koji je i sam kasnije držao promašajem, zapravo njegovo prvo žestoko antisemitsko djelo. Doista je redatelj najopakije antižidovske dijaloge pobrisao iz trećeg čina, čina u kojemu Celine Savez naroda predstavlja kao svjetsku organizaciju kojom vlada židovski novac a Židovi vuku sve konce. I doista psihološke osobine ljigavog Židova, koje su u naputcima za pozornicu iskarikirane, u predstavi pretvorene su u vrline dostojne ljubavi, ("odjeven kao poljski Židov, dugi crni ogrtač, mala kapa, debele naočale, izraženo svinuti nos, kišobran, nazuvci..., on izlazi na pozornicu, prikrada se, skriva" *et cetera*), što predstavlja varanje Celinea, obmanjivanje gledatelja i uskraćivanje obojice za nužno sukobljavanje.

No, gledatelji su se ionako pokazali kao suigrači u igri s preostalim rasističkim izjavama, a kad je dobri Bardamu rekao o ženama: "S rugobama je gore nego biti sam", cijela dvorana je prasnula u oduševljeni smijeh i kad je u pratnji jednog malog crnca upitan što je s njim nakanio, odgovorio da će popiti njegovu krv pomiješanu s kavom, veličanstvenog je okusa!, gledalište je gromoglasno radosno odobravalo. Celineov proračunat način da svoje rasističke izgrede pretoči u dušu kulturnog čovjeka putem šale, vica kao najpouzdanijeg sredstva i pretovarnog kolodvora, doživio je vrišteći uspjeh.

Ne uživaju mase u Celineovim djelima samo zbog njihovih reakcionarnih sadržaja, niti intelektualci samo zbog njihova stila. I jedni i drugi uživaju meso, kobasicu sa senfom ili kobasicu odjevenu u jutarnje haljine kulture. I jedni i drugi

uživaju njegove misli. Inače užitak ne bi bio tako snažan. Svi uživaju istu ksenofobiju i istu filozofiju okruglog stola, jedni odmahujući glavama a drugi povlađujući, no ta razlika ne mijenja istost užitka. Rasizam je oslobađajući osjećaj; on razdvaja ali i najdublje spaja, zakiva. Celine je s većinom svojih Gala sjedinjen dublje nego što to oni sami znaju ili naslućuju. Oni govore o njegovom stilu, no lijepe se poput muha na njegovo razmišljanje.

U dvorani stupova Biblioteke de la Pleiade stoji Celine pored Chateaubrianda i Cervantesa. U Njemačkoj knjižari u Parizu stoji Celine pored Celana. Miroljubivo jedan pokraj drugog, židovski pjesnik koji se 1970. godine utopio u Seini i francuski pisac, koji je 1961. godine umro u svojoj kući u Meudonu. U životu se nisu poznavali a danas su nerazdvojivi, prijatelj nacista i njegova žrtva. Celine koji je mrzio Židove pored Celana, koji je umro od mržnje, leđa uz leđa dodiruju se zavazda.

Kad danas u Francuskoj otvorite neku knjiga o Celineu, uvijek ćete nanovo čitati kako ga se mora braniti od klevetnika; a knjige koje su napisali tobožnji klevetnici tražit ćete uzalud. I primjećujemo ih upravo zbog toga što ih nema. Taj izostanak nije zanemariv jer svi ga osjećaju, no mora da se dogodilo nešto ozbiljno kad svi o tome šute.

Diskusije koje su protekle godine oživjele u Njemačkoj, tekstovi Enzensbergera, Walsera, Straussa i Heintera Müllera, mogu se svesti pod zajednički nazivnik koji označujemo kao nepostojanje nečega, izostanak nečega. Ono što izostaje jest da se neki od navedenih njemačkih naprednih filozofa s nekoliko jasnih, snažnih i strastvenih riječi zalaže za strance, azilante i izjasni protiv nacista. Kad su prošle godine gorjele kuće, mislio sam kako je teško bilo biti Turčin, Afrikanac ili Rumun u Njemačkoj. Svi prilozi za diskusiju participirali su na visokoj razini u sažaljenju mišljenja i bankovnih računa i masturbirali su s dosadom nad pojmom nacionalnog, planetarnog i molekularnog, a doseg im je bio manji od vjedra vode kojim se gasio požar zapaljenih kuća.

Ali, kao što smo rekli, izostanak, nepostojanje se također rasaduje, i tamo gdje je Njemačka nekad imala prisilno iseljene ili likvidirane intelektualce koji su svoje zvanje, novac i život stavili na kocku braneći temeljna načela čovječanstva, zjapi rupa. Mrtvi nisu tako glasni kao živi, njihovi glasovi se sporije razmnožavaju; neslućeno bogat i snažan potencijal

njemačkih mislilaca, koji su se oduprijeli fašizmu, umirali, skapavali od gladi, ubijali se poput Ernsta Tollera koji se u New Yorku objesio o kvaku na vratima, poput Ernsta Weissa, Alfreda Wolfensteina, Waltera Hasenclevera koji su prilikom ulaska njemačkih trupa u Francusku počinili samoubojstvo, taj izgubljeni potencijal Nijemcima nedostaje.

Gotovo već 150 godina, no u svakom slučaju od Nietzscheova duhovitog proglašenja ili objave prokletstva, moralna osuda najomiljenija je osveta duhovno siromašnih nad onima koji to nisu, a moral ima samo pričuvno sjedalo u gledalištu umjetnosti i u trenutku kad glasnim uzvikivanjima ometa predstavu biva izbačen iz dvorane. No, on se ne da. Izbaci ga se kroz vrata, on se vraća kroz prozor ili se provuče kroz dimnjak. Moral je poput psa kojem smo dali nogu; što češće ga nagazimo to on vraćajući se glasnije cvili. I naše stoljeće, previše zabavljeno izgonom morala iz umjetnosti, neprestano će nosom udarati o neizbježno, uporno pitanje: kako stvari stoje s moralnim vrijednostima umjetnosti i da li ih umjetnici istinski žive. Upravo to je ključno pitanje kojim se bavi i muči njemačka književnost od Lessinga, čiji je odgovor bio potvrđan, sve do I. i II. svjetskog rata, do pada Berlinskog zida. Celineovi obožavatelji skrušeno priznaju da je za vrijeme okupacije činio neoprostive stvari, ali mu istodobno opraštaju i daju odriješene, prelazeći hitro na svetost njegovog vrhunskog književnog djela. Henri Godard, izdavač Celineovih sabranih djela u Pleiadi, piše za sve druge: "Romani... posjeduju snagu i unutarnju povezanost, kojima ni pamfleti ne mogu nauditi. Moralno osuđivanje njihovo tako malo može nauditi Celineovom književnom postojanju, kao što malo ono može izbrisati moralnu osudu: ova dvojaka izvjesnost nas neprestano kida."

U stvarnosti naše razmišljanje bi moralo, bez obzira na komoditet ovog sučeljavanja koje u prometu knjiga donosi dobit, odrediti Arhimedovu točku u kojoj se križaju navodno paralelne istine, mjesto na kojem se sukobljavaju, osporavaju, međusobno vrijeđaju i uništavaju: Poetski moral u umjetnosti, oštroidnost pjesnikova trpe zasljepljivanje i zamučivanje predrasudom.

Predrasuda u razmišljanju uzročnik je predrasude u gledanju i vodi u estetsku propast. Celineov pogled otklizava mimo čovjeka pripadnika druge rase i mimo žene pače. Kod žena on gotovo uvijek zamjećuje samo stražnjicu preko koje se napinje tek uska suknja. One se pojavljuju u čoporu kao što

se crnci pojavljuju u plemenu ili Židovi i Arapi u skupinama. Englezi su smjesa infantilnog i duhovničkog i najdraže im je jebati odpozadi. Ali izvan dosega ovakvog maloumnog zatajivanja njegove moći zapažanja, kao i svi koji proizvode predrasude priključujući se time nijemoj većini, Celine stječe vrlo širok krug publike. On “poznaje” svoje Francuze i uvlači ih u ples prema glazbi koju dijeli s njima.

Predrasuda je veliki križ čovječanstva, a umjetnost je stavlja izvan snage: proces je to pri kojemu nam se zavrti u glavi, pri kojemu nas okreću naglavu i tako dugo istresaju dok nam sve pogrešne, prostačke, perfidne i cinične misli ne ispadnu iz glave i džepova poput krivotvorenih novčića, kako bi se u njima opet stvorilo malo prostora za svježije vjetrove Svijeta, za ljubav i nježnost, ljubaznost i srčanost.

Da postoje ljudi vrhunskih umjetničkih nadarenosti a misaono krajnje ograničeni, u književnosti se čini manje vjerojatnim nego naprimjer u glazbi ili slikarstvu, no Celine je živ dokaz ove tvrdnje. Celine je komičar, prepredeni stilističar prvoga reda, čist pripovjedački talent, njegova sposobnost oslikavanja, opisivanja, preuveličavanja, karikiranja neke osobe ili događaja je začuđujuća i istinski plijeni; on je majstor umijeća kojim od grude snijega pravi lavinu, njegovu juhu ne jedemo žlicom, on nam nudi ispijanje izravno iz lonca, kabla ili bačve. No do vrutka njegovih ideja put nam ostaje zatvoren.

Potvrđan odgovor na pitanje može li rasist biti veliki književnik, dalo je samo Celineovo djelo. Drugo je pitanje da li bi bilo bolje da se nikad nije rodio. Celineovo “mišljenje” izdiže ga jedva za milimetar iznad francuskog malograđanina koji ne podnosi ni Arape ni Crnce, ni Engleze ni Amerikance, ni Židove ni Kineze, nikoga i ništa osim sebe sama i svojega sira. Celineu su samo Francuzi dobroga srca, makar malo i otupjeli od loših utjecaja i puno alkohola. Svakom rečenicom zapravo, onom koja počinje s “Nijemci”, “Englezi”, “Židovi”, “Rusi”, i svakim iskazom o karakternim osobinama jednoga naroda, Celine odašilje u svijet jednu laž; on negira pojedinca. On isključuje sve što nije u seriji. On likvidira čovjeka, najprije mišlju a potom i djelom.

Celine je umro 1. srpnja 1961. Njegova žena Lucette dala je na nadgrobni spomenik ugravirati sliku njegova jedrenjaka. Stojimo pred time pokušavajući dokučiti kako je čovjek obdaren

najljepšim darovima bio sposoban počiniti neizmjereno sramotna djela i niskosti. Gajio je snažnu ljubav prema prijateljima, bolesnima, starima, zatočenicima, životinjama. Njegova nježnost prema patnicima u svemiru je gotovo bezgranična. Bezgranična bila je samo njegova mržnja.

No, je li teret na manjem jedrenjaku kojim brodimo, druge vrste? Ne sličli li naš razum zaražen predrasudama stražnjici, sve debljoj i ljenijoj, stražnjici koja išće jastuke sve mekše i mekše, kako bi se u njih svalila. Nudi li netko od nas ovom Svijetu više ljubavi nego mržnje?

OD NIETZSCHEA DO HITLERA?

S njemačkog prevela
Mira Đorđević

Između unutrašnje i vanjske emigracije:

Martin Heidegger i Karl Löwith, Max Horkheimer i Karl Jaspers

Nietzsche – filozof za sve one koji djeluju nacionalsocijalistički: to je ideja vodilja koju slijedi Baeumlerova interpretacija njegove filozofije u svjetlu fenomena volje za moć. Toj ideji priklanja se povremeno i Martin Heidegger, koji je još sredinom tridesetih godina upotrijebio Baeumlerovu formulaciju da su Mussolini i Hitler, obojica ljudi koji su začeli pokret protiv nihilizma”, na različite načine učili od Nietzschea; distancirajući se, međutim, od ovoga dodatkom: “Nietzscheov metafizički domen tada zapravo još nije bio došao do izražaja.”¹ Heidegger nije uspio u pokušaju da njegovo mišljenje dobije značajniji odjek: ono je dospjelo samo do Baeumlera i njegovog istomišljenika Ernsta Kriecka², a zatim i do weimarskog Arhiva “Friedrich Nietzsche” - prema kojem je Heidegger, kao član “naučnog savjeta”, imao određene obaveze u sklopu objavljivanja Nietzscheovih sabranih djela.

Heideggerova saradnja - da pomenemo samo to - od samog početka nije bila pod sretnom zvijezdom.³ Pritom je Richard Oehler, zahvaljujući Kriecku i njegovim pristalicama, preuzeo osudu Heideggerovog najznačajnijeg djela “Bitak i vrijeme” (1927) kao “jevrejske filozofije”: sud koji je Heideggeru morao biti poznat.⁴ A on svojevremeno nije ni skrivao svoje neprihvatanje weimarskih spletkarenja. Tako se Heidegger odlučno usprotivio gradnji dvorane s Nietzscheovim imenom (“Nietzsche-Halle”) koju je finansirao sam Hitler, a koja se nalazila neposredno pored “Vile Silberblick”, dok svečanosti povodom njenog otvaranja 1937. godine namjerno nije prisustvovao. Groteskni nesrazmjer megalomanskih priloga i donacija za gradnju ove raskošne dvorane i bijedne svote predviđene za ediciju Nietzscheovih djela Heidegger je smatrao „sramotnim” i tim je povodom weimarskim rođacima Nietzschea saopštio sljedeće: “Ne bih želio da čujem komentar samog Nietzschea, kada bi bio suočen s građevinom dvorane “Nietzsche” i stanjem izdanja svojih sabranih djela.”⁵

¹ Schelling. Vom Wesen der menschlichen Freiheit (1809), Freiburger Vorlesungen von Sommersemester 1936, Gesamtausgabe (= GA) Bd.42, ed. Schüßler, Frankfurt/M. 1988, str.40 i dalje.

² Usp. H. Ott, Martin Heidegger. Unterwegs zu einer Biographie. Frankfurt/New York 1988, str.188 i 241 i dalje.

³ To će se tek vidjeti iz studije M. Heinz(a) /Th.Kiesel(a), Heideggers Beziehung zum Nietzsche-Archiv im Dritten Reich, u: Annäherung an Martin Heidegger, Festschrift für Hugo Ott zum 65. Geburtstag, ed. Hermann Schäfer, Frankfurt/New York 1996, str.103-136.

⁴ Pismo upućeno Richardu Oehleru od 25. novembra 1937. Isto str. 111 i dalje.

⁵ Izvor ovog citata je izdavač Vitorio Klostermann, naklonjen Heideggeru i njegovoj školi, koji je ovu primjedbu pomenuo u jednom svom pismu, upućenom Walteru F. Otto(u) od 22. novembra 1935. Isto str. 108.

Ovaj stav bio je u skladu s Heideggerovom kritikom Baeumlerove predstave o Nietzscheu, te s njegovim ambicioznim pokušajem da Nietzscheovu prasluku sačuva od njenog izopačavanja od strane “oficijelne” partijske ideologije. U tome Heideggerov pokušaj nije ostao bez uspjeha. “Paktu” koji je Baeumler sklopio između Nietzschea i nacionalno-socijalističkog masovnog pokreta suprotstavio se lozinkom: “Nietzsche je ono, što zapravo jeste, prije svega i još zadugo za one malobrojne, koji su svojim mišljenjem na strani filozofije i samo filozofije, dok sve ostalo nema s njim nikakve veze, ma kako ponekad izgledalo da on ostavlja mogućnost da se iz njegovog djela iščitavaju podstrekačke misli i da se pomoću njegovih poruka neko ponaša “bahato”.”⁶ *Malobrojni* su oni, kojima mišljenje čini zadovoljstvo i ništa više. Zato se oni i ne mogu zadovoljiti izjavom da su Nietzscheova osnovna učenja međusobno protivurječna. Oni koji još od Hegelovog vremena zaista umiju da misle, dobro znaju da protivurjeđe ne dokazuje ništa protiv istine nekog filozofskog stava, već je ono, naprotiv, dokaz u prilog te istine. Kada bi neprestano vraćanje i volja za moć bili u raskoraku, onda bi protivurjeđe možda bilo upravo izazov, misliti “najtežu” od svih misli – misao o vraćanju istog – umjesto bježati u drugu konstataciju da je to Nietzscheova “religiozna” zabluda. I ako pođemo od pretpostavke da je riječ o nesavladivom protivurjeđu, koje prisiljava na opredjeljenje – “neprestano vraćanje” ili “volja za moć” – onda po Heideggeru još uvijek preostaje pitanje zašto se *mnogi* opredjeljuju *protiv* Nietzscheovog učenja o vraćanju a za učenje o volji za moć.

Tvorac nacionalsocijalističke slike o Nietzscheu – javni glasnogovornik većine: to je Heideggerova karakterizacija saputnika iz 1933. u njegovom prvom predavanju o Nietzscheu, održanom u Freiburgu (1936/37). Baeumlerova razmišljanja o odnosu oba ova učenja ne dopiru, prema Heideggeru, ni sa koje strane u domen iskonskog filozofskog promišljanja. Ona se motivišu jedino time da se učenje o neprestanom vraćanju ne uklapa u Baeumlerovo viđenje volje za moć, u onaj poučak o temeljnoj mogućnosti (= moć, *dynamis*, *potentia*) povijesno omeđenog bivstvovanja, koju Baeumler uprkos tome što govori o metafizici ne shvata metafizički, na osnovu skrivenog bića vremena, već je podređuje aktualnim svakodnevnim zahtjevima politike i tumači u skladu s aktualnim trenutkom: “Nietzscheovo učenje o neprestanom vraćanju ne uklapa se po

⁶ Nietzsche. *Der Wille zur Macht als Kunst* (1936/37), GA Sv. 43, ed. B.Heimbüchel, Frankfurt/M.1985, str. 275 i dalje. O istorijskom kontekstu Heideggerovog predavanja o Nietzscheu usp. W. Ries, *Grundzüge des Nietzsche - Verständnisses in der Deutung seiner Philosophie. Zur Geschichte der Nietzsche-Literatur in Deutschland* (1932-1936). Phil. Diss. Heidelberg 1967.

Baeumleru u njegovu politiku, ili mu se bar čini da mu ono ne odgovara. Prema tome je ovo učenje za Nietzscheov sistem bez značaja.”⁷ Heidegger želi da kaže, i on to govori upravo u trenutku kada je galama oko Nietzschea kao “revolucionarnog” prethodnika Hitlera dostigla svoj vrhunac, da Baeumlerovo tumačenje Nietzschea zapravo i nije tumačenje već političko “opredjeljenje”, koje za razumijevanje temeljnog učenja ovog filozofa ostaje bez značaja.

Činjenica da su Heideggerova predavanja o Nietzscheu u razdoblju između 1936. i 1940. po sudu Georga Pichta, jednog od njegovih tadašnjih studenata, “najznačajniji dokument duhovnog otpora nacionalsocijalizmu”⁸ naći će svoju potvrdu, ukoliko se dublje pozabavimo misaonim polazištem Heideggerove filozofije.

Po javnim i oficijelnim shvatanjima, po tome kako Heidegger prosuđuje nakaradnosti nacionalsocijalističke predstave o Nietzscheu, ovaj filozof slovi kao “revolucionar” koji negira, razara i najavljuje uništenje; i sve to nije samo “uloga” koju on igra, već najsušastvenija nužnost njegovog doba: primjereno “slici” u kojoj se ono ogleda. Ali “biće revolucionara” se ne sastoji u “preokretanju” svih stvari, koje on ruši u vremenu, već u tome da upravo “preokretanjem otkriva ono bitno i suštinsko, a u filozofiji su to uvijek ona malobrojna velika pitanja”⁹. Kad do njih stigne na “vrhuncu posmatranja” onda revolucionar-filozof više ne teži za “voljom za moć”. On preispituje bitak i razmatra na taj način “najtežu misao”. Osim toga, on ne djeluje, već misli “suštinu bitka, dakle volje za moć kao neprestanog vraćanja”¹⁰. U pogledu Nietzschea, za Heideggera to znači, globalno i suštinski shvaćeno sljedeće: Nietzsche posmatra vrijeme u znaku vječnosti, i zato ga on ne vidi kao “zaustavljen sadašnji trenutak” (sada) ili kao niz trenutaka sadašnjosti koji se kreću u smjeru beskraj, već kao “sadašnjost koja se odražava u samoj sebi”. On misli skrivenu suštinu vremena u njegovoj zakonitosti ili pak *unaprijed nazire* suprotnosti između sada i vječnosti (sadržane) u trenutku. Jer nazirati suštinu bitka na osnovu volje za moć na jednoj strani i neprestanog vraćanja na drugoj, to *gledanje unaprijed* zahtijeva i ostvaruje sveukupno filozofsko posmatranje (contemplatio), koje to ime zaslužuje. “Misliti bitak, volju za moć, kao neprestano vraćanje” kako to Heidegger izražava samo njemu svojstvenim, kroz razgovor s Nietzscheom skovanim jezikom, misliti najtežu misao filozofije znači misliti bitak kao vrijeme.

⁷ Der Wille zur Macht als Kunst, isto, str. 25 i dalje.

⁸ Usp. G.Picht, Nietzsche, Stuttgart 1988, str. 152, koji s pravom primjećuje, da je “sramotni znak za stanje duhovnog poštenja u našem vremenu to što o Heideggerovim političkim promašajima izlazi pamflet za pamfletom, dok niko ne nalazi za vrijedno da bar jednom riječju pomene šta ta predavanja znače kao dokument njemačke povijesti onog vremena.” (isto.)

⁹ Der Wille zur Macht als Kunst, isto str.22.

¹⁰ Isto, str. 22 i dalje.

¹¹ Isto, str. 23. Nietzsche je mislio ovu misao, ali on je još nije mislio kao pitanje bitka i vremena.”¹¹

Na ovoj postavci je Heidegger insistirao u svim svojim predavanjima o Nietzscheu, održanim tokom zimskog semestra 1944/45. u Freiburgu. Svakako: on ju je (tokom vremena) diferencirao. I on je obje postavke Nietzscheove “najteže misli” o suštini bitka dopunio trećom: onom o “prevrednovanju svih vrijednosti”, što nasuprot interpretaciji vrijednosti putem linearnog kršćansko-novovjekovnog povijesnog mišljenja nužno dovodi do cikličkog shvatanja vremena, što “vrijeme kojem stremimo” (“Zeit im Ziel”) poistovjećuje s vrijednosnim pojmovima dobrog, visoko razvijenog, savršenog čovječanstva. U jedinstvenoj velikoj misaonoj konfrontaciji s Baeumlerovom “jednostranom” slikom o Nietzscheu Heidegger je u ogledalu učenja o vraćanju ispravio politiziranu, nakaradnu predstavu o Nietzscheu, te ukinuo filozofsko pitanje o Nietzscheu u odnosu na “većinu” (“narod”, “rasu”, “klasu”) i usmjerio ga tamo odakle ono polazi: na trenutna iskustva čovjeka, koji je “tu” u vremenski uslovljenoj izolaciji. Nietzsche “svakoga oslovljava sa: ‘ti’ – svakoga ukoliko on to jest i ukoliko se sam takvim smatra. Značenje misli upućuje na taj način na sopstveno “bivstvovanje”. U tome i iz toga bi trebalo da se odredi šta jeste i šta će biti, jer je ono što postaje samo ono što se vraća, što je već jednom u mom životu bilo.”¹² Po Heideggerovom mišljenju – a ono je u odnosu na Baeumlerovo shvatanje “Nietzschea kao političara” potpuno suprotno – misao o vraćanju odnosi se na bivstvujuće u cjelini, a *istovremeno* i na trenutno bivstvovanje čovjeka, koji tu misao misli; šta više, ona će se morati misliti prije svega i u potpunosti polazeći od čovjeka.”¹³ Nije narod ili klasa i rasa, već je pojedinac taj koji u misaonoj konfrontaciji s vremenom pokušava da ovlada samim sobom.

S ovog stanovišta se uz pomoć Heideggera mogu shvatiti neki do danas neshvaćeni ali ne i prevaziđeni uvidi u *reljefni karakter* Nietzscheove filozofije. Ono što Nietzsche naziva “posljednjim činom” do “kojeg silazimo” je ona ispod površine svih pojava smještena, pokretačka “volja za moć”. Ali ona je ista samo s osnovnom površinom reljefa, iz kojeg se u misaonoj borbi protiv vremena izdiže misao o moći, a svoj karakterističan izraz ona istovremeno dobiva usmjeravajući se na trenutak. Tu nije riječ o prirodnoj pojavi, već o tome da se putem reljefne umjetnosti razdvoje različite pozicije misli u

¹² Nietzsches metaphysische Grundstellung im abendländischen Denken. Die ewige Wiederkehr des Gleichen, GA Bd.44, ed. M. Heinz, Frankfurt/M. 1986, str.145.

¹³ Nietzsches metaphysische Grundstellung, isto, str. 103.

odnosu na temelj, te da se svekolika misaona figuracija kako u svojoj uzlaznoj tako i u svojoj silaznoj liniji podigne na odgovarajući nivo. Umjesto da bude samo jedan stepen razvoja sa sopstvenim profilom, svaka temeljna pozicija obuhvata cjelinu filozofije, i u svakoj od njih su integrisane obje, ali uvijek na drugačiji način po svojoj unutrašnjoj konstituciji i u različitim naslagama sredine koja joj daje konačni oblik.”¹⁴

Na osnovu ovih zapažanja Heidegger je u svom posljednjem predavanju o Nietzscheu u predvečerje Drugog svjetskog rata zaključio¹⁵ da se tok Nietzscheovog mišljenja u svojim osnovnim crtama ne može spoznati iz knjige koja je u Nietzscheovom Arhivu nastala kao kompilacija pod naslovom “Volja za moć”; to je činjenično stanje koje pred istraživače prije svega postavlja zadatak da nanovo oblikuju Nietzscheovu zaostavštinu. Heidegger u tome vidi zadatak koji ima duhovnu i povijesnu težinu, koja postoji i ako je niko u Njemačkoj i ne sluti, i koja uprkos ogromnom broju knjiga o Nietzscheu “nikada neće nestati već će vjerovatno pasti još dublje u sfere skrivenog, gdje joj je i mjesto.”¹⁶

Nietzschea, “sakrivenog” u vremenu, pokušao je nekoliko godina ranije dozvati u sjećanje Karl Jaspers, Heideggerov savremenik iz perioda između 1920. i 1932. Nastala u istorijskom “trenutku” nakon Hitlerovog preuzimanja vlasti, Jaspersova je knjiga o Nietzscheu imala za cilj da predmetom svog mišljenja uperenog “protiv nacionalsocijalista istovremeno dozove misaoni svijet onoga koga su oni proglasili svojim filozofom.”¹⁷ U knjizi se međutim malo od toga primjećuje. Ona ne otkriva osjećaj za ljudsku dramu oko Nietzschea. Za njegov narušeni odnos prema sestri, koji po Jaspersu uprkos svim opterećenjima ostaje neokrnjen, zato što se navodno “bliskost krvi i sjećanje koje seže duboko u djetinjstvo” dokazuju ne samo kao “nesavladivo već i kao dragocjeno, ljudski nezamjenjivo blago”¹⁸. I nikakav trag ne dopire u Jaspersovim misaonim tokovima do aktuelizacije Nietzscheove životne drame na putu prema Weimaru, do problematike Arhiva Friedrich Nietzsche, koji je upravo osnovala Elisabeth Förster Nietzsche, već naprotiv! Njena “briga” je po Jaspersu “korisna i za buduća pokoljenja. Samo zato što je sestra... sačuvala sve rukopise i što je nakon izbijanja njegove duševne bolesti skupljala i čuvala i zaostale rukopise, koji su se u ono vrijeme još svakom činili prilično beznačajni, moguće je na osnovu dokumenata spoznati čitavog Nietzschea.”¹⁹

¹⁴ Usp. Nietzsche's Lehre vom Willen zur Macht als Erkenntnis, GA Bd.47, ed. E.Hanser, Frankfurt/M. 1989, str.19. Iako Heidegger ne govori o “reljefnom karakteru” Nietzscheovog mišljenja, on se vremenom sve više na njega orijentisao. Bilo bi dobro uporediti nagovještano ali ne i održano predavanje o “Nietzscheovoj metafizici” (1941/42) GA Bd. 50, ed. P.Jaeger, Frankfurt/M. 1990, str.5 i dalje.

¹⁵ Nietzsche's Lehre vom Willen zur Macht als Erkenntnis, isto, str.19.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Nietzsche. Einführung in das Verständnis seines Philosophierens, Berlin/Leipzig 1936, Vorwort (Predgovor) za drugo izdanje, Berlin 1946.

¹⁸ Isto, str.80.

¹⁹ Isto, str. 80. Izvjesnu slutnju o filološkoj problematici otkriva jedino Jaspersov dodatak: “To će doduše u punom opsegu otkriti tek buduća publikacija.” (str.80 i dalje)

Jaspers ne uvodi čitaoca "Trećeg rajha" u Nietzscheovu filozofiju, kao što to čini Heidegger, već u njegovu "filozofiranje", što se tumači kao egzistencijalna dijalektika u smislu procesualnog samosavladvanja protivurječnosti. Kad Jaspers kaže da je učenje o vječitom vraćanju za Nietzschea od presudnog značaja, on istovremeno ukazuje da je ono i za njega bilo upitno. Iz čega onda Jaspers zaključuje, kako za sebe tako za čitaoca, da se cjelovitost njegove filozofije ne može uzeti ozbiljno, već da to učenje može biti relevantno jedino kao svjedočanstvo o Nietzscheovoj ličnosti; umjesto da se pita zašto je ono za Nietzschea moralo biti upitno i šta se u njemu zapravo traži, ukratko: Nije li možda to učenje "naše, a to znači pitanje zapadnjačkog bivstvovanja i naše budućnosti".²⁰

U zanemarivanju ovih pitanja Karl Jaspers se dodiruje s Alfredom Baeumlerom, koga on uostalom uopšte ne pominje. Iz razumljivog razloga, jer inače ova knjiga u uslovima nacističke diktature ne bi mogla biti objavljena baš kao ni K. Löwithovo tumačenje Nietzschea sa stanovišta vječitog vraćanja istog.²¹ Löwith, koji je 1934 morao emigrirati iz "rasističkih" razloga, za temu svog oproštajnog predavanja u Marburgu izabrao je Nietzscheovu filozofiju, zato što mu se ona učinila kao kamen kušnje za vrijeme, koje je pomoću nje i na njenom primjeru pokušao protumačiti. On je htio da svojim slušaocima u SA- i SS-uniformama objasni da je Nietzsche "preteča njemačke sadašnjosti i istovremeno njena najoštrija negacija, *nacionalsocijalista i kulturnih boljševista* - zavisno kako ga okrenemo."²² Löwith se nije priklanjao ni jednoj ni drugoj strani. Prije bi se reklo da se u trenutku prisilnog rastanka od nekadašnje "zemlje pjesnika i mislilaca", koja je u skladu s vremenom i neprimjerenom "upotrebom" politički zloupotrebljavala Nietzscheovo ime, pozivao na filozofski autentično mišljenje samog vremena, kako bi njegovu suštinu sačuvao i za mišljenje vječnosti.²³

Prema pomenutom mjerilu Nietzscheove filozofije, i Löwith se obračunava s nacionalsocijalističkim banaliziranjem Nietzschea u jednom predavanju na Svjetskom kongresu filozofije u Pragu (1934). On Nietzschea tumači kao mislioca jednog istinski aktuelnog vremena, koje se ne odnosi ni na njegovo vlastito, vrijeme kojim dominiraju Bismarck i Wagner, niti pak na "naše slučajno danas" – vrijeme Hitlera. Ono što je on vidio kao "oprobani pronalazač *modernosti* i kao novi glasnik najstarijeg učenja, to je viđeno *na duge staze*."²⁴

²⁰ Tako Heidegger u svojoj kritici Jaspersa u okviru prvog predavanja o Nietzscheu, GA Sv. 43, str. 269

²¹ K. Löwith, *Nietzsches Philosophie der ewigen Wiederkunft des Gleichen*, Berlin 1935. Usp. Predgovor za drugo izdanje, Stuttgart 1956, kao i bilješku 21 uz *Dodatak (Anhang)*, U: *Sämtliche Schriften*, Sv.6, Stuttgart 1987, str.363.

²² *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht* (1940), Frankfurt /M. 1989, str.79

²³ Isto.

²⁴ Nietzsche, *der Philosoph unserer Zeit* (1934). U: *Sämtliche Schriften*, Sv. 6, Stuttgart 1987.

Ovu dalekovidost preko i između vremenskih razdoblja sve do antike skraćuje Baeumler sebi i svojim sljedbenicima, prilagođavajući se “tendencama vlastitog vremena”. Ove su podignute na nivo jedinog relevantnog mjerila za razumijevanje Nietzscheove filozofske namjere, bez ikakvog obzira prema njegovoj izrazito aforističkoj formi prikazivanja, zbog čega Baeumler Nietzscheovu filozofiju preobražava “u poizvoljni izbor stavova primjerenih vremenu”. A zapravo svaki aforizam, i na tu tezu se upravo svodi Löwithov obračun, odvaja ono što je vremenom određeno od onog što je svevremeno, da bi se zatim međusobno povezali stavovi koji razdvajaju i na taj način ukazalo na ono što je *svevremeno*. Forma njegove filozofije je ta koja aforistički zaoštava stav o protivurječaju i time – korak po korak – “dokazuje” njegovu istinitost.

Löwith to pokazuje na primjeru razdvojenog u Nietzscheovim kasnim ispovjestima: da tek s njim, tim “posljednjim *antipolitičnim* Nijemcem”, koji je u većoj mjeri Nijemac od običnog “stanovnika Rajha” u Bismarckovoj milosti, a koji “rat duha objedinjuje s *velikom politikom*”. Čini se kao da su ove dvije stvari u odnosu protivriječa i da predstavljaju jednu te istu misao u aforistički zaoštrenoformi. Jer samo zato što Nietzsche u svojoj *filozofiji* zastupa misao o jednoj zaista velikoj, a to znači: *evropskoj* politici, “on i sebe u odnosu prema aktuelnoj politici Rajha može označiti kao posljednjeg antipolitičnog Nijemca i reći kako bi se prije svega moralo prevazići *bijedno* trabunjanje o politici i samoživosti naroda, a da bi se ono uopće moglo razumjeti.”²⁵

²⁵ Isto, str. 391.

U vezi s ovim Löwith na kraju poduzima eksperiment u suprotnom pravcu, povezujući aforizme, na koje se pozivaju nacionalsocijalistički krivotvoritelji, u jedinstveni tok misli, koji karakteriše istinitost mišljenja u protivurječnostima: “Nietzsche govori o burnim, dramatičnim ratovima među narodima i o tome kako su rat i hrabrost postigli više velikih stvari na svijetu nego što je to učinila ljubav prema bližnjem – ali on kaže i ovo: “najveći događaji” nisu naši najbučniji već naši “najtiši časovi”. On se bori protiv liberalističkog duha “slobodne štampe” – ali i protiv svakog dogmatski fiksiranog *partijskog znanja*; već sama predstava o tome da pripada nekoj partiji, pa čak i ako bi to bila njegova vlastita, izaziva gađenje. On vjeruje u povremenu nužnost povratka barbarstvu i u *maskuliniranje* Evrope, pa za to čak stvara termin *plava beštija* (“die blonde Bestie”) – ali on istovremeno na sarkastičan

način i Wagnerove pseudogermanske junake karakteriše kao skandinavski čudovišta koja impresioniraju čulnošću. On govori u prilog rasističkog odgoja – ali i osuđuje lažno samodivljenje u antisemitskom rasnom ludilu”.²⁶

²⁶ Isto, str. 392.

Dok se Löwith kao njemački emigrant, ne dobrovoljno, odriče prava da u dodatku svoje knjige objavi kritiku Baeumlerovih tumačenja, Jaspers čak nije ni pokušao da se pozabavi nacionalsocijalističkom interpretacijom Nietzschea. Iako i on čita Nietzschea na Löwithov način i težište posmatranja pomjera s učenja o volji za moć na učenje o vraćanju, Jaspersu ne uspijeva da shvati značaj ovog učenja kao filozofskog pitanja naprosto zato što u osnovi ne vjeruje niti u istinski sadržaj filozofije niti u ideal filozofa kakav je bio Nietzsche. Naboj u njegovoj filozofiji je, čini se, kod Jaspersa, da citiramo Löwitha “izbljedio i zapreten u umjetnički sazdanu mrežu bezbojnih pojmova, lišen svoje povijesne istine i djelotvornosti: monolog na grobu Nietzscheovih sabranih djela, a ne produktivna konfrontacija s njim.”²⁷ Jaspersu je uspjelo, tako je to u američkom egzilu vidio frankfurtski sociolog i filozof Max Horkheimer i to se shvatanje uglavnom poklapa s Heideggerovim i Löwithovim, da prikaže Nietzschea, a da ga ne pohvali, a da pritom ni sebe nije morao ni na što prisiljavati: “Njegov uljudan jezik svjedoči o njegovom porijeklu iz liberalističke ideologije a time i o tome da se u njegovom mediju gube sve protivurječnosti”.²⁸

²⁷ Recenzija knjige Karla Jaspersa, Nietzsche. Einführung in das Verständnis seines Philosophierens. U: Zeitschrift für Sozialforschung 6 (1937) str. 405 i dalje.

²⁸ Bilješke uz Jaspersovu knjigu Nietzsche (1937). U: M.Horkheimer, Gesammelte Schriften, Sv. 4, Frankfurt/M. 1988, str. 227.

Horkheimerove “Bilješke uz Jaspersovog Nietzschea” objavljene su kao dopuna Löwithovoj recenziji Jaspersa u “Časopisu za socijalna istraživanja”(1937). One zaključuju ono što je Löwith usput nagovijestio: da u Jaspersovoj knjizi nema traga Nietzscheove aktualnosti. Neka nam bude dopušteno da izlaganje o nacionalsocijalističkom banaliziranju Nietzschea završimo opaskama na neke reakcije koje je Jaspersova šutnja o ovim okolnostima izazvala u redovima njemačkih emigranata u Americi. Onaj čije mišljenje ovdje takođe moramo čuti je, pored Maxa Horkheimera i Karla Löwitha, i Theodor W. Adorno. Njegova kritika Jaspersovog zataškavanja protivurječja u Nietzscheovom temeljnom učenju o društvu svog vremena pogađa, doduše neizgovorena, ali time misaono žešće, sam centar banaliziranja. Ona se odnosi na neodrživost prilagođavanja ideje o nadčovjeku fašističkoj ideologiji o čovjeku despotu (*Herrenmensch*), a osim toga i na temeljno pitanje “kritičke teorije”: Zašto je navodno

Nietzsche, da citiramo kasnog Horkheimera, vjerovatno značajniji mislilac od Marxa.²⁹

Horkheimerov stav prema Nietzscheu proizlazi iz njegovog podsvjesnog priklanjanja liku *pravednog čovjeka* u mesijanskom ničeanizmu na prelazu stoljeća. Na jednoj strani on u Nietzscheovom smislu za pravednost, za "neovisnost koja dolazi do izražaja u njegovoj filozofiji, te u slobodi od ropskih ideoloških snaga" vidi jedan od korijena Nietzscheovog autentičnog mišljenja.³⁰

Na drugoj strani on, po mišljenju Horkheimera, u svojoj psihološki motiviranoj kritici tih istih snaga u ime intelektualnog poštenja zaobilazi društveno porijeklo duhovne dekadencije, kao i put koji iz ove vodi, zbog čega je Nietzscheova sudbina da ostane neotkriven i zloupotrijebljen, zapravo "nužnost".³¹ Ipak je Nietzsche za Horkheimera jedan od prvih mislilaca, koji je predvidio "ljudski i društveni debakl", kojim je počeo uspon Njemačke u svjetsku silu i zato ga nepravedno smatraju pukim prethodnikom "nacizma".³²

Za hegelijski inspirisane sociologe i filozofe Nietzsche je temeljito ispitao objektivni duh vremena. Njemu se psihička konstitucija prusko-njemačkog građanstva s njenim mazohističkim crtama u odnosu na zemaljske mogućnosti čovjeka, o kojoj je, onako kako to samo utopista može, sudio kao o pretjeranoj, činila nepodnošljivom. I tako je on, očigledno sadistički, izgovorio istinu građanskog reda: da niko nema "pravo na bivstvovanje" niti na "rad" niti na "sreću" i da položaj čovjeka principijelno nije ništa drugačiji od položaja najnižeg crva. Nietzsche se međutim, kako to, suprotstavljajući se barbarskim konsekvencama fašističke interpretacije ovog stava, kaže Horkheimer, nije zadržao na tome. A još je manja mogućnost da bi on pribježište potražio u malograđanskim kvazi-zadovoljstvima vremena, u patriotizmu, kultu germanstva i antisemitizmu. Njegovo mišljenje je naprotiv usmjereno na budućnost, u kojoj se sve snažnijim savladavanjem prirode oslobađaju nebrojeni ljudski potencijali, a ideal nadčovjeka upravo označava to stanje. Jer iza "prividno neljudskih formulacija" ovog učenja ne stoji Nietzscheovo slaganje s vladajućim barbarizmom, već "mržnja prema strpljivom, poniznom, sa sadašnjošću izmirenom, pasivnom i konformističkom karakteru"³³.

Njegova teorija o tome kako se nadčovjek može "odgojiti", te naivne eugeničke i druge socijalnopolitičke mjere,

²⁹ Intervju u časopisu *Spiegel* od 8. septembra 1969, god. 37., str.164. Usp. P. Pütz, Nietzsche im Lichte der kritischen Theorie. U: Nietzsche-Studien 3 (1974); nadalje R. Maurer, Nietzsche und die kritische Theorie, isto 10/11 (1981/82).

³⁰ Bilješke uz Jaspersovu knjigu *Nietzsche*, isto str. 235.

³¹ Zum Problem der Wahrheit (1935). U: Gesammelte Schriften, Sv. 3, Frankfurt/M. 1988, str. 323.

³² Deutschlands Erneuerung nach dem Krieg. Memorandum (1943). U: Gesammelte Schriften, sv. 12, Frankfurt/M. 1985, str.189.

³³ Bemerkungen zu Jaspers "Nietzsche". U: Zeitschrift für Sozialforschung, God. 1937, str. 407-414.

³⁴ Pismo Carlu Fuchsu od 14. aprila 1888. KSB 8, str. 249.

³⁵ Protokoli iz diskusija Instituta za socijalna istraživanja. O referatu Ludwiga Marcusea o Odnosu između nužde i kulture kod Nietzschea (14. juli 1942). U: M. Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, Sv.12, Frankfurt/M. 1985, str. 563-570. Osnovne teze ovog referata čine mi se utoliko značajne, da ih ja za čitaoce na ovom mjestu zapisujem. Prema mišljenju Ludwiga Marcusea ono "novo specifično ničeoovsko" pojavljuje se tek u kasnom djelu Nietzschea i to učenjem o nadčovjeku.

"U nadčovjeku nalaze svoje mjesto sve utopije povijesti: Besjeda na Svetoj gori (Besjeda Hristova) kao i besklasno društvo.

Ja vidim nešto uzvišenije i humanije nadamnom nego što sam sam; pomozite mi svi da to postignem, kao što ću ja svakome pomoći, ko spoznaje isto i zbog istog pati: da se na taj način konačno ponovo rodi čovjek, koji će se osjećati ispunjen i beskonačan u spoznaji i ljubavi, u gledanju i moći, i da on u svojoj punoći bude integrisan u prirodu kao sudija i mjerilo stvari." Nakon ovog kritičkog tumačenja Nietzschea Marcuse priznaje da ga s Nietzscheom osim njegovog kritičkog djela što razara povezuje čežnja. "Njeno mu je ispunjenje upitno. Nama

među kojima i miješanje rasa svakako igra posebnu ulogu, po Horkheimerovom mišljenju jesu cijena koju je Nietzsche morao da plati za dobrovoljno izabranu poziciju samotnjaka. A zapravo: bilo je pisano pravilo životne forme "otmjenoj", njegova sudbina, da u oskudnim vremenima bude "samo filozof" i da "živi po strani".³⁴ Uprkos tome je Nietzsche znao da će biti "mnogo nadljudi" ili da neće biti ni jednog i da se svekolika *ljudska ljubav i dobrotu* razvija samo iz čovjekove čežnje da premaši samog sebe. Ali ovo znanje nije fiksirano na jednu rasu ili društvenu klasu, već je izraz Nietzscheove utopijske svijesti, koja je patila zbog povijesno stvorenog čovjeka gomile. I jedina ideja koja je nadčovjeka iz jedne nezamislive, samoj sebi protivrječne utopije, mogla pretvoriti u supstancijalni povijesni cilj, ideja uspostavljanja lika pravednog čovjeka u Marxovoj viziji besklasnog društva, je ona koju su, kako kaže Horkheimer, pokvarili upravo njeni nosioci. Nietzsche nije poznao Marxa, već samo onovremenu socijaldemokratiju, i o njoj je sudio prilično kompetentno.

Po riječima Horkheimerovog istomišljenika Theodora W. Adorna, izrečenim tokom jedne diskusije u krugu njegovih američkih saradnika Frankfurtskog instituta za socijalna istraživanja u emigraciji, Nietzsche "spada među Bebelove socijaldemokrate samo utoliko što na njihovom primjeru imenuje stvari koje su zapravo ideologija."³⁵ Kao što Marx u svojoj kritici polazi od društva, tako Nietzsche u njemu vidi kulturni barbarizam, za koji daje jednako bespoštednu dijagnozu. I u bespoštednosti ove dijagnoze za obje zavađene građanske partije, u tome se po Adornu sastoji njegova istina – da je čitav sklop pojmova, kao što je praksa, organizacija i sl. još na Nietzscheovom stupnju razvoja pokazao lice koje tek danas dolazi do pravog izražaja."³⁶

Adorno ide još jedan korak dalje. Dok Horkheimer načelno ostaje pri svojoj opciji za besklasno društvo i marksistički vjeruje da je može realizirati ukidanjem siromaštva, Adorno spoznaje da ovaj povijesni cilj može postići i napredni kapitalizam. Zato on traži da se socijalistička misao formuliše tako, što će se odbaciti njena praktično-organizatorska veza s radništvom. Da se ne bi izgubio u idejnoj borbi zavađenih građanskih partija, ovaj cilj mora ostati pritažen i lišen svakog pozivanja na njegovu političku realizaciju. A onda kao jedina istina pored ideje pravednog čovjeka i njegove čežnje za pravednošću ostaje *ljubav*: ne kao dopuna već kao cjelina.

Za Adorna je to pojam i iskustvo solidarnosti sa životom, koji se nepatvoreno iskazuju u umjetničkom djelu.

Umjetnost i ništa drugo do umjetnost – ta ničeanska lozinka estetički utemeljene kulture postaje mjerilo kritičke teorije. Nietzsche, prema mišljenju Adorna, koji je kasnije odbacio ovu spoznaju, “ne prebacuje nedostatak ljubavi postojećem društvu već njegovim kritičarima... Nietzscheovu tabuiziranu nezainteresovanost za sva pitanja koja su u vezi s materijalnom egzistencijom prati čitav niz negativnih momenata, ali ona pokazuje da je on s vremenom postao svjestan da pojmu totalne prakse nešto nedostaje. U pozadini Nietzscheovog učenja stoji kompleksno pitanje odnosa komunizma i anarhije u drugoj fazi razvoja. Otuda ozbiljnost kulture. Inače smo u opasnosti da socijalizam pretvorimo u pragmatizam planetarnih razmjera.”³⁷

Ovi stavovi označavaju markacionu liniju između markista “Instituta za socijalna istraživanja” u američkoj emigraciji i marksističkog kruga oko Georga Lukača u moskovskoj emigraciji. Prema Adornovim tumačenjima “ničeanske” pozicije kritičke teorije kulture mogli bi se kod Nietzschea označiti oni elementi, na osnovu kojih njegova misao postaje istinita. Jer on je navodno vidio da nije samo demokratija, već da je i socijalizam postao ideologija. Prema Adornu, Nietzsche je opazio slabost posthegelijanskog programa “ostvarenja filozofije”, onaj u suštini neriješeni problem, da “pojam prakse sa svoje strane nije dovoljan, kako bi se adekvatno odredila razlika između barbarskog i ne-barbarskog svijeta. Upravo u činjenci što on svoju filozofiju nije popratio nikakvim uputama, sadržan je momenat njegove istine.”³⁸

preostaje *da budemo hrabri, ma šta iz toga proizašlo*. Ili mojim riječima: prepuni sumnje a da bi se nadali. Ali ima jedna šansa; jer i čežnja se isto tako tvrdokorno održala kao glad, koja je donji pretinac čežnje. I da li smo mi danas, osim ove neodređene maglovite šanse, nešto izgubili? Ne baš sve, jer raj se ne nalazi tek na kraju, sve su kulture anticipacije utopije. Tako su bili mrtvi, tako smo i mi, rani i sićušni sudionici onoga - što će možda doći a možda i neće”.

Isto. Str. 564.

Na osnovu različitih reakcija učesnika u diskusiji (Adorno, Horkheimer, Herbert Marcuse, Pollock, Günther Anders) na Marcuseove teze o Nietzscheu mogla bi se napisati mala povijest “kritičke teorije” u egzilu.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto, str. 569 i dalje.

³⁸ Isto, str. 568

PASOŠ PUTOVNICA ПАСОШ POTNI LIST

Håkan Bravinger

POGLED IZ I U
SAVREMENU
ŠVEDSKU POEZIJU

Sa švedskog preveo:
Refik Ličina

Håkan Bravinger

POGLED IZ I U SAVREMENU ŠVEDSKU POEZIJU

Poslednjih godina švedska pjesnička debata govori, više no o bilo čemu drugom, upravo o njenom odsustvu, premda su hrabri pokušaji učinjeni: divanilo se o marginalizaciji poezije (pitanje: kada poezija nije bila marginalizovana – čemu ću se kasnije vratiti), o smrti metafore (u čisto jezičko-materijalističkom i novotrendovskom duhu, čemu se takođe kanim vratiti) i o sivoj zoni između proze i poezije (o čemu ću vrlo brzo govoriti). Da bi razumjeli sadašnju situaciju, bilo bi vrijedno baciti jedan pogled unatrag kako bismo otkrili šta je to što je poruzrokovalo aktuelno stanje. Dvije doista velike epohe u švedskoj poeziji u zadnjem stoljeću bile su 40-te godine, sa potpunom pobjedom modernizma, i 80-te, kad se javlja više interesantnih pjesnika koji su tražili nove pjesničke puteve, nerijetko razbijajući jezik i gradeći političku pjesmu na jedan sasvim novi način. Uprkos tome nije lako naći zajednički imenitelj za generaciju iz 80-tih, što je, s vremenom, nesumnjivo čini i utemeljenijom i interesantnijom.

Tri pjesnika koja su izazvala najviše rasprava bili su Katarina Frostenson, Birgitta Lillpers i Ann Jäderlund. Ova tri (ženska) autora uspjela su natjerati više kritičara (uglavnom muških) da ih izjednače u jednoj najblaže rečeno bizarnoj, neshvatljivoj debati. To što su ih kritičari držali neshvatljivim jedna je stvar, ali to da su ih izjednačili istinski je van pameti, budući da one stvaraju sasvim različitu vrstu poezije. Katarina Frostenson, koja je 1992. primljena u švedsku akademiju nauka kao najmlađi član u njenoj historiji, piše sažetu ali zvučnu liriku usložnjenih slika; to je zahtjevna lirika koja pak nudi iznenađenja za one koji minu pored teško savladivih kodova u frazama raspršenim po papiru. Birgitta Lillpers, jednako aktivna i kao romansijer, piše sa svoje strane specifičnu formu lirike prirode sa zaumnim slikama norlenskog kraja koji se doživljava i snovidnim i okrutnim. Poezija Ann Jäderlund posjeduje intuitivnu draž koja djeluje na različitim nivoima, gdje se javljaju višeslojna sazvučja rima, polurima, ritma. Malo je pjesnika koji su poput nje uticali na dolazeće generacije.

Sa švedskog preveo:
Refik Ličina

Ako podignemo pogled kako bismo uhvatili drugu polovinu 90-tih i ranih 2000-tih, biće nam jasno da je generacija iz 80-tih dobila kako svoje nastavljače tako i svoje prevratnike. Trend koji se tokom 90-tih činio najjasnijim bila je težnja pjesnika da se približe prozi. Sve veći broj njih istraživao je liriku u prozi u knjigama koje su često kružile oko jedne iste teme, gradeći jednu narativnu mrežu. Ništa, dakle, unikatno, radi se o samostalnoj formi koja odavno postoji i može se smatrati prethodnicom savremenog romana, ali to da se upravo ta forma iznova otkriva i razvija od brojnih mladih pjesnika dovelo je mnoge u zabunu. To se dešava u isto vrijeme kad mnogi mladi prozaisti pišu sve kraće romane sa snažnim poetskim nabojem. Nanovo su kritičari bučno zakukali. Jesmo li dobili liriku koja prelazi u prozu i prozu koja prelazi u liriku? Umjesto čuđenja trebalo je poranije otkriti da se lirika oslobađa žestokih formalnih eksperimenata iz osamdesetih kako bi pronašla nove puteve. Isto je važno za prozu. Bilo bi zanimljivo dodati kako su neki od najinteresantnijih romana zadnjih godina imali poetsko izvoriste. Kerstin Norborg je debitovala sa zbirkom lirske proze, *Vakenlandet* (Budna zemlja, 1994) koju je pratila druga u kojoj su se pjesme još više pružale u kratke priče. Rad na trećoj knjizi započinje sa naličnom formom koja će docnije prerasti u roman, *Min faders hus* (Očeva kuća, 2001), nominovan za prestižnu Augustovu nagradu. Prošlogodišnji, možda i najhvaljeniji debitant, Annika Korpi, takođe započinje svoj rukopis kao lirsku prozu, dopustivši pak formi da preraste u roman *Hevonen häst* (Konj Hevonen, 2003) koji se može smatrati jednom od najvažnijih knjiga u grupi vrlo zanimljivih mladih prozaista. Tu nalazimo, između ostalih, Daniela Sjölina koji u prvijencu *Oron bror* (Oron brat, 2002) gradi jednu vrstu razvojnog romana sa dječjim glasom, poigravajući se sa zamjenicama naratora, što će još više razviti u zadnjem romanu *Personliga pronomen* (Lična zamjenica, 2004) koji govori o jednoj običnoj švedskoj porodici gdje je otac *mi*, mama *ti*, kćerka *ona* i sin (narator) *ja*. Ovo je bitno istaći s obzirom da u današnjoj mladoj švedskoj literaturi najinteresantnije romane pišu upravo pjesnici (uprkos tome da su oni rijetko svjesni toga da su pjesnici).

rastojanje između čitaoca i teksta. Čini se kao da jastvo stoji nemoćno ispred životinjskog i da onom nepojamnom osjećanju posuđuju glas. Kada ona u *Forsla fett* sve zguli do kraja, nailazi, ipak, na cjelinu. I to da hrana nastupa kao sveobuhvatna tema još više snaži utisak o unutrašnjem glasu teksta, koji nudi predah jedino pri samom čitanju: iza svakog oguljenog sloja otkriva se, pri čitanju, novi predmet koji se pokazuje i razvija.

Stoga pretpostavljam kako će tanušna *Forsla fett* – sastoji se od kratkih pjesama, često ne duže od par redaka – stajati kao ogledni primjer poezije koja crpi konsekvence iz stvarnosnog i opire se intelektualnom tumačenju ili prostoru većem od samoga tijela. Ona je postala svoj vlastiti nervni centar.

Drugi pjesnik iz grupe najinteresantnijih jeste Eva Ribich (1970). I ona takođe radi na nečemu što naliči poeziji objekta, nečemu što je postavila u sam centar već u prvoj zbirci *Med kinden mot det gula* (Sa obrazom spram žutoga, 1997). Zbirka se sastoji od šest ciklusa: ašov koji zasijeca zemlju, violina koja se izvlači iz svoje futrole, baštenski namještaj i igračke koje se uklanjaju ispred kiše... To je patološki ispitivačka poezija, provocirajuća u svojoj nepomičnosti. Ali se slike ipak talože, na primjer iz one zaboravljene lopte koja leži u travi ili iz prislanjanja uz obraz nježnog violinskog posuvratka. U ciklusu "Tijelo pulsira kao da je zemlja vlažna" ašov se usmjerava k zemlji, penetrira, krza se i zariva kroz mrežu korijenja. To se može čitati kao artificijelni objekt ašova spram organskog truljenja zemlje. Nije daleko ni nakana da se tekst čita iz perspektive genusa, gdje je ašov muški a zemlja ženski pol. "Ovdje u šipražnoj tami u nijemim vlažnim odsjajima a ne lišču" stoji u jednoj pjesmi. Ono što puni pjesme nije nužno tek ta jednostavna podjela muško/žensko, ašov/zemlja, već prije pitanje *ko* u tekstu hvata "pažljivim rukama oko grube snage ašova" i *ko* "naginje svoja prsa nad ašovom". Zapravo se radi o pitanju *ko* koga posmatra. Tekst se toliko koncentriše oko objekta da se čitalac okreće i obraća pažnju na personu koja pritiska ašov u zemlju. Najbitnije je, drukčije rečeno, ono neizgovoreno, poput one zaboravljene lopte. Šta ona predstavlja? Zašto je ostala nakon igre? Je li izgubljena? Je li se desila nekakva nesreća? Kao da je neka tiha unutarnja tuga stisla naratora u čijoj se glavi pjesma odigrava, nešto što sili čitaoca da bira svoj način čitanja: da li čitati kao što stoji ili

kako bi *trebalo* da stoji? Ovo je takođe pjesma koja vuče objektnu poeziju do njenih krajnjih granica. Više se ne kazuje ono što treba kazivati, već se koncentracija usmjerava na “pogrešan” objekt kako bi se uskladile kretnje čula – kazivanje postaje ne-kazivanje, ne-historija, ne-knjiga. Bez sumnje, ova pregnantna debitantska knjiga balansira duž oštre ivice, umijeće koje je Eva Ribich ustrajno svladala, premda knjiga po izlasku nije mnogo pominjana.

U narednoj zbirci *Du är den ende mitt hjärta ha velat* (Ti si jedini za kojim mi čezne srce, 2000), Eva Ribich se prebacuje na pisanje knjige žalosti za svojim izgubljenim ocem. Radi se takođe o poigravanju sa šlagerom, sa banalnim i pjevljivim, postignutim miješanjem jednostavnih svakodnevnih fraza i njihovim pretvaranjem u minijature ritmičke uzorke, koji se zatim ponavljaju i smjenjuju. I upravo onako kako se jedan laki šlager uspijeva probiti kroz zaštićeni intelektualni sloj, uspijeva i ova tanušna stihobirka prizvati duboko proživljeni uradak i kompleksnu obradu žalosti. U posljednjoj knjizi, *Längs med en gräns* (Uzduž sa granicom, 2003) Eva Ribich pravi očigledan iskorak – možda i previše očigledan – ka intuitivnom načinu pisanja Ann Jäderlund (ranije pomenuta) gdje sazvučja i tekstualne naprsline daju pokretljive, trenutačne slike koje su u isti mah emotivno prepunjene. I ova je knjiga izazovna poput prve dvije jer prisiljava čitaoca da prihvati tekstualna ograničenja: to je poezija koja mami snažna osjećanja, ali se ne usuđuje otkriti zašto to čini.

Jastvo i prisutno: Marie Norin i Pär Hansson

Marie Norin (1967) takođe spada u grupu najznačajnijih pjesničkih imena posljednjih godina. Njena druga zbirka *Världsrekord utanför Madrid* (Svjetski rekord van Madrida, 2000) razjedinila je kritiku: o čemu pjesnikinja govori? Radi li se tu o graviditetu/rađanju ili o pisanju kao (bolnome) procesu? Jedno drugo nužno ne isključuju. Ali interesantno je da tekstovi funkcionišu poput površnog dnevnika gdje se ništa ne može uzeti za sigurno. Laž i istina bivaju jedno. U takvom se stanju to može čitati i kao da spis traži ponajbolji način u zahtjevu da se bude čovjek: “Probuditi se izvjesnih jutara i gledati po svemu i reći sebi, s novom vrstom nevolje, s umekšanom kožom okolnosti: sad si čovjek.”

Od debitanske knjige s kratkim naslovom *a* (1996), sve do zadnje, gotovo abnormalno naslovljene *Mellan handen och munnen, halsen är bro, mellan skallen och bröstbenet* (Između ruke i ustiju, grlo je most, između lobanje i prsnih kostiju, 2004), Marie Norin istražuje istu temu. Biti čovjek. Čitavo vrijeme i sa novim zaletom, da se bude čovjek. U različito datiranim ciklusima zadnje knjige, svaka prizvana slika iz sjećanja narednog se trenu može dovesti pod sumnju. Slično funkcioniš i način na koji ona koristi stvarna imena i stvarna mjesta. Često su to mjesta za koja čitalac, posve razumljivo, ničim nije vezan. Tekst opisuje ovlaš i prizemnim iskazima nešto što može biti čista i oštra laž. Možda ona na to misli u sentenci “različiti načini da se ispišeš iz mjesta” kao i na težnju pisca da oformi sistem koji sadrži osjećanja koja se moraju sistematizovati kako bi se njima ovladalo. Uzmimo ovu kratku pjesmu:

Lažem o tebi, ti ne postojiš, nikad nisi postojao, napravila sam kuću koja je mala i sobe su male, nikad nisam bila izvan nje. Izvjesne stvari su istinite ne zato što to tvrde, tako sam te načinila.

Ovdje postoji još jedan primjer istovrsne teme: istina/laž, biti/ne biti, unutra/izvan. I stvaranje bića. Kao da se biće može načiniti od fragmenata vlastitog sjećanja. Premda, s druge strane, zar to nije upravo ono što činimo u nečijem odsustvu? Ponovo se gradi njegovo lice i postavlja ispred sebe. Ono s vremenom može biti nejasnije, ili, možda, tačnije: gradi se neko drugo lice. Slično kao u reskome zadnjem stihu u ciklusu “26 maj – 14 juni”: “Ispitati mogućnost da se bude drugi.” Radi li s tu o Rimbaudovoj gorkoj borbi sa *Je est un autre* – ja sam drugi; mislim: ja dakle biva neko drugo ja? Vrlo moguće, jer kako se na isti način slike iz sjećanja i druga tijela moraju kontinuirano stvarati iznova, tako i vlastito ja mora proći kroz isti proces. Za pisca se također tekst mora pojavljivati na sličan način. Marie Norin piše često grčevitu poeziju koja zasijeca kroz ono najegzistencijalnije, ne štedeći ni same temelje čovjeka. Ali to čini na duboko lični način, bez velikih gestova i krupnih riječi. Stoga se ona mora držati jednog od najinterezantnijih švedskih pjesnika današnjice.

Slično istraživanje jastva može se naći i u poeziji koju Pär Hansson (1970) prezentira u svojim dvjema zbirkama *Ruckel* (Stražara, 1998) i *Familjekista* (Porodični kovčeg, 2001).

Zadnja se zbirka zatvara prilogom na dvije stranice sa stvarima koje stoje na polici. Tu su knjige (397 komada), olovo, kapa norlandskih dragona, kompas, dva ručno pravljeni noža... Može se pretpostaviti kako piščev pogled provjerava sadržinu vlastite police. Čemu ovaj prilog? Čemu ta potreba da se takvom pretjeranom jasnošću pisac uvezuje sa pjesmama? To je veoma bitno pitanje koje također daje uvid u stvaralaštvo i estetiku Pär Hansona, posebno u drugoj knjizi koja uglavnom kruži oko smrti u familiji:

Smrt je objava za familiju. Kad umre neko u familiji, iskopa se bunar, odškrinu vratašca koja dopuštaju preživjelima da se mnogo ozbiljnije jedni drugima u oči zagledaju.

(...)

Kada se dopusti prevelikom srcu trka: unutarnja eksplozija na biciklističkoj stazi između Vännäsa i Vännäsby. Jedna brza smrt prije no tijelo tlo dodirne.

Pjesme u *Familjekista* zahtijevaju autentičnost, stoga i onaj prilog koji završava knjigu. Ali i u debitanskoj knjizi važio je isti zahtjev za autentičnim, premda je razvijen drugačije. Centralni ciklus u *Ruckelu*, "Istraga" gradi, upravo kako naslov upućuje, jednu vrstu potrage za čovjekom. On se povuкао, okrenuo ka zemlji, izbjegava vlastiti odraz; često samom sebi nanosi zlo. Ovdje se može naći opis čovjeka koji se povlači i iskopava vlastitu mitologiju (nešto što podsjeća na egipatsko umijeće balsamovanja). Ponekad se vidi i na šumskim mašinama, što čini da više podsjeća na nekavu prikazu no na ljudsko biće. Ali to je također čovjek koji je nekad uživao među knjigama, u biblioteci, ali koji sada živi u skladu sa prirodom, a ne u skladu sa ljudima. Jezik je škrt poput norlandskih šuma i isijava neusiljenost i patnju.

Upravo ta sposobnost Pär Hansona da istražuje mitološko, i jezički i tematski, postavljaajući pritom zahtjev da to ne bude strano ili lokalromantično, čini ga obnoviteljem švedske lirike prirode. To je poezija koja obrađuje krajolik izvan vlastitog ja, koja detronira ono sveto, nedostižno, čineći ga bliskim i dohvatnim. Za vrijeme čitanja – Hansson je poznat kao sceniski poeta – često oblikuje vokale kako bi uhvatio dijalektalno i tjelesnim povijanjem dosegnuo središnjicu pjesme. On je, sa svim tim, dobar primjer kako jedan veliki dio švedske literature – i u prozi i lirici – nastaje u sjevernom dijelu zemlje.

Ništa sebi nije nalik: Catharina Gripenberg i Ulf Karl Olov Nilsson

Šveđanka iz Finske Catharina Gripenberg (1977) pribavila je sebi status scenskog pjesnika i prije no što je debitovala zbirkom *På diabiliden är huvudet proppfullt av lycka* (Na dijapozitivu glava je prepuna sreće). Za razliku od mnogih koji svoju poeziju izvode na sceni, njene su pjesme jednako uspješne i u štampanoj formi. Ono što je karakterisalo njen debi bilo je dijelom poigravanje riječima, a dijelom bolećivi način na koji jedna djevojčica doživljava svoje odrastanje. Ovo je pjevanje koje se sve vrijeme kreće na granici između sna i zbilje. Stavovi pripovijednog ja, često neupitni, sukobljavaju se sa samošćom koja se širi, a bliski se prijatelji čine kao proizvodi mašte ili barem isklesani tako da pristaju slici o njima:

*Jagues je rekao da o njemu svaku pjesmu pišem
Ja sam rekla da ne pišem nikakve pjesme o njemu
Ja sam rekla da ću biti nešto veliko
Jagues je rekao da se kladi u hiljadu maraka da ja neću
biti nešto veliko
(...)
Izrezala sam Jaguesu oči iz školskoga kataloga
dok se dječaćka soba pokrivala i listala
dok se praonica uvijala u crninu...*

Zajedničko za prve dvije knjige Catharine Gripenberg je to da se obje usred igre otvaraju ka nemoćnom. Ali je to takođe svijet u kojem djevojčica može biti snažna i nepopustljiva: "Radi svake sigurnosti, osjećam se dobro", stoji u drugoj knjizi *Ödemjuka belles lettres från en till en* (Skrušena pisma od jednog ka drugom, 2000). Jedan surrealistički svijet koji ona i ovdje priziva; jedna vrsta stihovnih pisama sa jednako nevidljivim pošiljaocem i primateljem. I nad svim tim kruži familija, adresari i korespondenti. U završnom ciklusu "Ne igray se u bari", bara predstavlja ono šaljivo i zastrašujuće: "sad sam ispustila rođake u baru", "nesreća se lako može pojaviti, i tvoj otac isto tako", "tvoji rođaci u letnjem ruhu sa dna sjaje očesljani". Šta ona dostiže ispisujući svoje pjesme neobuzdanih metafora i sa neočekivanim misaonim skokovima? Najočigledniji je njen način prizivanja pjesama koje se

nikako ne daju predvidjeti. Švedski jezik više nikad neće biti isti nakon takvog rastezanja i svijanja, doveden skoro do pucanja. Ali puca bez daha u grlu, velika razjapljena usta koja viču: "ovako to može ići!"

Druga interesantna činjenica u poeziji Catharine Gribenberg je dalje razvijanje jedne tradicije koja se može naći kod više pjesnika inovatora. Mislimo, prije svega, na još jednog finsko-švedskog autora, Evu-Stinu Byggmäster, koja je tokom osamdesetih sličnim misaonim skokovima poeziju u Švedskoj oborila s nogu. Kod oba ova stvaraoca može se sresti skoro neizdrživ polet da se pronađu nova činjenična stanja i drukčija gramatika u onome starom i utvrđenom. Tako na primjer djevojčica u *Ödemjuka belles lettres från en till en* stvara svoju familiju iz igre sa klupčedom:

*ulazim na vrata dok moj otac tri godine star
sjedi za kuhinjskim stolom i igra se sa klupčedom*

Sve je neočekivano i lišeno kompromisa. Ništa nije sebi nalik nakon što se dopustilo Catharini Gripenberg da ispriča porodičnu historiju. I u vezi sa tim da ništa nije sebi nalik. Ulf Karl Olov Nilsson (1965) u svojoj šestoj knjizi *Stammar* (Rodoslovlje, 2002) polazi od osnove jezika i nastanka djela koja su, sa svoje strane, iznjedrila religiju, psihoanalizu i književne kanone. U prvom ciklusu, "Božji diktat", on sluša prvu Mojsijevu knjigu na originalnom, hebrejskom jeziku i zatim fonetski bilježi riječi kao da su bile napisane na švedskom. Polazeći od takve transkripcije on kasnije prevodi te zvukovne imitacije slovnih kombinacija na razumljivi švedski jezik. U završnoj se formi daju u tri stupca: hebrejski originalni tekst, zvukovna imitacija i tumačenje. Prvi red u trećem stupcu zvuči: "nosi nas ovamo, nosi sve daleko! Sresti se kući u pšenici, riži." Pjesma se razvija iz brbljanja do konkluzije u tridesetprvom stihu: "Predugo sam u: vodoniku, uglju, u ljupkoj brojalici." Na taj se način, dakle, može tumačiti jedan tekst star preko hiljadu godina, što, naravno, biva podsjećanje i na sve one prevodilačke radove učinjene u tome vremenu i na sva ona pretходna tumačenja koja su odigrala značajnu ulogu, ne samo političku. Ovo postaje dokaz sposobnosti preživljavanja teksta i podsjećanje koliko je lako i istovremeno rizično tumačiti ono neshvatljivo. To je pjesma koja dovodi u sumnju našu cjelokupnu sliku svijeta, budući da je u toj apsurdnoj formi

potpuno čitljiva i stoji kao samostalno literarno djelo. Možda je vrijedno pomenuti poznati odgovor Selme Lagerlöf na pitanje o porijeklu njene inspiracije: "To je diktat od Boga".

Drugi ciklus, "Iliaden" je grubo ogoljena i potpuno proizvoljna verzija novoga prijevoda antičkoga djela koje leži u osnovi našeg shvatanja o historijskom pripovijedanju. Samo u nekoliko slučajeva Nilsson je izmijenio tempus ili nastavak iz originala. Treći ciklus "slučaj Sigmunda Frojda" ima slično polazište iz Freudovih pet velikih opisa slučajeva (Nilson je psiholog po obrazovanju, što ovdje nije bez značaja). Ovo bi se moglo držati kraćim verzijama većih radova, nekom vrstom hibrida između uzorka i tumačenja, što dovodi do novih i neočekivanih čitanja. Od drugih ciklusa u zbirci mogli bi se pomenuti oni koji stoje u bližem odnosu sa piscem. Jedan ciklus se sastoji od trideset i jedne riječi koju je piščev sin prve naučio. Drugi se sastoji od probranih citata iz dnevnika preminulog oca. Sve zajedno stvara neku vrstu *poetry in progress*, gdje ništa nije onako kako bi trebalo biti.

Čini se da je Ulf Karl Olov Nilsson napustio svoj prvobitni način pisanja iz knjige *Kung-kung* (1990), onu eksperimentalnu i intelektualizirajuću poetiku radi jedne, u velikom dijelu, konceptualne literature poput one u zbirci *Stammar*. On je, uz to, jedna od glavnih pokretačkih snaga švedske jezičkoma-terijalističke biblije, *OEI*, časopisa čije se ime sastoji od vokala u riječi *poesi*. Kućna božanstva mogli bi biti dijelom francuska škola sa Claude Royet-Journoudom i Emmanuelom Hocquardom, a dijelom američka sa Lynn Hejninian, Michaelom Palmerom i Rosemarie Waldrop. Zajedno s nekoliko švedskih, posebno geteborških – u ovom trenutku i najaktivnijih – pjesnika, on pokušava da udahne život literarnoj klimi odgovornoj za pokretanje debate koja je dugo nedostajala (čime sam i počeo ovaj uvod). Jedan od boraca je Anna Hallberg, takođe pjesnik i jedan od najglasnijih mlađih kritičara. Ovako se nedavno izrazila upravo o metafori: "U kritici metafore javlja se mali pomak ka jednoj otvorenijoj, manje pozerskoj i više objektivnoj poeziji. Ka pjesmi koja teži da se približi okruženju bez zahtjeva za preobražajem i transcendentom. Možda bi se to moglo nazvati novom formom *političke poezije*. Dakle, stihovanje koje pretpostavlja metonimijsko širenje spram metaforičke vertikalnosti; jedna dublja, ravnija i zbiljskome bliža poezija".

Nesumnjivo da će mnogi snažno reagovati na njen zaključak kako se poezija siromašna metaforom automatski nalazi

bliže stvarnosti. Uprkos različitim mišljenjima postoji ovdje začetak debate koja bi se mogla, narednih godina, razviti u obuhvatniju i značajniju poetsku diskusiju. Poezija koja je nastajala tokom osamdesetih i devedesetih ima bez sumnje velike zasluge, ali je nastajala u tišini. Neko to može nazvati radnim mirom, neko marginalizacijom koja je faktički više zabrinjavajuća no što bi se to u prvi mah moglo zamisliti. Veoma je bitno za poeziju da ne izgubi kontakt sa zlatnim trouglom pisac-izdavač-kritičari. A da je to onda konstrukcija koju valja izložiti velikom pritisku, prvi sam koji bi se pridružio tom nastojanju. Naprijed sa slam-poezijom, CD-ovima, Internetom i neobuzdanom alternativom! Kao konstrukcija ona se mora oduprijeti velikom pritisku; upravo stoga se, ovog puta, gradi na tako čvrstom fundamentu. I ako je nešto natjera da prsne to će, uvjeren sam, biti uvažavanje i tišina.

“26. MAJ – 14. JUNI”

Sa švedskog preveo: Različiti načini da se iz mjesta otpišeš.

Refik Ličina Sumnjati u to.

Napraviti sistem koji isključuje.

I skoro sve isključiti.

Predstaviti nešto.

Pokušati stati iza toga.

Jutra. Različiti načini učenja. Govoriti. Boje.

Navići se takođe da razmišljaš o ostanku.

Navići se da izvjesne stvari bilježiš u mraku.

I sve vrijeme sebi opraštati.

Navići se da izrasteš.

Različiti sistemi za to.

Rana jutra koja ostavljaju tek put tanušan, to zadaje

bol ali se može

istrpjeti, u tom je smisao, koji nije nužno

objasniti, koji

ne mora djelovati.

*

Isključiti skoro sve.

Biti slijep, skoro nijem, i to izmucati.

Vidjeti stvari onakvim kakve su.

Zamisliti da jednom proživiš predugačak vijek.

Svijetla ljetnja jutra, tijelo je iznenađujuće upotrebljivo.

*

Ne lagati o tome.

Ne prevoditi odmah nijemost u govor.

Sve skupa rasturiti i sve opet prikupiti.

To ponovo učiniti.

*

Pričati s nekim (čovjekom) srditim koji kaže da
ne podnosi pjesmu
sračunatu, pjesmu koja sistematizira osjećanja.
Za par minuta ne čuti ništa od onog šta kaže.
Ipak sjediti i, par minuta, ničega se ne sjećati.
Ni imena nekih.
Misliti o onom što neko je maločas rekao, kako
nas čitanje
i promišljanje urušavaju do onog što jesmo.
Držati se laži, misliti na jezik i druge privilegije.
Pratiti na tren tek usne u kretu, pokušati
stvarno čuti i vidjeti samo ruke dok ih
pomiče iznad stola.
Nositi se sa dva sasvim suprotna osjećanja.
Oba pobijediti.

*

Neprestano sebe prozirati.

Kroz noći se provlačiti.
Preživjeti sve što prolazi kroz glavu.
Spriječiti zlo.
Preživjeti odluku.
Biti u tijelu, biti u sobama, namještaju, ruhu,
kosi,
udovima.
Dozvoliti drugima da svrše s govorom.
Dopustiti tišinu.

Zapisati stvari i odmah ih zatim precrtati.
Precrtati sve što objašnjava, što vuče k nekoj vrsti objašnjenja.

Previše pritom propustiti.
Ne iz dosade već iz nužnosti ali ne govoriti o tome.
Prije svega ne pominjati riječi kao nužnost,
neophodnost.

Marie Norin

*

Rađati djecu što namah umiru.
Nagnuti sebi patnju.
Ali ne namjerno.
Pomisliti zlo drugome.
Ne moći ga počiniti.

Djeca sitna poput dlana koja ne mogu disati.

Sanjati o noževima bez drški, kako režu kosti i srž,
sanjati o bojama, različito žutim, sanjati zapravo o bilo
čemu i
misliti na to da sve prolazi što znači zapravo kako će prestati.

Odlaziti i stizati kući i teško se sasvim prepoznati.
Tuga je savladiva.

Sručiti je u se, uvući se u previše sala, u bijes,
tugu iščekati.
Misliti difuzno o tome, biti ono u što si obučen, na kraju
biti
tuga i ništa ne znati.

Sedmero djece poroditi i jedno za drugim ostaviti kao putne znake
isti
parajući zvuk.

Ne pronaći nikad neko lice koje odgovara slici
lica vlastitog.

*

Smijati se – to je naučen refleks.
Kada zažmirim lice je drukčije.
Izvagati mogućnost da se bude drugi.

“NE IGRAJ SE KRAJ BARE”

Neću ti rođake na baru voditi.
Tvoji su rođaci duboki a bara je klizava.
Neću se igrati sa žigicama i sa tvojim rođacima.
Ne ostavljaj ih bez nadzora ja se mogu lako pojaviti.

*

Duboko dole tvoji bližnji taje pri našem skrivanju u travi.
Duboko gore stojim ja i stražarim.

*

Tvoji su rođaci svu noć bili voljni na baru krenuti
sve dok ti to nisam ispričala.
- Ne dozvoli nekom da zna nešto. Možeš li usta zatvoriti. Možemo
li se pogoditi. Jedna tajna je bolja no tri. Što jedan zna, sam zna. Što
znaju dvojica svakako je dva. Što zna sav svijet ne zna jedan,
osim, možda, intelektualca. Bićemo tihi kao intelektualci. Tihi kao
tihi sobovi. Sada shvataš ako neko dođe. Ostavi ga u
neznanju. Zovi pomoć. Da ja ne smijem ništa reći. Da rođaci
i ja. Da ti ništa ne znaš. Stoga slušaj pažljivo. Hoćemo li se
pogoditi. To što znaš udahni i čašu. Okreni čašu
naopako. Stavi je na sto. Stavi sto na kišu. Ne diraj ga.
O, nas diraj, to je lijepo,
kažu oni.

*

Ukosnice tvojih stričeva svjetlucaju sa dna.
Sjedim uz ivicu i bacam u vodu čajne kašičice.
Tvoji stričevi krasno su se počesljali i krasno je
vrijeme u našim glavama.
Oni su se očetkali svojim malim, mekim četkicama, oni su se
okrenuli i probrali između ukosnica u kutiji pretrpanoj.
Ubrali su sase i zatakli ih za uši, ja sam pojela
par ljiljana.

Ali sad sam tvoje rođake u baru ispustila i pitaju me
kud su se djenuli.
To što je trebalo biti jedno divno prikrivanje.

Catharina Gripenberg

*

Na putu ka bari sjedišta u busu bila su duboka i skliska.
Nesreća se mogla lasno pojaviti a i tvoj otac isto tako.
Išao je tegleć krhotine starog aviona ne smećući
s uma da je to bio tako fini avion.
U prsnom džepu imao je certifikat u kom je stajalo:
"Radije letim no što idem. Radije bih vas napustio. Kada letim,
letim visoko. Najradije letim. Ako idem
na to sam prisiljen. Ja mogu letjeti."

I tako je tonuo s ostacima krila i skrhanim kormilom
kao sidrom.
I nije želio da mu kahvice dolijem.
Sjedim uz ivicu i vičem
- Zar niko neće dolivak, ja koja sam
toliko dolivaka nakuhala?
I s prstiju tvojih bližnjih dolivci se otkidaju.

*

Avaj za sve tvoje sestre. Avaj za svu tvoju braću.
Jedni za drugim padali su u baru i kad поближе
promislim o tome oni na dnu jadno izgledaju
izmeđ svojih tacni i šoljica.
- Možemo li zapjevati pjesmu na Maternjem, mi bi
zapjevali pjesmu na Maternjem, kažu.
- Počnite je. Počnite je dok je ima. Počnite je dok vas ima.
Tako nam je lijepo. Na nebu je lijepo. Još nećemo
stići gore. Mi smo stigli do bare. Premda je klizavo.
Nećete, jašta, biti tužni ako se lakša dogodi nesreća. Obećavam
da ću doći u posjetu i bacati novčiće preko ramena. Mislite
na mene,
kazala sam.

*

Tvoji rođaci u letnjem ruhu sa dna
sjaje očesljani i ti, možda, ne opažaš ništa.
Dok duboko iznad zauvijek odlijećeš.

SIGMUND FREUD, OPIS SLUČAJEVA

Trenutak prevođenja (Dora)

Sačuvala je tajnu od samog početka;
bila je zdrava cura, bila je mlada i lijepa žena

Bio je to očaravajuće bijeli probuđeni jezik
na kojem se naše misli pojavljuju

(ali ne kao želje ispunjene
već namjere ispunjene; taj se zahtjev može postaviti)

San prvi: požar je u kući, otac me budi
mama želi spasiti moje dvoje djece, strčavamo prebrzo

i otac veli: probudio sam se tebi za ljubav, poželi jedan poljubac od mame,
postavu, pismo od kapljica, dugačku raku

San drugi, u novom izdanju: u šetnji sam;
on je sad mrtav, ako želiš možeš doći, ovo je moj životni plan,

ovo moja patnja, moje tijelo napaćeno,
negdje se između moram premjestiti

San prvi i drugi: uvijek dobijam odgovor da srce će
prepući od tuge i čežnje za njom; uvijek dobijam odgovor

da ono nevino što se zbiva istovremeno
ostaje da leži nepomično

da pripada ženi, njoj lično
da mucaju, te misli,

taj jedini poljubac; on pripada ljudskoj
sretnijoj bujici

Ulf Karl Olov Nilsson

U znaku saobraćaja (Mali Hans)

I

13. aprila smrt je pokopana i krv u crveno ofarbana.

14. aprila on dobija u supi parče džigerice.

17. aprila izjutra gazi na kamen i krvari, vidi prikolicu, jednu ženu i jednog konja s gvožđem u ustima, vidi pelikana i jednu vrlo zgodnu curu; kad konj posrne žena rađa dijete.

22. aprila spušta se u travu, ne, spušta se na koljena, ne, trči za kolima; pita se da li smije dražiti konja šibati ga i vikati. I odgovara: Da! (Budući da to drži zabranjenim.)

1. maja otac se laća sljedećeg diktata:

II

Otac: Kako roda zazvoni na satu?

Sin: Kljunom, ona ga pritisne kljunom.

Otac: Kad si vidio da je neko mamu udario?

Sin: Nikad nisam to vidio, nikad u životu.

Otac: Sjećaš li se kad je krava otelila tele?

Sin: Da, kad je telence izašlo iz krave. Ti zapisuješ to što kažem?

Otac: Zbog toga se smiješ, šaljivdžijo?

Sin: Da, želim da vidim sva druga bića, velike novorođene životinje i malo sestrino bijelo tijelo. I ukrasne konje, crnu bluzu, policajca, malinov sok, postavu i jedan pištolj za ubijanje. To važi za sir u sendviču i moje najbliže roditelje.

Otac: Zato plačeš?

Sin: Neću više dolaziti, kad nisam uplašen. Kad nisam kod tebe ja se plašim; kad nisam kod tebe u krevetu, onda sam uplašen.

Neću više dolaziti jer nisam uplašen. Doći ću ipak, budem li uplašen. Kad sam spavao vjerovao sam da si nestao. Ne plašim se kad su kola prazna. Plašim se da ću konje podjariti. Go sam (on misli bosonog) i uplašen da će konji popadati. Zbog mamine ljubavi, držim se grčevito kuće.

Otac: Jesi li mrtav ili si malo dijete?

Sin: Ne znam, ali imam sudbinsku ulogu i težak položaj. Ja sam to što djeca zovu svojom djecom. Ko sam ja zavisi od istorije.

Otac: Koje istorije?

Sin: Istorija koja zvuči kao da bih rado bio otac.

Otac: Želio bi dakle da si velik kao ja, da imaš brkove, sat na ruci i malje na prsima; želio bi da mama dobije jedno dijete.

Sin: Zašto se smiješ i plačeš istovremeno?

Otac: Zato što sam jednom dobio malo dijete, malo dijete u svom tijelu.

Ulf Karl Olov Nilsson

Promjena (Čovjek-pacov)

Šta nam govore pjesnici: on se oduzeo, oslabio
i prestao savladavati prahistorijsko;
on je posrnuo i prestao savladavati jer mu je život počeo rano
u stvarnosti i opsjeni

Šta kažu pjesnici: zaraza mišljenja (nizovi misli) po površi zemlje
prepoznaje puls zemnih lasica iza pripovjedača,
iza vladavine sumnje i prisile:
porijeklo, dugovječnost,
izabranica srca bez jajnika i život poslije smrti

On je posrnuo, on je mirisao i kitio se
sve dok nije i sam postao nakit, misaoni nakit, misao nakita
Zvao se: Prsten
Zvao se: Skladište i Nanos
Zvao se: Sjećanje Sa Kukavičkom Patnjom
Mirisao je na mjesečarsko buncanje;
na zemnoj površi to je zvao: Miris
U trenutku smrti zvao se: Zemno
i zvao se u zemnom: Trenutna Smrt U Velikom Ratu
To je bilo kao par sekundi
držati u šaci jednog miša
ili jedno mišje
sitno i prekrasno
srce

ogoljeno
- gledaj, ono još uvijek kuca.

Jedini predmet (Schreber)

Ovdje se nit tanji
ona gornja, ona srednja, ona donja

ovo tek izrečeno pitanje, ovaj u san potonuli
živi čovjek: nervi u brujanju

Ista čežnja prije zalaska sunca,
ista ljubav; povratak sopstvenoga tijela

koje je voljeno na isti način
Čežnja: bez najfinijih zajmljenih proboja;

Ljubav iznutra mržnja je spolja
Čežnja: Lord Byron, Goethe, Bismarck, Pallas Athena,
Carl Gustav Jung u Zurichu, Sándor Ferenczi u Budapestu,
Čežnja: znatiželja malih cura, veliki Napoleon,

onaj Nesretni; bio je mrtav i počeo truheliti
živio je bez trbuha, bez crijeva, skoro bez pluća

živio je sa prslim jednjakom
bez mjehura, sa slomljenim rebrima;

on je pojeo vlastiti grkljan
i postao jedno s ženom koja je ležala uz njega

To je bilo sunce, oko njega koža nježna:
suzdržavanje, askeza, sve životinje, ptice, orao,

ta prepoznatljiva neodlučnost
i smrt u kojoj se budi ljubav.

CIKLUS O AŠOVU

Ploštica ašova zasijeca zemlju. Krza se i probija kroz mrežu korijenja. Kamenje struže o ledenosivu lisku.

Ploštica je oštra i hladnoga sjaja. Duž njene ivice osjeća se ono što i duž duge naoštrene ivice bodeža. Iskušano nevoljice.

Čelik ploštice mili uz držalju. Zagušujuća gustina oko obloga drveta. Ploštica je pričvršena za držalju kratkim ekserima.

Svijetlo lakirana držalja ima tanke mrke žile. Izgledaju tako slabe, ove žile. Izgledaju posve ispucale spram svjetla je držalja tako snažna.

Korijenje se uvija u zemlji. Snažno poput čvrsto spredenih užadi. Ovdje u tami šipraga u gluhom, vlažnom plaminjanju a ne lišću.

Steže šake oko rukohvata i oko grube držalje ašova. Svoje ipak preoprezne šake oko neskladne siline ašova.

Potmuli zvuk dok ašov u zemlju prodire. Dok se zariva oštra ploštica u zemlju zdrhtalu. Tlo se cijepa. Možda od hladnoće što se potom širi.

Naginje svoje grudi nad ašovom. Stoji s jednom nogom na ploštici. Široki đon čizme spram snažnog čelika. Prisiljava se u zemlju uz pomoć vlastite težine. Lelujajući ka onom što je sakriveno.

PREVOZITI MAST

**Kit kliješti svoju trominu kroz
posebnu zapreminu**

*Bijelo salo: bol. Ti kitu, ti Probiraču, tvoje
djelo kida stanke u mirnim formama.*

Nar-kit

Šina reže vodu
Peraje reže loj
ali kad kandža led zagrebe
popuštaju žljebovi ivični

*

Rupičasti kit

Kitovi traže vodu
Rupu u vodi
lahkoću u krhtini
bjekstvo u slaninu

*

Rađati gumu

Gumeni kit gnjeca
oazama vremena
Eoni odjeka
Udaraju o zidove
iz svoga oprijeka

*

Govedina

Krči, ori, zapremi
Pećina:
suma jednog kita
u gustini

*

Uključi birač

Nazubljen kit
nasukan kit
rasukan kit
otvoren prostor
oval
gumenog prostora

*

Rezač slanine

Ovdje visi rez
u čekanju na slaninu
hiljadama godina
presporih

*

Orah

Orah,
korubina,
čahura oraha
skalp iznutra

*

Mama kit

Nadojiti kita
mladunca lobanju
Daj zečjeg mlijeka
Svi kitovi su
isti kit.

HUDŽERICA

Vele kako si se do zemlje povio
kako ne bi svoj lik opazio
i kako često kinjiš sebe
provuci se kroz nos i iskopaj
vlastitu mitologiju

Vele da ti nedostaje stimulativna sposobnost
kao da je pojedinačnog isuviše
i ne možeš se unazad vratiti
kako bi imao potpunu sliku
dok se frenetično naklapa o tišini
ti već ležiš šutke u sjeniku
sunce obasjava kralji nakit

Vele kako si se povukao
objesivši grubu ogrlicu od suhoga
kostura štukinog i čagrljaš uokolo
nagnut iznad tresetišta
figura ti se nazire sa šumskih mašina
dok rasturaš stijenu snagom ognja
i izvlačiš se kratkim brzim koracima

Vele kako tegliš u studentskom gradu
sitna parčad tvoje kože nađena su
umršena u natruhljim plastovima
vele da tvom spisu nedostaje sva logika
zna se da uglavnom živiš na ribama i bobama
a govori se kao o najopasnijem poslije vuka

Zna se da uživaš u knjigama
landaraš bučno kroz biblioteke
i zavlaciš se međ strane predmete
između stranica u probranim
pasažima: mrtvi insekti
i riblje krljušti

Vele kako radiš preko noći
kradući rublje iz dvorišta perifernih
i rastireš svijetle plahte između drveća
rad ulova mrsnih noćnih leptirova

nosiš sa sobom nož kućne izrade
kojim djeljaš mjehurove u vodi jezerskoj
tanke i utješne noći se smjenjuju

Vele kako si se povukao
da bi ispleo zimsko ruho od resa brezovih
dočekaš prvi snijeg i krenuo na počinak
u napušteni log medvjedice
nađeni su istrgnuti listovi iz tvog dnevnika
uspješno rastumačeni znakovi *čovjek oružje pas*
lanac neke hajke pred vjetrom opružen.

Bilješke o pjesnicima

Aase Berg (1967), pjesnikinja, književna kritičarka i prevoditeljica. Rođena je i odrasla u u Stockholmu, gdje i danas živi. U periodu 2002-2004 bila je urednica časopisa BLM. Eseje i kritike objavljivala je, između ostalog, u *Göteborgs Posten* i *00Tal*. Godine 1997. debitirala je zbirkom pjesama *Hos rådjur* (Kod srne), a zbirka *Forsla fett* (Prevoziti mast) nominirana je za nagradu Augustpriset 2002. godine. Pored pomenutih, objavila je i knjige: *Mörk materia* (Tamna materija, 1999), *Perversioner, 12 noveller om avvikelser* (Perverzije, 12 novela o odstupanjima, 2003), te *Uppland* (2005).

Håkan Bravinger (1968), književnik, urednik časopisa za umjetnost i literaturu *00Tal* i internacionalni sekretar švedskog udruženja pisaca. Njegova zadnja knjiga je zbirka *Och öser sin tystnad över oss* (I svoju tišinu preko nas prosipa, 2004).

Catharina Gripenberg (1978), rođena je u Jakobstadu, Finska. Neobično uspješno je debitirala zbirkom *På diabiliden är huvudet proppfullt av lycka* (Na dijapozitivu glava je prepuna sreće) 1999. godine. I ona je veoma cijenjena recitatorka svoje poezije. Svojim direktnim pristupom i epski dugim, razigranim i pomalo satiričnim pjesmama, Catharina je uspjela doprijeti do mlađe publike i ljudi koji, inače, možda i ne čitaju poeziju. I svojom poezijom i svojom prozom ona je predstavnik feminističke struje književnog života Švedske, a njena slika i pozicija žene predstavlja, može se reći, vremenski tipičan izraz, ne samo u finsko-švedskoj literaturi.

Osim debitantske, objavila je i knjigu *Ödemjuka belles lettres från en till en* (Skrušena pisma od jednog ka drugom, 2002).

Pär Hansson je rođen i odrastao u mjestu Vännäs, a trenutno živi u Göteborgu. Debitirao je sa velikim uspjehom 1998. godine zbirkom pjesama *Ruckel* (Straćara). Pär Hansson je veoma tražen performer. Njegovi nastupi posjeduju onu direktnost koja se može naći u *stand-up* poeziji, kao i tačnost i nepopustljivost koja dolazi iz dobre poezije. Objavio je knjige: *Familjekista* (Porodični kovčeg, 2001), te *Lavinflaggor* (Zastave lavine, 2005)

Ulf Karl Olov Nilsson (1965), debitirao je knjigom *Kung-Kung* 1990. godine, a od tada je objavio šest zbirki pjesama. *Stammar* (Rodoslovlje) iz 2002. godine je izvanredna knjiga u skandinavskom smislu, u kojoj su svi dijelovi očito pisani u tački rascjepa između vlastitog i drugog teksta. Ulf Karl Olov Nilsson radi i kao klinički psiholog, član je redakcije časopisa *Glänta*, *OEI* i *Psykoanalytisk tid/skrift* (Psihoanalitički časopis), a iza sebe ima niz prijevoda sa francuskog i engleskog jezika. Ostale knjige: *Under det som inte förgår* (Ispod onoga što ne prolazi, 1992), *Vädrets hjärna* (Mozak vremena, 1994), *Sändning* (Pošiljka, 1997), *Någons stöd* (Nečija podrška, 1999), i *Familjeoxymoronen* (Porodični oksimoron, 2003).

Marie Norin (1967), rođena je u Lundu, a odrasla u Malmö-u. Od 1996. godine nastanjena je u Göteborgu. Debitirala je 1996. godine zbirkom pjesama *a*. Piše liriku i radi kao freelancer u svojstvu hroničara/kritičara u Göteborgs Posten, gdje je nekoliko godina i član redakcije u Ord&Bild. Objavila je knjige: *Mellan handen och munnen, halsen är bro, mellan skallen och bröstbenet* (Između ruke i usta, grlo je most, između lobanje i prsnih kostiju, 2004) i *Världsrekord utanför Madrid* (Svjetski rekord van Madrida, 2000).

Eva Ribich (1970), rođena je u Chapel Hillu, Sjeverna Karolina, SAD, a sada je nastanjena u Stockholmu. U Švedsku je došla kao četverogodišnjakinja. Godine 1993. pohađala je Nordijsku školu za pisce u Biskops-Arnö, a studirala je Komputerske sisteme na Univerzitetu za informacione tehnologije u Kisti. Njena visoko ocijenjena debitantska, *Med kinden mot det gula* (Sa obrazom spram žutoga) objavljena je 1997. godine. Nagrađena je nagradom Stig Karlsson 1998. godine, te nagradom japanskoga grada Nakanida za švedske debitante 1999. godine. Objavila je i knjige: *Du är den ende mitt hjärta ha velat* (Ti si jedini za kojim mi čezne srce, 2000) i *Längs med en gräns* (Duž granice, 2003).

PORTRET SLIKARA

Tvrtko Kulenović

Džeko Hodžić

TREŠNJE I GOJAZNE PTICE

Sa pojavom moderne umjetnosti tematska interpretacija umjetničke slike bila je zabranjena. Bilo je to razumljivo. Umjetnicima su dosadile banalne verbalne interpretacije: portret liči ili ne liči, čovjek na njemu "gleda u svim pravcima". El Greko prikazuje vjersku zanesenost a Kurbe društvenu nepravdu (Tucači kamena). Naravno, stvari nisu bile tako jednostavne, strukture i čisto likovne vrijednosti bile su uočavane ako ne odmah, onda kasnije "kad ih vrijeme sustigne". Ali je činjenica da je mimetički princip prevladavao, uostalom već dvije hiljade godina. Iz možda najveće epohe slikarstva, Renesanse, poznata je anegdota o Mikelandelu koji pogrbljen pod stropom Sikstinske kapele na vrhu skela slika neki lik, dok jedan dječak odozdo viče "Mikelandelo, kriv mu je nos" sve dok slikaru ne dosadi pa popravi sliku.

Reakcija moderne bila je, dakle, i razumljiva, pogotovo kada je fotografija na sebe preuzela problematiku "krivog nosa" ali je ubrzo zatim postala prenapuhana, više socijalna nego estetska. Nadobudni mladići su po kafanama glasno uzvikivali: "Slika nije priča, nego ravnoteža". Dok bi recimo dva priznata umjetnika, ogovarajući trećeg tiho govorili: zamislite on ne razumije Mondrijana. Postmoderna je umjetnosti vratila pravo na sadržaj, mada je on bio različit od onog klasičnog, sadržaj razbijenog svijeta koji je svoju posebnu šansu našao tamo gdje je i sam svijet bio razbijen.

Izložba "Svjedoci postojanja" bila je u likovnom smislu vrhunska umjetnost, i istovremeno uzbudljiv, tragičan sadržaj, a njen najveći domet u tom smislu bile su možda skulpture Mustafe Skopljaka i ljudske oči koje vire iz mravinjaka.

U najnovijim radovima Džeke Hodžića ima nešto što tragično podsjeća na te tragično šarene oči skulpture. Meliha Husedžinović je u svojoj studiji o umjetniku napisala da je on prešao sa estetskog na etički plan. Učinio je to znatno prije

rata (u ciklusu "Ljudi iz sjene"), ali je sada nakon ratnih iskustava etičko-emotivna dimenzija zauzela prvo mjesto.

U jednoj ranijoj fazi radovi Džeke Hodžića podsjećali su na tu skulpturu i po svojoj površinskoj (ne površnoj) likovnoj dimenziji, po svojoj dovršenosti, uobličivosti, ograničenosti, ali u ovoj novoj fazi likovna materija je rasturena, rasprostrta, mjestimično izlijepljena na pozadini u stilu najboljih Švitersovih kolaža. Vezu sa svjedocima postojanja Hodžić ostvaruje u zajedničkoj im tuži, izazvanoj ratnim događanjima i nespojivosti duha da te događaje shvati i objasni.

U najnovijem projektu Hodžićevom ta tuga je vezana za jedno mjesto, grad, Gradinu, Počitelj, onaj o kome Ivo Andrić kaže: "Na jednoj nozi stoji, jednim se stopalom drži zemlje i to ne celim... Ovo je retko i dragoceno mesto. Ovde se može zamisliti vreme i odnosi ljudski u njemu... (jer, obrađen kamen niti ume šta da sakrije, niti može šta da zaboravi)".

Nažalost, obrađeni kamen je topovskim salvama na više mjesta pretvoren u prašinu. Na mnogim slikama Džeke Hodžića ta prašina se vidi. Odnosno ne, ne vidi se, bilo bi to isuviše banalno, ona miriše. Miriše jednim čudnim, strašnim mirisom, koji je istovremeno i miris praha, raspada materije, i miris organskog raspadanja, jer ta materija, predanom ljudskom rukom obrađena, umjetnošću oplemenjena, kroz vjekove se tako kao organska i ponašala ("Ovde se može zamisliti vreme i odnosi ljudski u njemu"), a sad je više nema. Nema više džamije, gore na visini, na pola puta, na pola visine do kule, sa njenom minarom tako solidnom, tako debelom, da ti se čini da njeni temelji do samog dna počiteljskog brda moraju dopirati. Nema Gavrankapetanovića kule, umjetničke kolonije Počitelj u koju su umjetnici iz cijelog svijeta dolazili, u njoj boravili, i njoj za uspomenu svoje radove ostavljali. Kolonija-kula je zgažena, dopola razrušena, a radovi odneseni. Moj otac, Hakija Kulenović, bio je jedan od osnivača i dugogodišnji rukovodilac Kolonije. Proveo sam u njoj čudesne trenutke nadnesen nad čudesnom, silovitom i maznom zelenom rijekom, okružen čudesnom islamskom kaligrafijom koju, ovdje, stalno obasjava sunce: i u stanju sam sa Džekom Hodžićem da dijelim tugu i gnjev što tog mjesta kojem je bilo namijenjeno da stoji "Dok ga voda i zemlja ne otplave i ne

pokopaju” (Andrić) nestaje. Nije ni otplovljeno ni pokopano nego ga jednostavno više nema. Umjesto toga, na slikama Džeke Hodžića, nalaze se gojazne ptice i trešnje, simboli zla i tuge (nade).

Bavio se Džeko i ranije Počiteljem ali to je bio drugi Počitelj: “često je to unošenje svjetlosti u svjetlost pri kojoj raznježena akvarelska četkica okupana mediteranskim, razgaljenim suncem osvetljava bjelinu kamena i svježinu gizdave Neretve” (A. M. Poljarević).

Umjesto toga, sada su ptice.

Ima i nekih groznih buba, možda i pokoji škorpion, ali ptice su gore. One nisu gladne nego su proždrljive na način onih koji jedu ležeći i ne prestaju jesti dok god ima hrane, a nje ima u izobilju jer potiče od pocijepanih ljudskih tijela. One su gojazne, najednom, otromboljene, one grozne bube nesmetano gamižu pored njih.

Drugo su trešnje. One potiču od nekada slavne počiteljske “Trešnjeve nedjelje” koja je dovodila na proljeće na hiljade ljudi i izvan Bosne i Hercegovine, koji te dane provedene u dragulju od grada nikada nisu zaboravili. Od toga su ostale trešnje na Džekininim slikama, divno oblikovane sa onim skulpturalnim dimenzijama koje su ranije pomenute, u različitim bojama koje možda variraju od simbola tuge zbog toga što je možda jedan takav svijet iščezao, do simbola nade da se nešto slično njemu opet može stvoriti. Na jednom mjestu zajedno sa trešnjama nađe se i ljuska glava, vrlo upečatljivo mrtvačka, i podjednako ubjedljiva. Pored ptica i trešanja povremeno se susreću grafički sjajno izvedeni “pećinski crteži”, svjedočanstvo o pretvaranju gradine u pećinu.

Svjedočanstvo je uopšte vrlo važna riječ kad se govori o ovim Džekininim slikama, njegovi kolaži su u najboljoj tradiciji ove discipline, počinjući sa već pomenutim Kurtom Šviterom, ali njihova funkcija ovdje je svjedočenje o nekad postojećoj Umjetničkoj koloniji Počitelj. Njegov ekspresionizam nije pravac, nego žestoko svjedočenje o jednom vremenu koje je prohujalo preko nas, a još traje u nama. Njegov nadrealizam, to su one nemoguće konfiguracije stvari koje se dobijaju kad se gradovi bombarduju i granatiraju.

Pisac ovih redova bi vjerovatno znao nešto da kaže i o plastičnim, čisto likovnim vrijednostima Hodžićevih slika, ali smatra da su o tome bolje pisali stručnjaci, a da je on sam, pišući o trešnjama i gojaznim pticama, ostao vjerniji onome što je kredo Džeke Hodžića.

Jer u osnovi svakog svjedočenja je iskrenost.

Kredo

“Idem, tražim se, polahko obilježavam put, ne da bih se vratio, nego da znam odakle da nastavim. Postoji mogućnost da u traganjima dosadim sa mogućnostima i nemogućnostima, da izazovem gnjev radi trenutka iskrenosti i golotinje čina! Ali šta se tu može, čin iskrenosti podario je ključ kojim se svaki praktičniji duh koristio u naporu do cilja. No, na cijelom tom putu ja sam istina, dobrovoljna žrtva.”

Jer je Džeko na naslovnu stranu jedne publikacije o sebi stavio ne boju, liniju, ili neku drugu estetsku indikaciju, nego otisak svog palca sa natpisom IDENTITET.

Autor: VE		Broj izv.
Godina: 1947.	Naziv djela: RAHEV GRAD	Godina nastajanja
Velicina: 51 x 12 cm	Materijal: H. PIANO LON	Br. list.

IVE SUBIC, Ljubljana
Početak: 1947.
uB, 54, 72 cm.

Autor:

Godina:

Vrijeme:

Apsolutna kompozicija sa odgovarajućim
geometričkim likovima u plavom, žutom i
crnom. U sredini kao osredot
čveni pravougaonik.

H. Džurđević

Umjetnička akademija Zagreb

ex ma. (2)

a palma

1911

U. B. Piaty

de neg.

H. 120/100

U. B. Piaty

918

Materijal

vrtar / stari
H. K. Počitelj

H. Dževalović

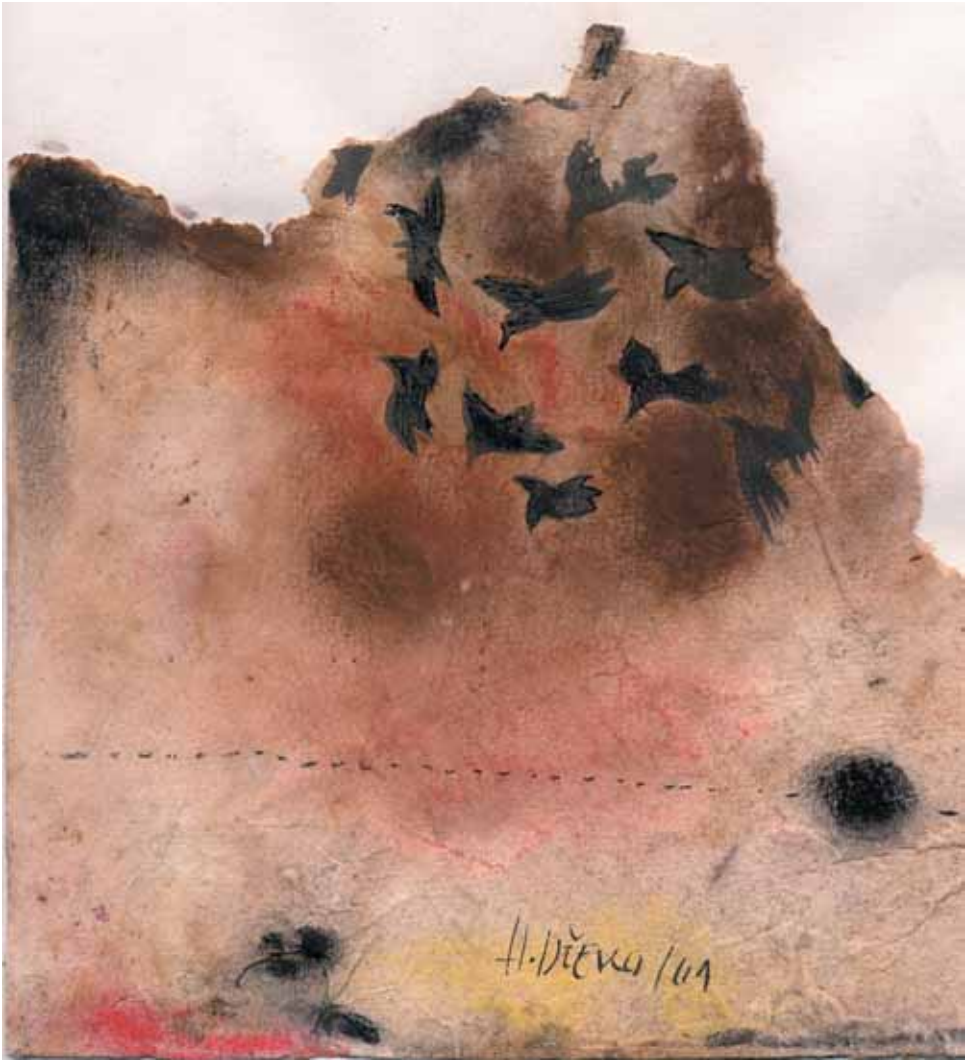
Umjetnička kolonija Počitelj

OPIS

Umjetnička kolonija Počitelj

H. Džerović

Bilješke o autorima

Bisera Alikadić (Livno, 1939), objavila je sljedeće knjige poezije: *Noć čilibara* (1972), *Kapi i mahovina* (1975), *Drhtaj vučice* (1981), *Raspeće* (1986), *Izabrane pjesme* (1988), *Dok jesam ciganka* (1991), *Ne predajem se* (1994), *Grad Hrabrost – City of Courage*, dvojezično (1995), *Pjesmice-ljestvice* (za djecu) (1997), *Knjiga vremena* (1999), *Voz do neba* (za djecu) (2000), *Ludi kamen* (2002). Od proznih djela objavila je: *Larva*, roman (1974), *Krug*, roman (1983) *Kraljica iz dvorišta*, priče za djecu (1983), *Sarajevska ljubavna priča* (novela, 1996).

U ediciji “Bošnjačka književnost u 200 knjiga”, VI kolo, (2003) izišla joj je knjiga pod naslovom: *Pjesme * Larva*. Dobitnica je nagrade “Skender Kulenović” (2003).

Živi i radi u Sarajevu.

Ranko Bugarski (Sarajevo, 1933), profesor engleskog jezika i opšte lingvistike na Filološkom fakultetu u Beogradu, od 2000. Formalno u penziji ali i dalje aktivan. Objavio je veliki broj radova iz raznih oblasti lingvistike u vodećim jugoslovenskim i svetskim publikacijama, na nekoliko jezika. U Beogradu su mu štampana Sabrana dela u 12 knjiga (Čigoja štampa/XX vek, 1996-1997), posle čega su mu izašle još četiri knjige. Bio je Fulbrajtove predavač za lingvistiku u SAD i držao je predavanja po pozivu na 26 inostranih univerziteta. Organizator je i učesnik mnogih naučnih skupova i urednik internacionalnih časopisa i zbornika. Bio je predsednik Evropskog lingvističkog društva (*Societas Linguistica Europaea*) i potpredsednik Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku (*Association Internationale de Linguistique Appliquée*). Član je Evropske akademije nauka i umetnosti (*Academia Scientiarum et Artium Europaea*, Beč) i više drugih naučnih institucija. U njegovu čast štampana su dva zbornika, jedan internacionalni u Holandiji 2000. a drugi sa radovima njegovih postdiplomaca u Beogradu 2003.

Marija Fekete-Sullivan (Sarajevo, 1965), diplomirala je žurnalistiku na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Do danas je objavila novinarske priloge i prijevode sa engleskog u mnogim bh. publikacijama. Objavila je 1995. knjigu priča za

djecu "The Mermaid's Dream" u Singapuru, na engleskom jeziku. Svoju knjigu je prevela i na bosanski te je rukopis 2003. godine ugledao svjetlo dana pod naslovom 'Sirenin san' (Sarajevo Publishing, Biblioteka Lastavica). Ovih dana autorica je dovršila novu knjigu kratkih priča 'Slike iz novčanika'. Nakon dužeg izbivanja, živi u Sarajevu.

Polona Glavan (Ljubljana, 1974), diplomirala je komparativnu književnost i engleski jezik na Univerzitetu u Ljubljani. Piše prozu i objavljuje od 1994. godine. Dobitnica je nekoliko nagrada na konkursima za najbolju kratku priču. Njene proze uvrštene su u dvije antologije slovenačke kratke priče. Objavljivala je u većini slovenačkih književnih časopisa. Njene priče prevedene su na engleski (Prague Literary Revue, antologija *Key Witnesses*), njemački (antologija *Die Zeit der Kurzen Geschichte*), češki (*Promlky času*), italijanski (antologija *Racconti senza dogana*), mađarski i hrvatski jezik (Quorum). Godine 2001. objavljen je njen prvenac, roman *Noć v Evropi* (Študentska založba, zbirka Beletrina), koji je bio nominovan za nagradu Kresnik za knjigu godine u Sloveniji. Tri godine kasnije, ista izdavačka kuća objavljuje i njenu zbirku priča naslovljenu *Gverilci*. Prevodi sa engleskog i na engleski jezik. Prevela je više kratkih priča, roman Bernarda McLavertyja *Okrasni toni*, te zbirku kratkih priča Ame Ate Aidoo naslovljenu *Vse šteje*. Godine 2004. uredila je antologiju savremene britanske proze *Začetek nečesa velikega* (Študentska založba, zbirka Beletrina). Na engleski redovno prevodi i vlastita djela.

Erica Johnson Debeljak (San Francisco), prevoditeljica, esejist i kolumnist. Godine 1980. preselila se u New York gdje je studirala francusku književnost na Columbia University i New York University. Pet godina je živjela u Cirihu i Parizu da bi se konačno 1993. preselila u Ljubljanu. Prevodi sa slovenskog na engleski. Objavila je knjigu *Tujka v hiši domačinov* (1999). Tekstovi su joj objavljivani u Sloveniji, Makedoniji, Hrvatskoj i Mađarskoj. S mužem i troje djece živi u Ljubljani.

Snježana Kordić (Osijek, 1964), lingvist. U Osijeku je završila studij hrvatskog ili srpskog jezika i književnosti. Nakon jednogodišnjeg rada na osječkom fakultetu prešla je 1991. u Zagreb, gdje je bila asistent na Katedri za suvremeni hrvatski

Bijelog labuda (1998). Potpisuje i zbirke ogleđa *Radosna apokalipsa* (1988) i *Kardinalna greška* (1999), te zbirku proze *Knjiga o sitnom*. Nedavno mu je izašla i knjiga *Nevjesta od vjetra*.

Ajla Terzić (Travnik, 1979), do sad je objavila zbirku pjesama *Kako teško p&šem* (*Omnibus*, Sarajevo, 2004.). Nekoliko njenih radio-drama emitirano je na programu BH Radija 1 i Federalnog radija, a radio drama *Matura* je proglašena najboljom radio-dramom u 2004. Bavi se i književnim prevodima (Paul Auster, Camille Paglia, Salman Rushdie, Susan Sontag). Pjesme, kratke priče i prevode je objavljivala u *Arsu*, *Odjeku*, *Alexandriji Press*, *Tvrđi* etc.

Mark Thompson piše knjigu o Danilu Kišu. Njegova ranija djela su: "A Paper House: the Ending of Yugoslavia" (Kuća od papira: kraj Jugoslavije), 1992. i "Forging War: the Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina" (Kovanje rata – Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) izdanja 1994 i 1999. Živi u Oxfordu.

Srđan Valjarević (Beograd, 1967), objavio je knjige: *List na korici hleba* (1990), *Džo Frejzer i 49 pesama* (1992), *Zimski dnevnik* (1995), *Džo Frejzer i 49 + 24 pesme* (prošireno izdanje 1997). Njegove pesme i priče prevedene su na švedski, francuski i engleski jezik. Kao stipendista Rokfeler fondacije boravio je i pisao na jezeru Komo (1999). Piše za novine i magazine (*Danas*, *Vreme*, *Reporter*, *Status*).

Analysing thoroughly the controversies surrounding Heidegger and his view of Hitler and the Nazis, Bernard-Henri Levy concludes with notable angst: it's impossible to be a follower of Heidegger's philosophy, yet it's impossible not to be.

The theme of this issue of Sarajevo Notebook is equally appealing: *Contemporary Literature and Our Languages*. Eminent linguists from the region argue that the language previously called Serbo-Croat *de facto* still exists in the countries of former Yugoslavia, although most politicians and some linguists claim that this is not the case. Formally, there are now several languages instead (Serbian, Croatian, Bosnian etc.), but none of these is totally 'clean' from inputs from the others. Will it be possible to purify languages in the future to an extreme degree? Or will the alternative prevail: that the free market encourages linguistic similarities instead of insisting on differences? Well known theorists and writers from the region, David Albahari, Snježana Kordić, Ranko Bugarski, Mithat Ridžanović, Radoslav Petković and Daša Drndić offer their valuable insights.

The regular section *In the First Person* is titled 'Advanced Croatian'. It provides a fragment from Predrag Lucić's 'Mali jezikoslovni rječnik', a little dictionary which lists, in a satirical and witty way, some meaningful and politicized words and names in the Croatian language.

The elegantly written *Diary* titled 'Travelling, Solitudes' is by renowned Slovenian author Drago Jančar; it is a powerful meditation on why people shouldn't really indulge in – writing diaries!

As usual, *Manufacture* section features recent literary output in the region as well as essays on the Balkans. In this issue you will find poetry by Abdulah Sidran and Bisera Alikadić (Bosnia and Herzegovina), Branko Senegačnik (Slovenia), and Nikola Madžirov (Macedonia); stories by Ajla Terzić and Marija Fekete-Sullivan, (Bosnia and Herzegovina), Marinko Koščec and Aleksandar Flaker (Croatia), Andrej Blatnik and Polona Glavan (Slovenia); a fragment from a novel by Olivera Nikolova (Macedonia); prose by Ilja Sijarić (Serbia and Montenegro); a diary by Srđan Valjarević (Serbia and Montenegro) and essays

by Predrag Matvejević, Erica Johnson-Debeljak, Keith Doubt and Mark Thompson.

My Choice is the title of the section for which Stevan Tontić has selected and translated poems by four acclaimed German authors, Peter Huchel, Christoph Meckel, Michael Kruger and Uwe Kolbe.

This issue presents in *The Passport* section 'A look from and into Contemporary Swedish poetry' by Hakam Bravinger, translated by Refik Ličina. Bravinger identifies Aase Berg (1967), Eva Ribich (1970), Marie Norin (1967), and Pär Hansson (1970) as being among the most impressive poets in Sweden today. He cites, among other things, Hansson's ability to explore things mythological from the point of view of language and topic while insisting that this isn't alien or local/romantic, an ability that makes the poet a leading voice in the revival of Swedish nature poetry. Hansson is a well known poet-performer. While reading, he often adjusts vowel sounds in order to catch changes of dialect, and uses body movements to highlight the main part of poems.

Finally, in the column *Portrait of an Artist* the well known writer Tvrtko Kulenović comments on the lyricism in the paintings by Džeko Hodžić.

SARAJEVSKÉ SVESKE

Izdavač: MEDIACENTAR SARAJEVO

Direktor: Boro Kantić

Kolodvorska 3

71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Telefon: (+387-33) 715-861

Telefaks: (+387-33) 715-860

E-mail: sarajevske.sveske@media.ba

Korektor

Marija Fekete-Sullivan

Dizajn naslovne strane

Ognjenka Finci

Amra Zulfikarpašić

Grafičko oblikovanje

Adnan Mahmutović

Štampa: BLICDRUK, Sarajevo

Tiraž: 1000 primjeraka

Časopis izlazi četiri puta godišnje.

ISSN 1512-8539

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, broj 02-15-5451/02 od 28.08.2002. godine, časopis "Sarajevske sveske" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.